



The Department of Public Instruction, Bombay.

# AMARAKOŚA,

WITH

## THE COMMENTARY OF MAHEŚVARA

ENLARGED BY

RAGHUNATH SHASTRI TALEKAR.

REVISED, ENLARGED, AND IMPROVED

FROM

CHINTAMANI SHASTRI THATTE'S EDITION OF 1882,

BY

VAMANACHARYA JHALAKIKAR,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

Dr. RAMKRISHNA GOPAL BHANDARKAR,

PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

FOURTH EDITION. 10,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Act XXV. of 1867.*

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1890.

All rights reserved.

Price One Rupee.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

अथ

# नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः

अमरसिंहविरचितः

तलेकरोपाद्वरघुनाथशास्त्रिणा प्रपञ्चितया महेश्वरकृतामरविवेकाख्यटीकया  
समन्वितः पूर्वं द्वचशीत्यधिकाष्टादशशतीमिने १८८२ खृस्ताब्दे  
थत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिणा शोधितो मुद्रणेन  
प्रसिद्धिमुपगतः, स एवेदानीं

दक्षिणकालेजसंज्ञकविद्यालयस्थसंस्कृतादिप्राच्यभाषाप्रधानाध्यापकस्य  
डाक्टर(पण्डित)भाण्डारकरोपाद्वस्य

रामकृष्णस्य

निदेशमनुवर्तमानेन झळकीकरोपनाम्ना

वामनाचार्येण

पुनः सूक्ष्मया रीत्या संशोधितः, पूर्वं चिन्तामणिशास्त्रिकृतया पाठान्तरशब्दसंनिवेशनेन  
स्वपरिवर्धितया वर्णानुपूर्व्यमुसारिण्या कोशस्थशब्दानुक्रमिकया  
सनार्थीकृतश्च ।

स च

मुंबापुरीवर्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा प्रकाशितः ।

शकाब्दाः १८१२ खृस्ताब्दाः १८९०,

मूल्यमेकं रूपकम् ।





## सूचना.

अस्यां हि शब्दानुक्रमणिकायां यो यः शब्दः स्वमस्तके तिर्यगेखाद्वयवान् स तत्रैव टीकायां द्रष्टव्यः । यद्यपि शब्दानुक्रमणिका चिन्तामणिशास्त्रिकृता ऽऽसीत्, तथा अपि तत्र कोशस्थानां केषांचिच्छब्दानामसमावेशेनापूर्तेस्तेषां शब्दानां समावेशन-विधया तत्पूर्तिं कृतवता मया संशोधिता पाठान्तरस्थशब्दसंनिवेशेन प्रपञ्चिता चेति बोध्यम् । किं च मूलग्रन्थोऽपि कलियुगस्याष्टनवत्यधिकत्रिचत्वारिंशच्छतीमिते संवत्सरे (४३९८) [ ख्रिस्त १२९७ वर्षे ] हस्तलिखितेन ताडपत्रपुस्तकेन सह, टीकाग्रन्थोऽपि रामाश्रम्यादिटीकाभिः सह संवादित इति द्रष्टव्यम् ॥

## अथ प्रस्तावना.

अयं हि नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः अमरसिंहेन विरचितः, “इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने” इति एकैककाण्डसमाप्तौ स्वयमेव लिखितत्वात् । परंतु अयममरसिंहः कदा ऽऽसीदिति प्रश्नस्योत्तरतया खृस्ताब्दानामेकादशशतकस्य ( सन् ११०० ) चरमभागात्पूर्वमेवासीत्-इत्येतावन्मात्रमवधृत्योच्यते । यत उक्तमिताब्दकालिकेन मम्मटेन काव्यप्रकाशे सप्तमोऽंशे ( ३०२ पृष्ठे ) “देवतानि पुंसि वा”-इत्यमरकोशप्रतीकमधारीति । मम्मटस्योक्तमिताब्दकालिकत्वं तु अस्मत्कृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालशोधिन्याख्यायामुपोद्घातप्रकरणे निर्णयमिति तत एव द्रष्टव्यम् । केचित्तु, विक्रमसमकालिको ऽयममरसिंह इति वदन्ति, तच्चानुपदमेव स्पष्टं भविष्यति ।

अयममरसिंहो बौद्ध एव । तदुक्तं व्याख्यासुधाख्यया ( “रामाश्रमी” इति प्रसिद्धया ) भानुदीक्षितकृतया व्याख्यया समेतस्यामरकोशस्याङ्कितपुस्तके पण्डितशिवदत्तशर्मणा- “अयममरसिंहः कदा किंजातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्ड्यांचकारेति न निश्चितम् । परंतु [ ‘अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः’-इत्यादिना ] देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामारम्भे ‘सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः । समन्तभद्रो भगवान् मारजिलोकजिज्जिनः’-इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमवसीयते । केचित्तु-‘धन्वन्तरिः क्षपणको अमरसिंहश्चूवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः । ख्यातो बराहमिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’-इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति । परे तु-‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’-इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्-इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् । अस्य वैयाकरणत्वं तु ‘अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्’-इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य ( संपूर्णमहाभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य ) प्रतीतिः प्रतीतिमेव । इत्थं भङ्गान्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात्’-इति ।

बौद्धत्वादेव नानार्थवर्गे ‘धर्मराजो जिनयमौ’-इति श्लोके जिनशब्दस्य पूर्वनिपातेन निर्देशो अमरसिंहेन कृतः । तथाहि-‘जिनयमौ’-इत्यत्र ‘तापसपर्वतौ’-इत्यादाविव “अन्वाचतरम्”-इत्यादिसूत्राणामप्राप्त्या “अभ्यार्हितं च”-इति वार्तिकेनैव जिनशब्दस्य पूर्वनिपातः । अभ्यार्हितत्वं च पूज्यत्वम्, तच्च बौद्धानां मते बुद्धापरपर्यायस्य जिनस्य देवविशेषत्वात्स्पष्टमेव । यद्ययममरसिंहो बौद्धो न स्यात्, किंतु वेदानुसार्येव स्यात्तदा वैदिकमने जिनोपेक्षया यमस्यैवाभ्यार्हितत्वात् छन्दोभङ्गाद्यभावाच्च ‘यमजिनौ इत्येव वदेत् ।

किंचास्य बौद्धत्वे बहवः प्राचीना अमरकोशटीकाग्रन्था अप्यानुकूल्यं भजन्ते ।

यार्हि—‘यस्य ज्ञानदयासिन्धोः’—इति प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे ‘हे धीमः  
 ज्ञानदयासिन्धोः ज्ञानदयाभ्यां सिन्धुरिव सिन्धुस्तस्य अगाधस्य यस्य अनघाः गुणाः  
 न्ति स भगवान् श्रिये अमृताय च सेव्यतामाराध्यताम्’—इत्यभिप्रायकं विस्तरेणा-  
 यं प्रदर्श्य, विशेष्यानिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारयोक्तं रायमुकुटीकारेण—“अत्रानुक्तोऽपि  
 वाक्ये लक्ष्यार्थो ज्ञानदयादिभिः स्फुटं प्रतीयते । यथा,—‘अयमुदयति मुद्राभञ्जनः  
 धेनीनामुदयगिरिवनालीत्रालमन्दारपुष्पम्’— इत्यादावनुक्तोऽपि सूर्य उदयतिना पद्म-  
 राभञ्जनादिना च लक्ष्यते । अन्ये तु,—कचिद्विशेषणमपि विशेष्यप्रतिप्रत्तिकरम्,  
 यथा—‘निधानगर्भांमिव सागराम्बरम्’—इति । एवमिहापि ज्ञानदयासिन्ध्वादिविशेषणं  
 विशेष्यप्रतिप्रत्तिकरमित्यदोष इत्याहुः । इह तु बुद्धादिपदोल्लेखे कृते दक्षिणापथप-  
 क्रसार्थानामनुपादेयता स्यात्, कृष्णादिपदोद्देशे त्वनुपादेयत्वात् तत्कलत्रलितमदो-  
 राणां बौद्धानामित्युभयसाधारण्येनोपादेयतार्थं मुख्यानुद्देशः”—इति ।

अमरदीपिकायामप्युक्तम्—“समुद्रपक्षे सर्वज्ञानलक्षणां धियं बुद्धिं रान्ति गृह्णन्तीति  
 राः देवाः । बुद्धपक्षे भो धीराः पण्डिताः स बुद्धः सेव्यताम्”—इति ।

त्रिकाण्डरहस्ये रामनाथेनाप्युक्तम्—“यदाऽसौ कविरमरसिंहो ग्रन्थमेतं चकार त-  
 नीमनादृतवेदपथानां मदोद्दुराणामतिप्रावृत्यमासीत् । अत एव कृष्णादिपदोल्लेखे  
 त्वनुपादेयता स्यात्, बुद्धादिपदोल्लेखे तु दक्षिणापथप्रवृत्तानामनुपादेयता स्यादित्युभ-  
 यां तत्रोपादेयतार्थमस्य मङ्गलश्लोकस्य तादृशी गूढार्थता”—इति ।

अमरकोशोद्घाटने क्षीरस्वामिनाऽपि—“यस्य भगवतो ज्ञानदययोः बोधकरुणयोः सिन्धोः  
 मुद्रस्येव गम्भीरस्य अनघाः निष्पापाः गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्ष्याः सप्तत्रिंशत्”—इति  
 प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे उक्त्वा द्वितीयश्लोकस्यावतरणं दत्तम्—“इति ग्रन्थारम्भेऽभी-  
 ततसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्ये-  
 ह समाहृत्येति”—इति ।

एवं च यत्तुक्तं भानुदीक्षितेन “स्वामी तु ‘जिनमनुस्मृत्य’—इति स्मरणलक्षणं मङ्गल-  
 ह, तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात् । सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपर-  
 न व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुः [नामलिङ्गानुशासनकर्तुः] जैनत्वे  
 ताणाभावाच्च”—इति, तच्च अनादिरमेव । जिनवाचकपदानुपन्यासे कारणस्य प्राचीनै-  
 यमुकुटीकारादिभिर्रुक्तस्योपदर्शितत्वात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्या-  
 ख्यानस्य बौद्धग्रन्थव्याख्याने प्रवृत्तानां वैदिकानामपि उचितत्वात् । प्रकृतग्रन्थकर्तु-  
 नत्वे प्रमाणस्य प्रागुपपादितत्वाच्चेति विचारिभिर्विचार्यम् ।

यद्यपि केनचित्कविना कोशपरिगणनावसरे ‘अमरेऽयं सनातनः’—इत्युक्तम्, तथा हि-

“मोदिन्यमरमाला च त्रिकाण्डो रत्नमालिका ।

रन्तिदेवो भागुरिश्च व्याडिः शब्दार्णवस्तथा ॥

हिरूपश्च कलिङ्गश्च रभसः पुरुषोत्तमः ।

दुर्योऽग्निधानमाला च संसारावर्तशाश्वतो ॥

विश्वो वोपालितश्चैव वाचस्पतिहलायुधौ ।

हारावली साहसाङ्को विक्रमादित्य एव च ॥

हेमचन्द्रश्च रुद्रश्चाप्यमरोज्यं सनातनः ।

एते कोशाः समाख्याताः संख्या षड्विंशतिः स्मृता ॥” इति ।

तथापि तत्र ‘सनातनः’-इत्यस्य विश्वहेमचन्द्राद्यपेक्षया प्राचीनो नतु व्याडिभागुर्यादपेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतकोशापेक्षया पूर्वबहूनां कोशानां विद्यमानत्वात् । “समाहृत्यान्यतन्त्राणि”-इति (१ पृष्ठे) वदता अमरसिंहेन स्वयं स्पष्टीकृतत्वात् । व्याडेः परमप्राचीनत्वे प्रमाणं तु महाविषयतज्जलिप्रणीतं महाभाष्यम् । तथा हि-“संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्”-इति महाभाष्यम् ( १ अ०, १ पा०, १ आ० ) । संग्रहे इति । ग्रन्थविशेषे इति कैयटः । ग्रन्थविशेष इति । संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरिति नागोजी-भट्टकृतविवरणम् । किं च, ऋग्वेदप्रातिशाख्ये “व्याडेः सर्वत्राभिधानलोपः” इति शौनकोक्तिरपि प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ यान्यमरकोशटीकासु कोशानां कोशकाराणां वा नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालप्रतिपत्त्यर्थं वर्णक्रमेण लिख्यन्ते—

अजयः १, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी २, अभिधानचिन्तामणिः (हेमचन्द्रकृतः) ३, अभिधानमाला ४, अमरदत्तः ५, अमरमाला (अमरसिंहकृता) ६, अरुणः ७, इन्दुकोशः ८, उत्पलिनी ९, ऊष्मविवेकः १०, एकाक्षरकोशः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) ११, कलिङ्गः १२, कल्पतरुः १३, कल्पद्रुः (केशवकृतः) १४, कात्यः १५, कात्यायनः १६, गङ्गाधरः १७, गोवर्धनकोशः १८, चन्द्रकोशः १९, चरककोशः २०, तारपालः २१, त्रिकाण्डशेषः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) २२, त्रिविक्रमः २३, दामोदरकोशः २४, दुर्गकोशः २५, देशिकोशः २६, द्विरूपकोशः २७, धनंजयः २८, धनपालः २९, धन्वन्तरिः ३०, धरणीकोशः (धरणीदासकृतः) ३१, धर्मदासः ३२, नानार्थध्वनिमञ्जरी ३३, नानार्थरत्नमाला (भास्करकृता) ३४, नामनिधानम् ३५, नाममाला ३६, नामलिङ्गानुशासनम् (अमरसिंहकृतम्) ३७, पालकोशः ३८, पुद्गलकोशः ३९, भरतमाला ४०, भागुरिकोशः ४१, भुग्नकोशः ४२, भोगीन्द्रकोशः ४३, मङ्गुकोशः ४४, माधवकोशः ४५, मुकुटः ४६, मुक्तावली (श्रीधरकृता) ४७, मुनिकोशः ४८, मेदिनी ४९, यादवः ५०, रत्नकोशः ५१, रत्नमाला (दण्डाधिनाथोपनामक-इरुगण्यकृता) ५२, रत्नमाला (हलायुधकृता) ५३, रन्तिदेवः ५४, रभसः ५५, राजदेवः ५६, राजमुकुटः ५७, रुद्रकोशः ५८, वररुचिः ५९, वाचस्पतिः ६०, विक्रमादित्यः ६१, विश्वकोशः ६२, विश्वप्रकाशः ६३, विश्वरूपः ६४, विश्वलोचनः ६५, वैजयन्ती ६६, वो[त्रो]पालितः ६७, व्याडिः ६८, शब्दरत्नावली (मथुरेशकृता) ६९, शब्दार्णवः ७०, शाश्वतः ७१, शुभाङ्कः ७२, संसारावर्तः ७३, सज्जनकोशः ७४, सर्वधरः ७५, साहसाङ्कः ७६, सुभूतिकोशः ७७, सोमनन्दिः ७८, हरकोशः ७९, हारावली (जैनपुरुषोत्तमदेवकृता) ८०,—इति ॥

शलकीकरोपनामा,

भट्टनामनाचार्यशर्मा.

अथ

# सटीकामरकोशस्य

## प्रथमं काण्डम्.

यस्य ज्ञानदयासिंधोरगाधस्यानघा गुणाः ॥  
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥  
समाहृत्यान्यतंत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥  
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥  
प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥  
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वंदे तं परमानंदं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ भुजंगवद्यत्र  
विवरीवृत्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहचिकीर्षितस्य नामलिङ्गानुशासनस्य  
निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं मंगलं ग्रंथादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । यस्येति । भो धीराः  
अगाधस्यातिगंभीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघा निर्मला गुणाः क्षांत्यादयः  
सन्ति सोऽक्षयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थं च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥  
चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाहृत्येति । अन्येषां तंत्राणि शास्त्रांतराणि “नामलिङ्गानु-  
शासनानि” समाहृत्य एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरवद्भर्थैः प्रतिसंस्कृतैः प्रति-  
पदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं सांगोपांगं नाम्नां  
स्वरित्यादीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानां अनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते  
मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः श्लोकैः ।  
प्रायश इति । अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् ।  
यथा । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा । पिनाकोऽजगवं धनुः । तथा, कुत्रचित्साहचर्याच्च-  
ब्दांतरसान्निध्याल्लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा । अश्वयुगश्विनी । ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः । वियद्वि-  
ष्णुपदम् । अत्र संदिग्धानि अश्वयुगब्रह्मवियंति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्री-

भेदाख्यानाय न द्वंद्वो नैकशेषो न संकरः ॥

कृतोऽत्र भिन्नलिंगानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिंग्यां त्रिविविति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥

निषिद्धलिंगं शेषार्थं त्वंताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥

सुरलोको द्यौदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

पुंनपुंसकलिंगानि । तथा, कचित् तद्विशेषविधेः लिंगविशेषोक्तेः । यथा । भेरी स्त्री  
दुंदुभिः पुमान् । क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् ग्रंथेऽनुक्तानाम-  
व्युत्पादितानां भिन्नलिंगानामसमानलिंगानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिंगभेदं समाख्यातुं  
द्वंद्वो न कृतः । यथा । कुलिशं भिदुरं पविः । न तु कुलिशभिदुरपवय इति । तथा, ए-  
कशेषोऽपि न कृतः । शिष्यमाणलिंगस्यैव प्रतीतेः । यथा । नभः खं आवणो नभाः ।  
न तु खआवणौ तु नभसी इति । तथा, क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिंगानां  
मिश्रीभावोऽपि न कृतः । साहचर्येण लिंगनिश्चयाभावप्रसंगात् । किं तु स्त्रीपुंनपुंस-  
कानि क्रमेण पठितानि । यथा । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः । न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो  
नुतिरिति । अत्र प्रायशो रूपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्या येषां लिंगं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्न-  
लिंगानामपि स्थलांतरे द्वंदादयः कृताः । यथा । अप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः ।  
मातापितरौ पितरौ ॥ ४ ॥ त्रिलिंग्यामिति । त्रिलिंग्यां लिंगत्रयसमाहारे त्रिविविति  
पदमुक्तम् । यथा । त्रिपु स्फुलिंगोऽग्निकणः । स्फुलिंगशब्दो लिंगत्रयेऽपि वर्तत इत्यर्थः ।  
तथा, मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरिति पदम् । यथा । वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ । तथा, निषिद्ध-  
लिंगं शेषार्थम् । यत्र लिंगं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिंगं ज्ञेयम् । यथा । व्योमयानं विमा-  
नोऽस्त्रीत्यत्र स्त्रीलिंगे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा, तुशब्दः अंतो यस्य  
तत्त्वंतम् । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न सं-  
वध्यते । यथा । पुलोमजा शर्चीन्द्राणी नगरी त्वमरावतीत्यत्र नगरीति त्वंतं पदमिन्द्राण्या  
न संवध्यते किंत्वमरावत्या संवद्धम् । तथा, नित्यानवरताजसमप्यथातिशयो भर  
इत्यथादि पदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥ स्वरिति । स्वः स्वर्गः  
नाकः । न कं सुखं अकं दुःखं तत् न विद्यते यस्मिन् । न भेति प्रकृतिभावान्नलोपो न ।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतांधसः ॥ ८ ॥

बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् । इति नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययं स्वरादिनिपातमव्ययमिति सूत्रात् । लिंगसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रीलिंगे । द्यौर्गोवदाद्यः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्याद्यपरः । त्रिविष्टपं क्लीबे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः । एवमुत्तरत्रापि अर्थसाम्येन पर्यायांतराणि स्वयमूहानि । स्त्रियौ क्लीबे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः “दिवौकसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतांधसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । बर्हिरग्निः मुखं येषाम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः दैवतानि देवताः । इति षड्विंशति नामानि देवानाम् । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि । यथा दैवतमिदं दैवतोयमिति । देव एव देवता स्वार्थे तल् ॥ ९ ॥ अथ संघचारिण आह । आदित्येति । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः ॥ १ ॥ आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ॥ २ ॥ साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ आदित्या द्वादशे । विश्वे देवा दशे । वसवो षष्ठौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुःषष्टिः । अनिला एकौर्नपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतैर्द्वयम् । साध्या द्वादशे । रुद्रा एकादशे । एता गणदेवताः । अत्र तुषिताद्या गणा बौद्धपातंजलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह । विद्येति । विद्याधरा जीमूतवाहनादयः । अप्सरसो देवांगनाः । यक्षाः कु-



विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः ॥

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

असुरा दैत्यैदेतेयदनुजेंद्रारिदानवाः ॥

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥

समंतभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ॥

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनश्च सः ॥

गौतमश्चार्कवंधुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

वेरादयः । रक्षांसि मायाविनो लंकादिवासिनः । गंधर्वास्तुंबुरुप्रभृतयो देवगायनाः ।  
किन्नरा अश्वादिमुखा नराकृतयः । पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणि-  
भद्रादयः । “निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ।” सिद्धाः विश्वावसु-  
प्रभृतयः । भूताः बालग्रहादयो रुद्रानुचरा वा । जातावेकवचनानि । एते देवयोनि-  
संज्ञका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः । भिन्नलिंगत्वाद्भेदभिधानादस-  
मास इतिरामाश्रयाम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्याः दैतेयाः दनुजाः इंद्रारयः  
दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः । इति दश नामान्यसुराणाम्  
॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः । तथा सत्यं गतं ज्ञातं यस्य । समं-  
तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥ १३ ॥ षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी  
विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः इत्यष्टादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥  
शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनः गौतमः । गौतमस्य शिष्यः गौतमः । तस्येदमि-  
त्यण् । अर्कवंधुः मायादेवीसुतः इति सप्त नामानि बुद्धावांतरभेदस्य शाक्यमुनेः ।  
षडभिज्ञः । षट् अभितः ज्ञायमानानि यस्य । दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परिचितज्ञानं पूर्वनिवा-  
सानुस्मृतिः आत्मज्ञानं वियद्गमनं कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति । इमानि षट् ज्ञायमानानि ।  
दश बलानि यस्य दशबलः । दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः  
प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि चेति ॥ १५ ॥ ब्रह्मा आत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

(“नाभिजन्मांडजः पूर्वी निधनः कमलोद्भवः ॥

सदानंदो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः” ॥ १८ ॥) (१)

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

दैत्यारिः पुंडरीकाक्षो गोविंदो गरुडध्वजः ॥

पीतांबरोऽच्युतः शार्ङ्गी विश्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

उपेंद्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनंदनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वयंभूः चतुराननः ॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः  
द्रुहिणः “द्रुषणः” विरिञ्चिः “विरिञ्चः” कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः  
विधाता विश्वसृष्टि विधिः । इतिविंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः “नरा-  
यणः” कृष्णः वैकुण्ठः विष्टरश्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषी-  
काणामिन्द्रियाणामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुंडरीकाक्षः  
गोविंदः गरुडध्वजः पीतांबरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृंगस्य विकारो धनुः यस्यास्ति सः ।  
विश्वक्सेनः “विश्वक्सेनः” जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेंद्रः इन्द्रावरजः चक्रपाणिः  
चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनंदनः शौरिः  
“सौरिः” श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥  
विश्वंभरः कैटभाजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः केशावर्त-

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलांछनः ॥

(पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकांतकः ॥ २२ ॥

जलशायी विश्वरूपो मुकुंदो मुरमर्दनः ॥) (१)

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुंदुभिः ॥ २३ ॥

बलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥

नीलांबरो रौहिणेयस्तालांको मुसली हली ॥

संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनो बलः ॥ २५ ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥

कंदर्पो दर्पकोऽनंगः कामः पंचशरः स्मरः ॥ २६ ॥

शंवरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ॥

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७ ॥

विशेषः लांछनं चिह्नं यस्य । उक्तं च हरिवंशे । श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे भगवान् कृष्णः । पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकांतकः ॥ २२ ॥ जलशायी विश्वरूपः मुकुंदः मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुदेवः । वसुदेव एव आनकदुंदुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः प्रलंबघ्नः बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः ॥ २४ ॥ नीलांबरः रौहिणेयः तालांकः मुसली “मुषली” हली संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ मदनः मन्मथः मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कंदर्पः दर्पकः अनंगः कामः पंचशरः स्मरः ॥ २६ ॥ शंवरारिः “संवरारिः” मनसिजः कुसुमेषुः अनन्यजः पुष्पधन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदनस्य नामानि ॥ २७ ॥ “अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पंचैते पंचवाणस्य सायकाः ॥ १ ॥ उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तंभनस्तथा ॥ संमोहनश्च कामस्य पंच वाणाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥” ब्रह्मरुद्रः ऋष्यकेतुः “ऋश्यकेतुः विश्वकेतुः झपकेतुरित्यपि पाठांतरम्” । अनि-

ब्रह्मसूर्चैर्दृष्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २८ ॥

इंदिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥

(“भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका” ॥) (१)

शंखो लक्ष्मीपतेः पांचजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

कौमोदकी गदा खड्गो नंदकः कौस्तुभो मणिः ॥

(चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लांछनं स्मृतम् ॥ ३० ॥

“अश्वाश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥

सारथिर्दारुको मंत्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः” ॥ १ ॥) (२)

गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥

नागांतको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥

रुद्धः उषापतिः इति चत्वारि प्रद्युम्नसूतोः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः  
हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इंदिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । क्षीराब्धितनया इत्यपि पाठः ।  
रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शंखः पांचजन्यः । तस्य चक्रं सुद-  
र्शननामकम् । “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी । कुमोदक इति श्रीवि-  
ष्णोर्नाम तस्येयं कौमोदकी तस्येदमित्यण् ङीप् दुर्गसंमतोज्यमर्थः । “कौमोदकी” ।  
तस्य खड्गः नंदकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य चापः शार्ङ्गम् । अस्योरस्यलांछनं  
श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वाश्च शैव्य १ सुग्रीव २ मेघपुष्प ३ बलाहकाश्चत्वारः ।  
दारुकः सारथिः । मंत्री उद्धवः । अनुजः गदः । तदुक्तम् । गदो भ्रातरि विष्णोश्च  
आमये नायुधे गदा । एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः ताक्षर्यः वैनतेयः खगेश्वरः  
नागांतकः विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥  
शंभुः ईशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः “सर्वः” ईशानः  
शंकरः चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खंडपरशुः गिरीशः गिरेः कैलासस्य ईशः ।

भूतेशः खंडपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ॥  
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥  
 उग्रः कपर्दी श्रीकंठः शितिकंठः कपालभृत् ॥  
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥  
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥  
 हरः स्मरहरो भर्गश्च्यंबकश्चिपुरांतकः ॥ ३५ ॥  
 गंगाधरोऽंधकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥  
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥  
 (“अहिर्बुध्न्यो ऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥”) (१)  
 कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवन् धनुः ॥  
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥  
 विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥  
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरिशः । गिरिर्यस्यास्ति अथवा गिरौ शेते । मृडः मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी  
 प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकंठः शितिकंठः कपालभृत् वामदेवः महा-  
 देवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः नीललोहितः  
 हरः “हीरः” स्मरहरः भर्गः “भर्ग्यः” च्यंबकः त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥ गंगा-  
 धरः अंधकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः स्थाणुः रुद्रः उमा-  
 पतिः । इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः । ईष्टे तच्छील  
 ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा । अस्य धनुः अजगवम् ।  
 “अजगवम्” तदेव पिनाक इत्यपि । अस्य पारिषदाः परिषदि साधवः “पारिषदाः”  
 प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः “ब्रह्माण्याद्याः” मातरः । यथाहुः । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव  
 कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथैन्द्राणी चामुंडा सप्त मातर इति ॥ ३७ ॥  
 विभूतिः भूतिः ऐश्वर्यं इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदैरष्ट-  
 विधं ॥ “ति चाष्टौ भेदा यथा । अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमंगला ॥  
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिकांविका ।  
 (आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा  
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४०  
 अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजाननाः ॥  
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥  
 पार्वतीनंदनः स्कंदः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥  
 बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥  
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौंचदारणः  
 (शृंगी भृंगी रिटिस्तुंडी नंदिको नंदिकेश्वरः  
 “कर्ममोटी तु चामुंडा चर्ममुंडा तु चर्चिका  
 इंद्रो मरुत्वान्मघैवा विडौजाः पाकशासनः ॥  
 वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४४

प्राकाम्यमीशित्वं वाशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥ अणोर्भावः । मह  
 न माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरंगुल्यग्रेण चंद्रादेः  
 च्छानभिघातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्या  
 भावः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने । ” उमा कात्य  
 “काला” हैमवती ईश्वरी “ईश्वरा” ॥३८॥ शिवा “शिव  
 शर्वाणी सर्वमंगला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिका अंवि  
 दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः ।  
 द्वैमातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदंतः हेरंबः लंबोदरः गज  
 शस्य । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ।  
 सेनानीः अग्निभूः गुहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखि  
 षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौंचदारणः “कौंचदारणः”  
 दस्य । शृंगी भृंगी रिटिः तुंडी नंदिकः नंदिकेश्वरः इति  
 शृंगी भृंगीत्यर्थं क्षेपकमिति केचित् ॥४३॥ इंद्रः मरुत्वान्

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥

जंभभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥

संक्रंदनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥

आखंडलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥

हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नंदनं वनम् ॥ ४८ ॥

स्यात्प्रासादो वैजयंतो जयंतः पाकशासनिः ॥

ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥

ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥

शतकोटिः स्वरुः शंबो दंभोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

पुरंदरः ॥४४॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य ।  
मन्युर्दैन्ये क्रतौ कृधीति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा “सुत्रामा” गोत्रभिद् वज्री  
वासवः वृत्रहा वृषा ॥४५॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः जंभभेदी  
हरिहयः स्वाराट् नमुचिसूदनः ॥४६॥ संक्रंदनः दुश्च्यवनः तुराषाट् मेघवाहनः ।  
आखंडलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पंचत्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराट् जकारांतः ।  
तुराषाट् हांतः । ऋभुक्षा नांतः पथिवत् । तस्यैन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण सं-  
बंधः ॥४७॥ पुलोमजा शची “दंत्यादिरपि” इंद्राणी । इति त्रयमिन्द्रप्रियायाः ।  
इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य सारथिर्मातलिः । त-  
स्योपवनं नंदनम् ॥४८॥ इंद्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैजयंतनामा । जयंतः  
पाकशासनिः द्वे इंद्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातंगः ऐरावणः अभ्रमुवल्लभः इति च-  
त्वारि ऐरावतस्य ॥४९॥ ह्लादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं “भिदिरं” पविः शत-  
कोटिः स्वरुः “सांतोऽपि” शंबः “संवः । शंवः । तालव्या अपि दंत्याश्च संवसू-  
करपांसव इत्यूष्मविवेकः” दंभोलिः अशनिः इति दशकं वज्रस्य । तत्र ह्लादिनी  
स्त्री । वज्रमस्त्री पुत्रपुंसकलिंगम् । पव्यादयः पुंसि । अशनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥५०॥

व्योमयानं विमानो ऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥

मंदाकिनी वियद्वंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥

पंचैते देवतरवो मंदारः पारिजातकः ॥

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचंदनम् ॥ ५३ ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ॥

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गंधर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि क्लीबे च । नारददेवलाद्याः  
सुरर्षयः एकम् । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं “पेयूषं” अमृतं सुधा  
त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मंदाकिनी वियद्वंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मंदा-  
किन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रीः रत्नसानुः सुरालयः पंचकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥  
मंदारः पारिजातकः संतानः कल्पवृक्षः हरिचंदनं पंचैते देवतरवः । तत्र हरिचंदनं  
क्लीबपुंसोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः “सनात्कुमारः” वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वैद्यौ  
अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ दस्त्रौ आश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ  
यमलौ अत एव द्विवचनम् ॥ ५४ ॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारंभेत्याद्याः अप्सरसः  
स्वर्वेश्या इति चोच्यंते द्वे । घृताची मेनका रंभा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी  
मंजुघोषाद्याः कथ्यंते ऽप्सरसो बुधैः । अत्र अप्सरसःशब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहु-  
वचनांतः स्त्रीलिंगः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वम् । हाहाः हूहूः एव-  
माद्यौ त्रेषां ते तथा दिवौकसां देवानां गंधर्वाः गायना एकैकम् । आद्यशब्दात्तुंबुरुवि-  
श्ववस्तुचित्ररथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहान्  
हाहाभ्यामित्यादि “हाहाः सांतोऽपि, गंधर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशात्” हूहूश-  
ब्दस्य द्वितीयेकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम् । “हहा इत्यादिह्रस्वः हृहृइत्युभयह्रस्व-  
श्च । गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहृहृ इति व्यासोक्तेः” ॥ ५५ ॥ अग्निः वैश्वानरः



अभिवैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ॥  
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥  
 बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ॥  
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥  
 रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥  
 हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥  
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥  
 शुचिरपिप्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥  
 वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलार्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥  
 त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

वह्निः वीतिहोत्रः । वीति भक्ष्यं पुरोडाशादि ह्यतेऽस्मिन् । धनंजयः कृपीटयोनिः ।  
 कृपीटस्य जलस्य योनिः, कृपीटमुदरे जले इति रत्नकोशात्, कृपीटं योनिरस्येति वा ।  
 ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः  
 आश्रयाशः “आशयाशः” बृहद्भानुः कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहि-  
 ताश्वः “लादिरपि” वायुसखः शिखावान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा  
 शु क्षणोति क्षणु हिंसायाम् शु इति पूजार्थमव्ययम् । हिरण्यरेताः हुतभुक् दहनः  
 हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः “कीली करौली मनोजैवा सुलोहिता सुधूर्न्वर्णा  
 स्फुलिङ्गिनी विश्वदासाख्याः सप्त वह्नेर्जिह्वाः” । दमुनाः “दमूनाः” शुक्रः चित्रभानुः  
 विभावसुः । विभा प्रभा वसुः धनं यस्य सः । शुचिः अपिप्तं इति चतुस्त्रिंशदग्निना-  
 मानि । बर्हिः शुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम । “शुक्रो वैश्वानरो बर्हिर्वर्हिः-  
 शुष्मा तनूनपादिति शब्दार्णवात्” । वह्नेर्द्वयोर्द्वयं इति बर्हिः । “इदंतः सांतोऽपि”  
 शुभ्यत्यनेन शुष्मा “नांतः अदंतोऽपि” । और्वः “ऊर्वः बहुत्वे ऊर्वाः” । वाडवः  
 वडवानलः त्रयं वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः “इदंतोऽपि” हेतिः  
 शिखा पंचकं वह्नेरर्चिपि । तत्र ज्वालकीलौ स्त्रीपुंसयोः । अर्चिः स्त्रीपुंसकयोः ।  
 हेतिशिखे स्त्रियाम् । स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अग्नेः कणिकायां त्रिषु लिङ्गत्रये । संतापः  
 संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् कृतांतः

(“उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनि ॥  
 क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥१॥”) (१)  
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥  
 कृतांतो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ६१ ॥  
 कालो दंडधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽंतकः ॥  
 राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादो अक्षप आशरः ॥ ६२ ॥  
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥  
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥  
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥  
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥  
 पृषदश्वो गंधवहो गंधवाहानिलाशुगः ॥  
 समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥  
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभंजनाः ॥  
 (प्रकंपनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥) (२)

यमुनाभ्राता शमनः यमराट् यमः ॥ ६१ ॥ कालः दंडधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य  
 देवः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अंतकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः कौणपः  
 “कौणपः” क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं भक्षति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अक्षपः अक्षं रक्तं  
 पिबति “अक्षपः” आशरः आ शृणाति हिनस्तीत्याशरः “आशिरः” ॥ ६२ ॥  
 रात्रिचरः रात्रिचरः कर्बुरः “कर्बरः” निकषात्मजः यातुधानः “जातुधानः”  
 पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पंचदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी नपुंसके ॥ ६३ ॥  
 प्रचेताः वरुणः “वरुणः” पाशी यादसांपतिः । षष्ठ्या अलुक् । अप्पतिः पंचकं वरु-  
 णस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अंतरिक्षे श्वयति संचरति श्वन्नु-  
 क्षन्निति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥ पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो  
 वाहनमस्य । गंधवहः गंधवाहः अनिलः आशुगः समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः  
 “जगत् प्राण इति पदद्वयमपि” समीरणः ॥ ६५ ॥ नभस्वान् वातः “वातिः”  
 पवनः पवमानः प्रभंजनः विंशतिर्नामानि वायोः । प्रकंपनः महावातः इयं महावायोः ।

प्राणो ऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥  
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥  
 जवो ऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥  
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलंबितमाशु च ॥ ६८ ॥  
 सतते ऽनारताश्रांतसंतताविरतानिशम् ॥  
 नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥  
 अतिवेलभृशायथीतिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥  
 तीव्रैकांतनितांतानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥  
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पेषां सत्त्वगामि यत् ॥  
 कुबेरख्यंवकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

स एव सवृष्टिकः झंझावात इत्युच्यते ॥ ६६ ॥ प्राणः अपानः समानः उदानः व्यानः  
 इमे पंच शरीरस्था वायुभेदाः । तथा चोक्तम् । हृदि प्राणो गुदे ऽपानः समानो नाभि-  
 मंडले । उदानः कंठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरग इति ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्ना-  
 दिपाचनम् । भाषणादिनिमेषाश्च तद्व्यापाराः क्रमादमी इत्यपि ॥ एकैकम् । रंहः तरः  
 रयः स्यदः ॥ ६७ ॥ जवः पंचकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं  
 चपलं तूर्णम् अविलंबितं आशु एकादश त्वरितस्य । “ [रंहआदयः सवेगगतिवचनाः ।  
 शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति । व-  
 स्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहःप्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति ] ” ॥ ६८ ॥  
 सततं अनारतं अश्रांतं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस्रं इति नवकं  
 नित्यस्य । “ सततं क्रियांतरैरव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति भेदः ” अतिशयः  
 भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भरं तीव्रं एकांतं नितांतं गाढं  
 बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥ ७० ॥ शीघ्रादि शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढ-  
 शब्दपर्यंतं क्लीबे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम् । यथा  
 शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति । एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि  
 द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं तदेवास्येत्यर्थः । यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो  
 वृषः । शीघ्रं गमनम् । भरातिशययोः सत्त्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । “ कचित्

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥

यक्षैकपिंगैलविलैश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥

कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥

स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ॥ ७४ ॥

निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः ॥ (१) इति स्वर्गवर्गः ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमंबरम् ॥

नभोऽंतरिक्षं गगनमनंतं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥

(विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥

“तारापथोऽंतरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्” ॥ (२) इति व्योमवर्गः ॥

भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः । कुबेरः त्र्यंबकसखः यक्षराट् गुह्यके-  
श्वरः ॥ ७१ ॥ मनुष्यधर्मा । मनुष्यस्येव धर्मो आचारः इमंश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः  
राजराजः धनाधिपः किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः  
एकपिंगः ऐलविलः “ऐडविलः ऐडविडः” श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य ।  
अस्येति प्रत्येकं संबध्यते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथम् । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥  
अस्य स्थानं कैलासः । अस्य पूर्णगरं अलका । अस्य विमानं पुष्पकं “पुष्पकः”  
इत्येकैकम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरंगवदनः मयुः चत्वारि किन्नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥  
निधिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुलिंगः काकाक्षिवदुभयत्रास्य संबन्धः । पद्मः  
शंखः इत्यादयो निधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । “महापद्मश्च पद्मश्च  
शंखो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥” एकैकम् ॥ इति स्वर्ग-  
वर्गः ॥ १ ॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अंबरं नभः अंतरिक्षं “अंतरीक्षं”  
गगनं अनंतं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः विहायसः नाकः  
द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ क्षीलिङ्गे । आकाशविहायसी क्लीवपुंसोः ।

१ महापद्मश्चेति टीकास्थं पद्मं तालपत्रपुस्तकेऽत्रैवास्ति ॥ २ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥

प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥

(“अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥

प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥ १ ॥”) (१)

इंद्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

(“रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥”) (२)

ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोऽजनः ॥ ३ ॥

पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥

करिण्योऽभ्रमुकपिलापिंगलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

ताम्रकर्णी शुभ्रदंती चांगना चांजनावती ॥

क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

विहायसनाकौ पुंसि । द्युर्व्ययं अलिंगमित्यर्थः । शेषं क्लीवे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

दिशः ककुभः काष्ठाः आशाः हरितः पंचकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण

प्राच्यवाचीप्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिग्वाची (अपाची) ।

पश्चिमा दिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरा दिक् सोदीची एकम् । दिश्यमित्येकं

दिग्भवे । दिगादिभ्य इति यत्प्रत्ययः, तत्त्रिषु वाच्यलिंगम् । यथा दिश्यो हस्ती । दिश्या

हस्तिनीत्यादि । इंद्रादयो ऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दिशां पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत

इत्यष्टौ क्रमाद्दिग्गजाः पूर्वादिदिशां धारका गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला

पिंगला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी शुभ्रदंती “शुभ्रदंती” अंगना (अंजना) अंज-

नावती एता अष्टौ करिण्यः क्रमाद्दिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः । एकैकम् । अपादिशं विदिक्

इति द्वयं दिशोर्मध्ये दिग्द्वयमध्यभागे । तत्राऽपदिशं क्लीवाव्ययं नपुंसकं अव्ययं चे-

त्यर्थः । विदिक् स्त्रियाम् । यान्यासामंतरालानि प्रदिशो विदिशश्च ता इत्यमरमा-

अभ्यंतरं त्वंतरालं चक्रवालं तु मंडलम् ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽबुभृत् ॥

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

कादंबिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवे अभ्रियम् ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥

शंपाशतहृदाह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥

तडित्सौदामिनी विद्युच्चंचला चपला अपि ॥ ९ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः ॥

इंद्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥

वृष्टिर्वर्षं तद्विधाते ऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥

धारासंपात आसारः शीकरोऽबुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

लायाम् ॥९॥ अभ्यंतरं अंतरालं द्वे अंतरवकाशस्य । चक्रवालं मंडलं द्वे मंड-  
लस्य । अभ्रं मेघः वारिवाहः स्तनयितुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः  
तडित्वान् वारिदः अबुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः । मुदिरः कामुकाभयोरिति विश्व-  
मेदिन्यौ । जलमुक् धूमयोनिः इति पंचदश मेघस्य ॥७॥ कादंबिनी मेघमाला  
द्वे मेघवृंदस्य । अभ्रियमित्येकं मेघभवे तत्त्रिषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रिय  
आसारः । अभ्रियं जलम् । स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशदात् ध्वनितादि त्रयं मेघ-  
निर्घोषे ॥८॥ शंपा शतहृदा ह्लादिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामिनी । सुदा-  
साऽद्रिणा एकादिक् अथवा सुदासि मेघे वा भवा । अण् प्रत्ययः । सुदामा तु पुमान्वा-  
रिधरपर्वतभेदयोरित्युक्तत्वात् । “सौदामिनी” विद्युत् चंचला चपला दशकं  
विद्युलतायाः । चपलापि चेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः “वज्रनिष्पेयः”  
इयमशनिनिर्घोषस्य । मेघज्योतिः इरंमदः द्वे मेघज्योतिषः “बीज इति प्रसिद्धस्य” ।  
इंद्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितम् । ऋजु च तत् रोहितं च । इति त्रीणि मेघप्रतिफलिता  
रविरश्मयो धनुराकारेण भांति तस्य धनुषः ॥१०॥ वृष्टिः वर्षं इयं मेघवर्षणस्य । अ-  
वग्राहः अवग्रहः । अवे ग्रहेति वा वज् पक्षे अप् । इयं तद्विधाते वर्षनिरोधे । धारासंपातः

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्ने ऽहि दुर्दिनम् ॥  
 अंतर्धा व्यवधा पुंसि त्वंतर्द्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥  
 अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥  
 हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र इंदुः कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥  
 विधुः सुधांशुः शुभांशुरोषधीशो निशापतिः ॥  
 अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगांकः कलानिधिः ॥ १४ ॥  
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥  
 कला तु षोडशो भागो विंबो ऽस्त्री मंडलं त्रिषु ॥ १५ ॥  
 भित्तं शकलखंडे वा पुंस्यर्धो ऽर्धं समं ऽशके ॥  
 चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥  
 कलंकांकौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥  
 सुषमा परमा शोभा शोभा कांतिद्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

आसारः द्वयं मेघधाराणां निरंतरपतनस्य । शीकर इत्येकं अंबुकणानाम् । “दंत्यादि-  
 रप्ययम्” ॥ ११ ॥ वर्षोपलः करका द्वे यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपलव-  
 त्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्ने दिने । “रात्रेरप्युपलक्षणम्” । अंतर्धा व्यवधा  
 अंतर्द्धिः अपवारणम् ॥ १२ ॥ अपिधानं तिरोधानं पिधानं आच्छादनं अष्टकमा-  
 ञ्छादनस्य । तत्र अंतर्धाव्यवधे स्त्रियाम् । अंतर्द्धिः पुंसि । हिमांशुः चंद्रमाः चंद्रः इंदुः  
 कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥ विधुः सुधांशुः शुभांशुः ओषधीशः निशापतिः अब्जः जैवा-  
 तृकः । जीवयतीति अंतर्भावितण्यर्थः । आतृकन् प्रत्ययः । सोमः “सोमा” ग्लौः मृगांकः  
 कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः इति विंशति नामानि  
 चंद्रस्य । चंद्रमंडलस्य षोडशो भागः कलासंज्ञः एकम् । विंबः मंडलं द्वे विंबस्य  
 ॥ १५ ॥ भित्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं नपुंसकम् । शकलखंडे क्लीबपुंसोः ।  
 अर्धः पुंस्येव । यथा कंवलस्यार्धः खंड इत्यर्थः । वाच्यलिंगोऽपि यथा अर्धा शाटी अर्धः  
 पटः अर्धं वस्त्रम् । अर्धमित्येकं समे विभागे तन्नपुंसकमेव । चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना त्रयं  
 चंद्रप्रभायाम् । प्रसादः प्रसन्नता द्वयं नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलंकः अंकः लाञ्छनं चिह्नं  
 लक्ष्म लक्षणं पट्टं चिह्नस्य । सुषमेत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा कांतिः द्युतिः

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तु हिनं हिमम् ॥

प्रालेयं मिहिकां चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमैः शिशिरो जडः ॥

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिंगकाः ॥ १९ ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुंभसंभवः ॥

मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥

दाक्षायण्यो अश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥

समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

छविः चत्वारि शोभामात्रस्य । शोभा कांतिरित्यत्राभिख्या कांतिरित्यपि पाठः ॥ १७ ॥

अवश्यायः नीहारः तुषारः तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिका ( महिका ) सप्तकं हिमस्य ।

हिमानी हिमसंहतिः द्वे महतो हिमस्य । एवमुक्तलिंगा अवश्यायादयः ॥ १८ ॥

नपुंसकलिंगः शीतशब्दश्च गुणे स्पर्शविशेषे एव नतु गुणिनि । सुषीमः ( सुषिमः

सुशीमः ) शिशिरः जडः तुषारः शीतलः शीतः हिमः एते सप्त तद्वदर्थः तद्वान्

शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा ते चान्यलिंगकाः विशेष्यनिष्ठाः । तुषारहिमशीतशब्दा

निरूढलक्षणया गुणिन्यपि वर्तत इत्युभयत्र पठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः औत्तानपादिः

द्वे उत्तानपादपुत्रस्य । अगस्त्यः कुंभसंभवः मैत्रावरुणः । 'मैत्रावरुणः और्वशे-

यागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः इति नामनिधानात्' त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरि-

त्यपि । अथागस्त्यः कुंभयोनिरगस्तिः कलशीस्रुत इति शब्दार्णवः । अस्यागस्त्यस्य

सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा एकम् ॥ २० ॥ नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा तारका उडु इति षट्

नक्षत्रमात्रस्य । उडु स्त्रीनपुंसकयोः अपिशब्दात्तारकापि तथा । नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च

तारकं तारकापि चेति शाश्वतः । अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादिसप्तविंशति नक्षत्राणि

दाक्षायणीसंज्ञकानि एकम् । अश्वयुक् अश्विनी द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधा विशाखा

द्वे विशाखायाः । पुष्यः सिध्यः तिष्यः त्रयं पुष्ये । श्रविष्ठा धनिष्ठा द्वे धनिष्ठायाः ।

श्रविष्ठया समा श्रविष्ठातुल्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदाः भाद्रपदाः द्वयं पूर्वाभाद्रपदोत्तराभा-



मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नैवाग्रहायणी ॥

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

वृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥

जीव आंगिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखंडिजः ॥ २४ ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥

अंगारकः कुजो भौमो लोहितांगो महीसुतः ॥ २५ ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्वरौ ॥

तमस्तु राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः ॥

राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

द्रपदासु।पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे च द्वे एवं चतुःसंख्याकत्वाद्बृहवचनम् । स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः स्युः॥२२॥ मृगशीर्षं “शीर्षं इत्यपि पाठः” मृगशिरः आग्रहायणीः त्रयं मृगशीर्षस्य । तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे याः पंच तारा निवसन्ति ता इल्वलाः ( इन्वकाः ) एकम् ॥ २३ ॥ वृहस्पतिः सुराचार्यः गीष्पतिः धिषणः गुरुः जीवः आंगिरसः वाचस्पतिः चित्रशिखंडिजः नवकं वृहस्पतेः । चित्रशिखंडी अंगिराः तज्जः ॥ २४ ॥ शुक्रः दैत्यगुरुः काव्यः उशनाः भार्गवः कविः षट् शुक्रस्य । उशनेति सातं ऋदुशनेत्यनङ् । अंगारकः कुजः भौमः लोहितांगः महीसुतः पंचकं मंगलस्य ॥ २५ ॥ रौहिणेयः बुधः सौम्यः त्रयं बुधस्य । सौरिः “शौरिरपि” “सौरः” शनैश्वरः द्वे शनेः । तमः राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयः विधुंतुदः पंच राहोः । तमः सातं क्लीवे पुंसि च क्वचित् । “अदंतः । स्वर्मानुस्तु तमो राहुरिति पुंस्कांडे रत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात्” ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसंज्ञाः एकम् । मुखशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयः सप्तर्षयः । “ते यथा । मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखंडिनः॥” राशीनामुदयो लग्नमित्युच्यते एकम् । मेषवृषादयो राशयः स्युः एकम् । आदिना मिथुनकर्काटकादयः । “मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्काटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुंभमीनकौ” ॥ २७ ॥ सूरः (शूरः) सूर्यः अर्यमा आदित्यः द्वादशात्मा दिवाकरः भास्करः अहस्करः व्रध्नः

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥

भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥

विकर्तनार्कमार्तंडमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥

(“पञ्चाक्षस्तेजसां राशिश्छाया नाथस्तमिस्त्रहा ॥

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः ॥ १ ॥

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबांधवः ॥

इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः” ॥ २ ॥) (१)

माठरः पिंगलो दंडश्चंडांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥

सूरसूतो ऽरुणो ऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमंडले ॥ ३२ ॥

प्रभाकरः विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् विवस्वान् सप्ताश्वः हरिदश्वः उष्णरश्मिः  
विकर्तनः अर्कः मार्तंडः ( मार्तंडः ) मिहिरः ( महिरः ) अरुणः पूषा ॥ २९ ॥  
द्युमणिः तरणिः मित्रः चित्रभानुः विरोचनः विभावसुः ग्रहपतिः त्विषांपतिः अह-  
र्षतिः ॥ ३० ॥ भानुः हंसः सहस्रांशुः तपनः ( तापनः ) सविता रविः इति सप्त-  
त्रिंशत्सूर्यस्य । “चंडांशुरपि । चंडांशोः पारिपार्श्वका इति वक्ष्यमाणत्वात्” । माठरः  
पिंगलः दंडः इति चंडांशोः पारिपार्श्वकाः परितः पार्श्वे विद्यमानाः । यत उक्तं सौर-  
तंत्रे । शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दंडाख्यो दंडनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिंगलो  
वामभागतः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञयेति । एकैकम् ॥ ३१ ॥ सूर-  
सूतः अरुणः अनूरुः काश्यपिः गरुडाग्रजः पंचकं अरुणस्य । परिवेषः “तालव्या-  
नोऽपि । वेष्टने परिवेशः स्याद्भानोः सविधमंडल इति रभसे” । परिधिः उपसूर्यकं  
मंडलं चत्वारि परिवेषस्य सूर्यमभितः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुंडलाकारतेजोविशो-

किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभास्युचिस्त्विङ्गाभाश्छविद्युतिदीपयः ॥

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

कोष्णं कवोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥

प्रतिपद्मे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

पस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । मंडलं परिवेषश्च परिधिश्चोपसूर्यकमिति भागुरिः ॥ ३१ ॥ किरणः उल्लः मयूखः अंशुः गभस्तिः घृणिः जिघर्ति इति घृणिः । घृ क्षरणदीप्त्योः घृ सेचने वा । रश्मिः [ घृणिः वृष्णिः पृष्णिः ] भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुल्लः करः पदमिति शब्दार्णवः । मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकमिति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् । स्त्रियामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरहोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रुक् रुचिः त्विट् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभामात्रस्य । तत्र दीप्त्यंतानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सांते क्लीबे । द्विवचनं तु रोचिषी शोचिषी । भाः सांतः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीपदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपभेदात्क्लीबे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिंगमित्यर्थः । तिग्मं तीक्ष्णं खरं त्रयमत्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मे क्लीबं । धर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा मरीचिका द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतास्तु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भांति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥ कालः । कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोरिति कोशांतरे । अन्यार्थेऽपि कालशब्दः । दिष्टः अनेहा समयः चत्वारि कालस्य । अनेहा सांतः । ऋदुशनेत्यनङ् । पक्षतिः पक्षस्य मूलम् । पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिरिति । प्रतिपत् इमे द्वे प्रथमतयेः । तदाद्याः प्रतिप-

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ॥  
 प्रत्यूषो ऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥  
 (“व्युष्टं विभातं द्वे क्लीवे पुंसि गोसर्ग इष्यते” ॥) (१)  
 प्रभातं च दिनांते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ॥  
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥  
 निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥  
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥  
 तमिस्त्रा तामसी रात्रिज्यौत्स्नी चंद्रिकयान्विता ॥  
 आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

दाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् । तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः  
 सकलो निशि पूर्णिमातिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिरिति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अह  
 दिवसः वासरः पंचकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीवपुंसोः । प्रत्यूषः अहर्मुख  
 कल्यं (काल्यं) उषः (ऊषः उषा) “उषा प्रभातं गोसर्ग इति त्रिकांडशेषः”  
 प्रत्युषः (प्रत्यूषः) “उषः प्रत्युषसि क्लीवं पितृप्रस्वां च योषिति” प्रभातं पट्टं प्रभा  
 तस्य । तत्राद्यः प्रत्यूषोऽदंतःपुंसि क्लीवे च । “प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसाविति मेदिनी” कल  
 तालव्यांतम् ॥ २ ॥ दिनांतः सायं “सायः” संध्या “संधा संध्या पितृप्रसूः संधे  
 शब्दार्णवः” । सम्यक् ध्यायंत्यस्यामिति संध्या । पितृप्रसूः चत्वारि दिनांते । तत्र साय  
 मित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । “सायः कांडे दिनांते चेति मेदिन्यादिषु साय इत्युच्  
 त्वात्सायमिति मांताव्ययस्याव्ययवर्गे वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदंतः पुंस्येव” । प्राह्  
 दयः समाहृताः त्रिसंध्यं ज्ञेयम् । “आवंतो वेति पाक्षिकी क्लीवता । पक्षे त्रिसंध्यौ  
 एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः । शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रि  
 (रात्री) “रात्री रात्रिस्तमस्विनीति शब्दार्णवः” त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्याप  
 रस्थितिं वा ददाति । क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिरपि) यामिनी त  
 “तमा तमिः” द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमि  
 एकम् । या चंद्रिकया चंद्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् । ज्यौत्  
 ज्योतिष्मती रात्रिज्यौत्स्ना चंद्रमसः प्रमेति शाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां रा

गणरात्रं निशा बह्वचः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥  
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥  
 स पर्वसंधिः प्रतिपत्पंचदशयोर्यदंतरम् ॥  
 पक्षांतौ पंचदशयौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥  
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥  
 अमावास्या त्वमावास्या दर्शः सूर्येदुसंगमः ॥ ८ ॥  
 सा दृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टेदुकला कुहूः ॥  
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विदौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

पक्षिणीति नामैकम् । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा पक्षिणी । पक्षिणी पक्ष-  
 तुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशेति स्मरणात् ॥ ५ ॥ बह्वचो निशाः गणरात्रं स्यात् ।  
 एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः रजनीमुखं द्वे रात्रेः पूर्वभागस्य । अर्धरात्रः निशीथ  
 इति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः प्रहरः द्वे अहोरात्राष्टमांशस्य ॥ ६ ॥ प्रतिपत्पं-  
 चदशयोर्यदंतरं स संधिः पर्वत्यन्वयः । यदाह रुद्रः । दर्शप्रतिपदोः संधौ ग्रंथिप्र-  
 स्तावयोरपि । पर्व क्लीबे विजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्वपीति ॥ पर्वसंधिरिति चतुरक्षरं वा  
 एकम् । द्वे अमापूर्णिमे पक्षांतौ पंचदशयौ द्वयं पक्षांततिथ्योः । द्वित्वाद्विवचनम् । ननु  
 नित्यम् । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे शुक्लपक्षांत्यतिथौ ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने चंद्रे  
 सति अनुमतिरित्युच्यते एकम् । सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति राका एकम् । या पूर्वा  
 पौर्णमासी सा अनुमतिर्योत्तरा सा राकेति श्रुतिः । अमावास्या अमावस्या । अमावस्य-  
 दन्यतरस्याम् । पा० । अमा सह वसतः अस्यां चंद्राकौ । अमोपपदाद्विसेरधिकरणे ण्यत् ।  
 वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । “अमावसी अमावासी अमामासी अमा-  
 मसी । अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसीति शब्दार्णवः । नामैकदेशे नाम-  
 ग्रहणादमापि” । दर्शः सूर्येदुसंगमः चत्वारि कृष्णपक्षांत्यतिथेः ॥ ८ ॥ सा अमावास्या  
 दृष्टेदुश्चेदृष्ट इदुर्यस्यां सा सिनीवाली एकम् । सैव नष्टेदुकला । नष्टा इंदुकला यस्यां  
 सा कुहूः “कुहुः” एकम् । या पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति  
 श्रुतिः । अयमर्थः । चतुर्दश्या अंतिमप्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रह-  
 रात्मकश्चंद्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः । तत्राद्यप्रहरद्वये चंद्रस्य सूर्यमता । अंतिमप्रहरद्वये  
 कृत्स्नक्षयः । अतो अमावास्याया आद्यप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः । अंत्यप्रहरद्वयं कुहू-

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावभ्युत्पात उपाहितः ॥

एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्थियाम् ॥ ११ ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पंच च ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

संज्ञम् । मध्यमप्रहरपंचकं दर्शसंज्ञमिति । राहुणा चंद्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रास-  
स्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे राहुग्रस्तस्येदोः सूर्य-  
स्य वा । अभ्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वह्निकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदाचि-  
दाग्नेयमंडलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । धूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयो-  
क्त्या ऽपृथग्बचनेन पुष्पवंतावित्युक्तौ सूर्याचंद्रमसौ ज्ञेयौ एकम् । एकयोक्त्येति वच-  
नात्पुष्पवंत इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चंद्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्येक-  
योक्त्या द्यावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवंतशब्दो मतुवंतो ऽकारांतश्च । धरणीधरशि-  
खरस्थितपुष्पवंताभ्यामित्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषो ऽक्षिस्पंदकालः । अक्षि-  
पक्षमपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तित इत्युक्तम् । अष्टादश निमेषा मिलित्वा एका काष्ठा  
भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वा एकः क्षणः ।  
ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीवपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एको-  
ऽहोरात्रः । अह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः । “अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार  
इति विग्रहः साधुः, अन्यथा अजभावप्रसंगात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्वह्न एवाजि-  
धानात् ॥” ते ऽहोरात्राः पंचदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्ण-  
श्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मान-  
प्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चांद्रेण मानेनेदमुक्तम् ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ  
मासौ ऋतुरेकः स च हेमंतादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अय-  
नारंभवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्विधा सूर्यगतिभेदात् । अर्कन्योद-  
गतिः उत्तरायणं अयते गच्छति अर्कः अनेन । अय गतौ न्युद् पूर्वपदात्संज्ञायानग

समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥  
 ("पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥  
 नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥ १८ ॥") (१)  
 मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥  
 पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघे ऽथ फाल्गुने ॥  
 स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥  
 वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥  
 आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥  
 स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥  
 स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजो ऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥  
 बाहुलोजौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरो ऽस्त्रियाम् ॥

इति णत्वम् । दक्षिणा गतिस्तु दक्षिणायनम् । एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥ १३ ॥  
 विषुवत् विषुवं "विषुपं विषुणः विषुवः विषुवान्समरात्रिवासर इति पुंस्कांडे वो-  
 पालितः" इयं समं रात्रिदिवं यस्मिन्तास्मिन्काले तुलासंक्रांतौ मेषसंक्रांतौ च दिनरा-  
 त्री समे भवतः तस्य कालस्येत्यर्थः । रात्रिदिवशब्दः अचतुरविचतुरेत्यादिना साधुः ।  
 "पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी ज्ञेया सा पौषी यस्मिन्मासे वर्तते स नाम्ना  
 पौषः । माघयुक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः स आद्यो येषां ते । अपरे पौषादन्ये  
 एकादश मासा एवमुक्तरीत्या ज्ञेयाः" एकैकम् । मार्गशीर्षः सहाः मार्गः आग्रहा-  
 यणिकः चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः तैषः सहस्यः त्रीणि पौषस्य । तपाः  
 माघः द्वे माघस्य । फाल्गुनः तपस्यः फाल्गुनिकः त्रयम् । चैत्रः चैत्रिकः मधुः  
 त्रयम् ॥ १५ ॥ वैशाखः माधवः राधः त्रीणि । ज्येष्ठः शुक्रः द्वे । शुचिः आषाढः  
 द्वे । श्रावणः नभाः । सांतः । श्रावणिकः त्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः प्रौष्ठपदः भाद्रः  
 भाद्रपदः चत्वारि । आश्विनः इषः आश्वयुजः त्रीणि । कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः  
 ऊर्जः कार्तिकिकः चत्वारि । ऋतुभेदानाह । हेमन्त इत्येक ऋतुः । शिशिर इत्य-  
 परः । स च पुनपुंसकलिङ्गः एकैकम् । वसन्तः पुष्पसमयः सुरभिः त्रीणि वसन्तस्य ।

वसंते पुष्पसमयः सुरभिर्गोष्म उष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥

संवत्सरो वत्सरो ऽब्दो हायनो ऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वंतरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

ग्रीष्मः उष्मकः (ऊष्मकः) ॥ १८ ॥ निदाघः । नितरां दह्यंतेऽत्र दह भस्मीकर  
हलश्चेति घञ् न्यंक्रादित्वात्कुत्वम् । उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः “उष्मागमः  
तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । तपो ऽकारांतः पुंसि । प्रावृट् वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृट् य  
वृषु सेचने नहिवृतीति दीर्घः । वर्षाः द्वे वर्षर्तोः । तत्र प्रावृट्शब्दः पांतः स्त्रियाम् । वष  
शब्दस्तु स्त्रीलिंगो भूम्नि नित्यं बहुवचनांत इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलि  
दकारांतः ॥ १९ ॥ अमी हेमंतादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्द  
पुल्लिंगः । ते च हेमंतादयः मार्गशीर्षादिमासानां षड्विंशत्युगैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च  
आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुर्मत इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हाय  
शरत् समाः षट् वर्षस्य । तत्र हायनांता अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समां स  
विजायते इत्येकत्वे ऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रो ऽहोरात्रः । त  
कृष्णाष्टम्या उत्तरार्धे दिनारंभः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारंभः । तथा मानुषेण वर्षे  
दैवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । मानुषाणां यन्त्र  
तादि युगचतुष्टयं तदैव युगं ज्ञेयम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मो ऽहोरात्रः । अयमर्थ  
उक्तानां देवताहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षम् । दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रे  
मानुषचतुर्थ्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तत्तु भूतानां स्थितिकालस्त  
वत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं, तौ कल्पाविति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे  
तौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥ दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरे  
काधिका सप्ततिः तन्मन्वंतरम् । मनूनां स्वायंभुवचाक्षुषादीनामंतरमवकाशो ऽवधिर्द्या



संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पांत इत्यपि ॥ २२ ॥

अस्त्री पंकं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥

कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानंदधुरानंदः शर्मशातसुखानि च ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम् ॥ २५ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥

शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकांडमुद्धतल्लजौ ॥

तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनं भवति एकम् । संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पांतः पंच प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पंकं पाप्मा पापं किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अघं अंहः “अंधः” दुरितं दुष्कृतं द्वादश पापस्य । तत्र पंकं क्लीवपुंसोः । पाप्मा नकारांतः पुंसि । श्रेयः क्लीवे ॥ २३ ॥ धर्मं पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पंचकं सुकृतस्य । तत्र धर्मः क्लीवपुंसोः । वृषः पुंसि । मुत् प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥ २४ ॥ आनंदधुः दुनदि समृद्धौ द्वितोऽथुच् आनंदः शर्म शातं “दंत्यादिर्वा” सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीतिसाहचर्यान्मुदपि स्त्रियां दकारांतः । श्वः श्रेयसम् । श्वः आगामि श्रेयो यत्र श्वसोवसीयः श्रेयस इत्यच् । शिवम् । शिवं च मोक्षे क्षेमे च महादेवे सुखे जले । शिवो योगांतरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे इति विश्वः । भद्रं (भंदं) “भंदं भद्रं शिवं तथेति त्रिकांडशेषः” कल्याणं मंगलं शुभम् ॥ २५ ॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं द्वादश कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमं शस्तं च पुन्नपुंसकयोः । श्वः श्रेयसमिति चतुरक्षरम् । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वः श्रेयः शिवभद्रादयः शस्तांताः द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा पापा स्त्री । पापः पुमान् । पापं कुलमित्यादि ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकांडः “प्रकांडः पुंस्यपि । प्रकांडो न स्त्री विटपे मूलशाखांतरे तरोः । शस्त इति मेदिनी । अस्त्री प्रकांडो विटपे तरुस्कंधप्रशस्तयोरिति रभसः ।” उद्धः तल्लजः अमूनि पंच प्रशस्तवाचकानि । एते तु पंच नित्यं

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥

हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥

विशेषः कालिको ऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जंतुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

(जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥) (?)

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वांतं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

द्रव्ये एव लिङ्गांतरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्गं न जहति । प्रशंसावचनेऽपि कृ-  
ष्णसर्पवाप्यश्वादिवत् नित्यसमासः । यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका । प्रशस्ता  
गौर्गोमचार्विका । गोप्रकाण्डम् । ब्राह्मणोद्भूतः । कुमारीतल्लजः । अयः एत्यनेन मुखम् ।  
इण् गतौ घप्रत्ययः । शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते अयोऽकारांतः  
एकम् ॥ २७ ॥ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं नियतिः नियम्यतेऽनया क्तिन् । नियतिर्नि-  
यमे दैवे इति विश्वः । विधिः षट्ङ् प्राक्तनकर्मणः । नियतिः स्त्री । विधिः पुंसि । हेतुः  
कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि । यदादिकारणं तन्निदानं एकमुपादानका-  
रणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति ज्ञा अवबोधने, आतो  
नुपेति कः । आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । भूतावपि मनीषायां शरी-  
रब्रह्मणोरपि ॥ २९ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैवतस्य । प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वादिगुण-  
साम्यावस्थायाः । यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादिरवस्थो-  
च्यते एकम् । सत्त्वं रजः तमः एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी तांते  
॥ ३० ॥ जनुः जननं जन्म जनिः उत्पत्तिः उद्भवः षट्ङ् जन्मनः । जनुः तांतम् ।  
जनिः स्त्री । प्राणी चेतनः जन्मी जंतुः जन्युः शरीरी षट्ङ् प्राणिनः ॥ ३१ ॥ जाति-  
रित्यादि पदं केचिदत्र पठन्ति “इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैनन्पद्यं  
दृश्यते ।” जातिः जातं सामान्यं त्रयं घटत्वाद्विजातेः । व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥

(“अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ॥”) (१)

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

(“विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ॥”) (२)

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥

संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिंतनम् ॥

समौ सिद्धांतराद्धांतौ भ्रांतिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

व्यक्तिः अंजू व्यक्त्यादौ क्तिन् । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं स्वांतं हृत् मानसं मनः सप्तकं चित्तस्य । हृत् दकारांतः ॥ ३ ॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥  
बुद्धिः मनीषा मनस ईषा ईष गत्यादिषु शंकंध्वादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः मोहस्तं मुष्णाति मुष स्तेये शीङो विच् मूलविभुजेति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः चित् संवित् प्रतिपत् जप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तांतः । संवित् प्रतिपत् च दांतः ॥ १ ॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स संकल्पः एकम् । “अवधानादि त्रयं समाधानस्य” । चित्ताभोगः मनस्कारः द्वे मनसः सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥  
“विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य” । अध्याहारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य “अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः” । विचिकित्सा विपूर्वात् कितेः सन्नतादकारः । संशयः संदेहः द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादित्वादात्वम् । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता द्वे परलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मातिर्यस्य तस्य भावो नास्तिकता । व्यापादः द्रोहचिंतनम् । द्वे परद्रोहचिंतनस्य । सिद्धांतः राद्धांतः द्वे सिद्धांतस्य । सिद्धो अंतो निर्णयो यस्य स सिद्धांतः । भ्रांतिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथार्थज्ञानस्य । स्थाणौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रांतिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्यनेककोटिकं

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥

अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥

रूपं शब्दो गंधरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

ज्ञानं संशयः । स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥ संवित् आगूः प्रतिज्ञानं नियमः आश्रवः संश्रवः अंगीकारः अभ्युपगमः प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अंगीकारस्य । तत्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम् । “आगूर्बधूवत् आग्वौ आग्व इत्यादि । पक्षे धूर्वत् आगुरौ आगुर इत्यादि” ॥ ५ ॥ मोक्षविषये या धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते । “मोक्षानिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानम् । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति वा” । विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने इति हैमः एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनं मुच्यते मोक्षणे क्तिन् । मुक्तिर्मोचनमोक्षयोरिति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यं ईयसुनि प्रशस्यस्येति आदेशः । निःश्रेयसम् । अचतुरेति निपातनादच् । अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः । अहंप्रधाना मतिः अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अहंकारार्थकम् । त्रयमज्ञानस्य । रूपं शब्दः गंधः रसः स्पर्शः एते पञ्च विषया इति गोचरा इति इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नांतम् । पायूपस्थादि कर्मेन्द्रियमुच्यते । आदिना वागादि । “तद्यथा । पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्ग आनंदादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया इति” । मनोनेत्रादि धीन्द्रियमुच्यते । आदिना श्रोत्रादि । “मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह ॥ नासिका चेति पदतानि धीन्द्रियाणि प्रवक्षते” एकम् ॥ ८ ॥ रसभेदानाह । तुवरः “दीर्घादिरपि कुवरोऽपि” कषायः द्वे तुवरस्य प्राकृतभाषया तुवट इति ख्यातस्य । मधुराद्याः

तुवरस्तु कषायो ऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥

तिक्तो ऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनोहरे ॥

आमोदः सो ऽतिनिर्हारी वाच्यलिंगत्वमागुणात् ॥ १० ॥

समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ॥

इष्टगंधः सुगंधिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

पूतिगंधिस्तु दुर्गंधो विस्त्रं स्यादामगंधि यत् ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपांडराः ॥ १२ ॥

पृथक् पृथक् ज्ञेयाः । एवं तुवराद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ प्रसिद्धः । लवणः सैन्धवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्तो निंवादौ । अम्लस्तित्तिद्यादौ ‘‘अंलं’’ । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सु रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिंगा इत्यर्थः । ‘‘तुवरकषायौ नपुंसकावपि अस्त्रीत्युक्तत्वात्’’ ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गंधे परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपद्मादेर्निरासः । यो ऽतिनिर्हारी अत्यंतसमाकर्षी स गंध आमोद उच्यते । ‘‘कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः । वकुले स्यात्परिमलश्चंपके सुरभिस्तथेति शब्दार्णवः’’ एकम् । इतः परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादयं इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिंगत्वं अभिधेयानुसारेण त्रिलिंगत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपातिनो गंधद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगंधः सुगंधिः चत्वारि शोभनगंधयुक्तस्य । शोभनो गंधो ऽस्य सुगंधिः । आमोदी मुखवासनः इति द्वे यन्मुखं वासयति तस्य तांबूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगंधिः दुर्गंधः द्वे अनिष्टगंधयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गंधो यस्य सः । यदामगंधि तद्विस्त्रं एकं अपक्वमांसादिगंधस्य । आमोऽपक्वमलस्तस्येव गंधो यस्य तत् । उपमानाच्चेतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्वेतः पांडुरः ॥ १२ ॥ अवदातः सितः गौरः अवलक्षः ‘‘वलक्षोऽपि’’ वट्टिभागुरिरित्यनेनाल्लोपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पांडुरः नगपांसुपांडुभ्यश्चेति रः । पांडुः षोडश नामानि शुक्लस्य । ‘‘तत्रार्जुनांतानि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-

अवदातः सितो गौरो ऽवलक्षो धवलो ऽर्जुनः ॥

हरिणः पांडुरः पांडुरीषत्पांडुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥

अव्यक्तरागस्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥

कडारः कपिलः पिंगपिशंगौ कद्रुपिंगलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुक्लस्येति विभागः साधुः । शब्दार्णवे तु । श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्ततरजपारुचिः ।  
वलक्षस्तु सितः शावः कदलीकुष्ठमोपमः ॥ अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान् कुमुदच्छ-  
विः । पांडुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभ इत्युक्तम् । हरिणौ पांडुसारंगाविति  
हैमः । ” ईषत्पांडुः धूसरः । “धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् वकुलच्छविरिति श-  
ब्दार्णवः । ” द्वे ईषद्भवलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः असितः श्यामः कालः श्याम-  
लः मेचकः । “मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसन्निभ इति शब्दार्णवः । ” सप्तकं  
नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः गौरः हरिद्राभः त्रयं पीतस्य । पालाशः “पालाशोऽपि”  
हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिपत्रगतवर्णस्य । हरित्तांतः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः  
रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकनदच्छविः रक्तोत्पलामः स शोण इत्येकम् । यो अव्यक्त-  
राग ईषद्रक्तः सो ऽरुणः । “अरुणः कृष्णलोहित इत्यमरमाला” एकम् । यः श्वेत-  
मिश्रो रक्तः स पाटल इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूसराण्यवर्णस्य । कपि-  
र्मर्कटः तद्वद्गर्णो ऽस्त्यस्य कपिशः । धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहित-  
वर्णस्य । कडारः कपिलः पिंगः पिशंगः कद्रुः पिंगलः पट्टं पिंगलवर्णस्य । अयमत्यंत-  
गौरबालकस्य केशेषु प्रसिद्धः । पिंगा गौरोचना पांडुरिति कात्यः । “शब्दार्णवे तु  
सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तद्रक्तपीतांगः कपिलो गोविभृषणः ।  
हरितांशे अधिके ऽसौ तु पिशंगः पद्मधूलिवत् । पिशंगस्त्वासितावेशात्पिशो दीपशिखा-  
दिषु । पिंगलस्तु परच्छायः पिंगे शुक्लांगखंडवदित्युक्तम्” ॥ १६ ॥ चित्रं किर्मारः  
“किर्मारः” कल्माषः शवलः एतः कर्बुरः पट्टं कर्बुरस्य चित्रवर्णस्येत्ययः ।

चित्रं किर्मिरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तुतद्वति ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥५॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥१॥

अपभ्रंशो ऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ॥

तिङ्सुवन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । चित्रं तु रूपभेदान्नपुंसकम् । यथास्य पटस्य शु-  
क्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिंगाः अभिधेयलिंगाः । गुणवचनेभ्यो  
मनुषो लुक् इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने गुणगुणिभेदान्निर्वाहः इति  
महाभाष्ये । यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु वर्णादनु-  
दात्तात्तोपधात्तो न इति ङीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा इयेनी इयेता । रोहिणी रो-  
हिता । लोहिनी लोहितेत्यादि ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥५॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयम् । ब्राह्मो  
ऽज्ञाताविति टिलोपः ङीप् । भारती भाषा गीः “गिरापि । ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं  
गदितं गिरेति शब्दार्णवः । गीर्भणिर्तिर्गिरेति त्रिकांडशेषः । तत्र गिरा वाणीति पाठः ।”  
वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषितं वचनं वचः त्रयोदश नामानि  
वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यंतानि वचनाधिष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्व-  
धिष्ठेयस्यैव । गीः रेफांता ॥१॥ अपभ्रष्टः शब्दः गावी गोणीत्यादि अपशब्दः सोऽ-  
पभ्रंश इत्युच्यते एकम् । शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् ।  
यथा ओतप्रोततंतूनां वाचकः पट इति । तिङ्सुवन्तचयः तिङन्तसुवन्तपदसमूहो वाक्यम् ।  
वचनेर्ण्यत् वचोशब्दसंज्ञायामिति कुत्वम् । तिङन्तचयो यथा पचतिभवति पाको भव-  
तीत्यर्थः । सुवन्तचयो यथा । प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् । कारकान्विता कार-  
कैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदंडेन । अत्रान्वितत्वं  
आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयम् ॥२॥ श्रुतिः वेदः आम्नायः त्रयी चत्वारि वेद-  
स्य । अत्र लिंगसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या व्याख्यायमानत्वाच्च ।

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरंगमोकारप्रणवौ समौ ॥

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पंचलक्षणम् ॥ ५ ॥ (१)

प्रबंधकल्पना कथा प्रवहिका प्रहेलिका ॥

तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदमूलत्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधि-  
धर्म एव । यदाह गौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितो धर्म इति । केचित्तु लिंगसंकरो मा-  
भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः । “विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बु-  
धाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् ऋच्यंते स्तूयंते देवा  
अनया । ऋच् स्तुतौ संपदादित्वात् क्रिप् । साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी  
ज्ञेया । तत्र ऋक्शब्दः स्त्रीलिंगः ॥ ३ ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणमित्यादि वेद-  
स्यांगं ज्ञेयम् । “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥ छंदोविचितिरित्येष  
षडंगो वेद उच्यते । प्रसंगादिदमप्युच्यते । वेदानामष्टौ विकृतयः । जटा माला शिखा  
रेखा ध्वजो दंडो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥  
षट् शास्त्राण्याह । गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतंजलेः ॥ व्यासस्य जैमिनेश्चापि  
दर्शनानि षडेव हि । चतुर्दश विद्याः । अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।  
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या हेताश्चतुर्दश” ॥ “कल्पः कल्पसूत्रम्” । ओंकारः प्रणवः द्वे ।  
इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशे ज्ञेयं तदास्तेऽस्मिन् । आस उपवेशने अधिक-  
रणे घञ् । पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः । उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः  
इति त्रयः स्वरा उच्यंते एकम् ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।  
चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छंदसः स्मृतः” ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्क-  
विद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम् । दंडनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते । “अ-  
र्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम्” । आख्यायिका उपलब्धार्था इयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य  
वासवदत्तादेः । यत्पंचलक्षणं तत्पुराणमुच्यते । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वं-  
तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम्” ॥ ५ ॥ प्रबंधस्य वाक्यवि-  
स्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा एकं नाटकरामायणादेः । प्रवहिका “प्रव-



स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समस्या तु समासार्था किंवदंती जनश्रुतिः ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तांत उदंतः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥

हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥

उपोद्धात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

हिका” प्रहेलिका द्वयं यथापरैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति । “यदुक्तम् । व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति” । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता “धर्मबोधार्थं रचिता संहिता” सा स्मृतिः । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यर्थोऽपि । स्मरतेः क्तिन् एकम् । समाहतिः संग्रहः । “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” द्वयं संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥ या समासार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पठ्यमानार्था वा सा समस्या । यथा शतचंद्रं नभस्तलम् । तत्पूरणं यथा । दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेनेति ॥ “समस्या त्वसमासार्थेति पाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः ।” किंवदंती “किंवदंतिः” जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते । कर्मणि क्तिन् । द्वे चतुरक्षरे नामनी लोकप्रवादस्य । वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तांतः उदंतः चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्वा अभिधानं नामधेयम् । भागरूपेति नामशब्दात् धेयप्रत्ययः । नाम षट् नान्नः । हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य । या बहुभिः कृता हूतिः सा संहूतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः । “वि नानाऽर्थे ऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाच्चव्यवहारः प्रकीर्तित इति कात्यायनः ।” द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः वाङ्मुखं वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः द्वे वचनारंभस्य । उपोद्धातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्धचर्यचितनस्य । तदुक्तम् । चिंतां प्रकृतसिद्धचर्यामुपोद्धातं प्रचक्षत इति । “उपोद्धातादि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येति वा ।” शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥

प्रश्नो ऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥

मिथ्याभियोगो ऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निंदा च गर्हणे ॥ १३ ॥

पारुष्यमतिवादः स्याद्वर्त्सनं त्वपकारगीः ॥

यः सनिंद उपालंभस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं उत्तरं द्वे प्रतिवचनस्य । मिथ्याभियोगः  
अभ्याख्यानं द्वे “शतं मे धारयसीत्याद्यसत्याक्षेपस्य” । मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥  
अभिशापः द्वे सुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य । अनुरागजः गुणानुरागोत्थः शब्दः  
प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः । कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि चेति  
हैमः । समज्ञा “समज्या समाज्ञा चेति पाठांतरम्” त्रयं कीर्तिः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः  
नुतिः चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥ द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आग्नेडितमुच्यते । यथा “सर्पः  
सर्प इति” एकम् । उच्चैर्घुष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो  
विकारः सा काकुः एकम् ॥ १२ ॥ अवर्णः “वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धो ऽवर्णः”  
आक्षेपः निर्वादः परीवादः “परिवादः” अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निंदा  
गर्हणं दश निंदायाः । अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलि-  
गत्वं ज्ञापितम् । उपक्रोशांता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो  
निष्ठुरभाषणं तस्य भावः पारुष्यम् । स्वार्थे ण्यञ् । अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य ।  
अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं “चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामीत्यादि” तद्वर्त्सन-  
मुच्यते एकम् । कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालंभः यः सनिंदः  
निंदायुक्तं उपालंभस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । “उपालंभो द्वेधा । गुणादिष्करणपूर्वको  
निंदापूर्वकश्च । आद्यो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीयस्तु बंध-

तत्र त्वाक्षारणां यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥

स्यादाभाषणमालापः प्रलापो ऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्वः ॥

(“चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥

अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम् ॥ १ ॥”) (१)

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥

अत्यर्थमधुरं सात्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

कीदृशस्य तत्रोचितमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम्” ॥ १४ ॥  
मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणेत्येकम् । “आ-  
क्षारणमिति क्लीबमपि” । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्यसंबोधनपूर्वकभाषणस्य ।  
यदनर्थकं वचः स प्रलाप इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः मुहुर्भाषा द्वे बहुशो भाष-  
णस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः विरोधोक्तिः द्वे अ-  
न्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं उक्तिप्रत्युक्तियुक्तं यद्भाषणं स संलापः  
“आलापस्तु एकेनापि क्रियते” ॥ १६ ॥ सुप्रलापः सुवचनं द्वे सुभाषितस्य ।  
अपलापः निह्वः द्वे गोपनकारिवचनस्य । यथा तन्मिथ्येति प्रतिवादिनिनिह्वः ।  
“चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य । शापादित्रयं शापवचनस्य । चाट्विति त्रयं प्रेम्णा मि-  
थ्याभाषणस्य ।” संदेशवाक् वाचिकं द्वे दूतादिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य । उत्तरे  
अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः “रुशत्यादयः” सम्यगन्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ॥ १७ ॥  
यथा रुशन् शब्दः । रुशद्वचनम् । या अकल्याणी वाक् सा रुशती एकं तातम् ।  
या शुभात्मिका वाक् सा कल्या “काल्यापि” एकं तालव्यातम् । यदतिशयेन  
मधुरं तत्सात्वं एकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संबद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं परुषं  
द्वे कर्कशवचनस्य । ग्राम्यं अशीलं द्वे शिथिलवचनस्य । “अश्रीकारकमंडादिवचन-  
इत्यर्थः ।” यत्प्रियं सत्यं वचनं तत्र स्तनूतमित्येकम् । तदुक्तं रभसे । स्तनूतं मंगले ऽपि

प्रथमं कांडम्.

प्लुरं पस्वं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ॥  
त्ये ऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥  
प्रवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ॥  
ब्रूकृतं सनिष्ठीवमवदं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥  
नक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ॥  
“सोष्टुंठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् ॥  
॥ व्यं ह्वं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ॥ २१ ॥  
अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २२ ॥  
सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥

स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि । यत्परस्परेण पराहतं “माता मे वंध्येतिवत्”  
रुद्धं तत्र संकुलं क्लिष्टमिति नामद्वयम् । यथा पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य-  
यत् लुप्तवर्णपदं असंपूर्णोच्चारितं वचस्तद् ग्रस्तमित्येकम् । ग्रस्तं ग्रासी-  
लुप्तवर्णपदोदिते इत्युक्तम् । यत्त्वरितोदितं तन्निरस्तं एकम् । सनिष्ठी-  
तदंब्रूकृतमुच्यते । अंबू इति च्यंतम् । “सनिष्ठेवमपि” एकम् । य-  
शून्यं तदवदं स्यात् एकम् । “अवध्यमपि । अवध्यमवधोर्हं स्यादनर्थ-  
दर्शनात्” ॥ २० ॥ अनक्षरं “न प्रशस्ताक्षराणि यस्मिन् अक्षराणाम-  
र्थद्वारकं तच्च वचनानर्हम्” अवाच्यं द्वे वक्तुमनर्हस्य वचसः । मृषा-  
भूतार्थकं तत् आहतं ज्ञेयम् । यथा । एष वंध्यासुतो याति खपुष्पकृत-  
तृष्णांभसि स्नातः शशशृंगधनुर्धर इति एकम् । “सोष्टुंठनादि द्वे सोप-  
भणितादि द्वे रतिसमयकूजितस्य । भणितमित्यपि पाठः । आव्यादि पंच स्प-  
म्लिष्टं क्षुब्धस्वातेति निपातनादिडभावः । अविस्पष्टम् । “अत्र म्लिष्टमि-  
एव दृश्यते । म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचीति मेदिनी । द्वे अव्यक्तवचनस्य ।  
यथा । सत्यपि धने नास्ति धनमिति तद्वितथमित्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ स-  
च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वतीति रभसः । तथ्यं कृतं सम्यक् चत्वारि स-  
चकारांतः । पूर्वं वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तर इति वचनवृत्तित्वेन सत्यादीनां त्रिति-  
यथा सत्यः शब्दः सत्या वाक् सत्यं वचनमिति । इदानीं वक्तृवृत्तित्वेन

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥

आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ॥

कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २५ ॥

॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः ॥

पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

गत्वमाह भमूनीति । तद्वति सत्यवति त्रिषु । यथा सत्या स्त्री सत्यः पुमान् सत्यं कुलमिति । शब्दः निनादः निनदः ध्वनिः ध्वानः रवः स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः निर्घोषः निर्ह्रादः नादः निस्वानः निस्वनः आरवः आरावः संरावः विरावः सप्तदश शब्दमात्रस्य । वस्त्रपर्णानां स्वनिते शब्दे मर्मर इत्येकम् । “मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणीति मेदिनी ” ॥ २३ ॥ भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिते शिञ्जितमित्येकम् । “तालव्यादि” । निकाणः निकणः काणः कणः कणनं पंच वीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रकाणः प्रकण इत्यादयस्ते वीणाया एव कणिते नान्यत्र । “आदिशब्दादुपकणादयः” । कोलाहलः कलकलः द्वे बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य । तिरश्चां पक्षिणां रुतं शब्दः वाशितं एकम् । तालव्यमध्योज्यम् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः द्वे प्रतिशब्दस्य । गीतं गानं द्वे गायनस्य ॥ २५ ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥ स्वरभेदानाह । निषादः । निषादः स्वरभेदेश्चि चंडाले धीवरांतरे इति विश्वः । ऋषभः गांधारः षड्जः । नासां कंठ-मुरस्तालु जिह्वां दंतांश्च संस्पृशन् । षड्जः स जायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः । मध्यमः धैवतः पंचमः इत्यमी तंत्रीभ्यः कंठेभ्यश्चोत्थिताः सप्त स्वरा ज्ञेयाः एकैकम् ।

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥

कलो मंद्रस्तु गंभीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

(“नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥

स मंद्रः कंठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥ २ ॥”)(१)

समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ॥

विपंची सा तु तंत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

ततं वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकम् ॥

वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

तत्र निषादं नर्दति गजाः । ऋषभं गावः । गांधारं अजादयः । पडुं मयूराः । मध्यमं क्रौंचाः । धैवतमश्वः । पंचमं कोकिलाः । तदुक्तं नारदेन । पडुं रौति मयूरस्तु गावो नर्दति चर्षभम् । अजाविकौ तु गांधारं क्रौंचो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजर इति ॥ २ ॥ सूक्ष्मे कले काकलीत्येकं स्त्रीलिंगम् । ईषत् कलः काकली । ईषदर्थे चेति कोः कादेशः । गौरादिः । “काकलिरपि” कलेरिन् । साधूदितं काकलिभिः कुलीनैरिति प्रयोगः । मधुरः श्रुतिखुखः । स चासौ अस्फुटो ऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गंभीरे ध्वनौ मंद्र इत्येकम् । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमंद्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः समन्वितलयः सम्यगन्वितो ऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते । “एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः” एकम् । वीणा वल्लकी विपंची त्रयं वीणायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्तंत्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी । सुष्यजाताविति णिनिः । परिवदत्यत्रयम् ॥ ३ ॥ यद्बीणादिकं वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । आदिना सौरभ्रीरावण-हस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशे ऽपि । शिवस्य वीणा नालंवी सरस्वत्यास्तु कच्छपी । नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती । विश्वावसोस्तु वृहती तुंवरोस्तु कलावती-त्यादि । यन्मुरजादिकं मृदंगादिकं आदिना पटहादि । आनयते मुखे चर्मणा वद्धयते तदानद्धमुच्यते । वंशादिकं “वंशी वेणुस्तेन वंशादिकमित्येव ।” आदिना शंखादि तत्सुषिरं ज्ञेयम् । “सुषिरश्च शंखो दंत्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्यादिरपीत्याहुः ।” यत्कांस्यमयतालादिकं आदिना घंटाञ्जल्यदि तद्धनं ज्ञेयं एकैकम् ॥ ४ ॥

१ इदं पद्यं नालपत्रयुक्तकेऽपि नास्ति ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥

मृदंगा मुरजा भेदास्त्वंक्यालिंग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुंदुभिः पुमान् ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

वीणादंडः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कोलंबकस्तु कायो ऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिडिमझझराः ॥

इदं तत्तादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं च नाम यस्य तत् । यदाह भरतः । तत्तं चैवावनन्दं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितमिति । मृदंगाः मुरजाः “मुरात् वेष्टनाज्जाताः” द्वे मृदंगस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अंक्यः आलिंग्यः ऊर्ध्वकः । “निर्वकारमपि ।” एते त्रयः मृदंगस्य भेदाः । अंक एव निधाय वादनादंक्यः । आलिंग्य वादनादालिंग्यः । ऊर्ध्वकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । किंच । हरीतक्याकृतिस्त्वंक्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिंग्यश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तित इति ॥ ५ ॥ यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढक्केत्युच्यते । द्वे ढक्कायाः । भेरी “भेरिः” दुंदुभिः । दुंदुं इति शब्देन भाति । द्वे दुंदुभेः । “भेर्यामानकदुंदुभीत्यपि पाठः ।” आनकः पटहः द्वे पटहस्य । “अस्त्रीति पूर्वान्वयि । पटहो ना समारंभे आनके पुन्रपुंसकमिति मेदिनी ।” वीणादि वाद्यते येन तद्धनुराकृति काष्ठं कोण उच्यते । कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामखेच लगुडेऽपि चेति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दंडः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः द्वे वीणादंडादधो दारुमयं भांडं शब्दगांभीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य । “वीणाप्रांतस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ।” अस्या वीणायाः कायः तंत्रीरहितो दंडादिसमुदायः कोलंबक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रांते तंत्र्यो निबध्यते तत् निबन्धनं उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्यविशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः कापालिकादीनां वाद्यम् । स एव त्रिपुलो मड्डुः । डिडिमः दंवडी इति प्रसिद्धः । झझरः झांगड इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदंगसदृशो वाद्यभेदः । पणवोऽप्येकः । अन्ये च

मर्दलः पणवो ऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलंबितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

तांडवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नायमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ॥

स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुक्तौ भावो विद्वानथावुकः ॥

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

हुडुकगोमुखादयः संति । नर्तकी लासिका । “वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुंस्त्वनिर्देशे कर्तव्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीष्ठापोर्विवेकार्थः” द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥ करचरणादिभिर्यद्विलंबितं नृत्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं नृत्यादिकं तत् ओघ इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलंबितं नापि द्रुतं तद्धनमित्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥ तांडवं तंडुना प्रोक्तम् । अण् ओर्गुणः । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं “नृत्तं” नर्तनं षट्ठं नृत्यस्य । तत्र तांडवं क्लीवपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितिदं त्रयं मिलित्वा तौर्यत्रिकमिति चोच्यते । “तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यम् । तौर्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः” द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः तत्र भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे अधिकारोऽयम् । “प्रागंगहारात्” अज्जुकादिसंज्ञायाः नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । या गणिका सा अज्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुक्त इत्युच्यते “आवृत्तो ऽपि” एकम् । यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते । भावयतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः । एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारकः द्वयम् ॥ १२ ॥



राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥

देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ॥

अंबा माता ऽथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ॥

हंडे हंजे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता भर्तृदारिका एकम् । कृतो-  
 ऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्ञ्यां देवीत्येकम् । इतरास्तु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । भट्टिनी  
 द्विजभार्यायां नाट्योक्त्यां राजयोषितीति रभसः “ अत्र विशेषः शब्दार्णवे । गणि-  
 कानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भ-  
 ट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नामैव राजन्नित्यृषिभिः  
 स च । वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञा ऽसौ दे-  
 वीत्यन्या तु भोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गोस्वामिनीति सेति” ॥ १३ ॥  
 अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकम् । राज्ञः शा-  
 लः राष्ट्रिय उच्यते एकम् । अंबा माता द्वे नाट्योक्तावित्यधिकारस्य प्रायिकत्वाद-  
 वादीनामन्यत्रापि प्रयोगो ज्ञेयः । बाला वासूरिति द्वे कुमार्याः । आर्यः । “ क-  
 र्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृत  
 इति वसिष्ठः । ” मारिषः मर्षणात्सहनान्मारिषः । हिंसानिवारकत्वाद्वा । “ मा-  
 र्पकः । आर्ये मारिषमार्पकाविति शब्दार्णवः” द्वे आर्यस्य ॥ १४ ॥ या ज्येष्ठा  
 भगिनी सा अत्तिका । अत्ता माता सैव “ अत्तिका । अत्तिका चात्तिका तथेति  
 द्विरूपकोशः” एकम् । निष्ठा निर्वहणं द्वे “ मुखप्रतिमुखैर्गैर्भावमर्शनिर्वहणाख्याः  
 पञ्च नाटके संधयः तत्र पञ्चमस्य संधेः” । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “ निर्वहणं  
 तु स्त्री संहारश्च समापन इति शब्दार्णवः । समे इति समानार्थे । न तु समानलिङ्गे  
 शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । ” नीचां प्रत्याह्वाने हंडे इत्येकम् । चेटीं प्रति आह्वाने  
 हंजे इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला । “ हलधातोर्वाहुलकादाप्रत्ययः । हलाश-  
 व्दटावंतो ऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् । बाला वासुः सखी हलेति त्रिकांडे  
 वोपालितात् । ” अमूनि त्रीण्यव्ययानि ॥ १५ ॥ “ अंगस्य स्थानात्स्थानांतरे

अंगहारो ऽंगविक्षेपो व्यंजकाभिनयौ समौ ॥

निर्वृत्ते त्वंगसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वांगिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

शृंगारवीरकरुणादुतहास्यभयानकाः ॥

बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृंगारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥

कृपा दया अनुकंपा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥

विस्मयोदुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नयनं” अंगहारः “अंगुल्यादिविन्यासः” अंगविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य । व्यंजकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अंगेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि आंगिकम् । “भूविक्षेपादि” सत्त्वेन अंतःकरणेन निर्वृत्ते सात्त्विकम् । निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्य इत्यनेन आंगिकसात्त्विकशब्दौ ढगंतौ । “तद्यथा । स्तंभः स्वेदो ऽथ रोमांचः स्वरभंगो ऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमभ्रप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गणाः ।” इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावैवोक्तास्तानाह । शृंगारः । शृंगारो गज-मंडने । स्रुते रसभेदे च शृंगारं नागसंभवे इति हैमः । वीरः करुणः अद्भुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एते ऽष्टौ रसा ज्ञेयाः । रस्यते इति रसाः । रस आस्वादने । “चशब्दाच्छांतो ऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः” शृंगारः शुचिः उ-ज्ज्वलः त्रयं शृंगारस्य ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा नंद्यादिः । वीरः द्वे वीरस्य । कारुण्यं करुणा घृणा । घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायामिति हैमः । कृपा दया अनुकंपा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं त्रयं हासस्य । बीभत्सं विकृतम् । “वैकृतो ऽपि । विकृतो ऽप्याय-हायण्यामग्रहायणमिति शब्दार्णवः ।” द्वे बीभत्सस्य । इदं द्वयं रसे पुंसि तद्वति त्रिषु । विस्मयः अद्भुतम् । इदमव्ययम् । आश्चर्यं चित्रं चत्वारि अद्भुतस्य । भैरवम् ॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मम् । भीष्मो रुद्रे च गांगेये राक्षसे च भयंकर इति हैमः । घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य । रौद्रं उग्रं द्वे रौद्रस्य । अमी अद्भु-

भयकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥

विकारो मानसो भावो ऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

गर्वोऽभिमानो ऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

(“दर्पो ऽवलेपो ऽवष्टंभश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥”) (१)

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्षणम् ॥

मंदाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सा ऽपन्नपा ऽन्यतः ॥ २३ ॥

क्षांतिस्तितिक्षा ऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ॥

तादय उग्रांताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । शृंगारवीरेत्यादिश्लोके पुंस्त्वदर्शनात् । अभिन्नलिंगानामेव द्वंद्वप्रतिज्ञानात् । तद्वति तु त्रिषु वाच्यलिंगाः ॥ २० ॥ रसानुक्त्वा तदनुगुणत्वेनोच्चावचान् भावानभिधत्ते । दरः । दरः स्याद्भयगर्तयोरिति । त्रासः भीतिः भीः साध्वसं भयम् । “भिया । स्यादर्दनमृतीया च गर्हा चाथ भयं भियेति शब्दार्णवः ।” षट्कं भयस्य । मानसः मनःसंबन्धिविकारः भाव उच्यते एकम् । “भावयति करोति रसानिति भावः ।” यो भावबोधकः चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभाव इत्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ गर्वः अभिमानः अहंकारः त्रयं गर्वस्य । “अहमिति करणमहंकारः ।” चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचित्तेनौन्नत्यं मान उच्यते एकम् । “गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् । दर्पादि षट्कं मदस्य ।” अनादरः परिभवः परीभावः । उपसर्गेति घञि बहुलं दीर्घः । तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढा अवमानना अवज्ञा अवहेलनं असूक्षणं ( असूक्षणमित्यपि ) नवकमनादरस्य । मंदाक्षं ह्रीः त्रपा व्रीडा लज्जा पञ्च लज्जायाः । घञि व्रीडोऽपि । गंडूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाझटार-भसर्वतकगर्द्धशृंगाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कंठवाणकरकाश्च समामया-श्चेति स्त्रीपुंलिंगकथने रभसः । सा लज्जा अन्यतः परस्मात् चेदपत्रपा एकम् ॥ २३ ॥ क्षांतिः तितिक्षा । तिजेः क्षमायां सन् अप्रत्ययः टाप् । द्वे पराभ्युदयसहनस्य । परस्य विषये परकीयधने स्पृहा ऽभिध्या । “परस्य विषयस्पृहेत्यपि पाठः । तत्र परस्य विषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ।” एकम् । अभिचारेण ध्यानं अभिध्या । अक्षांतिः ईर्ष्या

अक्षांतिरीर्ष्या असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ॥

पश्चात्तापो अनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रूट् क्रुधौ स्त्रियौ ॥

शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहो ऽथ दोहदम् ॥

इच्छा कांक्षा स्पृहेहा तृड्वांछा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामो ऽभिलाषस्तर्षश्च सो ऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ॥

उपाधिर्ना धर्मचिंता पुंस्याधिर्मानसीव्यथा ॥ २८ ॥

स्याच्चिंता स्मृतिराध्यानमुत्कंठोत्कलिके समे ॥

हे पराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपि दोषारोपः असूया । कंडादियगंतादकारः । एकम् ॥ २४ ॥ वैरं विरोधः विद्वेषः त्रयं वैरस्य । मन्युः शोकः शुक् त्रयं शोकस्य । शुक् चांता । पश्चात्तापः अनुतापः विप्रतीसारः त्रयं पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥ कोपः क्रोधः अमर्षः रोषः प्रतिघः रूट् क्रुध् सप्तकं क्रोधस्य । तत्र रूट् पांता स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे । “रूट् क्रुधौ टावंतावपि । क्रोधो भामः क्रुधा रूपेति शब्दार्णवः ॥” शुचौ शुद्धे चरिते आचरणे शीलं एकम् । उन्मादः चित्तविभ्रमः द्वे चेतसो ज्ञानस्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः पञ्च प्रेम्णः । तत्र प्रेमा ना पुमान् स्नेहश्च । लिङ्गस्योक्तत्वात् संकरो न दोषाय । प्रेम क्लीवे । दोहदं इच्छा कांक्षा स्पृहा ईहा तृट् वांछा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥ कामः अभिलाषः तर्षः द्वादश स्पृहायाः । तत्र दोहदं गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम् । तृट् पांता । स तयो महंश्चेल्लालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । उपाधिः धर्मचिंता द्वे धर्मचिंतनस्य । तत्रोपाधिः पुंसि । आधिः मानसीव्यथा द्वे मनःपीडायाः । आधिरुच्यते पुंसि ॥ २८ ॥ चिंता स्मृतिः आध्यानं त्रयं स्मरणस्य । उत्कंठा उत्कलिका द्वे उत्कंठायाः । “चिंता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कंठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तृभयोरपीति शब्दार्णवः ।” उत्साहः अध्यवसायः द्वे उत्साहस्य । येन कृत्वा अलाभ्यता-

उत्साहो ऽध्यवसायः स्यात्सर्वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

कपटो ऽस्त्री व्याजदंभोपधयश्छद्मकैतवे ॥

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादो ऽनवधानता ॥ ३० ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥

स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृंगारभावजाः ॥

धने ऽप्युद्यतो भवति । स उत्साहो ऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्द्वीर्यमुच्यते । “ अ-  
तिशयशक्तिर्वीर्या इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वम् ” एकम् ॥ २९ ॥ कपटः व्याजः दंभः  
उपधिः छद्म कैतवम् । कितवस्य कर्म । युवादित्वाद्गण् । कैतवं द्यूतदंभयोरिति हैमः ।  
कुसृतिः निकृतिः शाठ्यं नव शाठ्यस्य । “ शठ कैतवे । कपटः पुत्रपुंसकयोः । ”  
प्रमादः अनवधानता द्वे कर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं कौतुकं कुतुकं  
कुतूहलं चत्वारि कौतुकस्य । विलासः विव्वोकः विभ्रमः ललितम् ॥ ३१ ॥  
हेला लीला अमी स्त्रीणां शृंगारभावजाः शृंगाररससमुद्भूताः क्रियाश्चेष्टाः पङ्क्ति-  
हावा उच्यन्ते एकैकम् । तत्र रामानयनवदनभ्रूप्रभृतीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः  
स विलासः । गर्वाभिमानसंभूतो विकारो आदरात्मको विव्वोकः । वाग्वस्त्रभूष-  
णादीनां स्थानविपर्यासो विभ्रमः । सकलांगसमीचीनविन्यासो ललितम् । अवगणना-  
पूर्वकमभिनयप्रदर्शनं हेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । “ तत्र रामादिलीला-  
तस्य मूलं त्वेवम् । विलासोऽपि विशेषो यः प्रियाप्रावासनादिषु । विव्वोको ऽभिमत-  
प्राप्तावपि गर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृंगाराद्विभ्रमो मतः । अनाचार्योपदिष्टं  
स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । स्याद्भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । प्रौढेच्छा  
सुरते हेलेति वा । प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः । इतिशब्दात्प्रका-  
रार्थादन्ये ऽपि ज्ञेयाः । लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोह्या-  
यितं कुड्ममितं विव्वोको ललितं तथा । विह्वलं चेति मन्त्रव्या दश स्त्रीणां स्वभा-  
वजा इति नाटकरत्नकोशः । विच्छित्तिः । मंडनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपद-  
र्पितः । किलकिञ्चितम् । हर्षादुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम् । मोह्यायितम् ।  
मोह्यायितं प्रियं स्मृत्वा सांगमगं विजृम्भणम् । कुड्ममितम् । दुःखोपचारः सौख्ये ऽपि

द्रवकेलिपरीहासः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

व्याजो अपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

अवहित्याकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्थितम् ॥ ३४ ॥

मध्यमः स्याद्विहसितं रोमांचो रोमहर्षणम् ॥

क्रंदितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

हर्षात्कुड्मिति मतम् । विहृतम् । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतं दर्शितेति गतम् । ” द्रवः केलिः परीहासः । “परिहासः । उपसर्गस्य घञीति बहुलं दीर्घः ।” क्रीडा लीला “लीले-त्यत्र खेलेति केचित्” नर्म षट्ठं क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिङ्गानां द्वंद्वभावात् ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्धयर्थमर्थांतरानुष्ठानं व्याजः । घञ् । अजेर्वाभावो न । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । “लक्षमपि । लक्ष्यं स्यादप-देशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकमित्युक्तम् । “व्याख्यायां च न ना लक्षं क्लीवं व्याजशर-व्ययोरिति मूर्द्धन्यांते रभसः ।” क्रीडा खेला कूर्दनं त्रयं बाललीलायाः । घर्मः नि-दाघः नितरां दह्यते ज्जेनेति । स्वेदः त्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे परिस्पं-दनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्या आकारगुप्तिः द्वे “शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः” आकारगोपनस्य । संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य सोत्प्रासः सा-भिप्रायो हासः । “उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा” । आच्छुरितक-मुच्यते एकं “परमस्यामर्षजनकसशब्दहासस्य । ” स हासो मनाक् ईपत् चेत्स्मि-तमुच्यते । “ईपद्विकसितैर्दंतैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितम् । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्” ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं स्यात् । “आकुंचितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः ॥” एकम् । रोमांचः रोमहर्षणम् । “पुलककंठकरोमविक्रिया रोमोद्गमा-श्चात्रैव” द्वे रोमोद्गमस्य । क्रंदितं रुदितं क्रुष्टं त्रीणि रुदितस्य । जृम्भः जृम्भणं द्वे जृम्भिकायाः “जंभई इति ख्यातायाः ।” तत्र जृम्भस्त्रिषु ॥ ३५ ॥ विप्रलंभः विसंवादः द्वे वंचनायुक्तभाषणस्य । “अंगीकृतसंपादनस्येति वा । ”

विप्रलंभो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

तंद्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्ये ऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥

कंपो ऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ॥

नागलोको ऽथ कुहरं सुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंभं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥

रिङ्गणं “रिङ्खणं” स्खलनं द्वे स्वधर्मदिश्वलनस्य । “वालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये” । रिङ्गणं इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पंचकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तंद्री “तंद्रिः तंद्रा” प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अंते च यदालस्यं तस्य । “अत्यंतश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा ।” भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः । भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “पृषोदरादित्वादकारे भ्रुकुटीत्यपि ।” त्रयं क्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रुकुंसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्ये ऽक्षिण सरोषे चक्षुषि अदृष्टिरित्येकम् । असौम्ये असुंदरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिरित्यर्थः । संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पंच स्वभावस्य । “इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । वेपथुः कंपः द्वे कंपस्य । क्षणः । क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वे च परतंत्रत्वमध्ययोरिति हैमः । उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पंच उत्सवस्य । महो ऽदंतः ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं अधश्च तद्भुवनं च । पातालं बलिसद्म रसातलं नागलोकः पंच पातालस्य । कुहरं सुषिरं “तालव्यादिरपि” । विवरं विलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंभं श्वभ्रं “तालव्यादि” । वपा उण्यते यत्र । भिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः “शुषिः” एकादश छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गतो ऽवट इति द्वयम् ।

गर्तावटौ भुवि श्वध्रे सरंध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

अंधकारो ऽस्थियां ध्वांतं तमिस्त्रं तिमिरं तमः ॥

ध्वांते गाढं ऽधतमसं क्षीणे ऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥

शेषो ऽनंतो वासुकिस्तु सर्पराजो ऽथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥

अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिल्लुंडुभौ ॥ ५ ॥

मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकंचुकः ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगो ऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

“गर्तो ऽवटे कुकुंदरे इति हैमः । गर्तेत्यपि । शठकृसरगर्तशुंगा इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् । अवटिरितीदंतो ऽपि” सुषिरमित्येकं सरंध्रे रंध्रयुक्ते वस्तुनि । “सुषिरमपि” तत् त्रिषु वाच्यलिंगम् ॥ २ ॥ अंधकारः ध्वांतं तमिस्त्रं तिमिरं तमः पंचकमंधकारस्य । तत्रांधकारः क्लीबपुंसोः । गाढे ध्वांते सातिशये तमसि अंधतमसमित्येकम् । क्षीणे ध्वांतेऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः सर्वव्यापि ध्वांतं संतमसमुच्यते । अंधतमसावतमससंतमसशब्दा अकारांताः । अवसमंधेभ्य इत्यनेन समासांतोऽच् । एकम् । नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानाम् । तदीश्वरः नागानामीशः शेषोऽनंत इति चोच्यते द्वयम् । वासुकिः सर्पराजः द्वे नागराजस्य । गोनसः “गोनासगोनसाविति त्रिकांडशेषः” ॥ ४ ॥ तिलित्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य । अजगरः शयुः वाहसः इति त्रयं अजगरस्य आर इति ख्यातस्य । अलगर्दः “अलगर्दः” जलव्यालः द्वे जलसर्पस्य “पाणसर्प, विरोळें इत्यादिप्रसिद्धस्य ।” राजिलः “राजीलः” लुंडुभः “तवर्गतृतीयादिरपि” द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य “मालुंड, महांडुळ, दुतोंडें” इति ख्यातस्य । निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकीर्तित इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य “आधोलें, दिवड इति ख्यातस्य” । निर्मुक्तः । निर्मुक्तस्त्यक्तसंगे स्यान्मुक्तकंचुकभोगिनीति कोशांतरेऽपि । मुक्तकंचुकः द्वे त्यक्तकंचुकस्य । “अत्र कंचुकस्त्यक्” । सर्पः पृदाकुः भुजगः । भुजेन कौटिल्येन गच्छति । भुजंगः अहिः भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषः “आशीविषोऽपि



आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥  
 कुंडली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥  
 दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको विलेशयः ॥  
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥  
 (“लेहिहानो द्विरसनो गोकर्णः कंचुकी तथा ॥  
 कुंभीनसः फणधरो हरिभोगधरस्तथा ॥ १ ॥  
 अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥”) (१)  
 त्रिष्वहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥  
 समौ कंचुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥  
 पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥  
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥  
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति । तत्र विषमस्येति” । विषधरः चक्री  
 व्यालः । व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोरिति विश्वमेदिन्यौ । “व्याडो-  
 पि” सरीसृपः कुंडली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥ दर्वाकरः  
 दीर्घपृष्ठः दंदशूकः विलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्वगः पवनाशनः पंचविंशतिः  
 सर्पस्य ॥ ८ ॥ “लेलिहानाद्यष्टौ सर्पमात्रस्य । भोग इति सर्पशरीरस्यैकम् । आशी-  
 रित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्रायाः” । यद्विषास्थ्यादि अहिभवं तत् आहेयमुच्यते एकम् । स्त्रियाम् ।  
 आहेयी । स्फटा “फटा” फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः । कंचुकः नि-  
 र्मोकः । “निश्चयेन मुच्यते इति” द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं “पुंलिंगमपि ।  
 पुंसि क्लीबे चेति विषेणापि संबध्यत इत्युक्तत्वात् । ” त्रयं विषमात्रस्य ॥ ९ ॥  
 काकोलः कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः  
 ॥ १० ॥ दारदः वत्सनाभः अमी काकोलाद्या नव स्थावरविषभेदाः । तत्र  
 “काकोलादि त्रयं क्लीवपुंसोः । काकोलः काकभेदकः । कालकूटः पृथुमालिदैत्यर-  
 कोद्भवः । हलाहलस्तालपत्राकृतिः । हालाहलं हालहलं हलाहलमित्यपि तत्प-

विषवैद्यो जांगुलिको व्याग्रालह्यहितुंडिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥

तद्देदास्तपवनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥

प्रेता वैतरणी सिंधुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

र्यायाः । “हालाहलं हालहलं वदंत्यपि हलाहलमिति द्विरूपकोशः । गोनासगो-  
नसौ हालाहलं हालहलं विषमिति त्रिकाण्डशेषः ।” सुराष्ट्रदेशे भवः सौराष्ट्रिकः ।  
“सारोष्ट्रिक इत्यपि” । शुक्लिकायां भवः शौक्लिकेयः “सोमल इति प्रसिद्धः” ।  
ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः । यद्याज्ञवल्क्यः । त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यव-  
स्थित इति । प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः । दरदि देशे भवो दारदः वत्स-  
नामः “वचनाग इति प्रसिद्धः” । विषवैद्यः जांगलिकः द्वे विषहारवैद्यस्य ।  
“जांगुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । उक्तं च । परीक्षितं समश्रीयाज्जांगुलीभिर्मिषग्वृत  
इति ।” व्यालग्राही अहितुंडिकः अहेस्तुंडं मुखं तेन दीव्यतीति टक् । इति द्वे  
सर्पग्राहिणः “गारुडीति प्रसिद्धस्य” । “व्यालग्राह्याहितुंडिक इति पाठः । तत्र  
आहितुंडिक इति” ॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥ नारकः नरकः निरयः  
दुर्गतिः चत्वारि नरकस्य । नरकभेदानाह । तपनः अवीचिः न विशते वीचिः सुखं  
यत्र । वीचिः स्वल्पतरंगे स्यादवकाशे सुखेऽपि चेति विश्वः । महारौरवः रौरवः ॥ १ ॥  
संघातः (संहार इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः । आद्यश-  
ब्दान्तामिस्रकुंभीपाकादयः । तप्यते अनेन तपनः । जलवत् भासमानो ज्येष्ठमपृष्ट-  
रूपत्वान्न वीचयो यत्र सो ज्वीचिः । रुरवो नाम क्रव्यादा अतिक्रूरास्तत्संबन्धी म-  
हानरको महारौरवः । रुरवः सर्पेभ्यो जतिहिंसा जंतुविशेषास्तत्संबन्धी रौरवः ।  
सम्यक् हन्यते यत्र संघातः । कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्कालसूत्रं एकैकम् ।  
नारकाः नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम् । नारकी सिंधुर्नदी वैतरणी  
ज्ञेया । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । विगता तरणिर्नौर्यत्र वा एकम् । नारक्यलक्ष्मी-  
रशोभा निर्ऋतिः उच्यते । निर्गता कतिर्घृणा यस्याः । कतिर्गता घृणायां न भ्रष्टायां न

विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥

पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कृष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ॥

उदन्वानुदधिः सिंधुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपापतिः ॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥

शुभेऽपि चेति रभसः । एकम् ॥ २ ॥ विष्टिः आजूः द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य ।  
 “निर्मूल्यकर्मकरणे इति मुकुटः ।” भद्राख्यकरणस्येत्यन्ये । विष्टिः कर्मकरेऽमू-  
 ल्ये भद्राजूप्रेरणेषु चेति हैमः । “आजूवेतनयोर्विष्टिरिति शाश्वतः । कारणा यातना  
 तीव्रवेदना त्रयं नरकपीडायाः । पीडा बाधा । “आवाधेति वा छेदः । आवाधा  
 वेदना दुःखमिति हलायुधः । व्यथा दुःखं आमनस्यं “अमानस्यम् । प्रसूतिजम-  
 मानस्यं कृच्छ्रकष्टं कलाकुलमिति वाचस्पतिः । अत्र अमनसो भाव इति । मा-  
 नस्याङ्गिन्नमिति वा विग्रहः ।” प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥ कष्टं कृच्छ्रं आभीलं नव दुःख-  
 स्य । अत्र नवापि दुःखस्येत्येके । “पीडादिचतुष्कं मनःपीडायाः । आमन-  
 स्यादि द्वयं वैमनस्यस्य । कष्टादि त्रयं शरीरपीडाया इति भेदः ” । एषां मध्ये  
 यद्दुःखादिकं भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत् त्रिषु । यथा । सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा ।  
 सोऽयं दुःखस्ततोऽगुणः । सर्वं दुःखं विवेकिन् इति । भेद्यगामित्वाभावे तदुक्तलिङ्ग-  
 मेव ॥ इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥ समुद्रः । समीचीना उद्रा जलचरविशेषा  
 यस्मिन् । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा । वोपसर्जनेति सहस्य सः । अब्धिः  
 अकूपारः पारावारः “पारावारः” सरित्पतिः उदन्वान् उदधिः सिंधुः । “सिंधुर्व-  
 मथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ ।” सरस्वान् सागरः अर्णवः ।  
 अर्णीसि उदकानि यत्र संति । अर्णसो लोपश्चेति ॥ १ ॥ रत्नाकरः जलनिधिः यादः-  
 पतिः अपापतिः पञ्चदश समुद्रमात्रस्य । तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः । क्षीरोदः लवणोदः ।  
 तथा अपरे दध्युदघृतोदसुरोदक्षूदस्वादूदाः । “लवणेशुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलाः समा

आपः स्त्री भूम्नि वारिवरि सलिलं कमलं जलम् ॥

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवंधमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥

अंभोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंबरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥

भंगस्तरंग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकलोलौ स्यादावतौऽभसां भ्रमः ॥

पृषन्ति बिंदुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

इत्याद्युक्तेः” एकैकम् ॥ २ ॥ आपः वाः वारि “वारं” सलिलं “सरिलं सलिलं जलमिति वाचस्पतिः ।” कमलं जलं पयः कीलालम् । कीलालं रुधिरे तोय इति कोशांतरम् । अमृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥ कवंधं “कमंधमिति वा” उदकं “दकमित्यपि । प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं वेति हलायुधः । कं दकं जलमिति त्रिकाण्डशेषः । अस्मिन्पक्षे कवंधं च दकं पाथ इति पाठः ।” पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् । सर्वतोमुखानि यत्र सर्वदिग्गमनत्वात् । अंभः अर्णः तोयं पानीयं नीरं “नारं” क्षीरं अंबु शंबरं “संवरमिति दंत्यादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं घनरसः सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र आपः स्त्रियां बहुत्वे च नित्यम् । वाः रेफांता । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियां क्लीबे च । घनरसः पुंसि । शेषं क्लीबे । “अद्युनि आपः सांतं क्लीबे च । वारं नारमित्युभयमक्लीबम् । अत्र सर्वत्र संसारावर्तः प्रमाणम् । नारं घनरसः पुमानिति शब्दार्णवः । घनरसमिति क्लीबमपि । घनरसमंबु क्षीरमिति रत्नकोशात् ।” कुपीटं काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीयं कुशं विषमित्यपि । आप्यं अम्मयं द्वे जलविकारस्य त्रिषु । “आप्या अम्मयी इत्यादि ।” भंगः तरंगः ऊर्मिः वीचिः चत्वारि लहरीः । वा स्त्रियामिति ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिवत् । ऊर्मिरेव स्त्रीपुंसयोः वीचिस्तु नित्यं स्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिषु उल्लोलः कल्लोल इति द्वयम् । अंभसां भ्रमः मंडलाकारेण भ्रमणं आवर्तः स्यात् एकम् । भोंवरा इति लौकिकभाषायाम् । पृषन्ति बिंदवः पृषतः विप्रुषः चत्वारि जलविंदूनाम् । तत्र पृषत् क्लीबे बिंदुपृषतौ पुंसि । विप्रुट् स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । “चक्रान्य-

चैक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदंतरम् ॥

द्वीपोऽस्त्रियामंतरीपं यदंतर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥

निषद्वरस्तु जंवालः पंकोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

पि । वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे नपुंसकम् । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः च-  
त्वारि यानि चक्राकारेण जलान्यधो यांति तेषाम् । “चक्रादिद्वयं चक्राकारेण ज-  
लानामधो यानस्य । भ्रमादि द्वयं जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्थजल-  
स्योर्ध्वनिःसरणस्येति वा मतम् ।” कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पंच तीरस्य । रोधः  
सांतम् । “अदंतोऽपि । रोधः प्रोक्तश्च रोधसीति संसारावर्तः ।” तटं त्रिलिंगम् ॥ ७ ॥  
परं च अर्वाक् च परार्वाची तीरे क्रमेण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं अ-  
वाक्तीरं आवारमित्यर्थः । एकैकम् । तयोः पारावारयोः अंतरं मध्यं पात्रमुच्यते ।  
पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमंत्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभांडे नाट्यानुकर्त-  
रीतिं हैमः । एकम् । वारिणोऽतर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अंतरीपमिति चोच्य-  
ते । अस्त्रियामित्युभाभ्यां संबध्यते । द्वे । “द्विर्गता आपोऽत्र स द्वीपः । अपां  
अंतर्गतं अंतरीपम् । द्वीपांतरीपशब्दयोः समासांतो ऽच् । उभयत्रापि व्यंतरुपेतीकारः ।  
(वेट इति प्रसिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् ।  
सैकतं सिकतामयं द्वे बालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जंवालः पंकः शादः  
कर्मः पंच कर्मस्य । तत्र पंकः पुत्रपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः  
“परीवाहाः ।” द्वयं निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथा च प्र-  
योगः । उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां परी-  
वाहा इवांभसामिति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपका विदारकाः द्वे  
शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम् । श्लोतोद्विधाकारिणः शिलादयः कूपका  
इत्येके । नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ नाव्यम् । एकम् । तत् त्रिषु । नौः तरणिः तरिः

नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः ॥ १० ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः स्त्रोतोऽनुसरणं स्वतः ॥

आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठांबुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयान्निकः पोतवाणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ॥

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादंडः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥

अभिः स्त्री काष्ठकुहालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥ (१)

त्रयं नौकायाः । तरोरित्यपि लक्ष्मीवत् । “कृदिकारादिति ङीप् तरणी तरी इत्यपि । तरणी तरीति हैमः” ॥ १० ॥ उडुपं प्लवः कोलः त्रयमल्पनौकायाः “होडी प-  
डोव इति ख्यातायाः ।” स्वतो यदनुसरणं जलगमनं तत्स्त्रोत उच्यते । सांतमेकम् ।  
“तालव्यादिरपि ।” आतरः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । काष्ठांबुवाहिनी  
काष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते । “द्रुणिः द्रोणिः” काष्ठमुपलक्षणं पापाणादेः ।  
एकं डोणी इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयान्निकः । “समुदितानां गमनं द्वीपांतरगमनं  
वा संयान्ना सा प्रयोजनमस्यास्तीति । प्रयोजने ठक् इकादेशः ।” पोतवाणिक् पोते-  
नोपलक्षितो वणिक् । मध्यमपदलोपी समासः । द्वे नौकाया वाणिज्यकारिणः ।  
कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्नारयति तस्य । नियामकाः पोतवाहाः द्वे  
पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजंत्वादिज्ञानाय स्थित्वा ये नियंतुं शक्तास्तेषाम् । कूपकः  
गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तंभस्य “कुया, डोल-  
काडी” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥ नौकादंडः क्षेपणी “क्षेपणिः क्षिपणोरिति च” द्वे  
नौकावाहकदंडस्य “वल्हे” इति ख्यातस्य । अरित्रं केनिपातकः । के जले निपातो  
यस्य । हलदन्तेति सप्तम्याः अलुक् । द्वे कर्णस्य “सुकाणूं इति ख्यातस्य” । अभिः  
“अभ्रीत्यपि” काष्ठकुहालः “काष्ठकूहालः” द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुहा-  
लस्य “कुडती इति ख्यातस्य” । सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्स-  
र्जनपात्रस्य “बालदी डोल इति ख्यातस्य ।” यानपात्रं तु पोतो अधिभवे त्रिषु  
समुद्रियम् । सामुद्रिको मनुष्यो अधिजाता सामुद्रिका च नौरिति क्वचित् ॥ १३ ॥  
नावोऽर्थे अर्धनावमित्येकम् । तत्क्लीवे । नावो द्विगोरर्धाच्चेति टच् । अतीतनौके नौकान-

क्लीबे ऽर्धनावं नावो ऽर्धे ऽतीतनौके ऽतिनु त्रिषु ॥  
 त्रिष्वगाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥  
 निम्नं गभीरं गंभीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥  
 अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥  
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥  
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥  
 पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणो ऽडजः ॥  
 विसारः शकुली चाथ गंडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥  
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥  
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

तीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु । अतीता नौर्येन । नपुंसकह्रस्वः । एकम् । त्रिलि-  
 गम् । अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः  
 अच्छः द्वे निर्मलस्य । कलुषः अनच्छः आविलः त्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं  
 गभीरं गंभीरं त्रीणि गंभीरस्य “खोल इति ख्यातस्य” । तद्विपर्यये गंभीरादितर-  
 स्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अ-  
 त्यंतगंभीरस्य । कैवर्तः दाशः “दासः” धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः ।  
 आनीयते मत्स्या अनेन । जालमानायेति निपातनात् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शणसूत्रं  
 पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबंधनकरंडिकायाः । वडि-  
 शं “वडिशा वडिशी । त्रयोऽपि लमध्या वा” । मत्स्यवेधनं द्वे मत्स्यवेधनस्य गळ  
 इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा झषः मत्स्यः मीनः वैसारिणः अडजः विसारः  
 शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गंडकः “गंडकः” शकुलार्भकः द्वे मत्स्याविशेषस्य । गर  
 इति प्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य । उ-  
 लूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य । नलमीनः “डलयोरभेदान्नडमीनो-  
 जपि” । चिलिचिमः “चिलिचिमिः । नलमीनश्चिलिचिमिरिति बोधालितः” द्वे  
 जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य वेगसा इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे सहरी इति  
 ख्यातस्य “शुभ्र” मत्स्यविशेषस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ क्षुद्राथ

क्षुद्रांडमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ॥

रोहितो मदुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥

तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजंतवः ॥

तद्देदाः शिशुमारोद्रशंकवो मकरादयः ॥ २० ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥

ग्राहो अवहारो नक्रस्तु कुंभीरो ऽथ महीलता ॥ २१ ॥

गंडूपदः किंचुलको निहाका गोधिका समे ॥

ते अंडमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानमुच्यते एकम् । अथो झषा मत्स्यविशेषा  
वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः । रोहितः रोही इति प्रसिद्धस्य । मदुरः मंगरा इति प्रसिद्धः ।  
शालः “सालो ऽपि” चक्रांकितो मत्स्यः । राजीवः राया इति प्रसिद्धः । शकुलः  
“अतिवेगवान् सौरा इति प्रसिद्धः ” । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलः । आदिश-  
ब्दान्वावर्तादयो ऽन्ये एकैकम् । यादांसि जलजंतवः द्वे जलचरमात्रस्य । तद्देदाः  
जलजंतूनां विशेषाः । शिशुमारः शिरस इति ख्यातः । “शिशुमारो ज्वसंभूत-  
जंतौ तारात्मके च्युत इति विश्वमेदिन्यौ । ” उद्रः हूद्र इति प्रसिद्धः । शंकुः ।  
सफू इति प्रसिद्धः । मकरो मगर इति प्रसिद्धः । आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥ २० ॥  
कुलीरः “कुलिः” कर्कटकः “करकटः कर्कटः कर्कडः । कर्कडः कुलिरे इति  
हैमः” द्वे कुरलें “खेंकडा” इति ख्यातस्य । कूर्मः कमटः कच्छपः “अन्यत्र  
कच्छपीत्यपि पाठः । कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदांतरे । पुंसि निध्यंतरे कूर्मे  
मल्लवंधांतरे ऽपि चेति विश्वमेदिन्यौ । ” त्रीणि कांसव इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः  
अवहारः द्वे गोह “नाडेसावज” इति ख्यातस्य । अवह्रियते ऽनेनेति । अवहारा-  
धारावायानामुपसंख्यानमिति घञ् । कर्तरि णो वा । “अत्र अवराह इति पर्या-  
यांतरं दृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रह त्याग इत्यस्मात् घञि बोध्यम् । अवहारस्तु युदा-  
दिविभ्रांतौ ग्राहचोरयोरिति हैमः । ” नक्रः कुंभीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य  
“सुसर इति ख्यातस्य । ” कुंभी हस्ती तमीरयति कुंभीरः । महीलता ॥ २१ ॥  
गंडूपदः किंचुलकः “किंचिलिकः किंचुलुकः ” त्रीणि जलचरभेदस्य केंचू  
“काडू, दानवार, गांडोळ” इति ख्यातस्य । गंडो ग्रंथयः पदान्यस्य गंडू-



रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियौ ॥

क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शंबूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

भेके मंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ॥

शिली गंडूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥

महुरस्य प्रिया शृंगी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥

जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः । निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः “पाण्यांतील घोरपड इति ख्यातायाः ।”  
 रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि जलू इति ख्यातस्य । तत्र जलौकसः स्त्रीत्वे बहुत्वे  
 च नित्यम् । “उचः क इति निपातितो ऽदंत ओकशब्दः । जलौका तु जलौका  
 स्याज्जलूका च जलौकसीति संसारावर्ताद्बहुवचनं प्राधिकम् । जलौकापि जलौका  
 स्याज्जलूका जलजंतुकेति तारपालो ऽपि” ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्ति-  
 कानि स्फुटंति यत्र । स्फुट विकसने । शुक्तिः द्वे शुक्तिकायाः । शंखः कंबुः द्वे शं-  
 खस्य । “पुन्नपुंसकौ ।” क्षुद्रशंखाः शंखनखाः “शंखनकाः ” द्वे सूक्ष्मशंखा-  
 नाम् । जलशुक्तयः जलमात्रजाः शुक्तयः शंबूका उच्यंते । “शंबुकः शंबुकः शंबुः”  
 एकं क्षुद्रशुक्तिकानाम् । शंबुकः स्त्रीपुंसयोः । “शंबुका न नपुंसके इति मेदिनी ।  
 शंबुकः शंबुकः शंबुपूर्वः कांतस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रंथविस्तर  
 इत्युत्पलिनी” ॥ २३ ॥ भेकः मंडूकः वर्षाभूः शालूरः । “परिसरकृकलासस्वे-  
 दशालूर इत्युष्मविवेकाहृत्यादिरपि ।” प्लवः दर्दुरः षट् भेकस्य । शिली गंडूपदी  
 द्वे स्वल्पगंडूपदजातेः । भेकी वर्षाभ्वी “वर्षाभूः ” द्वे क्षुद्रभेकजातेः । कमठी  
 डुलिः द्वे कूर्म्याः ॥ २४ ॥ महुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया स्त्री शृंगीत्युच्यते  
 एकम् । दुर्नामा “दुर्नामी” दीर्घकोशिका द्वे जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य ।  
 जलाशयाः जलाधाराः द्वे तडागादीनाम् । तत्र जलाशयेष्वेव वक्ष्यमाणा विशेषाः ।  
 अगाधमतलस्पर्शं जलं यस्य स जलाशयो ह्रद उच्यते एकम् ॥ २५ ॥ उपकूप-  
 जलाशये कूपसमीपे यो जलाशयः कूपोद्धृतांबुस्थापनीयाशिलादिरचितो गर्तः

पुंस्येवा ऽंधुः ग्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥  
 नेमिस्त्रिका ऽस्य वीनाहो मुखबंधनमस्य यत् ॥  
 पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥  
 पद्माकरस्तडागो ऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥  
 वेशंतः पल्लवं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥  
 खेयं तु परिखाधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥  
 स्यादालवालमावालमावापो ऽथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

यत्रत्यं जलं सुखेन गावः पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति हे । अंधुः  
 उदपानं चत्वारि विहीर इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥  
 कूपस्य नेमिः अंते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयंत्रं सा त्रिका । त्रिका कूपस्य  
 त्रिकं पृष्ठधरे ऽस्त्रियमिति विश्वमेदिन्यौ । एकं “हातराहाट इति ख  
 अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबंधनं नंदीपट इति ख्यातं स वीना  
 “विनाहः” एकम् । पुष्करिणी खातं हे पुष्करिण्याः । अखातं देवखातक  
 देवखातक इति पुंस्कांडे ऽमरदत्तात्पुंस्यपि ” हे अकृत्रिमखातस्य ।  
 जलाशयस्येत्यन्ये” ॥ २७ ॥ पद्माकरः तडागः कासारः सरसी सर  
 गस्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः । स पुत्रपुंसकयोः । “तटाक  
 अत्र पद्मादि हे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकर  
 तम्” सरसी स्त्री । सरः सांतम् । वेशंतः पल्लवं “पल्लवः” । वे  
 ऽस्त्रीति वाचस्पतिः । अल्पसरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी “वापिः । व  
 रपि स्मृतेति द्विरूपकोशः” । दीर्घिका हे दीर्घीति ख्यातायाः “अ  
 कायाः” ॥ २८ ॥ खेयं परिखा हे दुर्गाद्विद्विर्यत्परितः खातं क्रियते त  
 प्रसिद्धस्य ( खंदक इत्यपि प्रसिद्धिः ) । यत्र अंभसां धारणं क्षेत्रादिते  
 संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् “धारण, वांद इति ख्यातस्य ।”  
 अपांधारणमाधारस्तदल्पं चालवालकमिति । आलवालं “अलवालं”  
 वापः त्रीणि वृक्षादिमूले समंततो ऽंभसो धारणार्थं यद्वटनं तस्य “अ  
 तस्य ।” नदी सरित् ॥ २९ ॥ तं गिणी नैवलिनी तटिनी हादिनी

इति ख्यातकाः ॥  
 नैरुः खीले बहने  
 जलौषा तु जलौषा  
 जलौषापि जलौषा  
 तः मुक्ताः मौक्तिकः  
 शंतः कंबुः हे शं-  
 “हे वृक्षमश्वला-  
 शंबुकः शंबुः”  
 इति मेदिनी ।  
 ते ग्रंथविस्तार  
 कृकलासस्वे-  
 शिली गंडूषदी  
 जे । कमठी  
 ती शृंगीत्युच्यते  
 जलचरविशेषस्य ।  
 स्वमाणा विशेषाः  
 ॥ २५ ॥ उपजा-

तरंगिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ॥  
 स्रोतस्विनी द्वीपवती स्ववती निम्नगोपगा ॥ ३०  
 (“कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती”  
 गंगा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ॥) (१)  
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१  
 कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥  
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२  
 करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥  
 शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्

धुनी स्रोतस्विनी “स्रोतस्वती” द्वीपवती स्ववती निम्नगा आपगा  
 तेन गच्छति । समुद्रे अण् । गमेर्डेः “अपगेति ह्रस्वादिरपि । वि  
 गामापगामपीति द्विरूपकोशः ।” द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ “कूलंक  
 चत्वार्यपि नद्याः” । गंगा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा  
 त्रिस्रोताः भीष्मसूरः अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सांता ॥ ३१  
 तनया यमुना शमनस्वसा चत्वारि यमुनायाः । शमनस्वसा क  
 सोमोद्भवा । सोमात् सोमवंशजात्पुरुषस उद्भवति । अच् ।  
 अथवा सोमाद्भवा उद्भवति । मेकलकन्यका “मेखलकन्यका” च  
 “मेकलो ऋषिरद्रिर्वी तस्य कन्यका” ॥ ३२ ॥ करतोया स  
 विवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः । “यदुक्तम् । प्रथमं कर्क  
 रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयांनुवाहिनीति ।” वा  
 कार्तिवीर्यार्जुनेन या उवतारिता तस्याः । “बाहुदस्य कार्तिवीर्यस्येयं  
 शुतुद्रिः । द्वे शतरुद्रेति देशभाषया प्रसिद्धायाः । शुतुद्रित्यपि पाट  
 ममिति श्रुतेः पाटत् । वसिष्ठशापमयाच्छतधा वृता शतद्रुः  
 द्वे पाशमोचितीति ख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति ।  
 ॥ ३३ ॥ शोणः हिरण्यवाहः द्वे नदविशेषस्य “शोणानदी

शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्या ऽल्पा कृत्रिमा सरित् ॥

शरावती वेन्नवती चंद्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी सरितो ऽन्याश्च संभेदः सिंधुसंगमः ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ॥

सौगंधिकं तु कल्हारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलांबुजन्म च ॥

इंदीवरं च नीले ऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

शालूकमेषां कंदः स्याद्धारिपर्णी तु कुंभिका ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलो ऽथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

या ऽल्पा कृत्रिमा सरित्सा कुल्या । तालव्यांतम् । एकम् । “कुल्या नदी कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रे ऽपि । शरावती वेन्नवती चंद्रभागा “चांद्रभागा चांद्रभागी चंद्रभागी । चंद्रभागा चांद्रभागा चांद्रभागी च सा मता । चंद्रभागी च सेवोक्तेति द्विरूपकोशः ।” सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी एते पंच सरिद्विशेषाः । एकैकम् । अन्याश्च सरितः कौशिकीगंडकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः संतीति शेषः । संभेदः सिंधुसंगमः । द्वे नदीमेलकस्य नदीसंगमस्य । “संभिद्यते मिलंत्यत्र संभेदः ।” पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणालीत्येकम् । तत् द्वयोः पुंसि तु प्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं दाविकम् । सरय्यां नद्यां भवं सारवम् । दांडिनायनेति निपातनात्सारवशब्दः साधुः । एकैकम् । स्त्रियां तु दाविकी सारवी । सौगंधिकं कल्हारं “कल्हारं” संध्याविकासिनः शुक्लसरोजस्य । हल्लकं रक्तसंध्यकं द्वे रक्तकल्हारस्य । रक्तान्तंधीन् अकति रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥ उत्पलं कुवलयं द्वे कुमुदस्य । “कमलसाधारणस्येत्यन्ये । कुवलं तूत्पलं कुवमिति त्रिकांडशेषः ।” नीले ऽस्मिन्नुत्पले नीलांबुजन्म इंदीवरं इति द्वे । “इंदिवरं इंदीवारं इत्यापि ।” सिते शुभ्रे ऽस्मिन्नुत्पले कुमुदं कैरवं द्वे । “कैरवस्य हंसस्येदं प्रियं कैरवम्” ॥ ३७ ॥ एषां उत्पलविशेषाणां कंदः शालूकं स्यात् एकम् । वारिपर्णी कुंभिका द्वे जलकुंभीति ख्यातायाः । जल-

कुमुदिन्या नलिन्यां तु विसिनी पद्मिनीमुखाः ॥  
 वा पुंसि पद्मं नलिनमरविंदं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥  
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥  
 पंकेरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥  
 विसप्रसूनराजीवपुष्करांभोरुहाणि च ॥  
 पुंडरीकं सितांभोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥  
 रक्तोत्पलं कोकनदं नाली नालमथास्त्रियाम् ॥  
 मृणालं विस्रमब्जादिकदंबे खंडमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥  
 करहाटः शिफाकंदः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

नीली शेवालं शेवलः “शैवालः । शेवालश्चापि शैवालः शेवलो जलनीलिका ।”  
 त्रयं शेवाल इति ख्यातस्य । कुमुद्वती ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी द्वे कुमुदिन्याः “कुमु-  
 दयुक्तदेशस्य च ।” नलिनी “नडिन्यपि । नडाः संत्यत्रेति नडिनी ।” विसिनी  
 पद्मिनी त्रयं कमलिन्याः । मुखशब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं नलिनं अरविंदं म-  
 होत्पलम् ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयं पंकेरुहं तामरसं सारसं  
 सरसीरुहम् ॥ ४० ॥ विसप्रसूनं राजीवं पुष्करं अंभोरुहं षोडश कमलस्य । वा  
 पुंसीति षोडशभिरपि संबध्यते । तत्र पुंडरीकं सितांभोजं द्वे सितकमलस्य । रक्त-  
 सरोरुहम् ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं कोकनदं त्रयं रक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्त-  
 कुंदे अपि वर्तते । यदाहुः । रक्ताब्जे रक्तकुंदे च बुधैः कोकनदं स्मृतमिति । नालः  
 नालम् । “नाला नाली च” द्वे पद्मादिकदंडस्य । मृणालं विसम् । “मृणाली मृणालः  
 विशम् । मृणालं नलदे क्लीवं पुनपुंसकयोर्विश इति विश्वः ॥ मृणाले तु विशं वि-  
 समिति द्विरूपकोशः ।” द्वे मृणालस्य भिसे इति ख्यातस्य ॥ अस्त्रियां क्लीबपुंसोः ।  
 अब्जादिकदंबे कमलादीनां समूहे खंडमित्येकमस्त्रियाम् । “शंडः षंडः ।” ता-  
 लव्यो मूर्द्धन्यो ञ्जादिकदंबे षंडशब्दो ऽयम् । मूर्द्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्ट  
 इत्युक्तमविवेकः ॥ ४२ ॥ करहाटः शिफाकंदः द्वे पद्ममूलस्य । “शिफा मूल-  
 तरुप्ररोहस्तत्साहितः कंदः । कंदो मूलमित्यर्थः । शिफेति च कंदमिति च पृथक्  
 नामनी इत्येके । किंजल्कः केतरः “केशरः” द्वे केसरस्य । संवर्तिका नवदलं द्वे

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

उक्तं स्वर्व्योमदिकालधीशब्दादि सनायकम् ॥

पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

स्वरादिकाण्डः प्रथमः सांग एव समर्थितः ॥ २ ॥

पद्मादीनां नवपत्रस्य । बीजकोशः वराटकः । वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके इति कोशांतरम् । द्वे बीजकोशस्य । बीजानां कमलाक्षाणां कोशः पात्रं अथवा आधारः बीजकोशः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ १० ॥ उक्तान् वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति उक्तमिति । मया स्वर्व्योमदिकमुक्तम् । शब्दादीति रसगंधादियद्गणार्थमादिशब्दः । एषां स्वर्गादीनां संगतं संबंधवशात्प्राप्तं देवासुरमेघादिकं तत्रोक्तम् ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्नां लिङ्गानां चानुशासने स्वरादिशब्दानां काण्डः समूहः सांगः अंगोपांगसहितः प्रथमः समर्थितः कथितः ॥ १ ॥ श्रीमत्यमरत्रिवेके महेश्वरेण विरचिते एवं प्रथमः स्वरादिकाण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

इति सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशप्रथमकांडस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गीकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौ परिभाषायाः श्लोकाः...	५	०	
१	स्वर्गवर्गस्य .....	६९॥	३॥	
२	व्योमवर्गस्य .....	२	१॥	मूलश्लोकाः क्षेपकश्लोकाः, एवम् २८२ १८ ३००
३	दिग्वर्गस्य .....	३५	४॥	
४	कालवर्गस्य .....	३१	१॥	
५	धीवर्गस्य .....	१७	२॥	
६	शब्दादिवर्गस्य .....	२५	२	
७	नाट्यवर्गस्य .....	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्गस्य .....	११	१॥	
९	नरकवर्गस्य .....	३॥	०	
१०	वारिवर्गस्य .....	४३	१॥	
	अनुक्रमश्लोकौ .....	२	०	

अथ

# सटीकामरकोशस्य

## द्वितीयं काण्डम्.

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥

नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः सांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥

भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥

धरा धरित्री धरणिः क्षौणिज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

(“विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुंभिनी क्षमा ॥

भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागरांबरा ॥ १ ॥”) (१)

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणे ऽस्मिन्काण्डे अंगैर्मृच्छाखा-  
नगरादिभिरुपांगैर्मृत्स्नावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः । वक्तुमा-  
रब्धा इत्यर्थः । तत्र क्षमाभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां संग्रहः ।  
“यद्वा मृगानन्ति पुनः पुनः स मृगादी सिंहः । अस्मिन्नर्थे ताच्छील्ये णिनिः” ॥ १ ॥  
भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः पर्वताः संति अस्याम् । अर्श-  
आद्यच् । अनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा धरा धरित्री धरणिः क्षौणिः “क्षौणी  
क्षौणिः क्षौणी” ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहा वसुमती वसुधा उर्वी  
वसुंधरा गोत्रा कुः पृथिवी । “पृथ्वी । पृथ्वी पृथिवी पृथ्वीति शब्दार्णवः । ”  
पृथ्वी क्षमा अवनिः “अवनी” मेदिनी मही “महिः” इति सप्तविंशतिर्नामानि  
भूमेः । अत्र भूमी-धरणीत्यादयो लीपन्ता अपि । कृदिकाराद्विभक्तं इति गणनृत्तान्  
॥ ३ ॥ “विपुलेत्येकादश भूमेश्च ।” ॥ १ ॥ मृत् मृत्तिका । मृदस्तिकन् । हे मृदः ।



मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ॥

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥

लोको ऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

मृत्सा मृत्स्ना । सखौ प्रशंसायाम् । द्वे प्रशस्तमृदः । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः ।  
 कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूम उदङ्मुदि । पांडुभूमः पांडुमृच्चेत्यपि पठ्यते ।  
 सर्वैः सस्यैराद्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । ऊषः क्षारमृत्तिका द्वे क्षारमृत्ति-  
 कायाः । ऊषो ऽदंतः ॥ ४ ॥ ऊषवान् ऊषरः द्वयं क्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्य-  
 लिङ्गौ । यथा ऊषवती ऊषरा वा स्थली । ऊषरं स्थलमित्यादि । स्थली अकृ-  
 त्रिमस्थानस्य । “कृत्रिमा तु स्थला । स्थलमुभयसाधारणम् ।” मरुः धन्वा द्वे  
 मरुदेशस्य । निर्जलो ऽयम् । म्रियते पिपासया यस्मिन्मरुः । खिलं अप्रहतं द्वे अ-  
 कृष्टस्य क्षेत्रादेः । न प्रहन्यते हलादिभिरप्रहतम् । “समे समानार्थे” त्रिषु लिङ्गेषु  
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जगती लोकः विष्टपं “पिष्टपम्” । जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायौ  
 ना जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छंदोभेदे जने ऽपि च । लोकस्तु भुवने  
 जने इति मेदिनी । “विष्टपः पुमानिति वीपालितः ।” भुवनं जगत् पंच भूतलस्य ।  
 “एकं महाभूतं पृथिवी । पंचमहाभूतविषयैर्द्रियात्मकं जगदिति पृथ्वीजगतोर्भेदः ।”  
 अयं जंबुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । “उक्तं च । उत्तरं  
 यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिरिति ।”  
 भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । “वर्षशब्दः पुंलिङ्गो ऽपि । पुन्नपुंसकयोर्वर्षं जंबुद्वीपा-  
 वद्वृष्टिष्विति रुद्रः । वर्षो ऽस्त्री भारतादौ च जंबुद्वीपावद्वृष्टिष्विति मेदिनी ।”  
 एकम् । एवमिलावृतादीन्यष्टौ वर्षाण्यन्यान्यपि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ यः  
 प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इत्येकम् । शरावत्या अवधेर्यः  
 पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इत्येकम् ॥ प्रत्यंतः अंतं प्रति ग-  
 तः म्लेच्छदेशः द्वे शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः । “यदुक्तम् । चातुर्वर्ण्यव्यव-

प्रत्यंतो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः ॥

नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नडूल इत्यपि ॥

कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजंवाले तु पंकिलः ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

स्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परमिति । ” म-  
ध्यदेशः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । हिमवद्विंध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।  
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित इति ॥ विनशनं तीर्थभेदः । “कुरुक्षेत्रम्”  
॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विंध्यहिमाचलयोरन्तरस्य । उक्तं च । आसमुद्राश्च  
वै पूर्वादासमुद्राश्च पश्चिमात् ॥ तयोरैवांतरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्वुधा इति ।  
“हिमप्रधानो ऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अल भूषणादौ घञ् । हिमा-  
गयोरित्यपि पाठः । ” नीवृत् जनपदः द्वे जनैर्वास्यमानराष्ट्रस्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि  
साहचर्यात् । नियतं वर्तते अस्मिन्नीवृत् । नहि वृतीति दीर्घः । जनः पदं वस्तु यत्र ।  
“जानपदो ऽपि । भवेज्जनपदो जानपदो ऽपि जनदेशयोरिति विश्वमेदिन्यौ । ”  
देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ  
गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः त्रिषु । त्रिषु लिंगेषु इत्यर्थः । नड्वान् नडूलः द्वे  
नडप्राये नडवहुले देशे । कुमुद्वानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं बहुवेतसे ।  
बहवो वेतसा वानीरा यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थं कुमुदनडवेतसेभ्यो  
ङ्गुत् ॥ ९ ॥ शादैर्वालतृणैर्हरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः संत्यस्मिन् शा-  
द्वलः । एतौ मध्यवर्गायौ । वैडूर्यमणिशाद्वलाविति द्विरूपकोशान् । शाद्वल इ-  
त्यपि पाठः । सजंवाले कर्दमयुक्ते देशे पंकिल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जलवहु-  
लदेशस्य । अनुगता आपो ऽत्र अनूपम् । अनूपदेशलक्षणम् । नानाद्रुमलतावीरुजिर्जर-  
प्रांतशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्ब्राह्मिण्यवादिभिः ॥ तथाविधः अनूपसदृशः  
कश्चिन्नद्यादेरुपांतदेशः कच्छ इत्युच्यते । एकम् । कच्छशब्दस्य पुंल्लिङ्गि विशेष-  
स्त्रिष्विति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्यैव पर्याय इति केचित् ।

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततो अन्यत्र राजवान् ॥

गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

पर्यंतभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः ॥

“कच्छम् । कच्छमनूप इति बोपालितः” ॥ १० ॥ शर्करा शर्करिलः द्वे वालुका-  
युक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः शर्करावान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः ।  
आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव । देशे लुविलचौ चेति नियमात् । एवं सिक-  
तावत्युन्नेया ऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य ।  
सैकतः सिकतावान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे  
व । “अत्र शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनांताविति केचित् ” ॥ ११ ॥  
देश इति । नद्यंबुभिर्वृष्ट्यंबुभिश्च संपन्नैर्व्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदीमा-  
तृको देवमातृकश्च स्यात् । नद्यंबुजातस्यर्द्धितो नदीमातृकः । वृष्ट्यंबुजातस्य-  
र्द्धितो देवमातृक इत्यर्थः । देवो मेघे सुरे राज्ञीति विश्वः । एकैकम् ॥ १२ ॥ धर्म-  
शीलः शोभनो राजा यत्र स सुराजा तस्मिन्देसे राजन्वान् एकम् । राजन्वान्सौ-  
राज्ये इति निपातितो राजन्वान्शब्दः । ततो अन्यत्र राजमात्रयुक्ते देशे राजवान्  
एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गोष्ठं भूतपूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्यु-  
च्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थानं गौष्ठीनमित्यर्थः । गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वं इति  
खञ् । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यंतभूः परिसरः द्वे नदीपर्वतादीनामुपांतभुवः । सेतुः  
आलिः “आली” द्वे सेतोः “पूल इति ख्यातस्य ।” स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः  
पुमानित्यन्वयः । वामलूरः नाकुः वल्मीकं त्रीणि वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् ।  
अयते ऽनेन । अय गतौ । अयनं पथि गेहे ऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गताविति हैमः । वर्त्म

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अतिपंथाः सुपंथाश्च सत्पथश्चार्चिते ऽध्वनि ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

अपंथास्त्वपथं तुल्ये शृंगाटकचतुष्पथे ॥

प्रांतरं दूरशून्यो ऽध्वा कांतरं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥

घंटापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

मार्गः अध्वा पंथाः “ पथः । वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः । ” पदवी  
 “ पदविः । ” सृतिः सरणिः । “ शरणिः पथि चावलाविति तालव्यादिविजया-  
 सालव्यादिरपि । डीपंतो ऽपि ” पद्धतिः “ पद्धती ” पद्या पादाय हिता पद्या ।  
 तस्मै हितमिति यत् । वर्तनी “ वर्तनिः वर्त्मनिः । वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथीति  
 हैमः । ” एकपदी द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपंथाः सुपंथाः सत्पथः त्रयं अ-  
 र्चिते ऽध्वनि शोभने मार्गे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः “ कुपथो-  
 ऽपि ” पंच दुर्मार्गस्य । तत्र कदध्वा नांतः ॥ १६ ॥ अपंथाः अपथं द्वे अमार्गस्य ।  
 शृंगाटकं चतुष्पथं द्वे चव्हाटा इति ख्यातस्य । दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः ।  
 छायाजलादिवर्जितो दूरस्थो ऽध्वा मार्गः प्रांतरमित्युच्यते । एकम् । यदुर्गमं चोर-  
 कंठकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कांतरमित्युच्यते । पुंसि कांतरः । कांतरो-  
 ऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनीति मेदिनी । एकम् ॥ १७ ॥ क्रोशयुगं गव्यूति-  
 रित्युच्यते । “ क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् । द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां  
 गव्यूतिः पुंसि भाषितमिति शब्दार्णवात्पुंस्यपि । क्लीबे तु गव्यूतम् । धन्वंतरसहस्रं  
 तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं गोमतं च तदिनि वाच-  
 स्पतिः । ” किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं “ चतुःशती वा ” नल्व इत्युच्यते ।  
 चतुःशतहस्तमितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः । एकम् । घंटापथः संसरणं द्वे  
 राजपथमात्रस्य । घंटोपलक्षितगजादीनां पंथाः घंटापथः । “ दशधन्वंतरो राज-  
 मार्गो घंटापथः स्मृत इति चाणक्यः ” । तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेतुपनिष्कर-  
 मित्येकम् । बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसंकुलम् । पुरम्ब्राह्मणं चोक्तमिति

(“द्यावापृथिव्यौ रौद्रस्यौ द्यावाभूमी च रौद्रसी ॥

दिवस्पृथिव्यौ गंजा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥१॥”) (१)

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥

स्थानीयं निगमो ऽन्यन्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेद्याजनसमाश्रयः ॥

आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

भुवः ॥ १८ ॥ “ द्यावेत्यादीनि पञ्च द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गंजेत्यादि  
त्रयं क्षारसमुद्रस्य । गंजा खनौ सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकर इति  
मेदिनी । गंजारुमे स्त्रियाम् । ” ॥ १ ॥ अंगोपांगापेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति  
भूमिवर्ग इति व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मतव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥ पूः  
पुरी “पुरिः” नगरी पत्तनं “पट्टनं” पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं  
नगरस्य । पूः पुरौ । पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं  
चक्रुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनो ज्ञेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा  
तदनुचराश्च संति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं  
तत्स्थानीयादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः । एक-  
म् । मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेद्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं  
वेश इत्युच्यते । द्वे वेद्यानिवासस्य । “तालव्यांतम् । नेपथ्ये गृहमात्रे च  
वेशो वेद्यागृहे ऽपि चेति तालव्यांते रभसः । गृहमात्रे गणिकायाः सन्नानि वेशो  
भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्द्धन्यो ऽलंकरणे कथित आचार्यैरित्यूष्मद्विवेकः । ”  
आपणः निषद्या द्वे क्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरादिकमपि ।  
विपणिः “विपणी” पण्यवीथिका द्वे क्रय्यवस्तुशालापङ्क्तेः । चत्वार्यपि हट्टस्ये-  
त्यन्ये । विपणिः स्त्री । “आपणादि द्वयं हट्टस्य बाजार इति प्रसिद्धस्य । विप-  
णीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम् ” ॥ २ ॥ रथ्या । रथं वहतीति तद्व-

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमास्त्रियाम् ॥

प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रांततो वृतिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदंतर्न्यस्तकीकसम् ॥

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशांतपस्त्यसदनं भवनागारमंदिरम् ॥

गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥

चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजो ऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

हति रथयुगेति यत् । प्रतोली विशिखा त्रीणि ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे  
परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । “ प्राकाराधारस्य वा । ” प्राकारः वरणः सालः  
“ शालः । तालव्यो नृपज्ञपयोः शालो वृक्षे वृत्तौ द्रुमेदे च । तालव्यदंत्य उक्त-  
स्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायामित्यूष्मविवेकः । सालो वरणसर्जयोरिति रभसः । ”  
त्रयं यष्टिकाकंटकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रांतभागे या वृतिः वेष्टनं वेणुकंट-  
कादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते । “ प्राचीरमित्यपि । ” एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुड्यं द्वे  
भित्तेः । तत्कुड्यं अंतर्न्यस्तकीकसं चेदेडूकसंज्ञम् । “ एडूकं एडोकम् । भवेदेडो-  
कमेडुकमिति द्विरूपकोशः । ” एकम् । अंतर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढ्यार्थं  
यत्र तत् । कीकसं कठिनद्रव्यस्योपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्य निके-  
तनम् ॥ ४ ॥ निशांतं पस्त्यं “ वस्त्यं वसेस्तिः तत्र साधुरिति यत् । ” सदनं “ सा-  
दनम् । ” सदनं सादनं सममिति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् “ आगारम् । विद्या-  
दगारमागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोशः । ” मंदिरं गृहाः निकाय्यः निलयः  
आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । “ क्लीबे ऽपि । ”  
॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य । “ तत्र कुटो द्वयोः स्त्रियां  
तु कुटी कुटिश्च । कुटः कोटे पुमानस्त्री धटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे इति मेदिनी । गृहा-  
दिसभांतानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये । ” संजवनं चतुःशालम् । चतसृणां  
शालानां समाहारः द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य “ चौसोपी, चौपट, चौक  
इति प्रसिद्धस्य ” । पर्णशाला उटजः द्वे मुनिगृहस्य । “ उटजस्तृणपर्णादिरिति

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मंदुरा ॥

आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

मठश्छात्रादिनिलयो गंजा तु मदिरागृहम् ॥

गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

(“कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूश्चंद्रशाला शिरोगृहम्” ॥)(१)

वातायनं गवाक्षो ऽथ मंडपो ऽस्त्री जनाश्रयः ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

सौधो ऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नंद्यावर्तादयो ऽपि च ॥ १० ॥

देशिकोशः ” ॥ ६ ॥ चैत्यं आयतनं द्वे यज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला मंदुरा द्वे  
अश्वशालायाः “ पागा इति ख्यातायाः । आवेशनं शिल्पिशाला “ शिल्पशा-  
लेत्यपि पाठः । ” तत्र शिल्पस्य शालेति । ” द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानी-  
यशालिका द्वे जलशालायाः “ पाणपोही इति प्रसिद्धायाः ” ॥ ७ ॥ छात्रादिनि-  
लयः शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । “ छात्रो ऽनेवास्यादिर्येषां परिव्राजकक्षपण-  
कादीनां तेषां निलय इति वा । ” आदिना कापालादिसंग्रहः । गंजादिद्वयं मद्य-  
स्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजघर इति प्रसिद्धस्य । अरिष्टं  
सूतिकागृहम् । “ सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहम् ” द्वे प्रसवस्थानस्य । “ च-  
त्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पाषाणादिनिवद्धा भूः स कुट्टिम इत्येकम् । फरसवर्दी,  
भूमिगृह, तळवर इति प्रसिद्धस्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्य उपरमाडी, अटा-  
ळी, गच्ची इत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ वातायनं गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य “ झरोका  
इति प्रसिद्धस्य ” । मंडपः जनाश्रयः द्वे मंडपस्य । तत्र मंडपः क्लीवपुंसोः । धनिनां  
धनवतां वासः गृहं तत् हर्म्यादि । आदिना स्वस्तिकाशालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां  
च गृहं प्रासाद इत्येकम् ॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरंजनार्थं  
यत् श्वेतद्रव्यम् । राजसदनं उपकार्योपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्ति-  
कादय ईश्वरसन्निधानं राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः ।  
उपर्युपरिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नंद्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णं सुंदरो विच्छं-

विच्छेदकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥

रुयगारं भूभुजामंतःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धांतश्चावरोधश्च स्यादद्वः क्षौममास्त्रियाम् ॥

प्रघाणप्रघणांलिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

गृहावग्रहणी देहल्यंगणं चत्वरजिरे ॥

अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

प्रच्छन्नमंतद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥

वलीकैनीध्रे पटलप्रांते ऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

दकः । “विच्छेदकः” आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां रुयगारं स्त्रीगृहं तत् अंतःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धांतः अवरोधः चत्वारि । अद्वः क्षौमं “क्षौमं” द्वे हर्म्यादिपृष्ठस्य “उपरिगृहस्य माडी इत्यादिख्यातस्य ।” गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशद्भिर्जनैः पदैः प्रकर्षेण हन्यते स प्रघणः प्राघाणश्च । हन्धातुः । अलिंदः “आलिंदः । गृहैकदेशे आलिंदः प्रघाणः प्रघण-स्तथेत्यमरमाला ।” त्रीणि द्वाराद्वहिर्यः प्रकोष्ठकस्तत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य । “द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्येति वा पाहिरी इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वाराधोभागस्य उंवरा इति प्रसिद्धस्य । “देहं गोम-याद्युपलेपं लातीति विगृहीतत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य उंवरओटा उंवरटा इति ख्यात-स्य ।” अंगणं “अंगनम् । अंगनं प्रांगणे याने कामिन्यामंगना मतेति नांतवर्गे विश्वः” चत्वरं अजिरं त्रीणि प्रांगणस्य । शिलेत्येकं द्वारस्तंभाधःस्थितकाष्ठस्य । “शिली । तलदारु शिल्यधो ऽपि नासा दारुध्वंसस्य यदिति वोपालितात् ।” नासेत्येकं “दंत्यांतम्” द्वारस्तंभोपरि स्थितस्य दारुणः “मस्तकपट्टी गणेशपट्टी इति प्रसिद्ध-स्य” ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अंतद्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य खिडकीसंज्ञस्य । पक्षद्वारं पक्ष-कं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । “प्रच्छन्नमंतद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते इति कात्यात् पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये ।” वलीकम् । “वलीकः पटलं प्रांत इति वोपालितात्पुंस्त्वमपि” । नीध्रं द्वे पटलप्रांते गृहच्छादनस्य “भित्तिवहिर्भागीयस्य वळचण पडवी इति ख्यातस्य” । पटलं छदिः द्वे छादनस्य “शाकार इति ख्यात-



गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदासणि ॥  
 कपोतपालिकायां तु विटंकं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥  
 स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥  
 तोरणो ऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥  
 कूटं पूर्व्वारि यद्वस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥  
 कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कंभो ऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥  
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥  
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरो ऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

स्य ।” छदिः सांतं स्त्रियाम् । छदिषौ ॥ १४ ॥ गोपानसी वलभी “वलभिः” ।  
 वडभीति मूर्द्धन्यमध्योऽपि । शुद्धांते वडभीचंद्रशाले सौधोर्ध्ववेशमनीति रभसः ।  
 “ओको गृहं पिटं चालो वडभी चंद्रशालिकेति त्रिकांडशेषः” द्वे छादनार्थं यद्वक्र-  
 दारु तत्र । पटलाधारभूतवक्रकाष्ठे इत्यर्थः । “पटलाधारवंशपंजरस्य ओमण क-  
 डणी वांसा इति प्रसिद्धस्य । सज्जा इत्यपि मतम् ।” कपोतपालिका विटंकं द्वे  
 सौधादौ काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः “प्रतिहारः”  
 त्रयं द्वारस्य । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफांतः । वितर्दिः “वितर्दी” वेदिका द्वे वेद्याः ।  
 “अंगणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा ।” वितर्दिः स्त्री । तोरणः बहिर्द्वारं द्वे  
 तोरणस्य “द्वारबाह्यभागस्य ।” पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पूर्व्वारि  
 नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं “क्रमनिर्गमं” यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र हस्तिनख इत्ये-  
 कम् । कपाटं “कवाटम्” । “कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यादररं न नेति वाचस्पतिः ।  
 कवाटधाररमिति त्रिकांडशेषः ।” अररं द्वे कवाड इति ख्यातस्य । ते त्रिषु ।  
 तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कंभः तस्य कपाटस्यावष्टंभकं यन्मुसलं तदर्गलमि-  
 त्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसिद्धिः । तत्स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । “त-  
 द्विष्कंभ्यर्गलमिति पाठः” ॥ १७ ॥ आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । पायरी  
 इति ख्यातस्य । “निश्रेणिः । “निश्रेणी इत्यपि । नियता श्रेणिः पंक्तिरत्रेति  
 निश्रेणिः ।” अधिरोहिणी द्वयं निसणी “शिडी” इति ख्यातस्य । संमा-  
 र्जनी शोधनी द्वे सारणी “केरसुणी” इति ख्यातस्य । तथा संमार्जन्या निक्षिप्ते  
 निरस्ते केर इति ख्याते संकरः । “संकार इति पाठे कर्मणि घञ् ।” अवकरः

क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ॥

समौ संवसथग्रामौ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

ग्रामांते उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ॥

अद्रिगोत्रगिरियावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥

अस्तस्तु चरमक्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं निःसरणं हे गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य “उत्सदार, पुढीलदार इति ख्यातस्य । निःसरन्त्यनेन निःसरणम् ।” संनिवेशः निकर्षणं हे समीचीनवासस्थानस्य । “पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः ।” संवसथः ग्रामः हे ग्रामस्य । वेदमभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते हे “गृहरचनावच्छिन्न-भूमेः” ॥ १९ ॥ ग्रामांते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामांतमु-पशल्यमित्यपि पाठः । “तत्र ग्रामस्यांतं समीपम्” । सीमा सीमा हे ग्रामा-देर्मर्यादायाम् । नामन् सीमान्नित्यादि निपातनात् पूर्वो नकारांतः । “उभे हे स्त्रियाम्” । घोषः आभीरपल्ली “आभीरपल्लिः” हे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा । कुटीकुग्रामयोः पल्लीरिति शाश्वतः । शवरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते हे “भिल्ल-ग्रामस्य ।” शवरो वनचांडालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ २ ॥ महीध्रः शि-खरी क्षमाभृत् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः यावा अवलः शैलः शि-लोच्चयः त्रयोदश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोको प्रकाशांध-कारावत्र स्तः । लोक दर्शने । चक्रवालः “चक्रवाडः” हे सप्तद्वीपवत्या भूमेः प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिककुत् हे त्रिकूटाचलस्य । त्रिकूटं तिधुलवणे त्रिकूटः पर्वतांतर इति हैमः । दांतः त्रिककुत् । अस्तः चरमक्षमाभृत् हे अस्ताचलस्य । “अस्तं क्षिप्ते ऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमाचले इति विश्वमेदिन्यौ ।” उदयः पूर्व-

हिमवान्निषधो विंध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥

गंधमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृषत् ॥

कूटो ऽस्त्री शिखरं शृंगं प्रपातस्त्वैतदो भृगुः ॥ ४ ॥

कटकोऽस्त्री नितंबोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातविले गुहा ॥

पर्वतः द्वेउदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमंदरादयः । रजताद्रिस्तु कैलास इन्द्रकीलस्तु मंदरः । अपि किंकि-  
धकिंकिंध्यौ वानराणां गिरौ द्वयमित्यपि ज्ञेयाः ॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः ।  
ठक् । “पारियात्रक इत्यपि पाठः । गंधमादन इति पुल्लिङ्गो ऽप्यन्यत्र । स्याद्गंध-  
मादनो भृङ्गे गंधके वानरांतरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्रीति मेदिनी” ॥ ३ ॥  
पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा उपलः अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ  
स्त्रियाम् । कूटः शिखरं शृंगं त्रयमपि पुन्नपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । “अस्त्रीति पूर्वी-  
त्तराभ्यां संवध्यते । शिखरवाची शृंगशब्दः क्लीब एव दृश्यते । ” प्रपातः अतटः  
भृगुः त्रयं पर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तदो ऽत्रेत्यतटः ।  
“प्रपातस्तु तदो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटात् स तदो भृगुरिति” ॥ ४ ॥  
अद्रेर्नितंबो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्नुः प्रस्थः सानु त्रीणि पुन्नपुंसक-  
लिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे । तत्र स्नुः पुमानेवेति सर्वधरः । स्त्रीति प्रस्रवत्यंभः  
स्नुः । प्रतिष्ठते ऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं सानुः । “सानुरस्त्रियौ इत्यपि  
पाठांतरम् । ” उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र पानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य ।  
प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणम् । वारिप्रवाहः निर्झरः झरः “झृपो देवादिकात् पित्वादङि  
झरा । अत्र इः झरिः । ङीषि झरी च” त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पंचापि  
पर्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥ दरी कंदरः द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे  
कंदरा । गुहा गह्वरं द्वे देवखाते अकृत्रिमे विले विलविषये । केचिद्देवखातादि  
पर्यायचतुष्टयमाहुः । यत्कात्यः । देवखाते विलं गुहेति । गह्वरं विलदंभयोरिति

गह्वरं गंडशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

(“दंतकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥” (१)

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यंतपर्वताः ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेगैरिकं तु विशेषतः ॥

निकुंजकुंजौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥

महारण्यमरण्यानी गृहारायास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

च । केचित्तु सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरेः सकाशाच्च्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गंडशैला इत्युच्यन्ते । “ गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्वह्निर्निर्गताः शूलाकारपाषाणास्ते दंतका इत्येकम् ” ॥ ६ ॥ खनिः “ खानी खानिः । खनिरेव मता खानिरिति द्विरूपकोशः । ” आकरः द्वे रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाण इति ख्यातस्य । पादाः प्रत्यंतपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम् । अद्रेरधः सन्निहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्रेरूर्ध्वा या भूमिः सा अधित्यका एकम् । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोरिति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेतौ शब्दौ ॥ ७ ॥ अद्रेर्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । आदिना हरितालस्वर्णताम्रादियहः । “तदुक्तम् । सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकांजनकासीसलोहवज्राः सहिगुलाः । गंधकोऽभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसंभवा इति । ” गैरिकं विशेषतो धातुः विशेषेण धातुरित्येव प्रसिद्धमित्यर्थः । एकम् । गेरु “काव” इति ख्यातस्य । निकुंजः कुंजः द्वे लतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भे स्थाने । “विकल्पेन द्वे क्लीवे अपि” । आदिना तृणादिग्रहः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥ अटवी अरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं षट्समरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् । “इदिकारादिति ङीष्वा । तेनान्यत्राटविरित्यापि ।” महारण्यं अरण्यानी । हिमारण्ययोर्महत्त्वेन आनुगागमः ङीष् च । द्वे महतो वनस्य । अरण्यानी स्त्रियाम् । गृहाराणां निष्कुटाः द्वे

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥  
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥  
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥  
 स्यादेतदेव प्रमदवनमंतःपुरोचितम् ॥ ३ ॥  
 वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥  
 वन्या वनसमूहे स्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥  
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥  
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥  
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटादृहान्निष्क्रांता निष्कुटाः” ॥ १ ॥ यत्कृत्रिमं कृत्या नि-  
 र्वृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकेत्येकम् अमात्यानां वैश्यानां  
 च यद्गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं प्रमदाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं  
 तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । “जेयमः क्रीडमुद्यानमित्यमरमालायामाक्रीडस्यापि  
 क्लीबत्वमुक्तम् ।” अत उद्यानं अंतःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं  
 स्यात् । उद्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी “लीषो विकल्पादन्यत्र  
 वीथिरित्यपि ।” आलिः आवलिः पंक्तिः श्रेणी पंचकं पंक्तेः । “आल्यादित्रीणि लीषि  
 दीर्घातान्यपि । श्रेणी ह्रस्वांतोऽपि ।” लेखाः “रेखाः” राजयः द्वे लेखानाम् । “सांतरा  
 पंक्तिः । निरंतरा लेखा । यथा विप्रपंक्तिः भस्मलेखा ।” वनानां समूहे वन्येत्येकम् ।  
 अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुर इत्येकम् । “अंकूरः । अंकूरश्चांकुरः प्रोक्त इति  
 हलायुधः” ॥ ४ ॥ वृक्षः महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः  
 “सालः । सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपीति । सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकार  
 इति मेदिनीविश्वकोशौ” । पलाशी द्रुः द्रुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥  
 पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः एकं आम्नादेः । अपुष्पात्पुष्पं विना  
 जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुंबरादेः । द्रुममात्रेऽपि वनस्पतिः ।  
 वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुम इति मेदिनीकोशात् । फलपाक ए-  
 वांतो यासां ताः ओषधयः स्युः । एकं त्रीहियवादेः । “ओषधिः फलपाकांता स्या-

ओषध्यः फलपाकांताः स्युरवंध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥  
 वंध्यो ऽफलो ऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ।  
 प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥  
 फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवंध्यादयस्त्रिषु ॥  
 स्थाणुर्वी ना ध्रुवः शंकुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥  
 अप्रकाण्डे स्तंबगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ॥  
 लता प्रतानिनी वीरुदुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥  
 नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च सः ॥

दिति वा पाठः । डीषि ओषधी । ” अवंध्यः “अवंध्यः ” फलेग्रा-  
 हातीति फलेग्रहिः । फलेग्रहिरात्मभरिश्चेति सूत्रेणोपपदस्यैत्वं  
 निपात्यते । द्वे यथाकालं फलधरस्य ॥ ६ ॥ वंध्यः । “बंध्यः । व-  
 अफलः अवकेशी त्रयं ऋतावपि फलरहितस्य । फलवान् फलिनः  
 सफलस्य । फलिनो ऽदंतः । प्रफुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः व्याकोशः  
 वा ” विकचः स्फुटः ॥ ७ ॥ फुल्लः एते ऽष्टौ विकसिते पुष्पिते स-  
 दयः अवंध्यो ऽफल इत्यादयो विकसितांताः त्रिषु त्रिलिंग्यां स्युः ।  
 शंकुः त्रीणि छिन्नविटपस्य प्रकाण्डे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पे  
 “रूपभेदात्कीवत्वम् । स्थाणुरस्तीति वा पाठः । स्थाणुः कीले हरे  
 ध्रुव इति मेदिनी । ” शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । ह्रस्वे शा-  
 स क्षुप इत्युच्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन्  
 इति द्वयम् । वल्ली “सर्वधातुभ्य इन् । वल्लिः वेल्लिः । वल्ली तु वेहि-  
 वाचस्पतिः ” । व्रततिः “प्रततिः व्रततीः । प्रततिर्व्रततीस्तथेति हलायुध-  
 लतायाः । वीरुत् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखादिनि-  
 तत्रेत्यर्थः । तत्र वीरुच्छब्दो धातुः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥ नगाद्यारोहो वृक्षाद-  
 उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रायः इति त्रयम् । “ आरोहो दैर्घ्येऽपि ।  
 उच्छ्राये स्त्रीकटद्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोह इति हैमः । नग-  
 दिना गिरिदेवालयादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्राये न स्त्री

अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कंधशाखाशाले शिफाजटे ॥

शाखाशिफा अवरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोंऽग्निनामकः ॥

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

काष्ठं दार्विधनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मंजरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

अपि चेति मेदिनी । ” प्रकांडः स्कंधः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतो यो भाग-  
स्तत्र । मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यपि पाठः । “ तरोर्मूलस्कंधयोरंतरं प्रकांडः ”  
॥ १० ॥ शाखा लता द्वे शाखायाः । स्कंधशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः ।  
स्कंधात्पथमोत्पन्नशाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तन्मूलस्य “ पाळ इति  
प्रसिद्धस्य । ” शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं “ पारोगा पारंवी  
इति प्रसिद्धस्य । ” मूलाद्बृक्षमूलमारभ्यापर्यंतं गता लता गुडूच्यादिरप्यवरोह इत्यु-  
च्यते एकम् । “ मूलाद्बुध्नौ गता शिफा लता स्यादित्यपि ” ॥ ११ ॥ शिरसोऽग्रं  
शिरोऽग्रं तत् शिखरमित्युच्यते । शिरादयस्त्रयो अपि पर्याया इति केचित् । शिखरं  
वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुध्नः (त्रध्न इत्यपि) अग्निनामकः पादमूलपर्याय-  
संज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा द्वयं वृक्षादेः स्थिरांशे “ गाभा,  
नार इति ख्याते । ” तत्र मज्जा नांतः । नरि पुंसि । कचिद्वावंतो अपि दृश्यते ।  
“ सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्रीति पाठः । समौ समानलिंगौ । ” त्वक् वल्कं वल्कलं  
त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीवपुंसोः ॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । “ दारुरित्यन्यत्र ।  
पुन्नपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः ” द्वे काष्ठमात्रस्य । इधनं एधः इध्मं एधः समित्  
पंचकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः । “ आद्यत्रयं अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः जळण इति  
प्रसिद्धस्य । अंत्यद्वयं यागादौ हूयमानसमिधादेरिति मतम् । ” तत्र आद्य एधःशब्दः  
सांतः क्लीवे । अन्यस्त्वदंतः पुंसि । समिदांतः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतचि-  
वरस्य । कोटरं वा ना पक्षे पुमान् । वल्लरिः मंजरिः कृदिकारादन्तिन इति गण-  
स्तत्रात् वल्लरी मंजरी इत्यपि । द्वे तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि “ केंसर इति ख्यातस्य ”  
॥ १३ ॥ पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पट्टं पत्रस्य । तत्र छदो ज्दंतः पुंसि ।

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥

पल्लवो ऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपो ऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृतं प्रसवबंधनम् ॥

आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥

स्याद्रुच्छकस्तु स्तवकः कुङ्गलो मुकुलो ऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सैमम् ॥

“पर्णस्त्रिपत्रे पर्णे तु पत्रे इति हैमः” । पल्लवः किसलयं “किसलयमपि” द्वे पत्रा-  
दियुक्ते शाखायाः पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च । “पुंसि क्लीबे च पल्लव  
इति तु व्याडिः ।” विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोगः विटप उच्यते  
एकम् । “विटपो न स्त्रियां स्तंबशाखाविस्तारपल्लव इति मेदिनीकोशात् । शा-  
खायां पल्लवे स्तंबे विस्तारे विटपो ऽस्त्रियामिति रभसाच्च । पल्लवादिचतुष्टयमेका-  
र्थकं वा । अत्र यदुक्तं कात्येन । स्कंधादूर्ध्वं तरोः शाखा कटको विटपो मत इति”  
॥१४॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते ।  
“तालव्याद्यपि ” एकम् । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत् वृतमुच्यते एकम् । द्रैट,  
“डैख” इति ख्यातस्य । बंधनं पुष्पयोर्वृतमाह कात्यः । आमे अपके फले शला-  
टुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उभे शलाटुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्याम् ॥१५॥  
क्षारकः जालकं द्वे नूतनकलिकायाः । तद्वृतस्येत्येके । तत्र जालकं क्लीबे एव । क-  
लिका कोरकः द्वे अस्फुटितपुष्पस्य कळी इति ख्यातस्य । गुच्छकः स्तवकः द्वे  
कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रंथेः । “विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित् ।”  
स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तंबे अपि कीर्तित इति दंत्याति रुद्रः । पुष्पादिस्तवके  
गुच्छ इति तालव्यांते रंतिदेवः । कुङ्गलः मुकुलः द्वे ईषद्विकसितकलिकायाम्  
॥१६॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सैमम् । “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादाभिधेय-  
वदिति मेदिनी ।” चत्वारि पुष्पस्य । “कुसुमं सुममित्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य  
पंच नामानि ।” भूम्नि स्त्रियां सुमनस इति रत्नकोशः । सुमनाः पुष्पमालयोः  
स्त्रियामिति मेदिनीकोशः । मकरंदः पुष्परसः द्वे पुष्पमधुनि । परागः सुमनोरसः



मकरंदः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्गुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च फले जंबू जंबूः स्त्री जंबु जांबवम् ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूले ऽपि पुष्पे क्लीबे ऽपि पाटला ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे ऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

हे पुष्परेणोः । परागः कौस्तुभे रेणौ धूलिस्तानीययोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुप-  
रागे च चंदने इति कोशांतरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्री-  
पुंलिङ्गमपि । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं  
ज्ञेयम् । द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । यथा चंपकं आम्रं सूरणमि-  
त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना कोशांतकी कर्कटी  
द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वैणोः फलं वैणवम् । प्लाक्षस्य फलं प्लाक्षम् ।  
नैयग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इंगुद्याः फलं ऐंगुदम् । बृहत्याः फलं बार्हतम् । एकैकम् ।  
प्लाक्षादिभ्यो ऽणिति पुनरण्विधानात् । अश्वत्थादिशब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ।  
॥ १८ ॥ जंबूः जंबु जांबवं व्रीणि जंब्राः फले । जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे  
वर्तमानाः स्वलिङ्गा एव स्युर्न तु क्लीबे । तथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । व्रीहयः  
फले स्वलिङ्गाः । यथा व्रीहीणां फलानि व्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गयवादयो ऽपि  
ज्ञेयाः । यथा माषाणां फलं माषाः ॥ १९ ॥ विदारी बृहत्यंशुमतीत्याद्या मूले ऽपि  
स्वलिङ्गाः । यथा विदार्या मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पे ऽपि स्वलिङ्गाः । पाटला  
पुष्पे वर्तमाना क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्स्वलिङ्गाः । “ पा-  
टलः कुष्ठमे वर्णे ऽप्याशुव्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात्पुलिङ्गो ऽपि । ” बोधिद्रुमः  
चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः । कुंजरेण अश्नते । अश भोजने । कर्मणि ल्युट्  
॥ २० ॥ अश्वत्थः पंच पिप्पलवृक्षस्य । कपित्थः “अमरमालायां पवर्गतृतीय-  
मध्यो ऽपि ।” दधित्थः ग्राही मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दंतशठः सप्रकं

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदंतशठावपि ॥ २१  
उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः ॥  
कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२  
सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥  
आरग्वधे राजवृक्षश्श्याकचतुरंगुलाः ॥ २३  
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥  
स्युर्जंबीरे दंतशठजंभजंभीरजंभलाः ॥ २४  
वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाखः कुमारकः ॥  
पुन्नागे पुरुषस्तुंगः केसरो देववल्लभः ॥ २५

कपित्थस्य “कवठ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ उदुंबरः “मे  
मध्यः । त्रिकांडशेषे ऽप्येवमेव” । जंतुफलः यज्ञांगः हेमदुग्धकः  
उंबर इति ख्यातस्य । उदुंबरे जंतुफल इति सप्तम्यंतपाठो ऽपि ।  
कुहालः युगपत्रकः चत्वारि कांचन इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥  
सप्तपर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः “डचंतो ऽपि ।  
सप्तपर्णे चेति दंत्यातेषु रुद्रः । शारदो ऽन्द्रे स्त्रियां तोयां  
मेदिनी ।” विषमच्छदः चत्वारि सांतवण इति ख्यातस्य  
प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न दोषः । यदुक्तम् । प्रयोजनार्था  
प्राकृतमित्यदोष इति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्यो मूल  
आकाराद्देशकालादेर्वनौपध्यर्थमुन्नयेदिति । आरग्वधः “अरग्व  
रग्वधो ऽथ शंपाकः कृतमालस्तथाऽग्वध इति रत्नकोशः ।”  
राजा राजवृक्षः राजदंतादिवत् परनिपातः । श्याकः “स  
संपाकस्तर्कके धृष्टे त्रिषु ना चतुरंगुल इति मेदिनी ।” च  
आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः “सुपर्णकः”  
ख्यातस्य । जंबीरः “जंविः” दंतशठः जंभः जंभीरः  
पंचकं जांबीर “लघु इडनिबू” इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ च

विख्यातपुष्प-  
जानीयं स्त्री-  
तमानं तादृशिनं  
सं सुरणमि-  
॥ ॥ कर्कटी  
फले शास्त्रम् ।  
एकैकम् ।  
॥ ॥  
॥ ॥ पुष्पे  
॥ ॥ ग्रीहयः  
॥ ॥ अपि  
॥ ॥ मूले अपि  
॥ ॥ पाटला  
॥ ॥ पा-  
॥ ॥ बोधिद्रुमः  
॥ ॥ स्युर्  
॥ ॥ पर्वततीय-

पारिभद्रे निवतरुर्मंदारः पारिजातकः ॥  
 तिनिशे स्यंदनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥  
 वंजुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ॥  
 आम्नातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥  
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजे ऽत्र मधूलकः ॥  
 पीलौ गुडफलः खंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥  
 अक्षोटकंदरालौ द्वावंकोटौ तु निकोचकः ॥  
 पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो ऽथ वेतसे ॥ २९ ॥  
 रथाभ्रपुष्पाविदुरशीतवानीरवंजुलाः ॥

“केशरः” देववल्गुः पंचकं उंडी “उंडणी, उंडली” इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥  
 पारिभद्रः निवतरुः मंदारः पारिजातकः चत्वारि निवतरोः “कडूनिव इति ख्या-  
 तस्य” । तिनिशः स्यंदनः नेमी “नेमिः । पुंलिंगस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रांते स्त्रियामपीति  
 रुद्रः । ” रथदुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वंजुलः चित्रकृत् सप्त तिवस इति ख्यातस्य ।  
 अयं खदिरसदृशः कंटकरहितः । पीतनः कपीतनः आम्नातकः “अम्नातकः । क-  
 पिचूतो आम्नातको ऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकांडशेषः । ” त्रयं अंवाडा इति  
 ख्यातस्य । मधूकः “मधुकः मधूलः मधुलः” गुडपुष्पः मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वान-  
 प्रस्थः मधुष्ठीलः पंचकं मोहा इति ख्याते । जलजे ऽत्र मधूके मधूलक इत्येकम् ।  
 अयं पूर्वस्मादीर्घपत्रः । “गिरिजे ऽत्र मधूलक इत्यपि पाठः । गौरशाको मधूको ऽन्यो  
 गिरिजः सो ऽल्पपत्रक इति माधवः । मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रक इति  
 स्वामी । ” पीलुः गुडफलः खंसी त्रीणि पीलुवृक्षस्य “अक्रोड इति प्रसिद्धस्य । ”  
 अयं गुर्जरदेशे प्रसिद्धः । गिरिसंभवे तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षोटः “अक्षोडः  
 आक्षोडः आक्षोटः आखोटः” कंदरालः “कर्परालः” इति द्वयं पर्वतपीलोः  
 “डोंगरी आक्रोड इति ख्यातस्य । ” अंकोटः “अंखोटः अंकोलः” निकोचकः  
 “निकोडकः” द्वे अंकोटस्य “पिस्ते इति ख्यातस्य । ” पलाशः किंशुकः । किं-  
 चित् शुक इव शुकतुंडाभपुष्पत्वात् । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य । वेतसः  
 ॥ २९ ॥ रथः आभ्रपुष्पः विदुरः शीतः “शीतम् । शीतं तुवारवानीरवद्व-

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चांबुवेतसे ॥ ३० ॥

सोभांजने शिशुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः ॥

रक्तो ऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

विल्वे शांडिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

गालवः शावरो लोघ्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥

आम्रश्चूतो रसालो ऽसौ सहकारो ऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

कुंभोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

वारद्भुमेषु चेत्यजयात् । वानीरः वंजुलः सप्तकं वेतसस्य “वेत इति ख्यातस्य ।  
परिव्याधः विदुलः नादेयी अंबुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य । नादेयी स्त्री ॥ ३० ॥  
सोभांजनः “सौभांजनः शोभांजनः शौभांजनः” शिशुः तीक्ष्णगंधकः अक्षीव  
“आक्षीवः” मोचकः पंचकं शैलूप “शैवगा, शैगट” इति ख्यातस्य । असौ सो  
भांजनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिशुरित्युच्यते एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिक्ता इति  
ख्यातस्य । “अन्यत्र रिष्टमित्यपि । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिल इति  
मेदिनी” ॥ ३१ ॥ विल्वः शांडिल्यः शैलूपः मालूरः श्रीफलः पंचकं विल्वस्य  
प्लक्षः जटी “जटिः” पर्कटी “पर्कटिः” त्रयं पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमा  
तकभाषया केळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविचंतौ । पर्कटी ऊर्ध्वंतेति कथित  
न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शावरः “सावरः” लोघ्र  
तिरीटः तिल्वः मार्जनः पट्टं लोघ्रस्य । “तत्राद्यौ श्वेतलोघ्रे शेषा रक्तलोघ्रे इत्येके ।  
आम्रः चूतः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥  
कुंभः उलूखलकम् । कुंभेति संघातविगृहीतम् । कुंभमिति क्लीबमपि । कार्मुके वार  
नार्यौ च कुंभं क्लीबं तु गुग्गुलाविति रभसः । कुंभं त्रिवृत्तिगुग्गुलाविति विश्वप्रकाशः  
उलूखलमित्यपि । उलूखलं गुग्गुलौ स्वादुलूखले ऽथि न द्वयोरेति मेदिनी । उलूखलं  
गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुलूखलमिति तद्रः । अत्र पक्षे कुंभं चोदूखलमिति पाठ  
कर्त्तव्यः । कुंभोलूः खलकम् । कुंभोलूखलकम् । कुंभोलूखलाकारादृक्तकौशिकीयान्तरम्  
कुंभोलूखलकं कुंभं कुंभोलूखलकं वगमिति याचस्पतिः । कौशिकः गुग्गुलुः

शैलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकदुर्धनुःपटः ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥

कर्कधूर्वदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं वदरं घोंटा ऽप्यथ स्यात्स्वादुकंटकः ॥

विकंकतः सुवावृक्षो ग्रंथिलो व्याघ्रपादापि ॥ ३७ ॥

ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुका ॥

तिंदुकैः स्फूर्जकः कालस्कंधश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

“गुग्गुलः” पुरः पंच गुग्गुलवृक्षस्य । पुरो ऽदंतः । शैलुः “शैलुः” श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पंच शैलट “भोंकरी” इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजा-  
दनं “राजातनः राजादनः । राजादनं प्रसरको राजातन इति वाचस्पतिः” ॥ प्रि-  
यालः “प्रियालश्च प्रियालक इति माधवः ।” सन्नकद्रुः धनुःपटः चत्वारि चार  
इति ख्यातस्य । धनुः पट इति व्यस्तमपि । धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे  
शराशन इति मेदिनी । पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुत्रपुंसकमिति रभसः । गं-  
भारी “कंभारी” सर्वतोभद्रा “काश्मरी” मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्री-  
पर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः सप्त शिवणी इति ख्यातस्य । काश्मर्यो ऽदंतः पुंसि । क-  
र्कधूः “कर्कधुः” वदरी कोलिः “कोली केला” त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र  
कर्कधूर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरम् । “यजि सौ-  
वीर्यम् ।” वदरं घोंटा पट्टं वदरीफलस्य । घोंटाशब्दो वदरीसदृशे वृक्षभेदे ऽपि व-  
र्तते । वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोंटा गोपधं-  
टेति चोच्यत इति सुभूत्युक्तेः ” स्वादुकंटकः विकंकतः “वैकंकतः” सुवावृक्षः  
सुवायाः वृक्षः सुवा नाम होमपात्रभेदः । ग्रंथिलः व्याघ्रपात् पंच विकंकतस्य  
“वेहळी इति ख्यातस्य ।” अयं यज्ञियवृक्षभेदः करनाटकभाषया हलुमाणिका  
इति ख्यातः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरंगः नादेयी भूमिजंबुका चत्वारि नागरं-  
गस्य नारिंग इति ख्यातस्य । “अत्र पूर्वद्वयं नागरंग्याः अपरद्वयं भूमिजंब्वा  
इत्यपि मतम् ।” तिंदुकः “तिंदुकी” स्फूर्जकः कालस्कंधः शितिसारकः चत्वारि

काकेंदुः कुलकः काकतिंदुकः काकपीलुके ॥

गोलीढो झाटलो घंटापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥

तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

तूलं च नीपप्रियककदंबास्तु हरिप्रियः ॥

वीरवृक्षो ऽरुष्करो ऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

गर्दभांडे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

तेडू टेभुरणी इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेंदुः कुलकः काकतिंदुकः काकपीलुकः चत्वारि काकतेडू “काकटेभुरणी कडुटेभुरणी इति, कुचला, काजरा” इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घंटापाटलिः मोक्षः मुष्ककः पंच घंटापाटलेः “मोरवा इति प्रसिद्धस्य ।” घंटा पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः क्षुरकः श्रीमान् । श्रीमान् तिलकवृक्षे स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु इति कोशांतरम् । त्रयं तिलका “तिलकपुष्प” इति ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिलकभेदो ऽयम् । “कोवी इति ख्यातेयमिति केचित् ।” श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैडर्यः कट्फलः पंच कुंभल “कुंभ्यां इति, कायफल” इति ख्यातस्य । कुंभी स्त्री ॥ ४० ॥ क्रमुकः पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे ल्युट् । लोभ्रचूर्णेन लाक्षारंगो ऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि लोहितलोभ्रस्य । पट्टिका आख्या यस्य सः । पट्टो ऽस्यास्तीति पट्टी । इन्द्रतः । “डीपंतो वा ॥” तूदः “नूदः” यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥ तूलं “तूलो ऽपि” पट्टं अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे । “पारता पिंपळ इति ख्यातस्य ।” नीपः प्रियकः कदंबः हरिप्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः । हलिनः प्रियः । खराया अधिवासनात् । चत्वारि कळंब इति ख्यातस्य । वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि “विववा, भिलात्रा इति ख्यातस्य” ॥ ४२ ॥ गर्दभांडः कंदरालः कपीतनः सुपार्श्वकाः प्रक्षः पंच गजहंड “लाखी पिंपरी” इति ख्या-

प्लक्षश्च तित्तिडी चिंचा अम्लिका अथो पीतसारके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥

साले तु सर्जकार्योऽश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिंद्रद्रुः ककुभो अर्जुनः ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इंगुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

तस्य । तित्तिडी “तित्तिली । अम्लिका चाम्लिका चिंचा तित्तिडीका च तित्तिलीति चंद्रः ।” चिंचा अम्लिका “आम्लीका आम्लिका । तित्तिडी त्वाम्लिका चिंचा तित्तिडीका कपिप्रियेति वाचस्पतिः ।” त्रयं चिंचायाः । पीतसारकः ॥४३॥ सर्जकः असनः “आसनः । पीठेभस्क्रंधयोः क्लीवमासनं ना तु जीवक इति रुद्ररभसौ ।” बंधूकपुष्पः प्रियकः जीवकः षट्क असणा इति ख्यातस्य । “तत्र कांटेअसण, पाले-असण इति द्वौ भेदौ ख्यातौ ।” सालः “द्यालः” सर्जः कार्यः “कार्यः” अश्व-कर्णकः अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य । सस्यसंवरः “शस्यसंवरः” पंच शालवृक्षस्य सालई इति प्रसिद्धस्य ॥४४॥ नदीसर्जः वीरतरुः इंद्रद्रुः ककुभः अर्जुनः पंचकं अर्जु-नवृक्षस्य । “अर्जुनसादडा इत्यपि वदन्ति ।” राजादनः “राजादनम् । राजादनं क्षी-रिकायां प्रियाले किंशुके अपि चेति मेदिनी ।” फलाध्यक्षः क्षीरिका त्रयं खिरणी इति ख्यातस्य ॥४५॥ इंगुदी तापसतरुः । तापसस्य तरुः । तपस्विन उपयुक्ततरु-त्वात् । द्वे इंगुद्याः “हिंणवेष्ट इति ख्यातायाः ।” द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु इंगुदः । भूर्जः चर्मि मृदुत्वक् त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला पूरणी मोचा स्थि-रायुः शाल्मलिः “शाल्मली शाल्मलः” पंच सांवरी इति ख्यातस्य । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । “स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः । षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्म-लिरिति वचनात्” ॥४६॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम् “सांवरीचा डीक इति ख्यातस्य । काथः कपायो निर्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथेति रभसः ।” रोचनः कूटशाल्मलिः द्वे काळी सांवरी इति ख्यातस्य । चिरिविल्वः “चिरविल्वः” नक्त-

चिरिविल्वो रक्तमालः करजश्च करंजके ॥ ४७ ॥

प्रकीर्यः पूतीकरंजः पूतिकैः कलिमारकः ॥

करंजभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कटचंगारवल्लरी ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दंतधावनः ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥

सोमवल्को ऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरंड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥

चंचुः पंचांगुलो मंडवर्धमानव्यडंबकाः ॥ ५१ ॥

लः “रक्तमालः” करजः करंजकः चत्वारि करंजवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः  
तेकरजः “पूतीकरजः पूतीकरंजः । पूतीकरंजः सुमनास्तथा कलहनाशन इति  
रः । ” पूतिकः “पूतीकः” कलिमारकः “कलिकारक इत्यपि पाठः । ”  
वारि कांटेकरंज “घाणेरा करंज” इति ख्यातस्य । षड्ग्रन्थः मर्कटी अंगार-  
दरी एते त्रयः करंजभेदाः । “अंगारवर्णपर्णा वल्लरी अंगारवल्लरी ” ॥ ४८ ॥  
ही रोहितकः प्लीहशत्रुः दाडिमपुष्पकः चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य ।  
यत्री “वह्निगायत्रिणा तथेति वैद्यकादिन्नतो ऽपि” । बालतनयः खदिरः दंतधा-  
ः चत्वारि खदिरस्य । “गायत्री स्त्रियाम् । गायत्री खदिरे स्त्री स्यादिति रभसः ।  
लपत्रश्चेति प्राचां पाठः । यदाह । खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दंतधावनः ।  
की बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षतिः क्षय इति त्रिकांडशेषे ऽप्येवमेव पाठः  
४९ ॥ अरिमेदः विट्खदिरः द्वे दुर्गंधिखदिरस्य । विट्गंधिः खदिरो विट्ख-  
ः । सिते शुक्लसारे खदिरे कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गंधर्व-  
तकः ॥ ५० ॥ एरंडः उरुवूकः “ऊरुवुकः रूवुकः रूवुकः” रुचकः चित्रकः  
ः पंचांगुलः मंडः वर्धमानः व्यडंबकः “व्यडंबनो ऽपि” एकादश एरंडस्य ।  
यतीति मंडः कश्चिदमंड इति पदमाह । “आमंड इत्यपि । गंधर्वहस्तकौ  
आमंडो व्याघ्रपुच्छक इति तारपालः ” ॥ ५१ ॥ या ऽन्पा स्यन्पाकारा शर्मा  
शमीर इत्येकम् । कुटीशमीशुंडाभ्योर इति त्वेण अन्पार्थे शर्माशब्दान् रक्ष-



अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफली शिवा ॥

पिंडीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥

भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥

पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥

लता गोवंदिनी गुंढा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गंधफली कारंभा प्रियकश्च सा ॥

मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुटुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृंतकुटनटाः ॥

त्ययः । शमी सक्तुफला 'सक्तुफली' शिवा त्रयं शम्याः । पिंडीतकः मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः मदने षट्कं गोळा इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः । "पारिभद्रस्तु निवद्रौ मंदारौ देवदारुणि ।" भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥ पूतिकाष्ठं एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः "पाटली" पाटला मोघा "अ-मोघा । अलिप्रिया विशालाया ऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोरिति वाचस्पतिः ।" काच-स्थाली । "काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति पदद्वयम् । काला तु कृष्णवृताख्या मंजिष्ठा नीलिकास्तु चेति मेदिनी । स्थाली स्यात्पाटलोख-योरिति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ।" फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृता कुबेराक्षी सप्त पाटलायाः "पाडली इति ख्यातायाः ।" तत्र पाटलिर्द्वयोः । श्यामा महिला-ह्वया लता गोवंदिनी गुंढा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना गंधफली कारंभा प्रियकः द्वादश प्रियंगुवृक्षे "वाघांटी इति ख्याते ।" महिलायाः स्त्रियाः आह्वय इव आह्वयो यस्याः सा । महिलायाः समग्रनामभिरधीयत इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मंडूकपर्णः पत्रोर्णः नटः कट्वंगः टुटुकाः ॥ ५६ ॥ स्योनाकः "स्योनाकः शोणाकः" शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृंतः कुटनटः शोणकः

शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च त्रिलिंगस्तु विभीतकः ॥

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतना ऽमृता ॥

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥

कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिङ्कुचो डहुः ॥ ६० ॥

पनसः कंटकिफलो निचुलो हिज्जलौ ऽबुजः ॥

काकोदुंबरिका फल्गुर्मलयूर्जधनेफला ॥ ६१ ॥

“शोणकः” अरलुः “अरटुः” द्वादश दंडिका “दिंडा” इति ख्यातस्य ।  
 कचिदयं टेंडू इति ख्यातः । तिष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्या  
 चत्वारि आमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः  
 तुषः कर्षफलः भूतावासः कलिद्रुमः पट्टं धाटिंग इति ख्यातस्य । कचिदयं  
 बेहडा इति ख्यातः । त्रिलिंगत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया  
 अव्यथा पथ्या कायस्था “अत्र वयस्थेत्यपि पाठः” पूतना । यस्याः  
 सेवनेनाभ्यंतरस्थमलनाशे मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी  
 श्रेयसी शिवा एकादश हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः  
 सरलः पूतिकाष्ठं त्रयं सरलस्य “देवदार इति ख्यातस्य ।” द्रुमोत्पलः कर्णि-  
 कारः परिव्याधः त्रयं कर्णिकारस्य “पांगारा इति च ख्यातस्य ।” लकुचः  
 लिङ्कुचः डहुः “डहू” त्रयं ओट इति ख्यातस्य । क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम् ”  
 ॥ ६० ॥ पनसः “फलसः” कंटकिफलः “कंटकफलः” हे पनस इति  
 प्रसिद्धस्य । निचूलः हिज्जलः “इज्जलः । निनुलेज्जलहिज्जला इति रभसः ।”  
 अबुजः त्रीणि इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । “स्थलवेतसस्येत्यपि  
 कचित्” । निचूलः स्थलवेतस इति शब्दार्णयात् । “समुद्रफलस्येत्यपि मतम् ।”  
 काकोदुंबरिका फल्गुः मलयूः “मलपूः मलात्पापात्सुनाति । मलापृष्टित्यपि । मलभा-  
 रणे बाहुलकादापूः” जघनेफला चत्वारि काला डंबर “वोलाटा. खर्चव” इति

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥

पिचुमन्दश्च निवेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥

भंडिलोऽप्यथ चापेयश्चंपको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

एतस्य कलिका गंधफली स्यादथ केसरे ॥

वकुलो वंजुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

चापेयः केसरो नागकेसरः कांचनाह्वयः ॥

जया जयंती तर्कारी नादेयी वैजयंतिका ॥ ६५ ॥

ख्यातस्य । जवने बुध्रे फलान्यस्या जवनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फल्गुरपि स्त्री । मलयूरिति तालव्यांतम् ॥ ६१ ॥ अरिष्टः सर्वतोभद्रः हिङ्गुनिर्यासः मालकः पिचुमन्दः “पिचुमन्दः” निवेः षट्ठं निवस्य । हिङ्गुगन्धिनिर्यासोऽयम् । “हिङ्गुनिर्यास इत्येष निवे हिङ्गुरसेऽपि चेति मेदिनी ।” पिच्छिला अगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥ कपिला भस्मगर्भा चत्वारि शिसवा इति ख्यातस्य । अगुरु इति पृथक्पदं वा । “तत्पुन्नपुंसकम् । अगुरु क्लीबे शिशपायामिति रुद्रः । अगुरुः स्याच्छिशपायामिति विश्वप्रकाशः । शिशपांतं त्रयं शिसवा इति ख्यातस्य । या कपिला कृष्णवर्णपुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिसवा इति प्रसिद्धस्य ।” शिरीषः कपीतनः भंडिलः “भंडिरः भंडीलः । भंडीलो भंडिरो नेति वाचस्पतिः ।” त्रयं शिरस इति ख्यातस्य । चापेयः चंपकः हेमपुष्पकः त्रयं कुडचांषा “सोनचांषा” इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चंपकस्य कलिका गंधफलीत्येकम् । तथा च प्रयोगः न षट्पदो गंधफलीमजिघ्रदिति । केसरः “तालव्यमथोऽपि” वकुलः द्वे औवल “वकूल” इति ख्यातस्य । वंजुलः अशोकः द्वे अशोकस्य । करकः दाडिम “दाडिवः दालिमः डालिमः । दाडिमसारपिंडीरस्वादम्लशुकवहभा इति रभसः । त्रिकांडशेषोऽप्येवम् ।” द्वे दाडिमस्य दाडिव इति ख्यातस्य ॥ ६४ ॥ चापेयः केसरः नागकेसरः । “स्वर्णभसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रिय इति रभसः ।” कांचनाह्वयः चत्वारि नागचांषा इति ख्यातस्य । कांचनाह्वयः स्वर्णपर्यायनामक इत्यर्थः । जया जयंती तर्कारी नादेयी वैजयंतिका पंच टाहाकळ

श्रीपर्णमग्निमंथः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥

जयो ऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिंगेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥

कृष्णपाकफलाविग्रसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छो ऽप्यथ सिंदुके ॥

सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुडोद्ग्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गैरा गैरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

श्रीहस्तिनी तु भूखंडी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

“थोर ऐराण” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णं अग्निमंथः कणिका गणि-  
जयः पंच नरवेल इति ख्यातस्य । दशाप्येकस्य पर्याया इत्येके । कुटज-  
वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि कुडा इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यै-  
जस्य फले कलिंगं इन्द्रयवं भद्रयवमिति त्रीणि । “कलिंगः इन्द्रयवः ।  
यवः पुमानित्यमरमाला । कलिंगा । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठात् ।” कृष्ण-  
अविग्रः, “आविग्रः” सुषेणः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य “करवं-  
ख्यातस्य । कृष्णपाकं फलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कंधः  
तापिच्छः “तापिजः” त्रयं तमालस्य । सिंदुकः “सिंधुकः” सिंदुवारः  
“इंद्रसुरितः” निर्गुडी “निर्गुडी” इन्द्राणिका पंच सिंधुवारस्य सिंधु-  
गडी, निर्गुडी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गैरा गैरी “खरेत्यपि ॥  
पि । देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्भेदे पुमानिति रभसः । खरागरीति  
मपि । मूषिकात्रिषत्त्वाद्गरमागिरतीति गरागरीत्येकं पदमपि । तदुक्तम् ।  
देवताडो वृत्रकेशो गरागरीति ।” देवताडः जीमूतः पंच देवतालस्य  
“देवडंगरी” इति ख्यातस्य । श्रीहस्तिनी भूखंडी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य  
दस्य सिरिहस्तिनी “थोर कुरडू” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं “तृणशून्यं गु-  
तत्र साधुरिति यत् । मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्ये अपि मल्लिकेति यत्र  
ल्लिका ॥ ६९ ॥ भूखंडी शीतशीतः “शतशीतः । मल्लिका शतशीतः

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटौ वनोद्भवा ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुंडी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

सिता ऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥

गणिका यूथिकां ऽवष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

अतिमुक्तः पुंड्रकः स्याद्वासंती माधवी लता ॥

सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

माध्यं कुंदं रक्तकस्तु बंधूको बंधुजीवकः ॥

भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्महायंती भूपदी तृणशून्यकमिति वाचस्पतिः । चत्वारि मल्लिकायाः “मोगरी इति ख्यातायाः ।” सैव मल्लिका वनोद्भवा आस्फोटेत्युच्यते । एकं रानमोगरी इति ख्यातस्य । आस्फोतेत्यपि । “आस्फोता गिरिकर्ण्या च वनमल्लयां च योषितीति मेदिनी ।” शेफालिका “शेफालिका” सुवहा निर्गुंडी नीलिका चत्वारि कृष्णपुष्पायाः निर्गुण्ड्याः “राननिर्गुंडी इति ख्यातायाः । इयं श्वेतपुष्पा” ॥७०॥ असौ निर्गुंडी सिता श्वेतसुरसाभूतवेशी इति चोच्यते । “इयं कातरी निर्गुंडी इति ख्याता ।” मागधी गणिका यूथिका अवष्टा चत्वारि यूथिकायाः जुई इति ख्यातायाः । सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात् एकम् ॥७१॥ अतिमुक्तः पुंड्रकः । वासंती वसंते पुष्पयति कालादित्यण् । एवं माधवीत्यपि ज्ञेयम् । माधवी लता पंच कुंदभेदस्य कुसरी इति “कस्तुरमोगरा, मधुमाधवी इति च ख्यातस्य” । अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्येत्येके । “माधवीलतेत्येकं पदमपि ।” सुमनाः मालती जातिः “जाती । जाती फले च मालत्यामिति मेदिनी । त्रीणि जातेः जाई “चमेली” मोठी श्वेतजाई, पीतवर्ण जाई” इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः सांतः । “टावंतो ऽपि । सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुते दर्शनात् ।” सप्तला नवमालिका “नवमल्लिका” द्वेनेत्राळी “थोर मोगरा, वटमोगरा बेलमोगरा” इति ख्यातायाः ॥७२॥ माध्यं कुंदं “कुंदः । कुंदो माध्ये ऽव्ही मुकुंदभ्रमिनिध्यंतरेषु त्रेति मेदिनी ।” द्वे कुंदस्य । रक्तकः बंधूकः “बंधुकः” बंधुजीवकः त्रीणि बंधुकस्य “दुपारी इति ख्यातस्य ।” सहा कुमारी तरणिः । सुमणौ तरणिः पुंसि कुमारी नौकयोः स्त्रियामिति रत्नः । त्रीणि कुमारी इति “कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंव-

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरंटकः ॥

नीली झिंटी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु झिंटी स्यात्तस्मिन्कुरवको ऽरुणे ॥

पीता कुरंटको झिंटी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

ओंड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥

प्रतिहासशतप्रासचंडातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रंथिलावुभौ ॥

तीगुलाव" इति ख्यातायाः कुमार्याः । अम्लानः महासहा द्वे आवोली इति ख्या-  
तायाः । "तत्राम्लान इत्येकं कुरंटकमात्रस्य । कांटेशेवती, थोर रानशेवती, इत्या-  
ख्याताया इति केचित्" ॥ ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । "कुरु-  
वक इत्यपि ।" तत्राम्लाने पीतपर्णे कुरंटक इत्येकम् । "कुरंटक इत्यपि" । नीली  
नीलवर्णा या झिंटी तत्र बाणा दासी आर्तगलः "अर्तगलः" इति त्रयम् । द्वयोरित्यु-  
क्तेर्बाण इत्यपि । "नीला झिंटी नीलझिंटी चेत्यपि पाठः" ॥ ७४ ॥ सैरेयकः  
"सैरीयकः । सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ॥ पीतो रक्तो ऽथ नीलश्च  
कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरंटको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नील आर्त-  
गलो दासी बाण औदनपाक्यपीत्युक्तम्" । झिंटी द्वयं झिंटीमात्रस्य कौरांटी इति  
ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयके ऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकम् । या पीतपुष्पा झिंटी  
सा कुरंटक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरंटके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेः । सहचर इ-  
त्यपि ॥ ७५ ॥ ओंड्रपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वंद इति ख्याते । जवेत्यपि । जवायां  
तु जपा स्त्रियामिति धर्मदासः । ओंड्रपुष्पे ऽपि वृक्षे ऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तित इति  
त्रिकांडशेषात् ओंड्रपुष्पस्य वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधानम् । ओंड्रपुष्पं जपापुष्पं  
वज्रपुष्पमिति पाठांतरम् । यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम् । प्रतिज्ञातः  
"प्रतीहासः" शतप्रासः चंडातः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पंचकं कर्वीरस्य  
कण्हेर इति ख्यातस्य । करीरः क्रकरः ग्रंथिलः व्रीणि करीरस्य कागरी  
"नेवती" इति ख्यानस्य । उन्मत्तः कितवः धूर्तः भर्तृः "धुन्तः धुन्तः

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुंगके ॥ ७८ ॥

समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥

जंबीरो ऽप्यथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

सिते ऽर्जको ऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥

अर्काह्वयसुका ऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मंदारश्चार्कपर्णो ऽत्र शुक्ले ऽलर्कप्रतापसौ ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तु पुंडरीशो धुस्तूरः कनकाह्वय इति शब्दार्णवः ।  
उन्मत्त उन्मादवति धुतूरमुचुकुंदयोरिति विश्वप्रकाशः । मदनः स्मरवसंतद्रुभि-  
द्धूस्तूरसिंहक इति मेदिनी । ” कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं  
धत्तूरस्य धोतरा इति ख्यातस्य । कनकाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य  
धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम् । फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुंगकः  
चत्वारि मातुलुंगस्य महालुंग इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुबकः  
प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः जंबीरः “जंभीरः” पंच देशांतरे जंबीर इति ख्यातस्य ।  
स्वल्पपर्णस्य पर्णासभेदस्य “श्वेतमरवा इति च ख्यातस्य । ” पर्णासः कठिं-  
जरः कुठेरकः त्रीणि पर्णासस्य । “आजवलेति वावरी इति च ख्यातस्य । ”  
॥ ७९ ॥ अत्र पर्णासे सिते कांडपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम् । पाठी चित्रकः  
वह्निसंज्ञकः । त्रयं चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य । तत्र पाठी इन्नंतः । वह्निसं-  
ज्ञको वह्निपर्यायनामकः । अर्काह्वयः वसुकः “वसूकः” आस्फोटः “आस्फोटः ।  
आस्फोटस्तु पुमानर्के पर्णे स्यात्कोविदारक इति मेदिनी । ” गणरूपः गणाः  
बहूनि रूपाणि यस्य । नानात्वात् । विकीरणः “विकिरणः” ॥ ८० ॥  
मंदारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्यातस्य । अर्काह्वयः सूर्यपर्यायना-  
मकः । अत्रार्के शुक्ले अलर्कः प्रतापसः इति द्वे । शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः  
वुकः “वकः । वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कट्टे श्रीदे च रक्षसीति विश्वप्रकाशः । ”

वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिकेत्यपि ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तंत्रिका ऽमृता ॥ ८२ ॥

जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्त्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥

पाठांश्चष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥

कटुः कटंभरा ऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्रांगी शकुलादनी ॥

आत्मगुप्ता ऽजहा ऽव्यंडा कंडुरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

वसुः पंच वृक्षस्य “रुईमंदार इति ख्यातस्य । थोर वकुली इति ख्यातस्येत्यपि मतम्” ॥ ८१ ॥ वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिका चत्वारि वृक्षोपरि जात-  
लताविशेषस्य वेदर्ल “वेटागुली, बांधें” इति ख्यातस्य । बांडगुळ इत्यपि लौकि-  
कभाषायाम् । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची “गुडुची” तंत्रिका अमृता ॥ ८२ ॥  
जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः “गुळवेल” इति ख्यातायाः ।  
मूर्वा “मूर्वा” देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्त्रवा “स्त्रवा” ॥ ८३ ॥ मधु-  
लिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश मूर्वायाः मूर इति ख्यातायाः । इयं धनुर्गु-  
णोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धेत्येके । पाठा अंचष्टा विद्धकर्णी “अविद्धक-  
र्ण्यपि” स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्त-  
का दश पाठायाः पाडली “पाहाडमूळ” इति ख्यातायाः । कटुः कटंभरा  
“कटंभरा” अशोकरोहिणी “व्यस्तमपीदं नाम । अशोका कटुरोहिण्यामशोका  
वंजुलद्रुम इति रभसः । रोहिणी कटुरोहिण्यामिति रुद्रः ।” कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥  
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी “कृष्णभेदा” कृष्णभेदा चंडरुहेति निबंदुः । चक्रांगी  
शकुलादनी अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा “जहा”  
अव्यंडा कंडुरा “कंडुरा । कपिकच्छुध कंडुरेतीदुः ।” प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥  
मत्स्यपित्ता शुकशिविः । “शक्चच्छांकशिशिराणि न शुकशिविनिवृत्तमयि-



ऋष्यप्रोक्ता शूकशिबिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥

प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रंडा मूषिकपर्ण्यपि ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमंजरी ॥

हंजिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मण्यष्टिका ॥ ८९ ॥

अंगारवल्ली बालेयशाकवर्बरवर्धकाः ॥

मंजिष्ठा विकसा जिगी समंगा कालमेषिका ॥ ९० ॥

मंडूकपर्णी मंडीरी भंडी योजनवल्ल्यपि ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥

रोदनी कच्छुरा अनंता समुद्राता दुरालभा ॥

काह्मितालव्या । शूकशिवापि । मर्कटी शूकशिवा चेति वाचस्पतिः । ” कपिकच्छुः  
 “कपिकच्छुः” मर्कटी नव कुवली “कुहिरी” इति ख्यातायाम् । मर्कटतुल्य-  
 लोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेन कंडूरुस्पद्यते अतः कंडूरा । चित्रा उपचित्रा  
 न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रंडा “चंडा ।  
 प्रत्यक्श्रेणी वृषा चंडा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिकेति निबंहुः । ” मूषिकपर्णी दश मूषिक-  
 पर्ण्याः उंदीरकानी इति ख्यातायाः । अपामार्गः शैखरिकः धामार्गवः “अधा-  
 मार्गवः । अधामार्गवो अपामार्गः कोशातकी चेति द्वयर्थे । ” मयूरकः ॥ ८८ ॥  
 प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी “कीशपर्णी । कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्य-  
 स्याः । ” किणिही खरमंजरी अष्टकं अपामार्गस्य आघाडा इति ख्यातस्य ।  
 हंजिका “कंजिका” ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मण्यष्टिका ॥ ८९ ॥ अंगार-  
 वल्ली बालेयशाकः वर्बरः वर्धकः नवकं भार्ग्याः “भारंग इति ख्यातायाः । ”  
 मंजिष्ठा विकसा “विकषा” जिगी समंगा कालमेषिका “कालमेशिका” ॥ ९० ॥  
 मंडूकपर्णी मंडीरी “मंडिरी । रक्ता मंडिरिका त्रैतीदुः । ” भंडी योजनवल्ली नवकं  
 मंजिष्ठायाः । “योजनपर्ण्यपीति पाठः । ” यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः  
 “धनुयासः” कुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनी “चोदनी कच्छुरा अनंता समुद्रांता

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यंघ्रिवल्लिका ॥९२॥  
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥  
 निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कंटकारिका ॥९३॥  
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥  
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥  
 रंजनी श्रीफली तुल्या द्रोणी दोला च नीलिनी ॥  
 अवलुङ्गः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥  
 कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ॥  
 कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥  
 उषणा पिप्पली शौडी कोला ऽथ करिपिप्पली ॥  
 कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

दुरालभा दशकं धन्वयासस्य धमासा इति ख्यातस्य । पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्र-  
 पर्णी अंघ्रिवल्लिका “अंघ्रिपर्णिकेति पाठः” ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी  
 कलशी “कलशिः” धावनी “धावनिः” गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः उवला “वि-  
 टवण” इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कंटकारिका ॥९३॥  
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कंटकारिकायाः रिंगणी इति ख्या-  
 तायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥ रंजनी श्री-  
 फली तुल्या द्रोणी “तूणी । तूणी नील्यां निपंगे नेति मेदिनी । तूणी तु नील्यां  
 तूणा निपंगक इति विश्वप्रकाशः ।” दोला “मेला । तुल्या श्रीफलिका मेला  
 सारवाही च रंजनीति निवृन्दुः” नीलिनी एकादश नील्याः । इयं वस्त्रादिरंजन-  
 कारिणी कृष्णवर्णा । अवलुङ्गः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥९५॥ कालमेषी  
 “कालमेशी” कृष्णफला बाकुची “बागुजी” पूतिफली अष्टकं बाकुची, बावनी  
 इति ख्यातायाः । “सोमराजिशब्दः डीपंत इत्यंतश्च ।” कृष्णा उपकुल्या वैदेही  
 मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥ उषणा “ऊषणा” पिप्पली “पिप्पलिः” शौडी  
 कोला दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः ।  
 “द्वयमध्यो ऽपि” पंच गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ नव्यं “नव्या । नव्या कोला

चव्यं तु चविका काकचिंचीगुंजे तु कृष्णला ॥

पलंकषा त्विक्षुगंधा श्वदंष्ट्रा स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥

गोकंटको गोक्षुरको वनशृंगाट इत्यपि ॥

विश्वा विषा प्रतिविषा अतिविषोपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥

शृंगी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥

शतमूली बहुसुता अभीरुरिंदीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ता अभीरुपत्नी नारायण्यः शतावरी ॥

अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥

वचोग्रगंधा षड्गंधा गोलोमी शतपर्बिका ॥ १०२ ॥

शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥

च चविकेति हेमचंद्रः ।” चविका “चविक इति पुलिंगो अपि ।” द्वे चव्य  
चवक इति ख्यातस्य । “केचित् चव्यादिद्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः । अत्र पक्षे तुस्थ  
चः पाठ्यः ।” काकचिंची “काकचिंचिः । काकचिंचा । गुंजा तु काकचिंचायां प  
च कलध्वनाविति मेदिनी ।” गुंजा कृष्णला त्रीणि गुंजायाः । पलंकषा इक्षुगंधा श्वदं  
स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकः गोक्षुरकः वनशृंगाटः सप्तकं गोक्षुरस्य सरां  
इति ख्यातस्य । विश्वा विषा प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९  
शृंगी महौषधं अष्टकं अतिविषायाः “अतिविष इति ख्यातायाः ।” क्षीरावी  
ग्धिका द्वे दुग्धी इति ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इंदीवरी वरी ॥ १००  
ऋष्यप्रोक्ता अभीरुपत्नी नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलिंगं सहस्रमूल्य  
“शतावरीति ख्यातायाः ।” पीतद्रुः कालीयकः “कालेयकः” हरिद्रुः ॥ १०१  
दार्वी पचंपचा “पचंपचेत्यपि” दारुहरिद्रा पर्जनी सप्तकं दारुहळद इति ख्यात  
स्य । वचा उग्रगंधा षड्गंधा गोलोमी शतपर्बिका पंचकं वचायाः वेखंड इ  
ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्येकम् । वैद्यमाता सिंही व  
शिका “दंत्यमध्यापि” वृषः अटरूपः “अटरूपः” सिंहास्यः वासकः वाजिदंत

वृषो ऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदंतकः ॥ १०३ ॥

आस्फोटौ गिरिकर्णौ स्याद्विष्णुक्रांता अपराजिता ॥

इक्षुगंधा तु कांडेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥

मिश्रेयाप्यथ सीहुंडो वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडौ ॥ १०५ ॥

समंतदुग्धा ऽथो वेष्टममोघा चित्रतंडुला ॥

तंडुलश्च कृमिघ्नश्च विडंगं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

बला वाट्यालका घंटारवा तु शणपुष्पिका ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

अटकं अटरूपस्य अडुळसा इति ख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा “आस्फोता । आ-  
स्फोता गिरिकर्णौ च वनमल्लयां च योपितीति मेदिनी” गिरिकर्णौ विष्णुक्रांता अ-  
पराजिता चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । इक्षुगंधा कांडेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पंन  
कोकिलाक्षस्य कोळसुंदा “तालिमखान्याचें वीं कोलिस्ता” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥  
शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । “मिसी मिशिः मिशी । मिशी  
मिशिरिति तालव्यांत आह सोमनंदी । ” मिश्रेया पट्टं मधुरिकायाः “वडिशेष”  
इति ख्यातायाः । सीहुंडः । “वज्रद्रुमः सिहुंडो ऽथेति रभसात् ह्रस्वादिरपि । ”  
शीहुंड इति तालव्यादिरपि । वज्रः स्नुक् स्नुही “स्नुहिः स्नुहा । स्नुही स्नुहा स्नुहि-  
त्यमरदत्तः । ” गुडा “गुडी । गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडेति रुद्रः”  
॥ १०५ ॥ समंतदुग्धा पट् वज्रद्रुमस्य “शेरनिवडुंग” इति ख्यातस्य । तत्र  
स्नुक् हकारांतः स्त्री । “वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही गुडेति पाठः । ” वेष्ट अमोघा  
“मोघापि । कृमिघ्नं तंडुलं मोघेति वाचस्पतिः । ” चित्रतंडुला तंडुलः “तंडुलः ।  
तंतुं कृमिघ्नं लाति । ” कृमिघ्नः विडंगं पट्टं विडंगस्य वायडिंग इति ख्यातस्य  
॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका द्वे तुषकडी “त्रिकणा” इति ख्यातस्य । घंटारवा  
शणपुष्पिका द्वे शणपुष्पिकायाः । “लघुनाग इति वागरी इति चेत्येकं” मृद्रीका  
गोस्तनी “गोस्तना” द्राक्षा स्वाद्री मधुरसा पंन द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ नर्वा-

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥

त्रिभंडी रोचनी श्यामापालिंदी तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदला ऽर्धचंद्रा कालमेषिका ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगंधा क्रोष्ट्री तु या सिता ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगंधिका ॥ ११० ॥

लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥

खरश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

नुभूतिः “सरला सरणा” त्रिपुटा “त्रिपुटी । सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रोचनी सरा । त्रिपुटी महती श्यामेति वाचस्पतिः ।” त्रिवृता त्रिवृत् त्रिभंडी रोचनी “रोचनी त्रिवृता दंत्योरिति मेदिनी ।” सप्त त्रिवृतायाः “तेंडू, श्वेतनिशोत्तर इति च ख्यातायाः ।” श्यामा पालिंदी “पालिंधी” सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसूरविदला अर्धचंद्रा कालमेषिका सप्त कृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः “काळा तेंडू, निशोत्तर, निगडी, तिधारें इति ख्यातायाः ।” मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं “यष्टी-मधुकं” मधुयष्टिका चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोडें कोष्ट “ज्येष्ठमध” इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्ला इक्षुगंधा क्रोष्ट्री चत्वारि शुक्लभूमिकोहोळें इति ख्यातस्य । या सिता शुक्ला विदारीत्यन्वयः । क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगंधिका । ऋक्षान् गंधयति । गंध अर्दने । यद्वा ऋक्षस्येव गंधो यस्याः । त्रीणि कृष्णभूमिकूष्मांडस्य । अन्येति सितायाः अन्या कृष्णेत्यर्थः । “क्रोष्ट्री शृगालिका कृष्णविदारी लांगलीषु चेति मेदिन्यां कृष्णविदारीत्युक्तत्वात् । या सितेत्यत्रासितेति पदच्छेदे मेदिन्यविरोधेन पूर्वं नामचतुष्कं कृष्णभूकूष्मांडस्य । क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकूष्मांडस्येति वा । असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः” ॥ ११० ॥ लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी चत्वारि शाकभेदस्य मोगुड “जळपिंपली” इति ख्यातस्य । खराश्वा कारवी दीप्यः मयूरः लोचमस्तकः “लोचमर्कटः” पंच मयूरशिखायाः मोरशेंडा इति ख्यातायाः । “अजमोदा इत्यपि मतम्” ॥ १११ ॥ गोपी “अजादित्वाष्टाप् । गोपा । गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सेति वाचस्पतिः” । श्यामा शारिवा

गोपी श्यामा शारिवा स्यादन्तोत्पलशारिवा ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

कदली वारणवुसा रंभा मोचांशुमत्फला ॥

काष्ठीला मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

वार्ताकी हिंगुली सिंही भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥

नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगंधा गंधनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥

विदारिगंधांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

तुंडिकेरी समुद्रांता कार्पासी बदरेति च ॥

“सारिवा” अनन्ता उत्पलशारिवा पञ्च उत्पलशारिवायाः उपरसाळ “उपलत्तरी” इति ख्यातायाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औपधिविशेषस्य “केवणी, मुरुडशेंग इति च ख्यातस्य ।” इमे योग्यादयश्चत्वारो वृद्धेर्वृद्धिनामकौषधेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली “अजादित्वाद्यापि कदला । कदलोऽपि । कदलश्च कदल्यसाविति व्याधिः ।” वारणवुसा “वारणवुषा” रंभा मोचा अंशुमत्फला काष्ठीला षट् कदल्याः । मुद्रपर्णी काकमुद्रा सहा त्रयं काकमृग “रानमृग” इति ख्यातायाः काकमुद्रायाः ॥ ११३ ॥ वार्ताकी । “पुंस्यपि वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः । वार्तिगणस्तु वार्तांगो वार्ताकः शाकविल्वक इति रभसः । वार्ता वार्तिगणे वृत्ताविति विश्वः । वर्ताकुरेपा गुणसमयुक्तेति धैर्यकाच्च ।” हिंगुली सिंही भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी पञ्च वार्ताक्याः रानवांगी “डोरली” इति ख्यातायाः । नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगंधा गंधनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा नव रास्त्रायाः मुंगसी “मुंगसवेल्” इति ख्यातायाः । “रास्त्रासुगंधयोः स्थाने नागसुगंधेति पाठः ।” विदारिगंधा (१) “विदारीगंधा” अंशुमती सालपर्णी “शालपर्णी” स्थिरा ध्रुवा पञ्च सालपर्ण्याः डाव “डवला, सालवण” इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी समुद्रांता कार्पासी “कर्पासी” बदरा चत्वारि कार्पास्याः । सा कार्पासी वन्या वने भवा चैन्नारदाजीत्युच्यते एकम् । शृंगी

१ विदार्थाः गन्धः विदारिगन्धः । “व्याघ्रोऽन्तच्छन्दोऽप्युक्तम्” इति श्रुतिः । विदार्थाः ।

भारद्वाजी तु सा वन्या शृंगी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥  
 गांगेरुकी नागवला झषा ह्रस्वगवेधुका ॥  
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥  
 जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजंबुका ॥  
 स्याल्लंगलिक्यभिशिखा काकांगी काकनासिका ॥ ११८ ॥  
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥  
 अजशृंगी विषाणी स्याद्रोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९ ॥  
 तांबूलवल्ली तांबूली नागवह्यप्यथ द्विजा ॥  
 हरेणू रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी ॥ १२० ॥

ऋषभः वृषः त्रयं ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य “वैलघांटी इति ख्यातस्य” । शृंगीशब्द  
 इन्नंतः ॥ ११६ ॥ गांगेरुकी नागवला झषा ह्रस्वगवेधुका चत्वारि वलाविशे-  
 पस्य “ह्रस्वचिकणा इति च ख्यातस्य ।” धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवह्याः  
 “घोंसाळी, दोडकी इति च ख्यातायाः ।” सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत्  
 महाजालीत्युच्यते एकम् । स्त्रीलिंगम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी “ज्योत्स्ना ।” जोत्स्नी  
 पटोली ज्योत्स्नेति हैमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः “पडवळी इति ख्या-  
 तायाः ।” नादेयी भूमिजंबुका द्वे भूजंब्वाः “भुइजांभळी इति ख्यातायाः । ना-  
 देयी नागरंगे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजंब्वां जवायां च व्यंगुष्ठे ऽपि च  
 योषितीति मेदिनी ।” लंगलिकी अभिशिखा द्वे लंगल्याः वागचवका “कळ-  
 लावी” इति च ख्यातायाः । काकांगी काकनासिका द्वे काकजंघाख्यौषधिविशे-  
 पस्य “कावळी इति ख्यातस्य” ॥ ११८ ॥ गोधापदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः  
 “रक्तलाजाळं इति ख्यातायाः ।” मुसली तालमूलिका द्वे मुसल्याकंद, मुसल-  
 कंद इति ख्यातायाः । अजशृंगी विषाणी द्वे मेढशिगी इति ख्यातायाः ओषधेः ।  
 इयं त्वजशृंगाकारफला बहुक्षीरा सकंटका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा  
 दार्विका “दर्विका” द्वे दवली “पाथरी” इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य  
 ॥ ११९ ॥ तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ली त्रीणि नागवह्याः “पानवेल इति  
 ख्यातायाः” । द्विजा हरेणुः रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी पट्टं रेणुकाख्य-

एलावालुकमैलेयं सुगंधि हरिवालुकम् ॥

वालुकं चाथ पालंक्यां मुकुंदः कुंदकुंदुरु ॥ १२१ ॥

वालं ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशांबुनाम च ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गंधकुटी मुरा ॥

गंधिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरुणा कुंदुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

गंधद्रव्यस्य “रेणूकबीज इति प्रसिद्धस्य” ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयं सुगंधि हरिवालुकं वालुकं पंच वालुकाख्यगंधद्रव्यस्य । “वालूक, कांकडी इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । पालंकी मुकुंदः कुंदः कुंदुरुः “मुकुंदः कुंदुः कुंदरः” चत्वारि पालकी “पोईशाक वस्तुकाकारा पालख” इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ वालं ह्रीवेरं वर्हिष्ठं उदीच्यं केशांबुनाम पंच वाळा इति ख्यातस्य । “वालः । वालो ना कुंतले ऽथस्य गजस्यापि च वालधौ ॥ वाच्यलिङ्गो ऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुत्रपुंसकमिति मेदिनी ।” केशांबु च तयोर्नाम यस्य तत्केशांबुनाम । यावत्केशस्यांबुनश्च नामानि तानि सर्वाणि वालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं वृद्धं अश्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पंच शैलेयस्य फूल “शिलाजित” इति ख्यातस्य । तालपर्णी दैत्या गंधकुटी मुरा गंधिनी पंच मुरायाः तालितपत्र “मोरनांजी” इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या “गजभक्षा” सुवहा सुरभी , सुरभीः । सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु योषितीति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् । “रसा ॥ १२३ ॥ महेरुणा “महेरणा” कुंदुरुकी सल्लकी “शल्लकी सिल्लकी । आविद्भुभेदौ शल्लक्याविति तालव्यादौ रभसः । सल्लकी सिल्लकी ह्लादिनि रभः ।” ह्लादिनी “ह्लादिनी” अट् सालई इति ख्यातायाः । अग्निज्वाला “अग्निज्वालेय । रक्तपुष्पत्वात् ।” सुभिक्षा धातकी धातुपुष्पिका “धातुपुष्पिका” नग्यानि धातक्याः धायफूल “धायत्री” इति ख्यातायाः ॥ १२४ ॥ धृषीका चंद्रवत्



पृथ्वीका चंद्रवालैला निष्कुटिर्बहुला ऽथ सा ॥  
 सूक्ष्मोपकुंचिका तुत्या कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥  
 व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥  
 शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥  
 झटामला ऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥  
 प्रपौंडरीकं पौंडर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥  
 कुणिः कच्छः कांतलको नंदिवृक्षो ऽथ राक्षसी ॥  
 चंडा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥  
 व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥  
 सुषिरा विद्रुमलता कपोतांघ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

एला निष्कुटिः “निष्कुटी” बहुला पंचकं एलायाः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरि-  
 माणा चेत् उपकुंचिका तुत्या कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः “त्रुटी” इति पंच नामानि  
 ॥ १२५ ॥ व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं वाप्यं “व्याप्यं आप्यं” पाकलं उत्पलं षट्कं  
 कडू कोष्ठ “गोडें कोष्ठ” इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी त्रयं  
 चोरवह्न्याः “चोर शंखाहुली, सांखवेल” इति ख्यातायाः । वितुन्नकः  
 ॥ १२६ ॥ झटामला अज्झटा ताली शिवा तामलकी षट्कं भूम्यामलक्याः । झटा-  
 मलेत्यत्र झटेति पृथक् पदं वा । अमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला ता-  
 लीति । झटा तामलकीति चेति । प्रपौंडरीकं पौंडर्यं “पुंडर्यं” द्वे पौंडर्यस्य । इदं  
 शालपर्णीतुल्यपत्रं ज्ञेयम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥  
 कुणिः “तुणिः” कच्छः कांतलकः नंदिवृक्षः “नंदीवृक्षः” षट्कं नंदिवृक्षस्य  
 “नान्दरुखी इति ख्यातस्य । ” अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी चंडा धनहरी  
 क्षेमः दुष्पत्रः गणहासकः षट्कं चोराख्यगंधद्रव्यस्य “चोरओंवा, किरमाणी  
 ओंवा, गडोना, गाटीवनमूल इति ख्यातस्य । गण इत्यप्यस्य नाम” ॥ १२८ ॥  
 व्याडायुधं “व्यालायुधं” व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं चत्वारि व्याघ्रनखनामकगं-  
 धद्रव्यस्य “लघुनखला, वाघनख इति ख्यातस्य । ” सुषिरा विद्रुमलता कपोतां-  
 घ्रिः नटी नली ॥ १२९ ॥ धमनी अंजनकेशी सप्त नलीनामकगंधद्रव्यस्य

धमन्यंजनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ॥

शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं मथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्खा तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥

कुटन्नटं द्वांशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तमुस्तकानि च ॥

ग्रंथिपर्णं शुक्रं वर्हपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥

समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लंकोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

“पवारीति लोके प्रसिद्धस्य । इयं उत्तरपथे प्रसिद्धा ।” हनुः हृद्विलासिनी शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं “नखी” सप्त नवाख्यगंधद्रव्यस्य “नखला” इति ख्यातस्य । अत्र हनुरुदंतः स्त्री साहचर्यात् । वदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्खा तुवरिका । “वार्षिका मूलिका तूवर्याढकी कुचुरा शटीति बोपालितात् तूवरिका ।” मृत्तालकं “मृतालकं” सुराष्ट्रजं पट् तुवरिकायाः तूर इति ख्यातायाः । कुटन्नटं द्वांशपुरम् । “दशपुरमिति दशपूरमिति द्वांशपुरमिति च । दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताद्वयमिति वाचस्पतिः ।” वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥ प्लवं गोपुरं गोनर्दकैवर्तमुस्तकं “कैवर्तमुस्तकं कैवर्तमुस्तकं” अष्टकं कैवर्तमुस्तकस्य केवडी, “जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा, मोथा” इति ख्यातस्य । ग्रंथिपर्णं शुक्रम् । शुक्रो व्यासस्तुते कीरे रावणस्य च मंत्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रंथिपर्णे नपुंसकम् । वर्हपुष्पम् “शुक्रवर्हमित्येकमपि नाम । वर्हिपुष्पं वर्हिः पुष्पं वर्हं पुष्पं चेति पृथगपि ।” स्थौणेयं कुङ्कुरं पत्रं गंडीवन “भटोरा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृक्का “पृषोदरादित्वात्सलोपे पृक्कापि” देवी लता लघुः समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लंकोपिका दशकं पिंडकेति ख्यातायाः स्पृक्कायाः । अत्र मरुन्मालेति संघातविग्रहीतम् । यदाह वाचस्पतिः । स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लंकोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लतेति ॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिश्री “मिनिः मिषिः मिषी

तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृगं त्वचं चोचं वरांगकम् ॥ १३४ ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तंडुलीयो अल्पमारिषः ॥

विशल्याग्निशिखानंता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥

स्यादृक्षगंधा छगलांत्र्यावेगी वृद्धदारकः ॥

मसिः मषिः मषी मसी” पंच जटामांस्याः । जटेति वृथक्पदं वा । यदाह । मांसी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिला मसिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च तपस्विनीति । त्वक्पत्रं उत्कटं भृगं त्वचं चोचं वरांगकं पट् त्वक्पत्रस्य “दाल-चिनी” तज इति ख्यातस्य । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रक इति धरणिः ॥ १३४ ॥ कर्चूरकः “कर्चूरकः” द्राविडकः द्रविडदेशे जातः । तत्र जात इत्यण् । स्वार्थे कः । काल्पकः वेधमुख्यकः चत्वारि कचर इति ख्यातस्य हरिद्राभस्य । कल्पे भवः काल्पकः ओष्ठचमध्यः । “तालव्यमध्यो ऽपि ।” ओषध्य इति फलपाकांतानां व्रीह्यादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः । ओषधिश्चन्द्रप्रयोगः स्यादित्यर्थः । बहुत्वविबक्षायां बहुवचनं न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः रोगहारि-त्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत् तदा औषधशब्दप्रयोगः । ओषधेरजातावित्यण् । न केवलमोषधिरेवौषधशब्दवाच्या किंतु रोगहरत्वेन घृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादि औष-धमिति सर्वमिति विशेषणाज्ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥ यत्पत्रपुष्पादि तच्छाकसंज्ञकं एकं भोजनसाधनस्य पुष्पादेः । आदिना मूलादिग्रहः । उक्तं च । मूलपत्रकरीरायफल-कांडाधिरूढकम् ॥ त्वक् पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतमिति । तत्र करीरं वंशांकुरः । कांडमिक्षुदंडादि । अधिरूढकं बीजांकुरः । कवचं छत्राकम् । शेषं स्पष्टम् । तंडुलीयः अल्पमारिषः हे तांदली “तांदुलजा” इति ख्यातस्य । विशल्या अग्निशिखा अनंता फलिनी शक्रपुष्पिका पंचक्रमग्निशिखायाः “कळलावी इति ख्यातायाः” शक्रो ऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्याः शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥ कृ-क्षगंधा “कृष्यगंधा” छगलांत्र्या “छगलांत्री छगलांडी छगलेति पृथक्पदं वा ।

जुंगो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥

हयपुच्छी तु कांवोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

तुंडिकेरी रक्तफला त्रिविका पीलुपर्ण्यपि ॥

वैवरा कवरी तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका ॥ १३९ ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्त्रा युक्तरसा च सा ॥

चांगेरी चुक्रिका दंतशठांश्चाम्ललोणिका ॥ १४० ॥

सहस्रवेधी चुक्रो अम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥

नमस्कारी गंडकारी समंगा खद्विरेत्यपि ॥ १४१ ॥

छागे तु छगलश्छागी वृद्धादारकयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोशः । ” आवेगी वृद्धा-  
रकः । वृद्धो दारको ऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति भावप्रधानम् ।  
जुंगः पंच वृद्धदारकस्य “वरधारा, जीर्णफंजी इति ख्यातस्य । ” ब्राह्मी मत्स्याक्षी  
वयस्था सोमवल्लरी “सोमवल्लरिः ” चत्वारि सोमलतायाः । “यस्याः शुक्रपक्षे  
पर्णान्युद्भवन्ति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्लरी । सैव सोमवल्लरी ” ॥ १३७ ॥ पटु-  
पर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः “पित्तोळा इति ख्या-  
तायाः ” । हयपुच्छी कांवोजी माषपर्णी महासहा चत्वारि माषपर्ण्याः रानडडीद  
इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुंडिकेरी “तुंडिकेशी” रक्तफला त्रिविका पीलुपर्णी  
चत्वारि तुंडिकेर्याः तोंडली इति ख्यातायाः । वैवरा “वैवरा ववरी । ववरीः  
पामरे केशे चक्रले नीवृद्धंतरे । फंजिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियामिति  
मेदिनी । ” कवरी “कवरी” तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका “अजगंधेत्यन्यत्र । ”  
पंच ववरी “तिलवणी कानफोडी” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥ ए-  
लापर्णी सुवहा रास्त्रा युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कौलिदण इति ख्यातायाः ।  
चांगेरी चुक्रिका दंतशठा अंघठा अम्ललोणिका “अम्ललोणिका” पंच अम्ललोणि-  
कायाः चुक्रा इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः अम्लवेतसः शतवेधी  
चतुष्कमम्लवेतसस्य । “चांगेय्यादयो नव पर्याया इत्यपि नवनम् । ” नमस्कारी  
गंडकारी “गंडकाली ” समंगा खद्विरा चत्वारि लज्जामु “लज्जामु” इति

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृंगह्रस्वांगजीवकाः ॥ १४२ ॥

किराततिक्तो भूनिंबो अनार्यतिक्तो ऽथ सप्तला ॥

विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था ऽथ मकूलकः ॥

निकुम्भो दंतिका प्रत्यक्श्रेण्युदुंबरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

अजमोदा तूयगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

प्रसिद्धायाः ओषधेः ॥१४१॥ जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा “मधुः  
स्रवेति पदद्वयमपि ।” मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्रुमे । वसंतदैत्यभिचैत्रे  
स्याज्जीवन्त्यां तु योषितीति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवम् । पंच जीवन्त्याः “हर-  
ण्वेल, हरणदोडी इति ख्यातायाः ।” कूर्चशीर्षः मधुरकः शृंगः ह्रस्वांगः जीवकः  
पंच जीवकस्य ॥१४२॥ किराततिक्तः “चिरतिक्तश्चिरातिक्तश्च । किरातश्चिर-  
तिक्तश्च भूनिंबहिमकावपीति रभसः ।” भूनिंबः अनार्यतिक्तः त्रयं किराईत इति  
ख्यातस्य । सप्तला विमला शातला “सातला । विमला सातलायां स्यादिति विश्व-  
प्रकाशः ।” भूरिफेना चर्मकषा पंच सप्तलायाः “शिकेकाई इति प्रसिद्धायाः ”  
॥१४३॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था त्रयं लहानकावळी, काकोली इति च  
ख्यातस्य । मकूलकः “पृषोदरादित्वादुत्वे मुकूलको ऽपि” । निकुम्भः दंतिका  
“दंतिजा” प्रत्यक्श्रेणी उदुंबरपर्णी “ऊडुंबरपर्णी ऊडुंबरपर्णी” पंच दंत्याः  
“दांती इति ख्यातायाः ।” यस्याः बीजं जेपाळ इति ख्यातम् ॥१४४॥ अज-  
मोदा तूयगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका “यमानिका” द्वे यवान्याः ओंवा इति ख्या-  
तायाः । “यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम् ।” पुष्करं काश्मीरं पद्म-  
पत्रं पद्मवर्णमिति पाठः ।” त्रीणि पौष्करमूले पुष्करमोषधिविशेषस्तस्य मूले  
इत्यर्थः ॥१४५॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी पंच उत्तरदेशे  
प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः “स्थलकमलिनी इति ख्यातायाः ।” कांपित्यः “कां-

कांपिल्यैः कर्कशश्चंद्रो रक्तांगो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

प्रपुन्नाडस्त्वेङ्गजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥

पद्माट उरणाख्यश्च पलांडुस्तु सुकंदकः ॥ १४७ ॥

लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरिते ऽथ महौषधम् ॥

लशुनं गृजनारिष्टमहाकंदरसोनकाः ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥

स्याद्वातकः शीतलो ऽपराजिता शणैर्पण्यपि ॥ १४९ ॥

पारावतांघ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्याच्चायंती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

पिष्टः । चंद्रः कर्पूरकांपिष्टस्रुधांशुस्वर्णवारिष्विति मेदिनी ।” कर्कशः चंद्रः रक्तांगः रोचनी “रोचनी” पंच शृङ्गारोचनीति ख्याताया रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः “प्रपुन्नालः प्रपुनालः प्रपुनाडः प्रपुन्नडः” एङ्गजः “एलगजः” दद्रुघ्नः “दद्रुघ्नः” चक्रमर्दकः पद्माटः उरणाख्यः “उरणाक्षः” पट्टं टाकला इति ख्यातस्य । पलांडुः सुकंदः द्वे पलांडोः “कांदा इति प्रसिद्धस्य” ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्वर्णे तत्र पलांडौ लतार्कः दुद्रुमः इति द्वे । महौषधं लशुनं “लशूनं” गृजनं अरिष्टः महाकंदः रसोनकः षट् लशुनस्य । रसे आस्वादने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनकः । ऊन परिहाणे एरच् घञ् वा । णिलोपः । स्वार्थे कन् । लशुनगृजनयोराकृतिभेदेऽपि रसैक्यात् अभेद इति बहवो मन्यन्ते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोथघ्नी द्वे पुनर्नवायाः “घेदुळी इति देशे प्रसिद्धायाः ।” वितुन्नं सुनिषण्णकं द्वे सुपुन “कुरदु” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता शणपर्णी “सनपर्णी असनपर्णी आसनपर्णी । भवेदसनपर्ण्या च शीतलः शिशिरे ज्ययदिति विश्वप्रकाशः । शीतलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपर्ण्या स्याच्छिशिरे वाच्यलिंगकमिति मेदिनी ।” चत्वारि शणपर्ण्याः गोकर्णी इति ख्यातायाः । “शीतलयानक इत्येकं पदमिति धन्वंतरिराह” ॥ १४९ ॥ पारावतांघ्रिः “पारावतांघ्री” कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता पंच ज्योतिष्मत्याः मालकांगोष्ठी इति ख्यातायाः । पारावतांघ्रिः स्त्री । वार्षिकं त्रायमाणा त्रायंती बलभद्रिका चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही वदरेत्यपि ॥

मार्कवो भृंगराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणी तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेत्यपि ॥

जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शाऽथ शटी गंधमूली षड्र्थिकेत्यपि ॥

कर्चूरोऽपि पलाशो ऽथ कारवेहः कठिलकः ॥ १५४ ॥

सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः “गृष्टिः” वाराही वदरा चतुष्कं वाराह्याः “वारा-  
हीकंद डुकरकंद इति ख्यातायाः ” । मार्कवः भृंगराजः “भृंगराजः । भृंग  
इव रजो ऽस्य । सांतो ऽदंतो ऽपि । स्यान्मार्कवो भृंगरजो भृंगराजः सुजागर  
इति रभसात् । ” द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे कावळी  
“काकजंघा” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रा  
मधुरा मिसिः “मिसी” अवाक्पुष्पी कारवी सप्तकं शोप इति ख्यातायां शत-  
पुष्पायाम् । सरणा “सरणी सारणी । सरणा सरणी चार्वा कटंभरा महाव-  
लेति रुद्रः । रुग्मेदे ना प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारणीति मेदिनी । ” प्रसा-  
रिणी ॥ १५२ ॥ कटंभरा “कटंभरा” राजवला भद्रवला पंच प्रसारण्याः (चांद-  
वेल) “कुञ्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः । जनी “जनिः” जतूका “जतुका”  
रजनी “रजनिः” जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा पटु चक्रवर्तिन्याः  
चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गंधमूली “गंधमूला” षड्र्थिका कर्चूरः  
“कर्चूरः कर्चूरः” पलाशः पंच शम्याः “कापूरकाचरी, आंवेहळद इति  
ख्यातायाः । ” कारवेहः कठिलकः “कटलकः” ॥ १५४ ॥ सुषवी “सुसवी  
सुशवी” त्रीणि कारवेहस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः तिक्तकः  
पटुः चत्वारि पटोल “पडवळ” इति ख्यातस्य । कूष्माण्डकः कर्कारुः द्वे  
कूष्माण्डस्य “कोहळा इति ख्यातस्य । ” उर्वारुः “ईर्वारुः ईर्वारुः ईर्वारुः

कूष्मांडकस्तु कर्कासूर्वाः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुंबी स्यात्तुंब्यैलावूरुभे समे ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुंवा विशाला त्विद्रवारुणी ॥ १५६ ॥

अशोमः सूरणः कंदो गंडीरस्तु समष्टिला ॥

कलंव्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्णिका ॥

एवम् । उन्मत्तो धुस्तुरिर्वारुः कर्कटिः स्यादिति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । ” कर्कटी  
 “ कर्कटिः ” द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः  
 कटुतुंबी द्वे कटुतुंब्याः “ तुंब्या कडुभोपळा इति ख्यातायाः । अत्र इक्ष्वाकुशब्दः  
 कटुकटुतुंब्युभयसाधारणः । इक्ष्वाकुः कटुतुंब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमानिति कोशा-  
 तरेऽप्युक्तम् । ” तुंबी “ तुंबिः तुंबा ” अलावूः । “ अलावूः आलावूः आलावुः  
 लावुः लावूः । अलावुः स्त्री पिंडफला तुंबिस्तुंबी महाफला । तुंबा तु वर्तुला ऽला-  
 वूर्निवे तुंबी तु लावुकेति वाचस्पतिः । अलावूस्तुंवकः प्रोक्त इति चंद्रः । लावुकेत्य-  
 न्यकोशे । द्वे काळा भोपळा इति ख्यातस्य । ” अलावूर्हस्वांतोऽपि क्वचित् । चित्रा  
 गवाक्षी गोडुंवा त्रीणि गोडुंवायाः “ कंवडळ इति ख्यातायाः । चित्रा ऽऽखुपर्णा  
 गोडुंवा सुभद्रा दंतिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियामिति मे-  
 दिनी । गवाक्षी त्विद्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपाविति हैमः । गोदुग्धेति पात्रो  
 न दृश्यते कोशेषु । गोदुग्धेति चिभूड इति प्रसिद्धिर्वैद्यके ” । विशाला इंद्रवारुणी  
 द्वे इंद्रवारुण्याः “ मोठी कंवडळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अशोमः सूरणः  
 “ तालव्यादिरपि । ” कंदः त्रीणि सूरणस्य । गंडीरः समष्टिला द्वे गंडीराख्य-  
 शाकभेदस्य “ कडू सूरण इति ख्यातस्य । ” कलंव्यादयः पंच शाकभेदाः स्युः  
 एकैकम् । तत्र कलंवी वेण्वाकृतिः । “ कलंवी तु शतपर्वा कलंवूर्वा सुयीरुध इति  
 वाचस्पतिः । कलंवी शाकभेदे ऽपि स्यादंडशरयोः पुमानिति मेदिनी । ” उपो-  
 दिका “ उपोदीकापि ” (वाळी) “ थोरमयाळ पोईमांडवीवेल ” इति शनिष्ठा ।  
 मूलकं मुळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशान्तरे हलहंजी “ नाकवन ” इति  
 प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं “ वयुवा “ चंदनवटुवा ” इति प्रसिद्धम् ।  
 “ वास्तुकमपि ” । दूर्वा शतपर्णिका “ शतपर्णिका ” नमस्त्वदीयां भार्यायां मया



सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ॥ १५८ ॥  
 गोलोमी शतवीर्या च गंडाली शकुलाक्षका ॥  
 कुरुविंदो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥  
 स्याद्भद्रमुस्तको गुंड्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥  
 वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥  
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥  
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥  
 ग्रंथिर्ना पर्वपरुषी गुंद्रस्तेजनकः शरः ॥  
 नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

ता षट् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् तत्र गोलोमी शतवीर्या  
 गली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविंदः मेघनामा-मुस्ता मुस्तकं चत्वारि  
 तायाः “मोथ इति ख्यातायाः” । मेघनामा मेघपर्यायनामकः । “मुस्तकं  
 त क्लीबे च” ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः । भद्रमिति पृथगपि नाम । “भद्रं स्या-  
 गले हेमि मुस्तके करणांतरे इति रुद्रः ।” गुंड्रा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमु-  
 कस्य “नागरमोथा इति ख्यातस्य ।” अस्त्रियामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां  
 ध्यते । धन्वंतरिरिमं भेदमाह । मुस्तकोऽबुधरो मेघो घनो राजीवशेरुकः । भद्र-  
 तो वराहोऽब्धो गांगेयः कुरुविंदक इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटा-  
 स्य “फुरडी इति कौकणे ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य ।” वंशः त्वक्सारः  
 र्मारः त्वचिसारः तृणध्वजः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः  
 कं वेणोः । ये वेणवः अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतं भ्रगतवायुनोद्धताः  
 नन्ति शब्दं कुर्वन्ति ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रंथिः पर्व परुः “प-  
 र्दंतोऽपि । मज्जासारो ग्रंथिपरुः, परागः कौस्तुभो रेणुरिति पुंस्कांडे रत्नकोशा-  
 ।” त्रीणि वंशादियथेः परे इति ख्यातस्य । तत्र ग्रंथिर्ना पुमान् । गुंद्रः तेजनकः  
 रः “सरः । सरस्तु मुंजो वाणाख्यो गुंद्रस्तेजनकः शर इति वाचस्पतेर्देव्यादिश्च ।”  
 नि-शरस्य । नडः “नलः । अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोरिति मे-  
 नी ।” धमनः पोटगलः त्रीणि देवनळ इति ख्यातस्य । काशं “कासम्” ॥ १६२ ॥

इक्षुगंधा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु वल्बजाः ॥

रसाल इक्षुस्तद्वेदाः पुंड्रकांतरकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरं मूले ऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥

नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकत्तृणम् ॥

पौरसौगंधिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

इक्षुगंधा पोटगलः त्रीणि काशस्य “काशं पुन्रपुंसकम् ।” वल्बजा इत्येकं पुंलिंगं बहुवचनांतम् “मोळ, लह्लाळे, लवा इति ख्यातस्य । एको वल्बज इति भाष्यकारवचनादेकत्वे अपि ।” रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः । पुंड्रः कांतरकः इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः । आदिना कोशकारादिग्रहः । “स च । इक्षुः कर्कटको वंशः कांतारो वेणुनिसृतिः । इक्षुरस्यः पुंड्रकश्च रसालः कुसुमारक इति” एकैकम् ॥ १६३ ॥ वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य “काळा वाळा इति ख्यातस्य” । अस्य वीरणस्य मूले उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं अवदाहं इष्टकापथं इति दश नामानि स्युः । लघु लयं इति पृथगपि । लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघ्विति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति चैकैकं पदमिति । नडादयः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । “नलादय इत्यपि पाठः । ये च गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखाः । गर्मुच्छ्रयामाकौ तृणधान्यविशेषौ । प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाः कुशादयः कंगुकोद्रवाद्याश्च । ते अपि तृणजातीयाः । “अत्र प्रमुखशब्दान्नीवाराद्या गृहीतव्याः । अन्यथा कोद्रवादीनां हविष्यत्वापत्तान् । श्यामाकः श्यामको अपि चेति हलायुधाच्छ्रयामको अपि ।” एकम् ॥ १६५ ॥ कुशं कुथः दर्भः पवित्रं चत्वारि कुशस्य । तत्र कुशं क्लीवपुंसोः । कत्तृणं पौरसौगंधिकं ध्यामं देवजग्धकं रौहिषं पद् गंजाण “रौहिस्तगवतः” इति ख्यातस्य तृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ उत्रा अतिच्छत्रः पालमः । पालं क्षेत्रं हंतीति पालमः ।

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥

शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥

तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लांगली ॥ १६८ ॥

घोंटा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरो ऽस्य तु ॥

फलमुद्वेगमेते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥

॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

मालातृणकं “मालाकाराणि तृणान्यस्य ।” भूस्तृणं पंच वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य ।  
 “अत्र आद्यत्रयं शेतगवत इति ख्यातस्य । अंत्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।”  
 शष्पं “शस्यं” बालतृणं द्वे कोमलतृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृण-  
 स्य । तृणं अर्जुनं द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते  
 एकम् । नडानां संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । तृणरा-  
 जाह्वयस्तृणराजनामकः । नालिकेरः “नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नारीकेलः  
 नारिकेलिः नारीकेली” लांगली द्वे नारिकेलस्य “नारळ” इति ख्यातस्य । लांगली  
 स्त्री ङीपंतः । इचंतः पुंसीत्येके ॥ १६८ ॥ घोंटा पूगः क्रमुकः गुवाकः “गू-  
 वाकः” । गुवाकोऽपि च गूवाक इति तारपालः । खपुरः पंच पूगवृक्षस्य “छुपारी,  
 पोफली इति ख्यातस्य ।” अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते एकम् । एते तालनालिके-  
 रपूगास्त्रयः । हिंतालस्तालभेदः स तु अल्पपरिमाणः तत्सहिताः एवं चत्वारः  
 खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥ तत्र खर्जूरः ख-  
 जूर इति ख्यातः । केतकी ङीपंता केगत “केतक” इति ख्याता । एवं ताली  
 तालीभेदः । खर्जूरी खर्जूरभेदः ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः ।  
 हिनस्ति इति सिंहः । हिसि हिंसायाम् । मयूरव्यंसकादिः । भवेद्दर्णागमाद्धंसः सिंहो  
 वर्णविपर्ययादित्युक्तम् । मृगेन्द्रः पंचास्यः हर्यक्षः केसरी । केसरी तुरगे सिंहे पुत्रागे

( “ कंठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥

पुंडरीकः पंचनखचित्रकायमृगद्विपः ॥ १ ॥ ” ) (१)

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

वराहः सूकरो वृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवल्लीमुखाः ॥

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गंडके खड्गखड्गिनौ ॥

लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

नागकेसर इत्युक्तम् । हरिः पट् सिंहस्य । केसरी इत्यंतः । तालव्यम  
पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य पञ्चास्यः । “ पञ्चि विस्तारे । मुखं पादाश्च  
यस्येति वा ” । कंठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयो ऽप्यस्य पर्या  
शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः “ तरक्षः ” मृगादनः द्वे  
कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य “ तरस इति ख्यातस्य ॥ १ ॥ ” वराहः  
ष्टिः “ गृष्टिः ” कोलः पोत्री । पोत्रं मुखार्धं अस्ति यस्य । पोत्रं वस्त्रे मुख  
रस्य हलस्य चेति । किरिः “ किरः ” किटिः दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा  
दारः द्वादश त्दकरस्य । तालव्यादिरपि शूकरः । साहचर्यादृष्टिः पुंसि  
दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ । स्तब्धरोमाणौ ॥ २ ॥ कपिः प्लवंगः प्लवगः  
वल्लीमुखः “ वलिमुखः वलीमुखः ” मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः न  
रस्य । वनौकसौ । “ शाखाचारी मृगः शाखामृगः ” । भल्लुकः ॥ ३ ॥  
अच्छभल्लः भल्लूकः “ भाल्लूकः भालूकः ” चतुष्कमच्छभल्लस्य आस्यल,  
ख्यातस्य । “ केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति ” इत्य  
भल्लक इति । अच्छभल्लपरिपद्धिरहतीति प्रयोगः । अच्छ इति च । अच्छः  
लूकनिर्मलेष्विति मेदिनी । गंडकः खड्गः खड्गी । खड्गं शृंगं यस्यास्ति । त्री  
ग “ गेंडा ” इति ख्यातस्य । लुलायः “ लुलाप इति ओष्ठ्यांतावपि ” महिषः  
वाहानां हयानां द्विपन् । कासरः सैरिभः पञ्च महिषस्य “ गद्या इति ख्यातस्य

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः

शृगालवंचुकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरंगवातायुहरिणाजिनयोनयः ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

शिवा भूरिमायः गोमायुः मृगधूर्त्तकः शृगालः “सृगालः” वंचुकः  
 वंचकस्तु खले धूर्त्तं गृहवधौ च जंबुक इति कोशांतरात् । ” क्रोष्टा पं  
 जंबुकः दश जंबुकस्य कोल्हा इति ख्यातस्य । स्त्रियामिति पुंव्यक्ताव  
 शब्दो नित्यं स्त्रीलिंग इत्यर्थः । चतुष्पदां द्विलिंगता वक्ष्यते तदपवादोऽयम्  
 दंत्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्य रूपाणि तु क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टा  
 क्रोष्टून् । क्रोष्टा क्रोष्टुनेत्यादि । दीर्घमध्योऽपि जंबूक इति ॥ ५ ॥ ओतु  
 “विडालः” मार्जारः वृषदंशक आखुभुक् पंच मार्जारस्य । गौधेर  
 गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्ये ङगार इ  
 “अयं कृष्णसर्पाद्रोधायां घोरपड इति ख्यातायां चतुष्पाज्जायते । अ  
 दंशेन मानवोऽवश्यं म्रियते ॥ ६ ॥ श्वावित् शल्यः द्वे शल्यर  
 “साळी” इति ख्यातस्य । श्वानं विध्यति लोम्ना श्वावित् श्वाविधौ । त  
 स्य लोम्नि शलली शललं शलं इति त्रीणि । शलली स्त्रियाम् । इदं सी  
 दावुपयुज्यते । वातप्रमीः वातमृगः द्वे वातमृगस्य वाघूल इति ख्यातस्य ।  
 रीदंतः पुंसि । रूपाणि तु । वातप्रमीः वातप्रम्यौः वातप्रम्यः । वातप्रमीं वात  
 प्रमीन् । सप्तम्येकवचने तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । स्त्रियां तु लक्ष्मीवत्  
 ईहामृगः वृकः त्रीणि वृकस्य “लांडगा इति ख्यातस्य ।” कोक ईहामृगः  
 ॥ ७ ॥ मृगः कुरंगः वातायुः “वानायुः वनायुः ।” हरिणः अजिन  
 हरिणस्य । एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणेयमित्युच्यते  
 प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् इत्यञ् । एणस्य तु चर्माद्यं ऐणमित्युच्यते एकम् ।

कदली कंदली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कृष्णसाररुन्यंकुरंकुशंवरोरौहिपाः ॥

गोकर्णपृषतैर्नर्यरौहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

गंधर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ॥

इत्यादयो मृगेंद्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

एणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥८॥ कदली कंदली चीनः चमूरुः प्रियकः समूरुः एते षट्  
हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकंदल्यौ डीपते स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इन्नंतौ पुंसि ।  
अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्म-  
ण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः “कृष्णशारः । कृष्णश्चासौ सारश्च । वर्णो वर्ण-  
नेति समासः । शारः शवलवातयोरिति तालव्यादौ रभसः । ” रुरुः न्यंकुः रंकुः  
शंवरः “शंवरः संवरः ” । शं वृणोति । वृञ् वरणे । रौहिपः “रौहिपः । रौहिपं  
कत्तृणे ज्ञेयं रौहिषो हरिणांतर इति विश्वप्रकाशः । ” गोकर्णः । गोकर्णोऽश्वतरं सर्पं  
मृगभेदे गणांतर इति हेमचंद्रः । पृषतः एणः ऋदयः “ऋप्यः । एणः कुरंगमो रिप्यः  
स्यादृश्यश्चारुलोचन इति त्रिकांडशेषात् तत्र रिप्योऽपि । ” रोहितः “लोहितः”  
चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः  
कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुर्देशांतरभाषायां भुवार “रोहें” इति ख्यातः । न्यंकुर्ना-  
गुण इति ख्यातः “शंवरभेदः” । रंकुः चिता “चितळ जंडियार मृगविशेष”  
इति ख्यातः । शंवरः सांवा “सांवर ” इति ख्यातः । रौहिपः रोही इति ख्यातः ।  
गोकर्णः गोंव इति ख्यातः । पृषतः विंदुविशिष्टः पुषित्र इति ख्यातः । एणश्चरुनेत्रः ।  
ऋप्यः शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गंधर्वः  
शरभः रामः सुमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । “शरभस्तालव्यादिः । ”  
तत्र गंधर्वो गंधविशिष्टः । शरभो लडीसरा इति प्रसिद्धः । रामो रमणीयरूपो मृग-  
भेदः । सुमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । शशः ससा इति ख्यातः  
एकैकम् । इत्यादयः गंधर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्ता वनपोतादयो ये च पूर्वांक्ता  
मृगेंद्राद्याः सिंहाद्याश्चमरांताः ये च वर्गीतरे वक्ष्यमाना गवाद्याः गोकर्ण्यश्चदयः ते  
सर्वे पशुजातयः पशुशब्दाच्चा इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ “अभोगंता मृगश्च

(“अधोगन्ता तु खनको वृकः पुं ध्वज उंदुरः” ॥)(१)

उंदुरमूषको ऽप्याखुगिरिका बालमूषिका ॥

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लूता स्त्री तंतुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥

नीलंगुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्भे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादालिद्रोणौ तु वृश्चिके ॥

वृकः पुं ध्वजः उंदुरः पंच क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्य । ” उंदुरः मूषकः  
 “इस्वोपधदीर्घोपधमुषमूषधातुभ्यां कनि मुषकः मूषक इति द्वयम्” आखुः त्रयं मू-  
 षकस्य । उंदुरुंदुरुंदुर इति शब्दार्णवे । गिरिका बालमूषिका द्वे स्वल्पमूषकजातेः ।  
 “खर्वाखुर्वालमूषिकेति दुर्गः ।” छुछुंदरी गंधमुखी दीर्घतुंडी दिवांधिकेति श्लोकार्धं  
 केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतुष्टयं मूषकसंदृशजातिविशिष्टस्य चिचुंद्रीति ख्यातस्य ।  
 सरटः कृकलासः “कृकलाशः कृकुलासः । कृकं शिरो ग्रीवा कंठं च लासयति” द्वे  
 सरडा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका “गृहगोलिकेत्यपि पाठः” द्वे गृह-  
 गोधायाः “पाल इति ख्यातायाः ।” मुसति संशयं खंडयति शुभाशुभसूचक-  
 त्वात् मुसली डीषन्ता । मुशलीति तालव्यमध्यापि । ज्येष्ठा स्त्री कुडचमत्स्या च गृ-  
 हगोधा गृहालिकेति कोशांतरम् ॥ १२ ॥ लूता तंतुवायः “तंत्रवायः” ऊर्ण-  
 नाभः ऊर्णेव तंतुर्नाभौ यस्य । मर्कटकः चत्वारि ऊर्णनाभस्य “कोष्ठी कोळी इति  
 ख्यातस्य । तत्र लूता नित्यं स्त्री । नीलंगुः कृमिः “क्रिमिः । क्रिमिर्ना कृमिव-  
 त्कीटो लाक्षायां कृमिले खर इति मेदिनी । द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटो च कृमिवत्क्रि-  
 मिरिति रभसः ।” द्वे अपि पुंसि क्षुद्रकीटमात्रस्य “कुसुरडा घुले इति ख्या-  
 तस्य ” । नीलांगुरिति दीर्घमध्योऽपि । “नीलंगुरपि नीलांगुरिति द्विरूपकोशः ।”  
 कर्णजलौकाः शतपदी द्वे स्त्रीलिङ्गे । “कर्णजलूका” घोण, गोम वळ्ळीजी इति ख्या-  
 तायाः । शतं पादा यस्याः सा । “कर्णजलौकाः सांता । कर्णजलूका कर्णजलौकेति  
 च टावन्तापि” ॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य “ऊर्णादिभक्षकस्य  
 कसर इति ख्यातस्य ।” शूकं शूकाकारं लोम तद्युक्तसर्वाङ्गः कीटः शूककीटः ।  
 आलिः “आलिः ।” वृश्चिको द्रुण आलिः स्यादिति बोपालितः । आली । अ-  
 थाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमानिति कोशांतरम् ।” द्रोणः “द्रुणः” वृश्चिकः त्रीणि

पारावतः कलरवः कपोतो ऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥

(“दिवांधः कौशिको धूको दिवाभीतो निशाटनः ॥”(?))

व्याघ्राटः स्यादूरद्वाजः खंजरीटस्तु खंजनः ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कंकः स्यादथ चापः किकीदिविः ॥

कलिंगभृंगधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटो ऽथ सारंगस्तोककश्चातकः समाः ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

त्रिचू इति ख्यातस्य विपकीटस्य । तत्रालिरिदंत इन्नंतश्च । पारावतः “पारापतः । पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादन इति रभसः ।” कलरवः कपोतः त्रीणि पारावतस्य पारवा “खवूतर” इति ख्यातस्य । पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगांतर इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री श्येनः त्रयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलूकस्य धूक “धुवड पेंचापक्षी” इति ख्यातस्य । “दिवांधः कौशिकः धूकः दिवाभीतः निशाटनः पंचकमप्युलूकस्य ।” व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य पक्षिणः “कुकुडकोंवा कुंभारकोंवा इति ख्यातस्य ।” खंजरीटः खंजनः द्वे चलत्पक्षस्य पक्षिविशेषस्य “ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोहपृष्ठः कंकः । कंकश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोरित्युक्तत्वात् । द्वे वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चापः “चासः । इक्षुपक्षिभिर्दोधास इति दंत्यांतेषु रुद्रः ।” किकीदिविः “किकीदीविः किकिदिविः किकिदिवः किकीदित्रीः किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चापो दिविः किकिः स्मृत इति व्याडिः ।” द्वे चारगा “चाप, चास, तास,” इति ख्यातस्य । कलिंगः भृंगः धूम्याटः त्रीणि फेंचुहार “मस्तकचूड पक्षी” इति ख्यातस्य । “भूमसमृह इवाटनीति धूम्याटः ।” शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे वटफोरा “सुतार पक्षी, काटकुट्ट, टांकारी” इति ख्यातस्य । सारंगः “शारंगः । शारंगश्चातके ख्यातः शबले एतस्य ऽपि चेति तालव्यादावजयः” । तोककः चातकः त्रीणि चातकस्य । कृकवाकुः ताम्रचूडः कुकुटः चरणायुधः चत्वारि कुकुटस्य “कौबडे इति ख्यातस्य” ॥ १७ ॥



चटकः कलविकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥

पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥

कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥

ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

(“स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः॥”) (१)

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकंठकः ॥

चटकः कलविकः द्वे चटकस्य “त्रिमणी इति ख्यातस्य ।” तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । तयोश्चटकस्य चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥ कर्करेटुः “कर्कराटुः” करेटुः “करटुः” द्वे अशुभवादिनि पक्षिभेदे कंकरेट “करढोंक पक्षी” इति ख्याते । “करेटुः कर्करेटुः स्यात्करटुः कर्कराटुक इति रभसः ।” कृकणः क्रकरः द्वे करक इति ख्यातस्य करेटुभेदस्य । कृ इति कणति शब्दं करोति । कृकेण कंठेन अणति शब्दं करोति वा ।” वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः करटः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृत् बलिभुक् वायसः दश काकस्य । “चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलिरपि एतदपि त्रयं काकस्य ।” परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥ द्रोणकाकः काकोलः द्वे काकभेदस्य “डोंवकावळा कृष्णकावळा ” इति ख्यातस्य ।” द्रोणो ऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तर इति मेदिनी । द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाक इति विश्वप्रकाशः । द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रय इति त्रिकांडशेषः ।” दात्यूहः “दात्यौहः” कालकंठकः द्वे डाहद “अंधकाक जलकाक ” इति ख्यातस्य । काले वर्षाकाले कंठो ऽस्य कालकंठकः । आतापी “आतायी इन्नंतः । आतापिनि भवेच्चिल्ल इति विश्वप्रकाशः ।” चिल्लः द्वे चिल्लस्य धार इति प्रसिद्धस्य । दाक्षाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य गीध इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसंयुक्तांत्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च ।

आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

कुङ् क्रौंचो ऽथ वक्रः कलहः पुष्कराहस्तु सारसः ॥

कौकश्चक्रश्चक्रवाको रथांगाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कादंबः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्रांगा मानसौकसः ॥ २३ ॥

राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥

मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

शरारिराटिराडिश्च बलाका विसकंठिका ॥

श्रुदक्षिस्पृहिगृहीत्याय्यः । दक्षाय्यः । दक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः । कीरः शुकः  
 द्वे कीरस्य “रावा, राघु, पोपट इति ख्यातस्य” ॥ २१ ॥ कुङ् क्रौंचः “कुंचः” द्वे  
 ठेक “कुरकुंचा” इति ख्यातस्य । तत्र कुङ् चांतः । कुंचौ । वक्रः कलहः द्वे वक्रस्य  
 “वगळा इति ख्यातस्य” । के जले ह्वयने शब्दं कुरुते कलहः । कंक इति पाठः  
 “अयं पाठः कुत्रास्तीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कल इत्येव ।” पुष्कराहः सारसः द्वे  
 सारसस्य । पुष्कराहः पञ्चपर्यायनामकः । कौकः “कुकः” चक्रः चक्रवाकः रथांगः  
 चत्वारि चक्रवाकस्य । रथांगस्य चक्रस्य ये आह्वयाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥  
 कादंबः कलहंसः द्वे कलो मधुरवाक् स चासौ हंसश्च तस्य वदक इति प्रसिद्धस्य ।  
 उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य “कुररी इति प्रसिद्धस्य ।” हंसः भवेद्दर्णागमादंसः ।  
 पृषोदरादिः । श्वेतगरुत् चक्रांगः मानसौकाः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां  
 बहुवचनम् ॥ २३ ॥ ये सिताः देहेन शुक्लाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते  
 राजहंसाः स्युरित्येकम् । चंचुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राप्यंगत्वादे-  
 कवचनं दुर्वारम् । लक्षणे तृतीया । “हंसानां राजा राजहंसः । राजदंतादिषु पा-  
 ठात् परनिपातः ।” मलिनैरीषद्भून्नेचंचुचरणैस्ते सिता हंसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।  
 एकम् । मल्लिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । “मल्लिकाख्या इत्यपि” । तिनैर्वदः  
 कृष्णवर्णैः चंचुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः धृतराष्ट्रे भयाः । धृतराष्ट्रः शराधि-  
 स्यात्पक्षिष्वयमेदयोरिति रभसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः “शरातिः श-  
 रालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी गंधाली गानरी कर्णाली

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जतुका अजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतंगिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्वंधोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृंगारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

स्त्रीलिंगकांडे रत्नकोशः ।” आटिः “आटी” आडिः “आडी” त्रयं स्त्रीलिंगम् ।  
आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । “आटिः पुंलिंगो अपि क्वचित् ।” वलाका विसकं-  
टिका द्वे बालहोके “वगळा” इति ख्यातस्य वकभेदस्य । विसमिव दीर्घः कंटो-  
ऽस्याः विसकंटिका । हंसस्य योषित् स्त्री वरटा स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु ल-  
क्ष्मणेत्युच्यते । “निर्मकारो अपि । लक्ष्मणश्चैव सारस इत्यमरमाला । लक्षणं  
नास्ति चित्ते च सारसस्य तु लक्षणेति विश्वः ।” एकम् ॥ २५ ॥ जतुका  
“जतूका” अजिनपत्रा द्वे वंदुरी “चामचिराई” इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं  
चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः सा । परोष्णी “परोटी” । तैलपायिका द्वे पक्षयुक्ते  
कीटकविशेषे तैलडुवा “वाघूळ” इति ख्याते । तैलं पिवतीव तैलपायिका ।  
चत्वार्यपि जतुकाया इत्येके । वर्वणा “वर्वणा” मक्षिका “मक्षीका” नीला  
त्रयं मक्षिकायाः । सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य “मधमाशी इति ख्या-  
तस्य” ॥ २६ ॥ पतंगिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । इयं तु सरघातः  
क्षुद्रा यन्निमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्धृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः  
वनमक्षिका द्वे “मोटी डांस रानमाशी” इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जातिर्या-  
ऽल्पा सा दंशीत्युच्यते । “एकं डांस इति ख्यातस्य ।” गंधोली वरटा  
“वरटी । वरटा वरटी हंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृत इति तारपालः ।” द्वे वरटी  
“गंधीणमाशी” इति ख्यातस्य । तत्र गंधोली डीपंता । वरटा स्त्रीपुंसयोः  
॥ २७ ॥ भृंगारी झीरुका “झीरिका झिरुका झिरिका झिरीका” चीरी झिल्लि-  
का “झिल्लीका झिल्लका चीलिका चिल्लका” चत्वारि झिल्ली “मुरकूट चिल्ट  
इत्यादि ख्यातस्य ।” झी इति रौति झीरुका । ची इति रौति चीरी । या हि

समौ पतंगशलभौ खद्योतो ज्योतिरिंगणः ॥ २८ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः ॥

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मयूरो वह्निणो वह्नी नीलकंठो भुजंगभुक् ॥

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

केका वाणी मयूरस्य समौ चंद्रकमेचकौ ॥

शिखा चूडा शिखंडस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ॥

शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथांडजाः ॥

रात्रौ अदृश्या सती स्वनति । तथा च प्रयोगः । अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशृलैरिति ।  
समा इत्यनेन चतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः  
शलभः द्वे टोळ “दीपपतंग” इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिंगणः द्वे खद्यो-  
तस्य “काजवा इति ख्यातस्य” ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुलिङ्ग मधुपः  
अली द्विरेफः द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । पुष्पलिङ्ग भृङ्गः पट्-  
पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु  
किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः वह्निणः वह्नी  
नीलकंठः भुजंगभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य ।  
वह्निणो ज्दंतः । वह्नी इजंतः । भुजंगभुजौ । शिखादित्रयमिजंतम् । मेघनादमनुल-  
सत्यवश्यं मेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् । चंद्रकः  
मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य । “वर्हिंकंडस्तमं वर्णं मेचकं नुवते बुधा इति  
काव्यः ।” शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायान् । शिखंडः पिच्छं वर्हे त्रीणि मयूरपि-  
च्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । खगः सूर्यग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे इति कौशान्तरम् । विहंगः  
विहगः विहंगमः विहायाः शकुंतिः पक्षी शकुनिः शकुंतः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥  
पतत्री पत्री पतगः । पतेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अंडजः नगैकाः गगनी ।

नगौकोवाजिविकिरविविक्किरपतत्त्वयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मंतः पित्संतो नभसंगमाः ॥

तेषां विशेषा हारीतो मदुः कारंडवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ॥

कोयष्टिकष्टिडिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चंचुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः संति अस्य । विकिरः विः विक्किरः पतत्त्वयः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुंतिरिदंतः । शकुंतो जदंतः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पंचाक्षरम् । अथ तेषां विशेषा वक्ष्यंत इति शेषः । हारीतो देशान्तरभाषया हरिल “तिलगिरू पक्षी” इति ख्यातः । “हारितः इतीकारद्वयो ऽपि । ” मदुः जलकाकः “पाणकावळा इति ख्यातः । ” कारंडवः करडुवा इति ख्यातः । “अयं काकतुंडो दीर्घपादः कृष्णवर्णः । ” प्लवः पुडैरी “पाणकौवडा” इति ख्यातः । “प्लवः प्लक्षे पुतौ कपो । शब्दे कारंडवे स्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिघ्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलांतरे प्लवं गंधतृणे मुस्तकभिद्यपीति हेमचंद्रः ” ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः “ तित्तिरः ” । कपोतलावतित्तिरा इति वाचस्पतिः । तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुकुभो वनकुकुटः लावो लता “लावा पक्षी” इति प्रसिद्धः । जीवजीवो मयूर-तुल्यपत्रकः “जीवं जीवयतीति जीवजीवः । तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीव-जीवो जिवाजिवश्चेत्यपि । ” चकोरकश्चकोरः । यो ऽयं चंद्रिकया तृप्यति । कोय-ष्टिकः कौंडा इति ख्यातः । टिट्टिभकः टिट्टिभकः टिट्टिभ इत्यपि । ” टिट्टी इति ख्यातः । वर्तकश्चित्रपक्षः पक्षिभेदः “गांजीण पक्षी इति ख्यातः । ” वर्तिका वटई “वनचटक” इति प्रसिद्धा । स्त्रियां वर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कपिजलादयः । एकैकम् ॥ ३५ ॥ गरुत् पक्षः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं पट् पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ । पक्षसी च स्मृतौ पक्षाविति शुभांकः । गरुत्पक्षेतरो छदमिति क्लीवकांडे वोपालितः । ” पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । “पक्षतीति डीपंतो ऽपि ” एकम् । चंचुः त्रोटिः द्वे पक्षितुंडस्य । चंचूश्चंचुस्तथा त्रोटिरिति हला-

प्रडीनोऽङ्गीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽङ्गं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाको ऽर्भको डिंभः पृथुकः शावकः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं युग्मं तु युगुलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ॥

स्त्रियां तु संहतिर्वृद्धं निकुरं वं कदंबकम् ॥ ४० ॥

युधः ॥ ३६ ॥ प्रडीनं उङ्गीनं संडीनं एतास्तिष्ठः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गतिविशेषा इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उङ्गीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं संग-  
तगमनम् । पेशी “पेशिः” कोशः “कोपः” अङ्गं त्रयमङ्गस्य । तत्र पेशी स्त्री ।  
कोशोऽस्त्रियाम् । अङ्गं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव क्लीबत्वे सिद्धे द्विहीन इत्यु-  
क्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्त्रीत्वं वारयति । “पेशीनां मांसखंडानां कोशो भांडागारमि-  
ति नामैक्यमिति स्वामी ।” कुलायः कुलं पक्षिसंतानं अयते यत्र । नीडं द्वे पक्षिगृ-  
हस्य “घरटा, खोंपा, कोटें इति प्रसिद्धस्य ” ॥ ३७ ॥ पोतः पाकः अर्भकः डिंभः  
पृथुकः शावकः शिशुः सप्तकं शिशुमात्रस्य । “स्त्रियां तु पोती जीवन्ता । पाका  
अर्भका डिंभा पृथुका एते च टावन्ताः ।” स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं त्रीणि स्त्रीपुरुषरू-  
पयुग्मस्य । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । अचतुरविचतुरेति साधुः । द्वंद्वशब्दस्य स्त्रीपुं-  
सपरत्वे कालिदासप्रयोगः । द्वंद्वानि भावं क्रियया विवचुरिति । युग्मं युगुलं युगं  
त्रयं युग्मस्य । केचित्तु द्वंद्वयुग्मे इति समस्तं पठित्वा द्वंद्वविचतुष्टयं समानमाहुः  
॥ ३८ ॥ समूहः निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः औघः निकरः  
व्रातः वारः संघातः संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः त्रयः गणः  
संहतिः वृद्धं निकुरं वं कदंबकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् । “वारः  
सूर्यादिदिवसे द्वारे ऽवसरवृंदयोः । कुञ्जवृक्षे हरे वारो वारं मशस्य भाजनमिति  
शिवप्रकाशः ” ॥ ४० ॥ वृद्धमेवाः समुदायविशेषा यत्न्यंत इति शेषः । नमः  
सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा मनुष्यवर्गः

वृंदभेदाः समैवर्गः संघसार्थौ तु जंतुभिः ॥

सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोऽन्येषां समाजो ऽथ सधर्मिणाम् ॥

स्यान्निकायः पुंजराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥

स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जंतुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघः सार्थ इति चोच्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिक्सार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरेव कुलम् । यथा विप्रकुलम् । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणे ऽपि चेति एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम् ॥ ४१ ॥ पशूनामेव वृंदं समज इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पञ्चतिरिक्तानां वृंदं समाजः । यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सधर्मिणां एकधर्मवतां समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुंजः “पिंजः” राशिः उत्करः कूटं चत्वारि धान्यादिराशेः । “कूटं पुन्नपुंसकम्” ॥ ४२ ॥ तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोतादीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापोतम् । शुकानां समूहः शौकम् । एवं मयूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहस्तैत्तिरम् । कपोतादिभ्यः अनुदात्तादेरञ् । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृहासक्ताः क्रीडार्थं पंजरादौ स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति च स्युः द्वे । गृह्या एव गृह्यकाः । स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥ मनुष्याः मनोरपत्यानि पुमांसः मनोर्जाताविति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः पुगागमश्च । मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पंचजनाः पंचभिः पृथिव्यादिमहाभूतैर्जन्यते प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम् । नृशब्दस्यैकवचनं तु ना । पुमांस इत्यादि पंचकं तु पुंव्यक्तावपि प्रायेण प्रयुज्यते ।

स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमंतिनी वधूः ॥  
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥  
 विशेषास्त्वंगना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥  
 प्रमदा मानिनी कांता ललना च नितंविनी ॥ ३ ॥  
 सुंदरी रमणी रामा कोपिनी सैव भामिनी ॥  
 वरारोहा मत्तकाशिन्नुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥  
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

यथा पुंस्कोकिलाः ॥ १ ॥ स्त्री स्त्यायतः शुक्रशोणिते यस्याम् । स्त्र्यै संगाने । यो-  
 पित् “जोषित् जोषिता योषितेत्यपि । स्त्री वधूयोपितांगनेति त्रिकांडशेषः ।”  
 अवला अल्पं बलं यस्याः । अल्पार्थे नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् । योषा “जोषेति  
 चवर्गवृत्तीयादिः” । नारी सीमंतिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी । प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः  
 अपांगनिरीक्षणत्वात् । वामा वनिता महिला “महस्योत्सवस्य इला भूमिरिति वि-  
 ग्रहे महेला । महं उत्सवं लातीति महलापि” । एकादश स्त्रियाः । स्त्रियौ । यो-  
 पितौ । वध्वौ ॥ २ ॥ विशेषाः स्त्रीणां भेदा वक्ष्यंत इति शेषः । अंगनेत्येकं प्र-  
 शस्तांग्याः । एवं रामापर्यंतमेकैकम् । तत्र भीरुर्भयशीला । “भीरुरिति दीर्घोका-  
 रांता । भीरुर्भीलूश्च” कामिनी कामयमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्र-  
 कृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती । स्त्रीणामीर्ग्याकृतः कोपो मानोऽन्यासंगि-  
 नि प्रिये इति । कांता मनोहरा । ललना ललनयुक्ता । नितंविनी ॥ ३ ॥ सुंदरी  
 शोभनावयवा । “सुंदरापि” । रमणी रमयंती । “रमणापि” रामा रममाणा ।  
 कोपना “कोपनी कोपिनी” भामिनी द्वे कोपशीलायाः । वरारोहा “वरः आ-  
 रोहो नितंबो ऽस्याः” । मत्तकाशिनी मत्ता क्षीवेव काशने भाति । उपपदार्थः  
 कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं कर्तर्युपमाने इति णिनिः । “मत्तकाशिनी” । उत्त-  
 मा वरवर्णिनी “वरः वर्णो ऽस्त्यस्याः” । चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः । यदा  
 उत्तमेति न पर्यायः” । किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः । शीते दुग्धो-  
 ष्णसर्वांगी धीप्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी विशेष्या वरवर्णिनीपि  
 रुद्रः ॥ ४ ॥ या कृताभिषेका नृपस्त्री ता महिषीत्येकम् । अन्या अकृताभिषेका  
 नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यंते एकम् । पत्नी पाणिगृहीता इति या “इयोः



पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुंबिनी ॥

पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

कृतसापत्निका ऽध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ॥

पतिंवरा च वर्या ऽथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कन्या कुमारी गौरी तु नम्रिका ऽनागतार्तवा ॥

पूरणी द्वितीया । द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोरिति हेमचंद्रः ।” सहधर्मिणी सह धर्मोऽस्ति यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । सधर्मिणीत्यपि ॥ ५ ॥ भार्या जाया “जायते ऽस्याम् । जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पतिरिति मनुः ।” दाराः “दारयन्ति भ्रातृन् दृ विदारणे गिजन्तः ।” सप्त परिणीतायाः स्त्रियाः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनांतश्च । “दारशब्दप्राप्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति हेमचंद्रात् । पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती ङीषन्ता । कुटुंबिनी कुटुंबमस्ति यस्याः सा । कुटुंबं पोष्यवर्गे चेत्यमरमाला । पुरंध्री “पुरंध्रिः” द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता चत्वारि पतिसेवनात्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका अध्यूढा अधिविन्ना त्रीणि कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः । कृतं सापत्निकं सपत्नीभावो ऽस्याः सा । “कृतसापत्नकेति पाठः ।” स्वयंवरा पतिंवरा वर्या त्रीणि स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुते स्वयंवरा । कुलस्त्री कुलपालिका द्वे कुलवत्याः ॥ ७ ॥ कन्या कुमारी द्वे प्रथमवयसि वर्तमानायाः । गौरी नम्रिका अनागतार्तवा त्रीणि अदृष्टरजस्कायाः । अनागतं अप्राप्तं आर्तवं रजो यस्याः सा । अष्टवर्षा भवेद्वैरी दशमे नम्रिका भवेदिति तस्या अत्रांतरभेदः । अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेद्वैरी चात ऊर्ध्वं रजस्वलेति स्मृतिवचनम् । यावत् षोडशसंख्यमब्दमुदिता बाला ततस्त्रिंशतं तावत्स्यात्तरुणीति वाणविशिखैः संख्या तु यावद्भवेत् ॥ सा प्रौढेत्यभिधीयते कविवरैर्वृद्धा तदूर्ध्वं स्मृता निंद्या कामकलाकलापविधिषु त्याज्या सदा कामिभिः ॥ बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ॥ श्यामा षोडशवार्षिकीति । गौरी त्वसंज्ञातरजा इत्यप्युक्तं भवति । मध्यमा दृष्टरजाः द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटी तु सुवासिनी ॥

इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यंती तु कामुकी ॥ ९ ॥

कांतार्थिनी तु या याति संकेतं सा अभिसारिका ॥

पुंश्चली धर्षिणी बंधक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥

अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

तरुणी तृ प्लवनतरणयोः त्रौ रश्च लो वेत्यनन् । “तलुनी । तरुणतलुनशब्दौ यौवनवा-  
चिनौ । वयसि प्रथमे इति ङीप् । तलूनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृतेति मेदिनी ।”  
युवतिः “युवतीति ङीपंतेति केचित् । यूनीति ङीपंतो अन्यत्र” द्वे मध्यमवयसि व-  
र्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी “जनिः” वधूः वयं पुत्रादिभार्यायाः । “वधूः पत्न्यां  
स्नुषानार्योः स्पृक्षासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां चेति हैमात् । वधूरित्येकं नवो-  
दायाः स्त्रिया अपि ।” चिरिंटी “चिरंटी । चिरंटी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीय-  
वयः स्त्रियामिति विश्वप्रकाशः ।” सुवासिनी द्वे किञ्चिद्व्ययौवनायां परिणीतायाम् ।  
सुष्टु वसति सुवासिनी । “स्ववासिनीत्यपि-पाठः । तत्र स्वेपु पित्रादिषु वस्तुं द्रील-  
मस्या इति विग्रहः । स्ववासिन्यां चिरिंटी स्याद्वितीये वयसि स्त्रियामिति रुद्रः” । इ-  
च्छावती कामुका द्वे यभनादीच्छावत्याः । वृषस्यंती वृषं नरं आत्मनः इच्छति । क्यनि  
सुगागमः शत्रुप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् । कामुकी द्वे “अश्ववृषवन्” मैथुनेच्छावत्याम्  
॥ ९ ॥ या कांतार्थिनी भर्तुः संकेतस्थानं गच्छति सा अभिसारिका । यदुक्तम् । दिव्या  
लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन या । अभिसारयते कांतं सा भवेदभिसारिकेति ।  
एकम् । पुंश्चली पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषांतरं गच्छति । धर्षिणी “धर्षणी कृ-  
पधातोः कर्षणिः ।” बंधकी असती कुलटा इत्यरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी पां-  
शुला अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्पतिसुता  
पतिपुत्ररहिता सा अवीरा एकम् । “पतिपुत्रवती वीरेण नान्नमान्ना ।” विश्वस्ता  
विफलं श्रसिति स्म । श्वस्त प्राणने । विश्वस्तो जातविश्वानो विश्वस्ता विश्वया श्रिया-  
मिति विश्वः । विधवा द्वे रंदायाः । पांशुला द्वे स्यादित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ भाषिः

आलिः सखी वयस्या ऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ॥

वृद्धा पलिक्री प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

सखी वयस्या त्रयं सख्याः । “ आलिः सखी संतुरालिरालिरावलिरिष्यत इति शाश्वतः । ” पतिवत्नी सभर्तृका द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा पलिक्री । पलितं केशशौक्यं अस्ति यस्याः । द्वे पक्वकेश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं प्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य भार्या सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः “ अन्यभार्यापि ” शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंयोगयोः महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा । उभयत्रापि नामद्वयं लीप्स्ययांतमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्यचिदस्तु इत्यर्थो बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या तु यस्य कस्यचित् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम् । उपेत्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । पुराकल्पे तु नारीणां व्रतबंधनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति पाराशर-माधवीये यमः । तथा स्वतः स्वयं मंत्रव्याख्याकृदाचार्या स्यात् एकम् । त्रयमपि समानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपे ऽर्थे आचार्यानीत्येकम् । आचार्यादणत्वं चेति णत्वाभावः । तथा अर्थस्य स्त्रीत्यर्थे अर्थीत्येकम् । एवं क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी द्वे उपाध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन युक्ता पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा । वीरभार्या द्वे

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

स्त्री नमिका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसना ऽधवा ॥ १७ ॥

सैरंध्री परवेष्टमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥

असिक्री स्याद्वृद्धा या प्रेप्यांस्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

वारस्त्री गणिका वेष्ट्या रूपाजीवा ऽथ सा जनैः ॥

सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा ऽथ रजस्वला ॥

वीरस्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता प्रसूता प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नमिका नमा स्त्री कोटवीत्येकम् । “कोटवीत्यपि” । दूती “वाहुलकात् क्तिन् दूतिः” संचारिका द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्धवृद्धा काषायवस्त्रा ऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते एकम् । अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वा-  
दर्धवृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवेष्टमस्था स्वतंत्रा केशप्रसाधनादिशिल्प-  
कारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां सैरंध्रीति नामैकम् । “सैरंध्रीनीकारम-  
ध्यपाठ इति रभसः । उक्तं तु कात्येन । चतुःपट्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी ।  
प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तितेति ।” अवृद्धा प्रेप्यांस्तःपुरचारिणीति च विशेष-  
णत्रयोपेता या सा असिक्री स्यादित्येकम् । प्रेप्यते राज्ञीभिरिति प्रेप्या ॥ १८ ॥  
वारस्त्री गणिका वेष्ट्या “मूर्धन्यमध्यपाठो ऽपि” । रूपाजीवा चत्वारि वेष्ट्यायाः ।  
“वारस्य वृंदस्य स्त्री वारस्त्री ।” रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा रूपाजीवा ।  
सा वेष्ट्या गुणवत्त्वाज्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात् एकम् । “वारं वेष्ट्या-  
वृंदं मुख्या वारमुख्या” । कुट्टनी शंभली । संभलीति दंत्यादिरपि । द्वे परनारी  
पुंसां योजयिष्याम् । “शं सुखं भलते वदतीति शंभली” ॥ १९ ॥ विप्रश्रिका  
ईक्षणिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः । रजस्वला स्त्रीधर्मिणी अयिः आधेया

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

आपन्नसत्त्वा स्यादुर्विण्यंतर्वत्नी च गर्भिणी ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती उदक्या अष्ट रजस्वलायाः । द्वादशाद्वत्सरा-  
दूर्ध्वमापंचाशत्समाः स्त्रियाः । मासि मासि भगद्वारात्प्रकृत्यैवार्तवं सवेत् इति वैद्य-  
शास्त्रे । द्वादशाब्दे व्यतीते तु यदि पुष्पं बहिर्न हि । अंतः पुष्पं भवत्येव पनसो-  
दुंवरादिवत् इति वात्स्यायनः । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी ।  
अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति कात्यः । “अवीति दीर्घातापि । आत्रेयीवदगम्यत्वा-  
दात्रेयी । आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं  
प्रज्ञाद्यण् । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थावि-  
शेष उच्यते” । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः ।  
“दोहदं गर्भिण्यभिलाषो ऽस्त्यस्याः” । निष्कला “निष्कली” विगतार्तवा द्वे  
हीनरजस्वायाः । “निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला” ॥ २१ ॥ आपन्नसत्त्वा  
आपन्नं सत्त्वं जंतुरनया ऽस्यां वा । गुर्विणी अंतर्वत्नी गर्भिणी चत्वारि गर्भिण्याः ।  
“अंतरस्त्यस्यां गर्भोऽंतर्वत्नी ।” गणिकादेर्गणे समूहे गाणिक्यादि । यथा गणि-  
कानां समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीनां समूहो गाभिणम् । युवतीनां समूहो यौव-  
तम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरूढा द्विवारं वृता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः “दिधिषूः  
दिधिपुरपि ।” द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः । “अक्षता च  
क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनरित्युक्तम् । मनुस्तु । ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्या-  
यामूह्यते ञ्जुजा । सा चाग्रेदिधिपुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिपुर्मतेत्याह ।” दिधिष्वौ ।  
तस्या द्विरूढायाः पतिर्दिधिपुरित्युच्यते एकम् । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिपु-  
स्तथेत्येषो ऽप्युदंत इति स्वामी ।” सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुंबिनी कुटुंबं पुत्रा-  
दिपौष्यवर्गस्तद्वती सोऽग्रेदिधिपुरित्येकम् । “अग्रेदिधिपुरिति ह्रस्वांतो ऽपि ।

स तु द्विजो ज्येदिधिपूः सैव यस्य कुटुंबिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतो ज्य सुभगासुतः ॥

सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रिण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ॥

सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमानियो विमातृजः ॥ २५ ॥

अथ बांधकिनेयः स्याद्बंधुलश्चासतीसुतः ॥

कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयो ज्ञेयाः कौलटेयो ज्ञेयः चात्मजः ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे ज्ञेयं तोकं तयोः समे ॥

दिधिपूः परपूर्वायेदिधिपुस्तत्पुत्रं ध्रिक् इति नाममाला ।” द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीन इत्युच्यते । कर्णः व्यासश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापुत्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रिण्यः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयः द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा मातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः द्वे । विमाना मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमानिय इत्युच्यते एकम् । “वैमानो ज्ञेयः” ॥ २५ ॥ बांधकिनेयः बंधुलः असतीसुतः कौलटेरः कौलटेयः पंच कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदि तु सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे । कुलानि भिक्षार्थं भटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इतरस्याः कौलटेर इति भेदः । कुलं जनपदं गृह इति विश्वः । आत्मजः तनयः सूनुः सुतः पुत्रः पंचकं पुत्रस्य । “पुत्राप्तो नरकाद्यस्मात्पितरं ज्ञायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति ।” अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः सुता पुत्री दुहितेत्यपि कर्तव्यम् । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबनिगे एवेत्यर्थः । औ-  
रसः उरस्यः “औरस्य इत्यपि” द्वे स्वजने सवर्णायाः मृदायां मयस्माज्जातौ

स्वजाते त्वौरसौरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ॥

ननांदा तु स्वसा पत्युर्नन्दी पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पुत्रे न तु दन्निमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री  
 “अंतर्भावितप्यर्थाज्जनित्री ।” प्रसूः माता जननी “जननिः” चत्वारि ज  
 न्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । या पत्युः स्वसा सा ननांदेत्येकम् । ऋदंतमिद  
 “ननंदेत्यपि । ननांदा तु स्वसा पत्युर्ननंदा नंदिनी च सेति रभसः” । नन्त्री प  
 द्वे सुतस्य सुतायाश्चात्मजा तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः  
 एकम् । प्रजावती भ्रातृजाया द्वे भ्रातृजायाम् । मातुलानी मातुली “मातुलेत्या  
 द्वे मातुलभार्यायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूर्माता श्वश्रुरित्युच्यते एकम् । त  
 पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । “श्वश्रूश्शिशुश्चशुरा इति शभेदाह्विता  
 व्याः ।” एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातुः भ्राता मातुल इत्युच्यते ए  
 ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् । श्यालशब्दस्तालव्यादिर्देत्यादिव  
 “उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्याशब्दः । श्यां लातीति श्यालः ।” स्वामिनः प  
 भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । देवृशब्दस्य देवा देवरौ इत्यादि । देवृदेवरदे  
 इति शब्दार्णवाद्वन्यत्र नांतो ऽपि देवेति ।” स्वस्त्रीयः “घे कृते स्वस्त्रिय  
 ढकि स्वस्त्रेयः” भागिनेयः द्वे भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । ए  
 ॥ ३२ ॥ पितामहः पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपिता  
 इत्येकम् । एवं मातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् । तर्हि

मातुर्मातामहाद्येवं सपिंडास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसौदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥

सगोत्रवांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं बंधुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते जारजः कुंडो मृते भर्तरि गोलकः ॥

भ्रात्र्यौ भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

प्रमातामहः एकम् । सपिंडाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिजातिषु । सपिंडता तु पुरुषो  
सप्तमे विनिवर्तते इति स्मृतेः । “समान एकः पिंडो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो  
वा ऽस्य । सह पिंडेन वर्तत इति वा सपिंडः । समानो नाभिर्मूलपुरुषो ऽस्य सनाभिः ।”  
॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सौदर्यः सगर्भ्यः सहजः चत्वारि एकोदरस्य भ्रातुः ।  
सगोत्रः वांधवः ज्ञातिः बंधुः स्वः स्वजनः पट् सगोत्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य  
सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ स्वाः इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भाव-  
समूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बंधुता स्यात् । यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं एकम् । बंधूनां  
समूहो बंधुता एकम् । धवः प्रियः पतिः भर्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः ।  
द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः । “उपमितः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः । प्रा-  
दिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्चेति समासः” ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि  
जाराज्जातः कुंड इत्युच्यते एकम् । “कुंड्यते कुलमनेन कुंडः । कुटि दाहे । स्त्रियां  
तु कुंडी । कुंडमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवर्षी-  
सृते पुमान् ।” मृते भर्तरि जाराज्जातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्र्यः “भ्रातृव्यः”  
भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति स्यातां एकम् । उभाधिति स-  
होक्तौ सत्यामिति सूचनार्थम् । भ्राता च स्वस्ता च भ्रातरौ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृष्टौ भ्रातृभ्या-  
मित्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि  
द्विवचनांतानि मात्रा सहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । पिता नात्रेक-  
शेषः । मातरपितरावित्यत्र ऋकारयोररङ्भायो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति



श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललो ऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥

तृतीयाप्रकृतिः पंडः क्लीबः पंडो नपुंसके ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघे ऽपि वार्द्धकम् ॥ ४० ॥

प्रयोग इति न्यासः । श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः । पुत्रश्च दु-  
हिता च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः । एकम् ॥ ३७ ॥ दंपती जंपती जायापती भा-  
र्यापती चत्वारि दंपत्योः । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते । तावित्यनेनैते  
शब्दा द्विवचनांताः पुंसीति सूचितम् । “शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सेति  
वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ।” गर्भाशयः जरायुः उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ  
तिष्ठति तस्य चर्मणः । गर्भ आशेते ऽत्र गर्भाशयः । जरायुरुदंतः । कलल इत्येकम् । शुक्र-  
शोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्य पर्यायो नोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते ।  
उल्बपर्यायः कलल इत्येके । यदाहुः । तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सू-  
तिमासः वैजननः द्वे प्रसवमासस्य । यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्ये-  
त्यर्थः । “विजायते ऽस्मिन्विजननः” विजनन एव वैजननः । स्वार्थे ऽण् । गर्भः  
भ्रूणः द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः पंडः क्लीबः पंडः नपुंसकः पंच  
नपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम । संज्ञापूर्ण्योश्चेति निषेधान्न पुंवद्भावः ।  
“तृतीयप्रकृतिरित्यपि । नञ्घटितमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः ।  
पंडः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टांडे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपीति कोशांतरान् ।” तत्र  
प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृतीया क्लीब इति । पंडो मूर्द्धन्यादिस्ताल-  
व्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं त्रयं बालत्वे । तारुण्यं यौवनं द्वे ।  
स्थाविरं वृद्धत्वं वार्द्धकम् “वार्द्धक्यमित्यपि । वार्द्धक्यं वार्द्धके वृद्धसंघाते वृद्धक-  
र्मणीति विश्वः ।” त्रीणि वृद्धत्वे । तत्र वार्द्धकमित्येकं वृद्धसंघे ऽपि वृद्धानां  
समूहे ऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जरसा यत् शौक्ल्यं धवलमा तत्पलितमुच्यते ।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्त्रसा जरा ॥

स्यादुत्तानशया डिंभा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यैस्तरुणो युवा ॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियौ ऽग्रजः ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठैर्वीर्यौ ऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्बलः छातो बलवान्मांसलो ऽसलः ॥

तुंदिलस्तुंदिभस्तुंदी बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः ॥ ४४ ॥

आदिना लोमां ग्रहणम् । विस्त्रसा जरा द्वे जरायाः । विस्त्रस्यते जन्या विस्त्रसा ।  
जीर्यत्यंगमनया जरा । उत्तानशया डिंभा स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य ।  
त्रिषु वक्ष्यन्ते । स्त्रीत्वेन निर्देशः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिंभशब्दः सिंहादिवर्ग  
उक्तो ऽपि स्त्रियां टावन्तत्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे  
बालस्य । आपोडशाद्वालः । वयस्यः । वयसि तिष्ठतीति । “वयस्य इत्यपि” । वयः  
पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रक इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यूयः । प्रवयाः  
स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः जरन् पट् वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरंतौ ॥ ४२ ॥  
वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् वर्षीयांसौ ।  
“दशमो ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूरणादिनिः ।” दशमिनौ ।  
ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः “अग्रियः” अग्रजः त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । “पूर्व-  
स्मिन्काले जातः पूर्वजः ।” जघन्यजः कनिष्ठः “कनीयानित्यपि” यत्रीयान्  
“यविष्ठः अतिशायन इतीष्ठन् ।” अवरजः अनुजः पंचकं कनिष्ठभ्रातुः । “ज-  
घन्ये ऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवरस्मिन्काले जातः अवरजः ।” ॥ ४३ ॥  
अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अवलस्य । छातध्वर्गादिः । छे छेदने । शान दनि  
पाठः । बलवान् मांसलः अंसलः त्रीणि बलवतः । “अंसो बलमस्यास्तीत्यं-  
सलः ।” तुंदिलः “तुंडिलः । तुंदिकः तुंदितः ।” तुंदिभः “तुंदिभः” तुंदी “तुंदी”  
बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः “पिचिंडिलः” पंच बृहदुदरस्य । तुंदमस्यास्तीति तुं-  
दिलः । तुंदादिभ्य इत् न् मत्वर्थे तुंदियालि इति भगवत्ययश्च । तुंडिमौ ॥ ४४ ॥

अवटीटो ऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलांगस्त्वपोगंडः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥

खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ॥

ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि विपिटनासिकस्य । विग्रहस्तु नासिकायाः नतं अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषो ऽवटीटः । अर्शआद्यच् । केशवः केशिकः “केशवान्” केशी त्रयं प्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः केशाः संत्यस्य केशवः । बलिनः बलिभः द्वे जरया श्लथचर्मणः । बलिस्त्वक्संकोचो ऽस्ति यस्य स बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलांगः अपोगंडः द्वे निसर्गतो न्यूनावयवस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपोगंडः । पृषोदरादिः । पौगंड एकदेशो ऽस्य पोगंडः पौगंडश्चेत्यपि । पोगंडो विकलांगकः इति रत्नकोशः । पौगंडो विकलांगः स्यादिति हलायुधश्च । ” खर्वः ह्रस्वः वामनः त्रयं ह्रस्वस्य “खुजा इति ख्यातस्य । ” खरणाः खरणसः द्वे तीक्ष्णनासिकस्य “सरळनाकील इति ख्यातस्य । ” खरणाः सांतः । विग्रः “विग्रः विग्रुः विग्र्यः । विग्रता नासिका यस्येति विग्रहः । नासिकाशब्दस्य आदेशः ख्यश्चेति । विग्रो विग्रुर्विनासिक इति रभसः । ” गतनासिकः द्वे गतनासिकस्य “नक्टा इति ख्यातस्य ” ॥ ४६ ॥ खुरणाः सांतः । खुरणसः अदंतः द्वे विकटनासिकस्य । खुरः शफं तद्वन्नासिकस्य । खुरणसौ । प्रज्ञुः “प्रज्ञः” प्रगतजानुकः प्रगते विरले जानुनी यस्येति विग्रहः । शेषे कप् । द्वे यस्य जान्वोर्महदंतरालं वर्तते तस्य “फेंगडा इति ख्यातस्य । ” ऊर्ध्वज्ञुः “ऊर्ध्वज्ञः” ऊर्ध्वजानुः द्वे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वं भवतस्तस्य । संज्ञुः “संज्ञः” संहतजानुकः द्वे संलग्नजानुकस्य । “प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात्प्रज्ञो ऽप्यत्रैव दृश्यते । संज्ञुः संहतजानौ च भवेत्संज्ञो ऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञो ऽप्यूर्ध्वजानुक इति साहस्रांकः ” ॥ ४७ ॥ एडः बधिरः द्वे श्रवणेंद्रियहीतस्य “बहिरा इति ख्यातस्य । ” कुब्जः “न्युब्जः । कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पंगौ मुंडस्तु मुंडिते ॥ ४८ ॥

वलिरः केकरे खोडे खंजस्त्रिषु जरावराः ॥

जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥

भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुगुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

न्युब्जः स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी । गडुलः “गडुरः । गडुः कुब्जे इति मेदिन्याम् ।” द्वे कुब्जस्य “कुवडा इति ख्यातस्य ।” कुक्कुटस्तितौ करौ यस्य सः । कुणिः “कूणिः । निसर्गतः कूणिपंगुपौगंडा इति ख्यातौ ।” द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः “पृष्णिः” अल्पतनुः द्वे अल्पतनोर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पंगुः द्वे जंघाविकलस्य । मुंडः मुकुटवपनस्य ॥ ४८ ॥ वलिरः केकरः द्वे नेत्रवियुक्तस्य “काणा, “कैरा, इति ख्यातस्य ।” के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरः खोडः “खोरः अथ खंजके खोडखोरात्रिति रभसः ।” खंजः द्वे गतिविकलस्य “लंगर इति ख्यातस्य ।” त्रिष्विति । जरावराः जराशब्दादवराः अर्वाक्षपटिताः उत्तानाः खंजांतास्त्रिषु वाच्यलिंगा इत्यर्थः । जडुलः “जटुलः” कालकः पिप्पुः त्रयं वर्णस्य देहगतचिह्नविशेषस्य “लासें इति ख्यातस्य ।” तिलकः तिलका आकृतितो वर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य । तिल इव कालकः ॥ अनामयं आरोग्यं द्वे रोगाभावस्य । “आमयस्याभावः अनामयम् । अर्थाभावे रोगाभावः ।” चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । “रुजः प्रतिक्रिया रसनं रुक्प्रतिक्रिया ।” भेषजं औषधं भेषज्यं “भेषजं भेषं रोगं जयति जम् ।” अगदः जायुः पंचौषधस्य । अगदस्ताहचर्याज्जायुर्दंतः पुंनि ॥ रुक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः तत्र रोगमात्रस्य । तत्र रुक्प्रांता । रुजा दावंता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः यक्ष्मा त्रीणि क्षयरोगस्य श्यायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य षडसं इति ख्यातस्य । अयं मुहुर्नामानन्द

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

किलाससिध्मे कच्छां तु पामपामे विचर्चिका ॥

कंडूः खर्जुश्च कंडूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥

कोठो मंडलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ॥

“आपीनसः प्रतिश्या स्यादिति रभसात् । प्रतिश्येत्यपि नाम” ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः शिकेति ख्यातायाः । कासः क्षवथुः द्वे कासरोगस्य “खो-कला इति ख्यातस्य ।” शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य “सूज इति ख्यातस्य” । पादस्फोटः विपादिका द्वे पादस्फोटस्य “खोंटा फुटण्याचा रोग इति ख्यातस्य” ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिवे “श्वेतकुष्ठ” इति ख्यातस्य । कच्छूः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिंगं खर्जुविशेषस्य । “ओली खरूज” इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नांतम् । पामानौ । अपरं टावं-तम् । पामे । कंडूः “कंडुः । खर्जुः खर्जूरी कीटकंडुष्विति हैमः ।” खर्जुः कंडूया त्रयं स्त्रीलिंगं खर्ज्वाः “सुकी खरूज इति ख्यातायाः ।” विस्फोटः पिटकः । “विस्फोटा विटिका स्त्रियामित्यमरमालायाम् । वकारादिरपि विटिकेति ।” द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटिका क्षिपकावत् ॥ ५३ ॥ व्रणः ईर्म अरुः त्रीणि व्रणस्य । ईर्म । अरुपी । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकम् । पुमा-निति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मंडलकं कुष्ठं चित्रं चत्वारि कुष्ठस्य । कोठादिद्वयं मंडलाकृतिकुष्ठस्य “गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य ।” कुठादिद्वयं श्वेत-कुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे अर्शरोगस्य “मूळव्याध, अर्श” इति ख्या-तस्य । “अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र” ॥ ५४ ॥ आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्र-निरोधस्य “मलवद्धरोग इति ख्यातस्य ।” ग्रहणीरुक् प्रवाहिका द्वे संग्रहणीरो-गस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति गुदमस्यां सा प्रवाहिका । मलप्रवहणं प्रवा-हिकेति स्वामी । “प्रवाहिका रुक् रोगः ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरिती-

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः सगाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

“श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्रिद्रुमकः” (?)

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिपु ॥ ५६ ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ ॥

वार्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लासू आमयावी विकृतो व्याधितो ऽपटुः ॥

आतुरो ऽभ्यमितो ऽभ्यांतः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

कारहस्वो ऽपि ।” प्रच्छर्दिका वमिः “वमी वम इति पुंलिंगो ऽपि” वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्राद्यं द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते । विद्रधिरुदरादौ गंडभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । “आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः ।” ज्वरः प्रसिद्धः । मेहति मूत्रयते ज्ञेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । भगंदरो गुह्यसमीपे विस्फोटविशेषः । “श्लीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः वल्मीकमिव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य वारुळ इति ख्यातस्य । केशघ्नः इंद्रुमकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चाई इति प्रसिद्धस्य ।” अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दात्पूर्वं मूर्छितांतास्त्रिपु वाच्यलिंगा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी भगदंकारः भिषक् वैद्यः चिकित्सकः पंच वैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजौ । वार्ताः निरामयः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यांतः । “कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दत्ते निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यादिति हैमः ।” उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः ग्लासूः द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः आतुरः अभ्यमितः अभ्यांतः सप्तकं रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पानायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः “दद्रूणः दद्रूणः दद्रूणः” दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुक्तस्य ।

१ इदमर्थं तालपत्रयुक्तके ऽभिन वा नार्हेत वेति न निर्धार्यते, मन्त्रश्रवणं दर्शयिष्यते ॥

दद्गुणो दद्गुरोगी स्यादर्शोरोगयुतो अर्शसः ॥

वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारो अतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्ने अक्षिण चाप्यमी ॥

उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुंदिलतुंदिभौ ॥

किलासी सिध्मलौ अधो अदृक् मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

दद्गुः खर्जुभेदः “दाद इति प्रसिद्धा ।” अर्शोरोगेण युतः अर्शस इत्युच्यते एकम् । वातकी वातो अतिशयितो अस्य । वातातीति कुगागमः इतिप्रत्ययश्च । रोगे चायमिष्यते । नेह वातवती गुहा । वातरोगी द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः अतिसारकी द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लिन्नाक्षः चुल्लः चिल्लः पिल्लः चत्वारि क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य पुंसः “चिपडा इति ख्यातस्य ।” अमी चुल्लचिल्लपिल्लास्त्रयः क्लिन्ने अक्षिण च क्लेदयुक्ते नेत्रे अपि वर्तते “चिपडे डोळे इति ख्यातेषु” उन्मत्तः उन्मादवान् द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादो वातपित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी त्रीणि कफयुक्तस्य ॥ ६० ॥ रुजा रोगेण भुग्ने वक्रपृष्ठो अधोमुखस्तत्र न्युब्ज इत्येकम् । वृद्धनाभिः तुंदिलः “तुंडिलः” तुंदिभः “तुंडिभः” त्रीणि वातादिनोन्नतनाभेः । किलासी सिध्मलः द्वे सिध्मयुक्तस्य “शिव्या इति ख्यातस्य ॥” अंधः अदृक् द्वे दृष्टिहीनस्य “अंधळा इति ख्यातस्य ।” अदृशौ । मूर्छालः मूर्तः मूर्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं तेजः रेतः बीजं वीर्यं इंद्रियं षट् रेतसः । मायुः पित्तं द्वे पित्तस्य । मायुरुदंतः पुंसि । कफः श्लेष्मा द्वे कफस्य । श्लेष्माणौ । त्वक् असृग्धरा “असृग्धारेत्येके” द्वे चर्मणः । त्वचौ । “त्वच इत्यदंतः । त्वचेति टावन्तश्चान्यत्र ।” ॥ ६२ ॥ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यं आमिषं षट् मांसस्य । उत्तमं शुष्कमांसं वह्नूरं “वह्नुरमिति ह्रस्वोकारमपि” त्रीणि शुष्कमांसस्य । तत्र वह्नूरं त्रिषु । वह्नूरा ॥ ६३ ॥ रुधिरं असृक् लोहितं अस्त्रं रक्तं क्षतजं शोणितं सप्त रक्तस्य । असृजी । वुक्का “वूक्का” अयमांसं द्वे हृद-

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वह्वूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

सुधारे ऽसृक्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ॥

बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ॥

तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलो ऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

अंत्रं पुरीतत् गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यथ वस्त्रसा ॥

स्नायुः स्त्रियां कालखंडयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

यांतर्गतपद्माकारमांसभेदस्य कळीज इति ख्यातस्य । ” तदेव हृदयम् । उक्तं च । पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विध्वस्यायतनं महदिति । बुक्का स्त्री । ” बुक्काग्रमांसमिति समस्तमपि । ” हृदयं हृत् द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थमित्येके । हृदी हृदि । भेदः वपा वसा त्रीणि मांसजन्यस्त्रेहस्य । “चरवी मांदे इति ख्यातस्य । ” भेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शिरो ग्रीवाशिरा । या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा मन्येत्युच्यते एकम् । नाडी धमनिः शिरा त्रयं शिरायाः । नाडी इति ख्यातायाः । ” सिरिति दंत्यादिरपि । कृदिकारादक्तिन इति ङीपि धमनीत्यपि । तिलकं क्लोम द्वे मांसपिण्डविशेषस्य पुष्फुस इति ख्यातस्य । क्लोममित्यदंतमपि । मस्तिष्कं “मस्तिकम् । अथ मस्तिको मस्तुलिङ्गो ऽपीति त्रिकाण्डशेषः । ” गोर्दं “गोदः” द्वे मस्तकसंभूतघृताकारस्त्रेहस्य “गोद मेदू” इति ख्यातस्य । किट्टं मलः द्वे कर्णादिगतमलस्य । “वसा शुक्रमसृक् मज्जा कर्णाविष्णूत्रविष्णखाः । श्लेष्माश्रुद्वृषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः” ॥ ६५ ॥ अंत्रं ” आंत्रमित्यपि मनोरमायामुक्तम् । ” पुरीतत् पुरीं शरीरं तनोतीति । द्वे अंत्रस्य “आंतं इति ख्यातस्य । ” पुरीतनी पुरीतंति । “पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । ” गुल्मः ग्रीहा द्वे वामकुक्षिस्थमांसपिण्डविशेषस्य । ग्रीहानौ । “ग्रीहाशब्दटावन्तो अपि । वस्त्रसा स्नायुः द्वे अंगप्रत्यंगसंधिवंधनरूपायाः स्नायोः “शिरा इति ख्यातायाः । ” कालखंडं यकृत् द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ शृणिका “नृगीका” स्वर्दिनी नासा



सृणिका स्यंदिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥  
 (“नासामलं तु सिंघाणं पिंजूपं कर्णयोर्मलम् ॥”) (१)  
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥  
 पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियौ ॥  
 स्यात्कर्परः कपालो ऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥  
 स्याच्छरीरास्थि कंकालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥  
 शिरोस्थनि करोटेः स्त्री पार्श्वस्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥  
 अंगं प्रतीको ऽवयवो ऽपघनो ऽथ कलेवरम् ॥  
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥  
 कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

त्रीणि लालायाः “लाल इति ख्यातायाः ।” स्यंदिनी दंत्यादिः । दूषिकेत्येकं  
 नेत्रयोर्मलस्य ” उक्तीर पू इति ख्यातस्य । दूषीका दीर्घमध्यापि । दूषिर्दूषी चेत्य-  
 प्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंहाणं सिंहानं चेत्यपि । पिंजूप इत्येकं  
 कर्णमलस्य ” । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । उच्चारः अवस्करः शमलं शकृत्  
 ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्टा विट् नव विष्टायाः । “उच्चार्यते त्यज्यते  
 इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इत्यवस्करः ।” गूथं वर्चस्कं पुंसि क्लीबे  
 च । शकृती । “विट् तालव्यमूर्धन्यात्यः । विशौ । विषौ । गूथं पुरीषं वर्चस्क-  
 मित्यपि पाठः ।” कर्परः कपालः द्वे शिरोस्थिखंडस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं  
 कुल्यं अस्थि त्रीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥ कंकाल इत्येकं शरीरगतास्थिपंजरस्य  
 “सांगाडा, पिंजरा इति ख्यातस्य ।” कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिखंडस्य “कणा  
 इति ख्यातस्य ” । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । “करोटीति डीपंतापि ।  
 यदाह पुष्पदंतः । नृकरोटीपरिकर इति ” । पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थनि ” वर्गडी  
 इति ख्याते । ” ॥ ६९ ॥ अंगं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहावयवस्य ।  
 कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुखादि गृह्णाति । वि-  
 विधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश देहस्य ।  
 वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाग्र प्रपदं द्वे पादाग्रस्य चवडा इति ख्यातस्य ।

पादाग्रं प्रपदं पादः पदं विश्वरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

तङ्गं धीं घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥

जंघा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वंक्षणः ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

कटो नाश्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्गती ॥

पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

कूपकौ तु नितंबस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ॥

पादः । पादो बुद्धे तुरीयांशे शैलप्रत्यंतपर्वते । चरणे च मयूखे चेति कोशांतरे ।  
पत् अंग्रिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दांतः पत् । “पदं अंगिरिति पादे अदंतः पद-  
शब्दः” ॥ ७१ ॥ तङ्गं धीं पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रंथिविशेषौ घुटिके गुल्फाविति चो-  
च्येते द्वयं “पायांश्चा घोट्टा इति ख्यातस्य ।” घुटिके स्त्रियाम् । द्वित्वाद्धिवचनम् ।  
न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधःप्रदेशः पार्ष्णिरित्येकं खोट्ट इति ख्यातस्य ।  
“पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात् ध्वजिनीकटाविति तु रंतिदेवः । जंघा प्रसृता द्वे  
जंघायाः पोट्टरी इति प्रसिद्धायाः ।” जानु ऊरुपर्व अष्ठीवत् त्रयं जानूरुसंधेः “टोपर  
गुडघा इति ख्यातस्य” । तत्राष्ठीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवन्ती  
॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः द्वे जानूपरिभागस्य “मांडी इति ख्यातस्य ।” ऊरोरुप-  
रिभागः सक्थीति कचिद्भेदो दृश्यते । तस्योरोः संधिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं  
पायुः त्रीणि विष्टानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदंतः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसनिर्ग-  
मभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्युच्यते स पु-  
मान् । एकम् । कटिः “कटीति लीपन्तापि ।” श्रोणिः “श्रोणी” ककुद्गती त्रयं  
स्त्रीलिंगं कट्याः । “ककुद्गुपांस इव मांसपिण्डः सो प्रतिशयिनो ज्ञ्यां ककुद्गती ।”  
स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाद्भागो नितंब इत्येकम् । “निभृतं तन्मयं का-  
मुकैः नितंबः । तमु कांक्षायाम् ।” जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । जघनं न्यात्  
स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपीति । “वांदन ओटी इति ख्याते” ॥ ७४ ॥ नितं-  
वस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गतौ कुकुन्दरे न्यानाम् । “ककुद्गती-

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

भगं योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढ्रो मेहनशेफसी ॥

मुष्को ऽडकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिचंडकुक्षी जठरोदरं तुदं स्तनौ कुचौ ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रौडं भुजांतरम् ॥ ७७ ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥

स्कंधो भुजशिरो ऽसौ ऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

रपि” एकम् । द्वयहीने क्लीबे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्थमांसपिंडयोः “कुले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिंडौ कटिप्रोथौ । स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलकाविति रभसः । कटिप्रोथाविति नामद्वयं वा । प्रोथो ऽश्वघोणाध्वगयोः कट्यामिति हैमः ।” वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्रे च उपस्थ इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः । शिश्रः मेढ्रः मेहनं शेफः “शेपः” चत्वारि शिश्रस्य । मेढ्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अंडकोशः “मूर्धन्यातो ऽपि ।” वृषणः त्रीण्यंडकोशस्य “भांडकुली इति ख्यातस्य ।” पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं “माकडहाड इति ख्यातस्य ” ॥ ७६ ॥ पिचंडः “पिचिंडः” कुक्षिः जठरं उदरं तुदं पंच जठरस्य । तत्र पिचंडकुक्षी पुंसि । “जठरं विकल्पेन पुंसि । जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिष्विति मेदिनी ।” स्तनः कुचः द्वे वक्षोजस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्तनाग्रस्य । चूचुको ना कुचाननेमिति रत्नकोशः । “चूष्यते पीयत इति चूचुकम् ।” क्रौडं भुजांतरम् ॥ ७७ ॥ उरः वत्सम् । पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसीति रुद्रः । वक्षः पंच वक्षसि । तत्र क्रौडं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां तु क्रौडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः पृष्ठमित्येकम् । स्कंधः । स्कंधः प्रकांडे कार्ये ऽसे विज्ञानादिषु पंचसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः । भुजशिरः अंसः त्रीणि भुजशिरसः “खांडा इति ख्यातस्य ।” तस्य स्कंधस्य संधी जत्रुशब्दवाच्यौ एकं “नपुंसकम्” ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं कक्षः द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः पार्श्वमित्येकम् । मध्यमं अवलग्नं मध्यः

मध्यमं चावलग्नं च मध्यो ऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥

अस्योपरि प्रगंडः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ॥

पंचशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अंगुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी ॥

मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

पुनर्भवः कररुहो नखो ऽस्त्री नखरो ऽस्त्रियाम् ॥

त्रीणि तनुमध्यस्य माज, “कमर” इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिशब्दत्रये-  
ऽप्यन्वेति । ” परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः बाहुः “बाहः ।  
बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरः । बाहो बाहुरिति स्मृत इति देशिकोशः । ” प्रवे-  
ष्टः दोः चत्वारि भुजस्य । “स्त्रियां तु भुजा बाहा । ” दोषो । शसादौ दोषः  
दोष्णेत्यादि । “दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयात् । दोषेति  
टावन्तो ऽपि वर्तते । ” कफोणिः “कफणिः । कफोणिः कफणिर्द्वयोरिति शब्दार्णवः । ”  
कूर्परः “कर्परः” द्वे कौपर इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगंड  
इत्येकम् । तस्य कूर्परस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसंधिर्मणि-  
बंधः तमारभ्य कनिष्ठापर्यंतं करस्य मांसलो वहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् ।  
पंचशाखः पंच शाखा इवांगुलयो ऽस्य । शयः “शमः । पाणिः शमः शयो  
हस्त इत्यमरमाला । ” पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी “प्रदेशिनीत्यपि ”  
द्वे अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ॥ ८१ ॥ अंगुली करशाखा द्वे अंगुलीमात्रस्य । ता अं-  
गुल्यः क्रमेण अंगुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणं योन्यमस्याः ।  
वृक्षणो ऽनया शिरश्छेदनात् अत एवास्यां पवित्रीक्रियते । कनिष्ठिका इति संज्ञा-  
भिरुच्यते एकैकम् । तत्रांगुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी तत्स्वरूपदर्शनार्थमि-  
ह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः “पुनर्भवः” कररुहः नखः नखरः  
चत्वारि नखस्य । “नखरः पुंसि स्त्री च । नखरं त्रिविधं अमरनाम्ना । ”  
तर्जन्यादिभिस्त्रिभिर्गुलिभिर्धुते ऽंगुष्ठे विस्तृते प्रादेशादयः क्रमान्मुः । “प्रदेश

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृतांगुलौ ॥ ८४ ॥

द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावंजलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥

स रलिः स्यादरलिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरम् ॥

इति ह्रस्वादिरपि” एकैकम् । तथा हि । तर्जनीसहितांगुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहितांगुष्ठविस्तारे तालः । अनामिकायुते ङुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥ कनिष्ठासहिते ङुष्ठे विस्तृते वितस्तिः द्वादशांगुलः । द्वादश अंगुलयः प्रमाणमस्य । प्रमाणे मात्रच् । द्विगोर्नित्यमिति तस्य लुक् । तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यच् प्रत्ययः । द्वे । साहचर्याद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः “चर्पटः । चर्पटः स्फार-विपुले चपेटे चर्पटे ऽपि चेति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ” प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि वि-स्तृतांगुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः स्यात् । “सिंहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलावि-त्यविसर्गपाठः । प्रतते प्रलिष्टे वा तले ऽत्र प्रतलः । ” निकुब्जो निःशेषेण कुब्जी-कृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । “प्रसृत इति पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्येति विग्रहः । प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाजलौ तु पुंलिंगो जंघायां प्रसृता मतेति मेदिनी ” । एकम् । द्वौ द्वौ प्रसृता संहतौ चेदंजलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्परधोभागे हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यं-गुलमितो ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रलिरित्येकं “मुंढा हात इति ख्या-तस्य । सरलिरित्यपि स्त्रियामपि । ” निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः अरलिरित्येकं स्त्रियाम् । “अरलिः पुमानपि । नारलिः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे विततांगुलाविति रद्रविश्वप्रकाशौ । ” मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितम् ॥ ८६ ॥ तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरंतरं व्यामः । ऊर्ध्व-

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

कंठो गलो ऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ॥

कंबुग्रीवा त्रिरेखा सा ऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुंडमाननं लपनं मुखम् ॥

क्रीवे घ्राणं गंधवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ॥

अधस्ताच्चिबुकं गंडौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥ ९० ॥

रदना दशना दंता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

विस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं त्रिषु ।  
स्त्रियां तु पौरुषी । दोःपाणिरिति सविसर्गपाठो ऽपि ॥ ८७ ॥ कंठः गलः द्वे “ग्री-  
वाग्रभागस्य गोंकनळी गोंकटी नरळी इति ख्यातस्य ।” ग्रीवा शिरोधिः । शिरः  
धीयते ऽस्याम् । कर्मण्यधिकरणे चेति अधिकरणे किप्रत्ययः । कंधरा त्रीणि “मान  
इति ख्यातस्य ।” शिरोधिरपि स्त्री । सा ग्रीवा तिसृभी रेखाभिर्विशिष्टा कंबुग्रीवा  
स्यादित्येकम् । अवटुः घाटा कृकाटिका त्रीणि ग्रीवाशिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य । “ग्री-  
वायामुन्नतभागस्य घांटी इति ख्यातस्येति केचित् ।” तत्रावटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्त्रं  
आस्यं वदनं तुंडं आननं लपनं मुखं सप्त मुखस्य । “आस्यंते वर्णा येन अस्यते  
आसौ वा ऽस्मिन् तदास्यम् । प्यत् ॥ मुखं मुखांतरालं च द्वयमास्यमितीरितमिति  
शाश्वतः ।” घ्राणं गंधवहा घोणा नासा । नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे दाशणि  
स्त्रियाम् । “नसा नस्या । घ्राणं गंधवहा नासा नसा नस्या च नासिकेति साह-  
सांकः ।” नासिका । पंच नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः अधरः रदनच्छदः  
दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ । केचिदुपरिवर्त्योष्ठः  
अधोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम् । अधरोष्ठः विवोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।  
चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे । गंडः कपोलः द्वे कपोलस्य “गाल  
इति ख्यातस्य ।” तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो गंड इति ग्रंथांतरम् । ताभ्यां कपो-  
लाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् । हनुः पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियाम् । तत्परो ह-  
नुरिति ओकारघटितपाठो ऽपि ॥ ९० ॥ रदनः दशनः दंतः रदः चत्वारि दंतस्य ।  
तालु काकुदं द्वे तालुनः । रसज्ञा रसना । “तालव्या अपि दंत्याभेदादौ शिवात्वात्

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रांतावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥

ललाटमलिकं गोधिरुध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥

दृग्दृष्टी चास्रु नेत्रांबु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अपांगौ नेत्रयोरंतौ कटाक्षोऽपांगदर्शने ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसना तथेत्युक्तेः रसनाशब्दो दंत्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यादिति मेदिनी ।” जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः । प्रांताविति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रांतौ सृक्किणी स्याताम् । ईवंतस्य स्त्रियामेकवचनम् । नांतस्य क्लीवे वा द्विवचनमेतत् । सृक्कि इति इदंतस्य क्लीवे द्विवचनं वा । सृक्किण्यां सृक्कि सृक्क चेति शब्दभेदात् । “सृक्केति नांतस्य क्लीवे सृक्कणीति पाठः । कवयुक्तमिति मते तु । यथा सृक्किणी स्त्रियाम् । सृक्कि नांतमिदंतं च । सृक्केति नांतम् । सृक्कसृक्कमदंतं चेत्यन्यत्र” एकम् ॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य । “अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यमिति राजदेवः ।” गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ एकम् । भ्रूः । नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनदमश्रुकैतवे इति कोशांतरम् । अक्षः कनीनिका मध्यगतकृष्णमंडलं तारकेत्युच्यते एकम् ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अष्टौ नेत्रस्य । चक्षुषी । दृशौ । अस्रु नेत्रांबु रोदनं अस्रं अश्रु पंच नेत्रोदकस्य । अस्रु दंत्यमध्यम् । अंत्यं तालव्यमध्यम् । अस्रमदंतं दंत्यमध्यम् । “तालव्यमध्यमपि ” ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरंतौ अपांगौ एकम् । अपांगेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष इत्युच्यते । अपांगस्त्वंगहीने स्यान्नेत्राति तिलकेऽपि चेति विश्वः । कर्णः शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः षट् कर्णस्य । स्त्रीति विशेषविधानात् संकरो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्धा मस्तकः पंच शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः “चिकूरः । कुंतला

चिकुरः कुंतलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

तद्वृंदे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुंतलाः ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखंडकैः ॥ ९६ ॥

कवरी केशवेशो ऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ॥

शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

मूर्द्धजास्त्रस्ताधिकूराधिकूराः कचा इति दुर्गः । ” कुंतलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वृंदे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुंतलाः द्वे कुटिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लंबमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः शिखंडकः “शिखंडिकाः शिखंडकः । शिखंडकशिखंडिकाविति वाचस्पतिस्तुभूती । शिखंडो वर्हचूडयोरिति मेदिन्याम्” । द्वे कुमारचूडायाः ॥ ९६ ॥ कवरी केशवेशः द्वे केशबंधरचनायाः । कवरी स्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिवद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल इत्येकं “वृचडा इति ख्यातस्य । ” शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपादयौ । सटा जटा द्वे व्रतिनः शिखायाम् ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । “प्रवेणिरित्यपि । प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी । ” शीर्षण्यः शिरस्यः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुंतलहस्तः ॥ ९८ ॥ तनूरुहं रोम लोम त्रयं रोम्णः । पुंमुखे पुंनो यक्त्वे तस्य रोम्णो वृद्धौ सत्यां तद्रोम श्मश्रु स्यात् एकं “दादी इति ख्यातस्य” । श्मश्रुणी । आकल्पः वेपः । “वेश इति तात्पर्यान्तो ऽपि । वेशो वेद्यगुहे गुह । नेपथ्ये चेति मेदिनी । ” नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पंच अलंकृतस्य शोभायान् । नेपथ्यं तु प्रसाधने । रंगभूमौ वेपभेद इति दैनः । नेपथ्यशब्दः पुंन्यपि । नेपथ्यः



आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥  
 दशैते त्रिष्वलंकर्ता ऽलंकारिष्णुश्च मंडितः ॥  
 प्रसाधितो ऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥  
 विभ्राट् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया ॥  
 अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥  
 मंडनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ॥  
 चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥  
 बालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥  
 कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुंडलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥  
 ग्रैवेयकं कंठभूषा लंबनं स्याल्ललंतिका ॥

स्यादलंकारे रंगज्यायां नपुंसकमिति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादि द्वयमलंकरणस्य  
 वा ॥ ९९ ॥ एते अलंकर्तादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । अलं-  
 कर्ता अलंकारिष्णुः द्वे अलंकर्तरि । अलंकर्तुं शीलमस्यालंकारिष्णुः । मंडितः प्र-  
 साधितः अलंकृतः भूषितः परिष्कृतः “परिष्कृतः” पञ्च अलंकृतस्य ॥ १०० ॥  
 विभ्राट् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः त्रयमतिशयेन शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूष-  
 अलंक्रिया द्वे भूषणक्रियायाः । “भूषा तु स्यादलंक्रियेत्यपि पाठः ।” अलंका-  
 आभरणं परिष्कारः “परिष्कारः” विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मंडनं पञ्चालं-  
 रस्य । मुकुटं “मकुटं” किरीटं द्वे “किरीटस्य । तत्र किरीटं पुंसि क-  
 च ।” चूडामणिः शिरोरत्नं द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतो नायव-  
 मणिः तरलः स्यात् पदक इत्यादिख्यातस्य एकम् ॥ १०२ ॥ बालपाश्या पारि-  
 तथ्या द्वे सीमंतभूषणस्य । “स्वामी तु प्रथमं बालं बंधनं मुक्तावलीनामित्याह  
 परितस्तथाभूतैव पारितथ्या ।” पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका  
 कर्णस्यालंकारे ऽर्थे । कर्णललाटात्कनलंकारे इति कन् । कर्णिका कर्णभूषणमिति  
 तालपत्रं “ताडपत्रं” द्वे ताटकस्य तानवड इति ख्यातस्य । कुंडलं कर्णवेष्टनं  
 कुंडलस्य । तत्र कर्णिका स्त्रीभिरेव धार्यते । इदं पुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेय-  
 कंठभूषा द्वे ग्रीवाभरणस्य । “ग्रैवेयं ग्रैवं चेत्यन्यत्र” । लंबनं ललंतिका द्वे अ-

स्वर्णैः प्रालंबिका ऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

हारो मुक्तावली देवच्छंदो ऽसौ शतयष्टिका ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावत्येकयष्टिका ॥

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयो ऽस्त्रियाम् ॥

केयूरमंगदं तुल्ये अंगुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

साक्षरां ऽगुलिमुद्रा स्यात्कंकणं करभूषणम् ॥

स्त्रीकट्यां मेखला कांची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥

क्रीवे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृंगखलं त्रिषु ॥

नामिलंबितकंविकायाम् । सैव ललंतिका स्वर्णैः कृता प्रालंबिका स्यात् एकम् । सैव ललंतिका मौक्तिकै रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥ १०४ ॥ हारः । द्वियते मनो ज्ञेनेति । अथवा हारयति मनः । मुक्तावली “द्वे मुक्ताहारस्य ।” असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छंदः एकम् । देवच्छंदौ । यष्टिभेदाद्वनानां भेदात् गुच्छादयो हारभेदाः स्युः । “गुत्सगुत्सार्धगोस्तना इत्यपि पाठः ।” ते यथा । द्वाविंशत्यष्टिको गुच्छः । चतुर्विंशतियष्टिको गुच्छार्धः । चतुर्यष्टिको गोस्तनः ॥ १०५ ॥ द्वादशयष्टिको अर्धहारः । विंशतियष्टिको माणवकः । एकयष्टिका एकावली । सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् । ॥ १०६ ॥ आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोटाभरणस्य “पौंची इत्यादिख्यातस्य ।” केयूरं अंगदं द्वे प्रगंडभूषणस्य “वाहुवटे, वाहुवंद इति ख्यातस्य ।” के वाहुशिरसि यौति केयूरम् । यु मिश्रणे । अंगुलीयकं कर्मिका द्वे अंगुल्याभरणस्य आंगुठी इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥ कर्मिकैव रामनामाक्षरयुता चेदंगुलिमुद्रेत्येकम् । कंकणं करभूषणं द्वे मणिवंभूषणस्य “कांकणं इति ख्यातस्य ।” कंकणो ना प्रतिसर इति रत्नकोशः । मेखला कांची “कांभिः” सप्तकी रशना “दंत्यमध्यापि” ॥ १०८ ॥ सारसनं पंच स्त्रीणां कटिभूषणस्य “दाव, कंवरपट्टा इति ख्यातस्य । एकयष्टिर्भवेत्कांची मेखला त्वष्टयष्टिका । रत्नना

पादांगुदं तुलाकोटिर्मंजीरो नूपुरो ऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघंटिका ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थं रांकवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तंत्रकं च नवांबरम् ॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्वैतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥

षोडश ज्ञेया कलापः पंचविंशक इति भेदास्त्विह नोक्ताः । ” शृङ्खलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य “ कडदोरा इति ख्यातस्य । ” शृङ्खला शृङ्खलः । पादांगुदं तुला-कोटिः “ तुलाकोटी ” मंजीरः “ मंजीलः ” नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः पादकटकः षट्कं नूपुरस्य “ तोरड्या पैजण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकस्य वाळे इति ख्यातस्येति मतम् । ” तुलाकोटिः स्त्री । मंजीरो न स्त्रियाम् । किंकिणी “ किंकि-णिः कंकणी । कंकणः स्यात्प्रतिसरः कंकणी क्षुद्रघंटिकेति भागुरिः । ” क्षुद्रघं-टिका द्वे घागरी “ धुंगुर ” इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणां योनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति भावः । क्षौमादित्येतद्विना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । तंत्रकं चेति चकारादेकादशं तंत्रकं च त्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं क्लीबमेव । त्रिष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगा-दिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादिवस्त्रं वाल्कं ज्ञेयम् । क्षुमा अतसी तद्वि-कारः क्षौमम् । आदिना शाणसित्यादि एकं त्वङ्मयस्य । फालं कार्पासं बादरं त्रीणि फलविकारस्य कार्पासवस्त्रस्य । कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं रांकवमित्येकम् । “ अत्र मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यं तेन कंवलाद्यपि ” ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तंत्रकम् । तंत्रादचिरापहतम् । नवांबरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरं वस्त्र इति प्रसिद्धस्य । निर्गता प्रवाणी तंतुवायशस्त्राका जस्मात् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्तदुद्गमनीयमित्येकम् । “ युगमित्यादिबक्षितम् ” ॥ ११२ ॥ यद्वैतं कौशेयं

क्षौमं दुकूलं स्याद्दे तु निवीतं प्रावृतं त्रिपु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटो ऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककंबलौ ॥ ११६ ॥

अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके ॥

तत्पत्रोर्ण एकम् । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिंगम् । क्षौमं  
दुकूलं द्वे पटवस्त्रस्य “पाटाव इति ख्यातस्य ।” निवीतं प्रावृतं द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥  
वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयोः प्रांतयोः दशाः स्युः । एकं स्त्रीलिङ्गं बहुवचनांतं च नित्यम् ।  
“वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु । दशाः वस्तयः द्वे वस्त्रप्रांतयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे  
दशाः । स्त्रीपुंसयोर्वहुत्वे च वस्तयः । दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रांते भूम्नि योपिति ।  
वस्तिर्द्वयोर्निरुद्धे नाभ्यधो भूम्नि दशास्तु चेति मेदिनी ।” दैर्घ्यं आयामः आ-  
रोहः “आनाह इति रामाश्रमीकारः ।” त्रयं वस्त्रोर्दैर्घ्यस्य “लांबी इति ख्या-  
तस्य ।” परिणाहः विशालता द्वे विस्तारस्य रुंदी इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥  
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः “लक्तक इत्यपि” कर्पटः द्वे जी-  
र्णवस्त्रखंडस्य “फडकें, छाटी इति ख्यातस्य ।” वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं  
“चैलं” चेलो ऽधमे त्रिपु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।” वसनं अंशुकं पट-  
वस्त्रस्य । “अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरिति रभसः ॥ ११५ ॥  
सुचेलकः पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य । तत्र पटो ऽस्त्री । वराशिः “वरासिः । वरासिः  
स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यांतेषु रभसः ।” स्थूलशाटकः ॥  
स्थूलवाससः । निचोलः “निचुलो ऽपि । निचुलस्तु निचोले स्यादिति मेदिनी ।”  
प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमपि पिधीयते तस्य । रल्लकः कंबलः ॥  
कंबलस्य ॥ ११६ ॥ अंतरीयं उपसंव्यानं परिधानं अधोऽंशुकं चत्वारि परिधिने  
वाससि । “अधोदेहभागस्यांशुकं अधोऽंशुकम् ।” प्रावारः “प्रावरः” उपरा-

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥  
 संख्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासको ऽस्त्रियाम् ॥  
 नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥  
 अधोर्भुक् वरस्त्रीणां स्याच्चंडातकमस्त्रियाम् ॥  
 स्यान्निष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥  
 अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥  
 प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्कारिणी च सा ॥ १२० ॥  
 परिकर्मगसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥  
 उद्धर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

संगः बृहतिका ॥ ११७ ॥ संख्यानं उत्तरीयं पंच वामस्कंधे यद्धार्यते तस्य उत्तरीयस्य । “उत्तरस्मिन् देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासंगः” । चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां स्तनादिपिधायकस्य कंचुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वात् ङीषि चोलीत्यपि । कूर्परे आस्ते कूर्पासकः । पुंसि क्लीबे च । “कूर्पासस्त्वर्धचोलक इति हारावलिः । हिमानिलयोर्निवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं “रजई दुलई लेप इत्यादिख्यातस्य । नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन वा । “गौरिवाकृतनीशार इति प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अधोर्भुक् अधोर्भुपिधायिकं वस्त्रं तच्चंडातकं स्यात् एकं “परकर, लहंगा इति ख्यातस्य” । ऊर्वोर्ध्वमधोर्ध्वं तत्र स्थितत्वाल्लक्षणया वस्त्रमप्यधोर्ध्वं । स्वार्थे कन् । यत् आप्रपदं पादाग्रपर्यंतं प्राप्नोति वस्त्रादि तत् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितानं उल्लोचः द्वे आतपाद्यपनयार्थमुपरिवद्धस्य चंद्रकाख्यस्य वाससः “चांदवा इति ख्यातस्य । “पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । “दूष्यमिति तालव्यमध्यमपि” । आद्यशब्दात्पटकुटी “डैरा राहुटी तंबु” इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिका “यमनिका” तिरस्कारिणी “तिरस्कारिणी । तिरस्क्रियते जन्या ।” त्रयं जवनिकायाः पडदा “कनाथ” इति ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अंगसंस्कारः द्वे कुंकुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य । “परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म । प्रति-कर्मैति कचित्पाठः । मार्ष्टिः मार्जना मृजा प्रोक्षणादिना देहनिर्मलीकरणस्य ।

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासको ऽथ प्रबोधनम् ॥

अनुबोधः पत्रलेखा पत्रांगुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ॥

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुंकुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतने ॥

रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचंदनम् ॥ १२४ ॥

लाक्षा राक्षा जतु क्लीवे यावो ऽलक्तो द्रुमामयः ॥

लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

उद्धर्तनं उत्सादनं द्वे पिष्टादिना शरीरमलापकरणस्य । आप्लावः आप्लवः ॥ १२१ ॥  
स्नानं त्रीणि स्नानस्य । चर्चा चार्चिक्यं स्थासकः त्रीणि चंदनादिना देहविलेपवि-  
शेषस्य उटी इति ख्यातस्य । “चर्चिकैव चार्चिक्यम् । स्वार्थे ष्यञ्” प्रबोधनं अ-  
नुबोधः द्वयं गतगंधस्य पुनर्गंधव्यक्तीकरणे । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना । पत्रलेखा  
पत्रांगुलिः द्वे कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रवद्व्याः । पत्राकृतिलेखा पत्र-  
पलेखा । कर्लिगादिदेशेषु प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥ तमालपत्रम् । तमालस्य पत्रमिव तमा-  
लपत्रम् । तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके ऽपि चेति विश्वः । तिलकं चित्रकं विशेषकं  
चत्वारि ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । “तमालस्तिलके खड्ग इति विश्वा-  
त्तमाल इत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयं तिलकमिति तुरीयं विशेषकमिति च द्वे न  
स्त्रियां किंतु पुन्नपुंसकयोः । कुंकुमम् ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म अग्निशिखं  
वरं बाह्लीकं “बाह्लिकम् । बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिंगुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिकांश-  
शेषः ।” पीतनं रक्तं संकोचं पिशुनं धीरं लोहितचंदनं एकादश कुंकुमस्य । रक्तं नी-  
ल्यादिरंजिते । कुंकुम इति हैमः । संकोचो मीनभेदे च बंधे क्लीवं तु कुंकुम इति  
विश्वमेदिन्यौ । पिशुनं कुंकुमे ऽपि चेति मेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा राक्षा जतु यावः  
अलक्तः द्रुमामयः पटूं लाक्षायाः । “न लक्तो ऽस्मादलक्तः । द्रुमाणानामयो द्रु-  
मामयः ।” लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं त्रीणि लवंगस्य । देवानां कुसुमम् । कुसुमेष्टु  
देव इव । देवयोग्यं कुसुमं वा । श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकम् । जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् ॥

वंशिकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजौगकम् ॥ १२६ ॥

कालागुर्वगुरु स्यात्तु मंगल्या मल्लिगंधि यत् ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपो ऽप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ॥

तुरुष्कः पिंडकः सिंहो यावनो ऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृक्षधूपो ऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥

कालीयकं कालानुसार्यं त्रयं जायकाख्यगंधद्रव्यस्य पीतचंदन इति ख्यातस्य । ज-  
यति गंधांतरं जायकम् । कालीयकं च कालेयं वर्णकं कांतिदायकमिति व्याडिः ।  
वंशिकं “वंशकं ” अगुरु राजार्हं लोहं कृमिजं जौगकम् ॥ १२६ ॥ कालागुरु  
सप्तकं समार्थकम् । कृष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः । “न गुरुर्यस्मात्तदगुरु । अगुरु-  
जौगके लघाविति हैमादगुरुः पुंस्यपि । अगुरुरिति क्वचित् । लोहो ऽस्त्री शस्त्रके  
लोहे जौगके सर्वतैजस इति मेदिनीकोशाहोहं पुंस्यपि ।” अगुरु इत्यस्य यच्छ-  
ब्देन संबंधः । स्यादित्यस्य त्वंतत्वादुत्तरेण संबंधः । यदगुरु मल्लिगंधि सा मंगल्या  
स्यादित्येकम् । “अत्र जौगकांतानि अगुरुणः । कालागुर्वादि द्वयं कृष्णागुरुणः ।  
त्वित्यत्र तदिति पाठस्तत्र यदगुरु मल्लिगंधि तन्मंगल्येत्यर्थः । यक्षधूपः सर्जरसः  
रालः सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहुरूपः पंच धूपस्य “राल इति ख्यातस्य । अ-  
राल इति वा । रालः सर्जरसो रालो धूपको वह्निबलभ इति रभसः ।” वृक्षधूपः  
कृत्रिमधूपकः द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः पिंडकः सिंहः यावनः चत्वारि  
सिंहाख्यगंधद्रव्यस्य “ऊद, लोबान इति ख्यातस्य ।” तुरुष्कः सिंहके  
म्लेच्छजातौ देशांतरे ऽपि चेति विश्वमेदिन्यौ । पायसः ॥ १२८ ॥ श्रीवासः वृक्ष-  
धूपः श्रीवेष्टः “श्रीपिष्टः । सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताद्वय इति रभसः ।” स-  
रलद्रवः पंच सरलद्रवस्य “विशेषनामकधूप इति ख्यातस्य” । पायसो द्रुमस्य  
क्षीरस्य वा विकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । पायसस्तु  
क्लीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोरिति मेदिनी । मृगनाभिः मृगमदः कस्तूरी त्रयं क-  
स्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । मृगनाभिर्मृगदो मृगः कस्तूरिकापि चेति माधवः ।

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कंकोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ॥

घनसारश्चंद्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनो ऽस्त्रियाम् ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचंदनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी तु पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनम् ॥

कुचंदनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

कर्पूरागस्कस्तूरीकंकोलैर्यक्षकदर्दमः ॥

मदो रेतसि कस्तूर्यामिति मेदिनी । मुख्यराट्क्षत्रयोर्नाभिः पुंसि प्राण्यंगके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति रभसः । ” कोलकं “कोरकम् । ” कोरको ऽस्त्री कुड्मले स्यात्कंकोलकमृणालयोरिति मेदिनी ॥ १२९ ॥ कंकोलकं कोशफलं त्रीणि कंकोळ, गवला इति ख्यातस्य । कर्पूरं घनसारः चंद्रः सिताभ्रः सिताभ इत्यपि । हिमवालुका पंच कर्पूरस्य । चंद्रसंज्ञश्चंद्रपर्यायनामकः । पुंसि कर्पूरः ॥ १३० ॥ गंधसारः मलयजः भद्रश्रीः चंदनः चत्वारि चंदनस्य “ मलयागरु मैलागिरि इति ख्यातस्य । ” भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकं धवलशीतलचंदनविशेषस्य । गोशीर्षमित्येकं उत्पलगंधिचंदनस्य । हरिचंदनमित्येकं कपिलवर्णचंदनस्य । एवं त्रयो भेदाः । तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी । स्वार्थकम् । तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्येति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनं कुचंदनं पंच रक्तचंदनस्य । “ तिलपर्णी नदी आकरो ऽस्यास्ति । अच् डीप् च । ” जातीकोशं जातीफलम् । जातिकोशं जातिफलमित्यपि पाठः । जातिः जाती वा । कोशं फलं इति पृथगपि । जातिर्जातिफले अपि चेति रभसः । कोशो ऽस्त्री कुड्मले पत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । फलं लाभे जातिकोशे बाणान्ने फलके अपि चेति रुद्रः । हे जायफळ इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः पिंडीकृतो नैपथिशेषो यक्षकदर्दम इत्येकम् । “ कर्पूरागस्कस्तूरीकंकोलबुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकदर्दम इष्यत इति व्याडिः । बुसृणं केशरम् । अन्यत्त्ववत् । कुसुमाग-



गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ॥

संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालंबि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्रालंबमृजुलंबि स्यात्कंठाद्वैकक्षिकं तु तत् ॥

यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरासि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

रचना स्यात्परिस्पंद आभोगः परिपूर्णता ॥

उपधानं तूपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

कस्तूरी कर्पूरं चंदनं तथा । महासुगंधिरित्युक्तं नामतो यक्षकर्दम इति धन्वंतरिः ॥”  
गात्रानुलेपनी वर्तिः वर्णकं विलेपनं चत्वारि “गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगंधिद्रव्यस्य उटर्णे इति ख्यातस्य । गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगंध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायो ज्वरागक इति रभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचंदनादिलेपमात्रस्य । कर्पूरागुरुरित्यपि पाठः” ॥ १३३ ॥ चूर्णं वासयोगः द्वे पटवासादिचूर्णमात्रस्य । “वासे सुगंधिकरणे योग उपायो वासयोगः ।” भावितं वासितं द्वे गंधद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गंधमाल्यधूपादिभिर्यः संस्कारः “वस्त्रतांबूलादीनां” सौरभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकम् ॥ १३४ ॥ माल्यं माला स्रक् त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः उपचारादन्यत्रापि प्रयोगः । केशमध्ये धृता माला गर्भक इत्युच्यते एकम् । यन्माल्यं शिखायां लंबमानं तत्प्रभ्रष्टकमित्येकम् । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यंतं क्षिप्तं ललामकमित्येकम् ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कंठादृजुलंबि सरलं लंबमानं तत्प्रालंबमित्येकम् । यन्माल्यं तिर्यगुपर्वीतमनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकं चतुरक्षरम् । “विकक्षमुरस्तत्र भवं वैकक्षकमित्यपि ।” आपीडः शेखरः द्वे शिखास्तु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥ रचना परिस्पंदः द्वे माल्यादिरचनायाः । “परिस्पंद इत्यपि पाठः ।” आभोगः परिपूर्णता द्वे सर्वोपचारिपरिपूर्णतायाः । उपधानं उपवर्हः द्वे उच्छीर्षस्य “उशी इति ख्यातस्य” । उपधीयते आरोप्यते शिरो ज्व उपधानम् । शय्या शयनीयं

शयनं मंचपर्यंकपल्यंकाः खट्वा समाः ॥

गेंदुकः कंदुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्गहः ॥

प्रसाधनी कंकतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृंतकम् ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥

वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

॥ १३७ ॥ शयनं त्रीणि शय्यायाः । वदिति उत्तरेण समत्वद्योतनाय । मंचः पर्यंकः पल्यंकः खट्वा चत्वारि खट्वायाः “पलंग, वाज इति ख्यातायाः” । गेंदुकः “गेंदुकः गंडूकः” कंदुकः द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य । “गिरदी, गालउशी इति ख्यातस्येति केचित्” । दीपः प्रदीपः द्वे दीपस्य । पीठं आसनं द्वे आसनस्य । “विष्टरः पीठमस्त्रियामिति त्रिकांडशेषः” ॥ १३८ ॥ समुद्रकः संपुटकः द्वे संपुटस्य “डवा चौफुला इत्यादिख्यातस्य” । प्रतिग्राहः “प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्गहे । विप्रेभ्यो विधिवद्देये तद्गहे च ग्रहांतर इति मेदिनी ।” पतद्गहः द्वे “पिकदाणी इति ख्यातस्य” । प्रसाधनी कंकतिका द्वे गजदंतादिरचितायाः केशमार्जन्याः फणी इति ख्यातायाः । कंकतं तु प्रसाधनमिति क्लीवकाण्डेऽमरमाला । पिष्टातः पटवासकः द्वे वुका इति ख्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः मुकुरः “मकुरः । मकुरः स्यान्मुकुरवर्षणे वकुलद्रुमे । कुलालदंटे इति मेदिनी । मंकुर इत्यपि केचित्” । आदर्शः त्रीणि दर्पणस्य “आरसा इति ख्यातस्य” । साहचर्यादर्पणः पुंस्येव । आदर्शो दर्पणः प्रोक्त इत्यमरमाला । व्यजनं तालवृंतकं द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुरनेन व्यजनम् ॥ इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥ संततिः गोत्रं जननं कुलम् । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीवमिति कोशांतरे । अभिजनः अन्ययः वंशः अन्ववायः संतानः नव वंशस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः

( विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥ ) (१)

राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥

ब्रह्मचारो गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमो ऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥

विप्रश्च ब्राह्मणो ऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥

विद्वान् विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पंडितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ॥

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छांदसौ समौ ॥ ६ ॥

स्युः एकम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् । राजबीजी राजवंश्यः द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः कुलसंभवः द्वे कुलमात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः “माहाकुलः” कुलीनः । महत्कुलमस्य महाकुलः महाकुले भवो माहाकुलः । कुले भवः कुलीनः । आर्यः सभ्यः सज्जनः साधुः षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारो ऽपि आश्रमशब्दवाच्या इत्यर्थः । कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तदुच्यते इति । एकम् । “वनमेव प्रस्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः । अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः अग्रजन्मा भूदेवः वाडवः विप्रः ब्राह्मणः षट् ब्राह्मणस्य । “वडवायां जातो वाडवः । वडवा द्विजयोषितीति मेदिनी” असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात् । तदुक्तम् । इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते इति । एकम् ॥ ४ ॥ विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदः बुधः धीरः मनीषी ज्ञः प्राज्ञः “प्रज्ञः । प्रज्ञस्तु पंडिते वाच्यलिंगो बुद्धौ तु योषितीति मेदिनी” । संख्यावान् पंडितः कविः ॥ ५ ॥ धीमान् सूरिः कृती कृष्टिः लब्धवर्णः विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी द्वाविंशतिः पंडितस्य । विद्वांसौ । विपश्चितौ । संतौ । ज्ञौ । संख्यावंतौ । कृतिनौ । “संख्या विचारणास्त्यस्य संख्यावान् । लब्धवर्णः स्तुतिर्येन लब्धवर्णः दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूरदर्शी ।” श्रोत्रियः छांदसः

( “मीमांसको जैमिनीये वेदांती ब्रह्मवादिनि ॥

वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि” ॥ १ ॥

“नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥

चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये सांख्यकापिलौ” ॥ २ ॥ ) (१)

उपाध्यायो ऽध्यापको ऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥

मंत्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ॥

हे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमत्र केचित्पठन्ति । तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या । मीमांसकः जैमिनीयः हे मीमांसाशास्त्रवेत्तुः । वेदांती ब्रह्मवादी हे वेदांतशास्त्रज्ञस्य । वैशेषिकः औलूक्यः हे सप्तपदार्थवादिनः । ते च पदार्थाः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः समेति कणादमतम् । सौगतः शून्यवादी हे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलंबिनो नास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः अक्षपादः आक्षपादो वा हे न्यायशास्त्रज्ञस्य । प्रमाणप्रमेयसंशयविपर्ययतर्कैत्यादिषोडशपदार्थवादिनः गोतमस्य । स्याद्वादिकः आर्हकः हे मोक्षो ऽस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः । चार्वाकः लौकायतिकः लौकायतिको वा हे देहात्मवादिनो बौद्धस्य । सांख्यः कापिलः हे तदेवेदं कार्यं जगदिति मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥ उपाध्यायः अध्यापकः हे “उपेत्याधीयते ऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः ।” निषेको गर्भाधानं आदिना पुंसवनादि । तस्य कर्मणः कर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् एकम् । मंत्रो वेदस्तस्य व्याख्याकृत् आचार्यः स्यात् । उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सांगं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति । एकम् । व्याख्यालक्षणं तु । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपो ऽथ समाधानं व्याख्यानं पट्टिर्धमतमित्युक्तम् । अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेष्टा स व्रती ॥ ७ ॥ यष्टा यजमानः इति त्रयेणोच्यते । “आदिष्टीत्यपि पाठः” । व्रतितो । यष्टादे । स यजमानः सोमवति यागे आदेष्टा दीक्षित इत्युच्यते एकम् । इज्याशीलः यायजूकः यजनशीलस्य । “पुनः पुनः भृशं वा यजते यायजूकः ।” विधिना “नोमेन यजेत”-

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

अनूचानः प्रवचने सांगे अधिती गुरोस्तु यः ॥

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

छात्रांतेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चित्तवानभिमभिचित् ॥

इत्यादियागविधायकविधिमात्रेणैष्टवान् यागं कृतवान् स यज्वा स्यात् एकम् । य-  
ज्वानौ ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्युच्यते ।  
वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः एकम् । सोमपीथी “सोमपीती  
सोमपीवी” सोमपाः “सोमपः” द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ । “सर्वदा-  
ज्यं, दीक्षितस्तु तत्कालम् ।” येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिज्ञामा याग इष्टः स  
सर्ववेदाः स्यात् एकम् । “सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । सर्वं वेदयति सर्ववेदाः । वि-  
द्वृ लभे” । सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥ सांगे शिक्षाद्यंगोपेते प्रवचने वेदे अधिती कृताध्यय-  
नो अनूचान इत्येकम् । यो अनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थाद्याश्रमांतरप्राप्तये ल-  
ब्धानुज्ञः स समावृत्तः स्यात् एकम् । अभिषवे स्नाने कृते सति सुत्वा स्यात् । सु-  
यजोर्द्विनिविति सुनेतेर्भूते द्वनिप् । सुत्वन् । सुत्वा सुत्वानौ । अभिषवः स्नपने  
पीडने स्नाने सुरासंधाने च ॥ १० ॥ छात्रः अंतेवासी “अंतवासीत्यपि” शिष्यः  
त्रीणि । गुरोर्दोषाच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । शीलमित्यनुवर्तमाने छात्रादि-  
भ्यो ण इति णप्रत्ययः । अंते समीपे वस्तुं शीलमस्यांतेवासी । शैक्षाः प्राथमक-  
ल्पिकाः द्वे आरब्धाध्ययनानां वटूनाम् । शिक्षां लभते ते शैक्षाः । प्रथमकल्पः आ-  
द्यारंभः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः । एकः समानो ब्रह्मव्रताचारो वेदव्र-  
ताचरणं येषां ते । एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथः परस्परं सब्रह्म-  
चारिण इत्युच्यन्ते । चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्य सभावः । एकम् ॥ ११ ॥  
एकः समानो गुरुर्येषां ते परस्परं सतीर्थ्याः स्युः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः ।

पारंपर्योपदेशो स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारंभ उपक्रमः ॥

यज्ञः सवो ऽध्वरो यागः सप्ततंतुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं वलिः ॥

एते पंच महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

समज्या परिपट्ठोष्ठी सभासमितिसंसदः ॥

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥

प्राग्वंशः प्राक् हविर्गोहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥

तीर्थे ये इति समानस्य सः एकम् । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचित-  
चयनस्य । ऐतिह्यं इतिह द्वयं पारंपर्येण लोकपरंपरया य उपदेश-  
हेत्यव्ययं इतिहेति निपातसमुदायस्तत्र भवमैतिह्यम् ॥ १२ ॥

सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रंथस्य पाणिनेरुपज्ञा एकम् । ज्ञात्वा यः  
क्रमः । यथा ग्रंथस्योपक्रमः ज्ञानपूर्वक आरंभ इत्यर्थः एकम् । यः

यागः सप्ततंतुः मखः क्रतुः सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठादयः पंच  
मका महायज्ञाः स्युः एकम् । तत्र पाठो विधिना वेदादेः पठनं स

वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां गृहागतानां सपर्या अज्ञा-  
मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणामन्नोदकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञ-

लिहरणं स भूतयज्ञः । “पठनं पाठः । भावे वच् । मनुः । अ-  
पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञो अतिथिपूजनमि-

समज्या परिपट् गोष्ठी सभा समितिः संसत् आस्थानी आस्थानं सः  
परिपटौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदः सातं क्लीबे । स्त्री-

“समजंति गच्छंत्यस्यां समज्या । गात्रो ज्ञेका वाचस्तिष्ठंत्यस्य  
समाना वा भांत्यस्यां सभा । सभालक्षणं मनुः । यस्मिन्देदे निदीनां

दक्षयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुरिति । संस-  
समितिः । संसीदंत्यस्यां संसत् । आतिष्ठंत्यस्यामास्थानी । नीदंत्यस्यां

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामग्विदः क्रमात् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थंडिलचत्वरे ॥

चषालो यूपकटकः कुंवा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

यूपाग्रं तर्म निर्मथ्यदारुणि त्वराणिर्द्वयोः ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयो ऽग्नयः ॥ १९ ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतो ऽनलः ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावभौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

पूर्वपश्चिमस्तंभयोरर्पितं दीर्घकाष्ठं प्राग्वंश इति क्वचित् । यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्त-  
क्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः “ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः” एकम् । सभासदः  
सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाः चत्वारि सभ्येषु । “सभां स्तृण्वन्ति सभास्ताराः ।  
स्तृज् आच्छादने । सभायां सावधः सभ्याः । समाजं रक्षन्ति सामाजिकाः” ॥ १६ ॥  
यजुर्विद्वत्विग्ध्वर्युः एकम् । सामविदुद्गाता एकम् । ऋग्वेदवित् होता एकम् ।  
धनैर्वार्याः यजमानेन धनादि दत्त्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः याजकाः द्वे ।  
“आग्नीध्र आद्यो येषाम् । आद्यशब्दाद्ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यादयः षोडश । ऋतौ यजन्ति  
ते ऋत्विजः । कात्यस्तु । वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते इति” ॥ १७ ॥  
परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यन्ते एकम् । वेदीत्यपि ।  
स्थंडिलं चत्वरं द्वे यज्ञार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः यूपस्य शिरसि  
वलयाकारः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् एकम् । यागभूमावंत्यजादिदर्शनवारणाय  
सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुंवा स्यात् “एकम् । स्त्रियाम्” ॥ १८ ॥ यूपाग्रं तर्म द्वे  
यूपाग्रे । तर्मणी । निर्मथ्यदारुणि अग्निसिद्धयर्थं निर्मथनीये काष्ठे अरणिरित्ये-  
कम् । स्त्रीपुंसयोः । “अरणीति स्त्रियाम् ।” दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः  
एते त्रयो ऽग्नयः अग्निविशेषाः स्युः एकैकम् । “क्वचित्तु त्रयाणां द्वंद्वः पठ्यते ।”  
॥ १९ ॥ इदमग्नित्रयं त्रेता स्यात् एकम् । “त्रित्वं इता” त्रेता । स्त्री । त्रेते ।  
मंत्रादिना संस्कृतो ऽग्निः प्रणीत इत्येकम् । समूहः परिचाय्यः उपचाय्यः एते त्रयः

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ॥

तस्मिन्नानाय्यो ऽथाम्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥

ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिधने ॥

गायत्रीप्रमुखं छंदो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ॥

धैवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमानं तु पायसम् ॥

हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्तुवादिकम् ॥ २४ ॥

अग्नौ प्रयोगो ऽस्ति येषां ते । अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे प्रयुक्ताः ॥ २० ॥ गार्ह-  
पत्यादानीयोद्भूत्य यो दक्षिणाग्निः प्रणीयते प्रवेद्यते तत्र आनाय्य इत्येकम् । अमायी  
स्वाहा हुतभुक्प्रिया त्रयमग्नेः प्रियायाम् । अस्य स्वाहाशब्दस्य नाव्ययत्वं द्रव्य-  
वाचित्वात् । अत एव स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे इति प्रयोगः संगच्छते ॥ २१ ॥  
अग्निसमिधने समित्प्रक्षेपेण वह्निज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी धाय्या च  
स्यात् द्वे । गायत्र्युष्णिगित्यादि छंदः स्यात् एकम् । सातं ह्रीवम् । हव्यपाके अग्निमुखे  
हूयमाने ऽन्ने चरुरित्येकम् । “ हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । अनवस्त्वावितांतरूप-  
पाक ओदनश्चरुरिति याजिकाः । चर्यते भक्ष्यते इति चरुः । मीमांसकैरपि  
त्रिवृच्चर्वधिकरणे ऽन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगमम् । विश्वप्रकाशे तु । चरुर्भीटे च  
हव्यान्न इत्यनेकार्थतोक्ता । अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभांडयोरिति मेदिनी च । ”  
॥ २२ ॥ शृतं पक्वं च तदुष्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा  
आमिक्षा स्यात् एकम् । मृगचर्मणा रचितं यद्यजनं तद्यद्रचितमित्येकम् । “ धैवित्रम-  
त्यपि ” ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमित्येकम् । “ पृषातकम् । पृषातकं  
सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यत इति हेमचंद्रः । ” परमानं पायसं द्वे क्षीरान्नस्य ।  
दैवपित्र्ये देवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्याताम् । “ हूयते प्रीत्यने देवा  
येन हव्यम् । कूयते पितृभ्यः कव्यम् । कु शब्दे । ” देवेभ्यो दीयमानमन्नं हव्यम् ।  
पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । अग्निमुखेन देवेभ्यो ऽन्नं दीयते । विदनुषेन पितृ-  
भ्योऽन्नमिति । “ पैत्रमित्यपि । तस्येदमित्यण् ” एकैकम् । हव्यचर्मणादिकं पात्रं



ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ॥  
 उपाकृतः पशुरसौ यो अभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥  
 परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ॥  
 वाच्यलिंगाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥  
 सान्नाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ॥  
 दीक्षांतो ऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥  
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् ॥  
 अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

स्यात् एकम् ॥ २४ ॥ ध्रुवा उपभृत् जुहः एते त्रयः सुचो भेदाः । स्त्रियः ।  
 सुवः एकं पुंसि । “अत्र यथा सुवशब्दस्य रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे नेति पुंस्त्व-  
 विधिस्तथा पूर्वत्र स्त्रिय इति स्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । सुवा द्वयोर्होमपात्रे शल्ल-  
 कीमूर्वयोः स्त्रियामिति मेदिनीकोशे स्त्रीलिंगो ऽपि दृश्यते । ” क्रतौ यः पशुरभि-  
 मन्त्र्य हतः असौ उपकृतः स्यात् एकम् । “उपाक्रियते हिंस्यत इत्युपाकृतः । ”  
 ॥ २५ ॥ परंपराकं शमनं “शसनं ससनं चेत्यपि” प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकं  
 यज्ञियपशुहवनवाचीत्यर्थः । प्रमीतः उपसंपन्नः प्रोक्षितः त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे ।  
 वाच्यलिंगानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । अग्नौ हुतं याज्यादि  
 वषट्कृतं स्यात् तत्त्रिषु वाच्यलिंगं एकम् । “वषडिति मंत्रोपलक्षणम् । वषण्मंत्रेण  
 कृतं प्रक्षिप्तम् । ” यज्ञे दीक्षांतः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्तानविशेषः अव-  
 भृथः एकम् । तत्कर्मार्हं यज्ञकर्मयोग्यं वस्तु “द्विजद्रव्यादि” यज्ञियं एकं त्रिषु ॥  
 ॥ २७ ॥ यत्क्रतुकर्म तदिष्टं स्यात् । “क्रतुर्यज्ञः कर्म दानम् । एकाग्रिकर्महवनं  
 त्रेतायां यच्च हूयते । अंतर्वेद्यां च यज्ञानमिष्टं तदभिधीयत इति मनुः । ” एकम् ।  
 खातं वापीकूपादि । आदिना देवाल्यादि यत्कर्म तत्पूर्तं स्यात् एकम् । “पुष्क-  
 रिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशे-  
 दिति स्मृतिः । ” यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । भोजनशेषे देवपित्रादि  
 भुक्तशेषे विघस इत्येकम् । यन्मनुः । विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।  
 विघसो भुक्तशेषं स्यादग्निशेषमथामृतमिति ॥ २८ ॥ त्यागः विहापितं दानं



क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

स्युरावेशिक आगंतुरतिथिर्ना गृहागते ॥

प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ ३४ ॥

पूजा नमस्या ऽपचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥ ३५ ॥

व्रज्या ऽटा ऽद्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥ ३६ ॥

( “ प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ॥

वाच्यलिंगा इत्यर्थः । अर्घः पूजोपचारस्तदर्थे वारिणि जले अर्घ्यमित्येकम् । पादाय पादार्थे वारिणि पादं एकम् । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येकम् । अत्रातिथौ यत्साधु तत्र आतिथेयमित्येकम् ॥ ३३ ॥ आवेशिकः आगंतुः अतिथिः गृहागतः तत्त्वारि गृहागतस्य । ना पुमान् । “ त्रिकांडशेषे तु प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तम् । स्त्रियां तु अतिथी । ” दूराच्चोपगतं श्रांतं वैश्वदेव उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागत इति व्यासः । प्राघूर्णिकः प्राघुणकः द्वे अभ्यागतस्य । तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सो ऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुरिति युमः । अभ्युत्थानं गौरवं द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ ३४ ॥ पूजा नमस्या अपचितिः सपर्या अर्चा अर्हणा षट् पूजायाः । वरिवस्या शुश्रूषा परिचर्या उपासना “ उपासनमित्यपि । उपासनं शराभ्यासे ऽप्युपास्तावासने ऽपि चेति विश्वमेदिन्यौ । ” चतुष्कमुपासनस्य । तत्र शुश्रूषाशब्दो गुरुसेवायां लाक्षणिकः । “ परिचर्या तूपचर्येति भागुरिः ” ॥ ३५ ॥ व्रज्या अटा अट्या पर्यटनं चत्वारि पर्यटनस्य । अटा पर्यटनं भ्रम इति रत्नकोशः । अट्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः । वृथाट्या खलु सा तस्येति प्रयोगः । ईर्यापथे ध्यानमौनादिके योगमार्गे स्थितिः चर्या स्यात् एकम् । चर्या त्वीर्या विदुर्वृथा इति ग्रंथांतरे । उपस्पर्शः आचमनं द्वे । “ उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपीति मेदिनी ” मौनं अभाषणं द्वे ॥ ३६ ॥ प्राचेतस इत्यादिसार्धश्लोकः कचिदस्ति तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकस्य । मैत्रावरुण इत्यपि । वाल्मीकिः “ वाल्मिकिरिति द्विरूपकोशे । वाल्मीकः । अपि

वाल्मीकश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ १ ॥

व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः” ॥ ) (१)

आनुपूर्वी स्त्रियां वा ऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥

पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथांजलिः ॥

पाठे ब्रह्मांजलिः पाठे विष्णुषो ब्रह्मविंदवः ॥ ३९ ॥

वाल्मीकवलमीकाविति त्रिकांडशेषः । वल्मिक इति शब्दरत्नावल्याम् ।” गाधेयादि-  
त्रयं विश्वामित्रस्य । “तत्र कौषिक इत्यपि” ॥ १ ॥ व्यासादिचतुष्कं व्यासस्य ।  
आनुपूर्वी आवृत् परिपाटीः “परिपाटीति डीयंतापि” अनुक्रमः पर्यायः पंचकम-  
नुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमिति पाठो वा । “आनुपूर्वमिति च । स्त्रियां वेति पक्षे  
क्रीबता ।” आवृत्तः परिपाटेश्च स्त्रीत्वम् । “परिपाटी अनुक्रम इत्यत्र द्विवचनत्वा-  
त्पगृह्यसंज्ञायां न यण् ।” अतिपातः पर्ययः उपात्ययः त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥  
नियमः व्रतं द्वे व्रतमात्रस्य । तच्च व्रतं उपवासचांद्रायणादि यत्पुण्यकं तज्जेयम् ।  
“अथवा उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रांचांद्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादि  
व्रतं पुण्यमित्येकमिति ।” औपवस्तं “उपवस्तमित्यपि । कचिदौपवस्तमिति  
पाठः । तत्र तृचप्रत्ययांतादुपवस्तुरिदं कर्मेत्यर्थे तस्येदमित्यण् । उपोषणं उपोषित-  
मित्यपि । भावे क्तः” उपवासः द्वे उपवासस्य । मापान्मधुमत्सूरांश्च वर्जयेदौपव-  
स्तक इति प्रयोगः । पृथगात्मता पृथक्स्वरूपत्वं विवेकः स्यात् एकम् । यथा  
विज्जडयोर्विवेक इति ॥ ३८ ॥ वृत्तं सदाचारपालनं अध्ययनं वेदाभ्यासः तयो-  
र्कद्धिः संपत्तिः ब्रह्मवर्चसं एकम् । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चस-  
मिति स्वामी । पाठे वेदपठने यो ऽंजलिः स ब्रह्मांजलिः । अध्ययनत्यागो ब्रह्म-  
योर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमंजलिः क्रियते एकम् । वेदपाठे विष्णुषो मुखान् निर्गतमन-  
कणा ब्रह्मविंदवः स्युः । “विष्णुष इत्यपि पाठः” एकम् ॥ ३९ ॥ ध्यानयो-

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो अनुकल्पस्तु ततो ऽधमः ॥ ४० ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपकारणं श्रुतेः ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मदी पाराशर्यपि मस्करी ॥

तपस्वी तापसः पारिकाक्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥

तपःक्लेशसहो दांतो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्नुतो व्रती ॥ ४३ ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

गयोरासने ब्रह्मासनमित्येकम् । एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते । चित्तवृत्ति-  
निरोधस्तु सद्भिर्योग इति स्मृतः । कल्पः विधिः क्रमः त्रयं नियोगशास्त्रस्य । यः  
प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । यथा ब्रीहिर्भिर्यजेत । ततो  
मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा ब्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥ संस्का-  
रपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात् एकम् । उपाकर्मणि “संस्कार उपनयनम् ।”  
पादग्रहणं अभिवादनं द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥  
भिक्षुः परिव्राट् कर्मदी पाराशरी मस्करी पञ्च संन्यासिनः । परिव्राजौ, “कर्मदेन  
प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मदी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । म-  
स्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्ति मस्करी । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोरिति निपा-  
तनात्सुडागमः ।” तपस्वी तापसः पारिकाक्षी त्रयं तपोयुक्तस्य । “पारि ब्रह्मज्ञानं  
काक्षति पारिकाक्षी ।” वाचंयमः मुनिः द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः क्लेशे-  
र्जुद्विभो दांतः स्यात् एकम् । वर्णी ब्रह्मचारी द्वे ब्रह्मचारिणः । ब्रह्म वेदः तदध्ययना-  
र्थं व्रतमपि ब्रह्म तचरतीति णिनिः । ऋषिः सत्यवचः द्वे ऋषिसामान्यस्य । तद्वे-  
दास्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः । यो व्रती वेदव्रतवान् आप्नुतः स्नातः कृतसमा-  
वर्तन इति यावत् सः स्नातक इत्युच्यते । “आप्लवव्रतीति पाठो वा ।” यदाहुः ।  
गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव  
वेति ॥ ४३ ॥ निर्जितः स्ववशस्थ इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिनः यतयः द्वे । यो

यः स्थंडिले व्रतवशाच्छेते स्थंडिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥

स्थाडिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः पाखंडाः सर्वलिंगिनः ॥ ४५ ॥

पालाशो दंड आपाढो व्रते रांभस्तु वैणवः ॥

अस्त्री कमंडलुः कुंडी व्रतिनां सासनं वृषी ॥ ४६ ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदंबकम् ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्या ऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥

सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षांतयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

नियमवशात् भूमिविशेषे शेते असौ स्थंडिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थांडिलः द्वे ।  
विरजस्तमाः द्वयातिगः द्वे सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः  
विरजस्तमाः ।” पवित्रः प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखंडः सर्वलिंगी द्वे  
बौद्धक्षपणकादिषु दुःशास्त्रवर्तिषु । “तत्र पाखंडः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाद्य  
त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खंडयन्ति ते तस्मात्पाखंडास्तेन हेतुनेति” ॥ ४५ ॥  
व्रते ब्रह्मचारिणः पलाशसंबंधी दंड आपाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबंधी दंडो रां-  
भ इत्येकम् । रंभशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । रंभा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ  
वानरांतरे इति विश्वः । कमंडलुः कुंडी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य । “क्लीवे कम-  
डलु । कुंडी स्त्रियाम् । जानपदेति डीप् ।” कुंड्यौ । व्रतिनां यदासनं सा वृषी  
एकम् । वृसीति पाठांतरम् । नुवंतो ऽस्यां सीदन्तीति ॥ ४६ ॥ अजिनं चर्म कृत्तिः  
त्रीणि गृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्यायः जपः द्वे वेदाभ्यासस्य ।  
“सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं वाध्ययनं स्वाध्यायः ।” सुत्या अभिषवः सवनं  
त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टावन्ता । नुवंति सोममस्यां नुत्या । संज्ञायां  
समजेति काप् ॥ ४७ ॥ सर्वैनसां सर्वपापानां नाशकं जप्यं ऋगादि अघमर्षणं  
स्यात् एकम् । स्त्रियां त्वधमर्षणी । पक्षांतयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां च शिल्पिनां  
यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च स्यातां एकैकम् ॥ ४८ ॥ शरीरनाथनापेक्षं शरी-

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥

नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागंतुसाधनम् ॥ ४९ ॥

( “क्षौरं तु भद्राकरणं मुंडनं वपनं त्रिषु ॥” ) (१)

उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंठलंबितम् ॥ ५० ॥

अंगुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पांगुल्योर्मूले कायम् ॥

मध्येऽंगुष्ठांगुल्योः पित्र्यं मूले त्वंगुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥

देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ॥ ५२ ॥

रमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म तद्यमः । आह च । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य-  
परिग्रहौ । यमा इति एकम् । यत्कर्म आगंतुसाधनं आगंतु वाह्यं साधनं यत्र तत् ।  
मृज्जलादिना साध्यमित्यर्थः । नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः । यदाह । शौ-  
चसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना नियमा इति । एकम् । “ क्वचित्पुस्तके क्षौरं तु  
इत्यादि दृश्यते तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । क्षौरादिचतुष्कं मुंडनस्येत्युपेक्षितसंग्रहः । ”  
॥ ४९ ॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते सति यद्ब्रह्मसूत्रं तदुपवीतं स्यात् एकम् । अन्यस्मिन्वा-  
मे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं स्यात् एकम् । कंठे लंबितं ऋजुभावेन विन्यस्तं तत् ब्रह्म-  
सूत्रं निवीतमित्येकम् ॥ ५० ॥ अंगुलीनामग्रे दैवं तीर्थं ज्ञेयम् । अतो दैवतीर्थेन तर्पये-  
दित्यत्रांगुल्यग्रेणेति बोध्यम् । स्वल्पांगुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्च मूले कायम् ।  
कः प्रजापतिर्देवता ऽस्य कायं प्राजापत्यमित्यर्थः । अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे पित्र्यम् ।  
“ पितृयमित्यपि पितृमिति च ” । अंगुष्ठस्य मूले तु ब्राह्मं तीर्थम् । यद्याज्ञवल्क्यः ।  
कनिष्ठातर्जन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । ए-  
कैकम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादि त्रयं ब्रह्मभावस्य । “ ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् ” । तद्वत्  
देवभूयं देवत्वं देवसायुज्यमिति त्रयं देवभावस्य । सांतपनादिकं कृच्छ्रं स्यात् एकम् ।  
तदुक्तम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सां-  
तपनं स्मृतमिति । आदिना प्राजापत्यादियहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वके भोजन-

संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ॥  
 नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथेर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥  
 ब्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥  
 धर्मध्वजी लिंगवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥  
 सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥  
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥  
 परिवेत्ता ऽनुजो ऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥  
 परिवित्तिस्तु तड्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥  
 तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥  
 व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्यागे प्राय इत्येकम् । अदंतः पुंसि । वीरहा नष्टाग्निः द्वे नष्टो ऽग्निर्यस्य तस्य । “वीरो-  
 ऽग्निस्तं हंतीति वीरहा । ” वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलापात् या मिथेर्यापथ-  
 कल्पना दंभेन ध्यानमौनादिसंपादनं सा कुहनेत्येकम् ॥ ५३ ॥ संस्कारेणोपनयनेन  
 गौणकालोत्तरं हीनो ब्रात्य इत्यर्थः एकम् । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्यो निरा-  
 कृतिः एकम् । “आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतो निराकृतिः । ” धर्मध्वजी लिंगवृत्तिः द्वे  
 जीविकार्थं जटादिधारणवतः । लिंगं धर्मचिह्नं वृत्तिर्जीविका यस्य सः । अवकीर्णी  
 क्षतव्रतः द्वे नष्टव्रह्मचर्यस्य । “अवकीर्णं विक्षिप्तं व्रतमनेनावकीर्णं । ” अवकीर्णिनौ  
 ॥ ५४ ॥ अंशुमान् रविर्यास्मिन् सुप्ते ऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । “अभि सर्व-  
 तः सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन । ” यस्मिन्सुप्ते ऽशुमानुदेति सोऽभ्युदितः । “अ-  
 भि सर्वतः उदतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्य” ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारप-  
 रिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता स्यात् एकम् । परिविंदति ज्येष्ठं पारित्य-  
 ज्य भार्या लभते । विदू लाभे । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् एकम् ।  
 विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिणयः उद्वाहः उपयामः पाणिपीडनं पट् विवाहस्य ।  
 व्यवायः ग्राम्यधर्मः मैथुनं निधुवनं रतं पंच मैथुनस्य । “नितरां धुवनं हस्तपादादि-  
 चालनमात्रं निधुवनम् । व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च तेति उक्तं अगस्त्या



त्रिवर्गो धर्मकार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥

सवलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥

राजौ राट् पार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताशेषसामंतः स्यादधीश्वरः ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपो ऽन्यो मंडलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः ॥

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

केचित् पठन्ति ॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि स्त्रीसेवनम् ।  
अर्थो धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः धर्मार्थकाममोक्षैरि-  
त्यर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः सवलैश्चतुर्भद्रमित्येकम् । “च-  
त्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र ।” वरस्य जामातुर्ये स्निग्धा वयस्याः जन्याः स्युरित्ये-  
कम् । जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥ मूर्धाभिषिक्तः रा-  
ज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति प्रसिद्धमेतत् । राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात्  
दुःखात् त्रायते । विराट् पञ्च क्षत्रियस्य । विराजौ । राजा राट् पार्थिवः क्षमाभृत्  
“क्षमाभुक्” नृपः भूपः महीक्षित् सप्त राज्ञः । राजानौ । राजौ । क्षमाभृतौ  
महीक्षितौ । राज्ञि राडिति सप्तम्यन्तपाठः क्वचित् दृश्यते ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामन्तं  
अखिलदेशान्तरनृपा यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः ब्र-  
ह्मासमुद्रक्षितीशस्य । तदन्यो नृपो मंडलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ राजसूयाख्य-  
क्रतुविशेषेण येनेष्टं द्वादशमंडलस्येश्वरश्च यः यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति  
ईदृशविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । “एकैकविशेषणविशिष्टो ऽपि  
सम्राट् इति केचित् । एकम्” ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकम् । क्षत्रि-  
याणां गणे राजन्यकमित्येकम् । मंत्री धीसचिवः अमात्यः त्रयं बुद्धिसहायस्य

मंत्री धीसचिवो ऽमात्यो ऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थो ऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

स्थायुको ऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिपु ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्ठिकः ॥ ७ ॥

“धीप्रधानः सचिवो धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः । अमांतिक-  
सहार्थयोरिति कोशांतरम् । अव्ययाच्चप ।” ततो धीसचिवादन्ये कर्मोपयुक्ताः स-  
चिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधानानि द्वे मुख्यानां  
राजसहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे  
वोपालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने  
परिच्छद इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे व्यवहाराणां ऋणाद्विषये वादि-  
प्रतिवादिनिर्मितविवादानां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्राङ्निवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे  
“न्यायाधीश” इति ख्यातस्य । प्राट् च निवाकश्च प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः  
प्राङ्निवाकः । यदुक्तम् । विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति ये-  
नासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृत इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । अक्षः कर्णं  
तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोरिति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” द्वारपालः  
द्वास्थः द्वास्थितः दर्शकः पंच द्वारपालस्य । “द्वाःस्थः द्वाःस्थित इति सविसर्गो अपि  
पाठः । द्वाःस्थितदर्शक इति समस्तमपि ।” प्रतीहारे अपि दर्शक इति रुद्रः ।  
द्वारपो द्वास्थितादर्शी इति रभसः । रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राजरत्नकग-  
णस्य । अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि अधिकं  
उपरि वा क्रियते ऽस्मात् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधिकृतः  
स्थायुकः स्यात् “शेखदार इति ख्यातस्य ।” भूरिपु बहुषु ग्रामेष्वधिकृतो गोप  
इत्येकम् । “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपनावपि । ग्रामस्याधिकृते पुंनि  
शारिवाख्यौपधौ स्त्रियामिति मेदिनी ।” भौरिकः कनकाध्यक्षः द्वे स्वर्गाध्य-

अंतःपुरे त्वधिकृतः स्यादंतर्वेशिको जनः ॥  
 सौविदह्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥  
 षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः ॥  
 विषयानंतरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥  
 उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥  
 रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥  
 द्विद्विषक्षाहितामित्रदस्युशत्रवश्च शत्रवः ॥  
 अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपंथिनः ॥ ११ ॥

क्षस्य । रूपाध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥ अंतःपुरे अधिकृतो  
 जनः अंतर्वेशिकः स्यात् एकम् । “अंतर्वेशे नियुक्तः अंतर्वेशिकः ।” सौ-  
 विदह्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाः चत्वारि राजसन्निधौ “राज्ञां छय-  
 गारे वा” वेत्रधराः कंचुकिनः पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषाम् । “सुष्ठु विदं विद्वांस-  
 मपि लांति वशं कुर्वन्ति सुविदह्लास्तासामिमे रक्षकाः सौविदह्लाः । तिष्ठत्येषु  
 पुरुषाः तेषां स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थापत्याः । सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासां  
 रक्षकाः सौविदाः । तस्येदमित्यण्” ॥ ८ ॥ षण्ढः “शण्डः शण्डः षण्डः ।”  
 वर्षवरः द्वे अंतःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य “खोजा इति ख्यातस्य । यदुक्तम् । ये  
 त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्ष-  
 वराः स्मृता इति ।” सेवकः अर्थी अनुजीवी त्रीणि सेवकस्य । विषयात्स्वदे-  
 शादनंतरो व्यवहितो राजा शत्रुः स्यात् एकम् । अतः शत्रोः परं मित्रम् । राजा-  
 तरेण व्यवहितो राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां  
 परो राजा उदासीनः स्यात् । अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः एकम् । पृष्ठतः पश्चा-  
 देशे वर्तमानो राजा पार्ष्णिग्राहः । राज्ञि शत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृ-  
 क्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः एकम् । रिपुः वैरी सपत्नः अरिः द्विषन् द्वे-  
 षणः दुर्हदः ॥ १० ॥ द्विद् विपक्षः अहितः अमित्रः दस्युः शत्रवः शत्रुः अ-  
 भिघाती “अभियाती अभियातिश्चापि । द्वेभ्यो अभियातिरमित्र इति रत्नकोशः ।”  
 परः अरातिः प्रत्यर्थी परिपंथी एकोनविंशतिर्नामानि शत्रोः । “सपत्नारिरिति  
 समस्तमपि ।” द्विषन्तौ । दुर्हदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ ॥ ११ ॥ वयस्यः स्निग्धः

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥  
 सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधो ऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥  
 यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥  
 चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥  
 सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥  
 स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तांतिका अपि ॥ १४ ॥  
 तांत्रिको ज्ञातसिद्धांतः सत्री गृहपतिः समौ ॥  
 लिपिकैरो ऽक्षरचणो ऽक्षरचुंचुश्च लेखके ॥ १५ ॥  
 लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिलिखिरुभे स्थियौ ॥

सवयाः सांतः त्रयं तुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं सखा सुहृत् । अत्यागसहनो  
 बंधुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं सप्रमाणः सखा मत इति ॥ त्रीणि  
 मित्रस्य । सखेदंतः । सखायौ । सुहृदौ । सख्यं साप्तपदीनम् । सप्तभिः पदैरवाप्य-  
 ते यत् द्वे मैत्र्याः । अनुरोधः अनुवर्तनं द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः  
 प्रणिधिः अपसर्पः चरः स्पशः चारः गूढपुरुषः सप्त चारपुरुषस्य गुप्त, वातमीदार,  
 हेर इति ख्यातस्य । यथार्हः वर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः । स्पशते बाधते परा-  
 नस्पशः । आप्तः प्रत्ययितः द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्वासः संजातो ऽस्य  
 प्रत्ययितः विश्वासुक इति लोकप्रसिद्धस्य ॥ १३ ॥ सांवत्सरः ज्योतिषिकः दैवज्ञः  
 गणकः मौहूर्तिकः मौहूर्तः ज्ञानी कार्तांतिकः अष्टौ ज्योतिषिकस्य “जोशी  
 इति ख्यातस्य” ॥ १४ ॥ तांत्रिकः ज्ञातसिद्धांतः द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञातः  
 सिद्धांतो येन ज्ञातसिद्धांतः ।” सत्री गृहपतिः द्वे गृहपतेः “सदान्नादिदान-  
 कर्तुः ।” लिपिकरः “लिविकरः लिपिकार इत्यपि लिपिकर इति च लिपिकर  
 इति भानुदीक्षितटीकायाम् ।” अक्षरचणः अक्षरचुंचुः लेखकः चत्वारि लेखकस्य ।  
 अक्षरैर्विक्तो ऽक्षरचणः । तेन वित्तधुंचुपचणपौ ॥ १५ ॥ लिखितं अक्षरगंस्थानं  
 लिपिः “लिपी” लिविः चत्वारि लिखिताक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति  
 पाठे लिखितानामक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः दूतः द्वे । संदेशयत  
 इति संदेशो निरूपणं तद्धरति इति संदेशहरः । तस्य दूतस्य भावे चार्गणि च

स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

अध्वनीनो अध्वगो अध्वन्यः पांथः पथिक इत्यापि ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥

राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पटुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमंत्रजाः ॥

दूत्यमित्येकम् । “ दौत्यमपि । तद्भावकर्मणी इति त्वपपाठः । ” दूतस्य भागकर्मणी इति यच्छांदसत्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पांथः पथिकः पंच पांथस्य । “ स्त्रियां तु पांथा पथिकी । पथष्कन् पित्त्वात् ङीप् । ” स्वामी राजा । अमात्यो मंत्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमस्थानम् “ पर्वतादि । ” बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्यांगानि स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं तस्यांगानि आरंभकाणि । स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्तांगं राज्यमुच्यत इति कामंदकीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृष्टं कुर्वति राज्यं प्रकृतयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “ पौरश्रेणिभिः सहाष्टांगमपि राज्यमित्यर्थः । ” यत्कात्यः । अमात्यश्च तथा पौराः सद्भिः प्रकृतयः स्मृता इति । एकम् । शिल्पोपजीविनां पंक्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये । संधिः संधानं स्वर्णादिना शत्रूणां प्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दः पुमान् । परमंडले दाहलुण्डनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्रति विजिगीषोर्गमनं यानम् । शक्तिप्रतिबंधे सति कालं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माय तत्रावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारद्वयं द्वैधम् । अरिणा पीडयमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणं आश्रयः । एतेषां भेदास्तु कामंदकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः पटु गुणाः स्युः एकम् । प्रभावोत्साहमंत्रजास्तिष्ठः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र कोशदंडजं तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मंत्रेण यथावत्स्थापनं मंत्रशक्तिः । पंचांगमंत्रो मंत्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्थानं वृद्धिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तस्त्रिवर्गः इत्यर्थः एकम् । अष्टवर्गस्याप-

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजम् ॥

सामदाने भेददंडावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दंडः सामसांत्वमथो समौ ॥

भेदोपजापावुपधा धर्मद्वैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

पंच त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

चयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानम् । अष्ट-  
वर्गस्तु । कृषिर्वणिक्पयो दुर्यं सेतुः कुंजरबंधनम् । खनिर्वलं करादानमित्युक्तः  
॥ १९ ॥ कोशः अर्थैषः । दंडः दमः । सेना तज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात्  
द्वे । “अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्यये ऽप्यसहनं तत्तेजः समुदा-  
हृतमिति भरतः । ” साम प्रियवचनादि । “तदुक्तम् । परस्परोपकाराणां दर्शनं  
गुणकीर्तनम् । संबंधस्य समाख्यानमापत्त्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु  
तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पंचविधं स्मृतमिति । ” दानं ध-  
नादेः समर्पणम् । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणम् । दंडनं दंडः ।  
एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । “अन्यत्र सप्तोपाया अप्युक्ताः । साम दानं च  
भेदश्च दंडश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेद्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिता इति । ” भेदो  
दंडः साम दानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दंडः त्रीणि दंडस्य । साम  
सांत्वं “द्वे सलूख इति ख्यातस्य । ” भेदः उपजापः द्वे संहतयोर्द्वैधीकरणस्य  
फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणम् अमात्यादीना-  
माशान्वेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय राजा प्रेरितेनाग्नेन द्रुष्टोऽयं राजा  
तदेनमुत्सृज्यान्यमभिपेक्षयामो ऽन्यं वा साधुं नृपं व्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि  
तद्भाषणं न मन्येत तर्हि सत्यं धार्मिकोऽयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थ-  
परीक्षणादि बुद्धोदाहर्तव्यम् । एकम् ॥ २१ ॥ अथाष्यदक्षीणादिनिःशलाकाः  
पंच शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु  
द्वाभ्यामेव क्रियते स मंत्रादिरपडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षीण्यत्र न अ-  
पडक्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ रहः उनांशु मन

रहश्चोपांशु चालिंगे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ॥  
 समौ विस्त्रिंभविश्वासौ भ्रेषौ भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥  
 अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समंजसम् ॥  
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥  
 न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥  
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥  
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥  
 आगो ऽपराधो मंतुश्च समे तूद्धानबंधने ॥ २६ ॥  
 द्विपाद्यो द्विगुणो दंडो भागधेयः करो वलिः ॥

विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । उपांशुर्जपदेशे स्यादुपांशु विजनेऽव्यय-  
 मिति । तत्रैकं रहः सातं क्लीबम् । द्वितीयं रह उपांशु इति च द्वे अलिंगे अव्यये इत्य-  
 र्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । विस्त्रिंभः “तालव्यमध्यो ऽपि । विस्त्रिंभः के-  
 लिकलहे विश्वासे प्रणये ऽपि चेति मेदिनी ।” विश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाङ्गशः  
 पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ॥ अभ्रेषः न्यायः कल्पः देशरूपं समंजसं पंचकं नीतेः ।  
 “प्रशस्तं देशनं देशरूपम् । प्रशंसायां रूपम् ।” युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अ-  
 भिनीतम् ॥ २४ ॥ न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति वच्छब्दो युक्ता-  
 दीनां पर्यायत्वद्योतनार्थः । एते षडपि त्रिषु । संप्रधारणा समर्थनं द्वे युक्तायुक्तपरी-  
 क्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २५ ॥ शिष्टिः आज्ञा षट् कर्मा-  
 ज्ञापनस्य । “कार्यमवलंब्य वदनमत्राववादः ।” संस्था मर्यादा । मर्येति सीमार्थे-  
 ऽव्ययम् तत्रादीयते सा । धारणा स्थितिः चत्वारि न्यायमार्गस्थितेः । आगः अप-  
 राधः मंतुः त्रीण्यपराधस्य । आगः सातं क्लीबे । मंतुः पुंसि । उद्धानं बंधनं द्वे बंधन-  
 स्य ॥ २६ ॥ द्विगुणो दंडो द्विपाद्यः स्यात् एकम् । “द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।”  
 भागधेयः करः वलिः त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य “धारा, पट्टी, वस्तुल  
 इति ख्यातस्य । भाग एव भागधेयः रूपनामभागेभ्यो धेय इत्यनेन स्वार्थे भागश-  
 ब्दाद्धेयप्रत्ययः ।” घट्टो नदीतीरादिस्थानं कट्टा इति ख्यातम् । आदिना गुल्मप्रतीत्या-

घडादिदेयं शुल्को ऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥

सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चांमरं तु प्रकीर्णकम् ॥

नृपासनं यत्तद्द्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

दि । तत्र यद्देयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स शुल्कः स्यात् । लम-  
ध्यो ऽयम् । एकं “जकात इति ख्यातस्य । क्लीवं शुल्कम् ।” प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥  
उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा षट् नृपगुर्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः  
भेट नजराणा इति ख्यातस्य । तत्रोपदा स्त्रियाम् । युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् ।  
आदिना बंधुदेयादि । यद्देयं तत्सुदायः हरणं च स्यात् द्वे “कन्यादानकाले व्रतभि-  
क्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य । यौतकमपि । यौतकं यौतुकं च तदिति वाचस्पतिः ।”  
सुदायः पुंसि ॥ २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे “वर्तमानकालस्य ।” स चानौ कालश्च  
तत्कालः । उत्तर आगामी कालः आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्सद्यः फलं तत्सां-  
दृष्टिकं एकम् । उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥ वह्निरभ्युत्पातः तो-  
यमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम् । “आदिना हृताशनो जलं  
व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूपकाः शलभादयो गृह्यन्ते ।” स्वपर-  
राष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम् । राजां स्वपक्षप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अ-  
हिभयं स्यात् एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया अधिकारः द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं  
“चमरमपि चामरेत्यपि । चमरं चामरे स्त्री तु मंजरीमृगभेदयोरिति मेदिनी ।  
चामरा चमरे वालव्यजने रोमगुच्छक इति रभसः ।” प्रकीर्णकं द्वे “चवरी इति  
ख्यातस्य ।” नृपासनं भद्रासनं द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनं स्वर्ण-  
निर्मितं चेतिसिंहासनं स्यात् सिंहाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ एवं



हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥  
 भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृंगारः कनकालुका ॥ ३२ ॥  
 निवेशः शिविरं षंढे सज्जनं तूपरक्षणम् ॥  
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥  
 दंती दंतावलो हस्ती द्विरदो ऽनेकपो द्विपः ॥  
 मतंगजो गजो नागः कुंजरो वारणः करी ॥ ३४ ॥  
 इभः स्तंवेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥  
 मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥  
 प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समा उद्घातनिर्मदौ ॥  
 हास्तिकं गजता वृंदे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

आतपत्रं द्वे “छत्रस्य” । राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म स्यात् एकम् । भद्रकुम्भः  
 पूर्णकुम्भः द्वे पूर्णघटस्य । भृंगारः विभर्ति जलमिति । कनकालुका द्वे स्वर्णरचित-  
 पात्रविशेषस्य “झारी इति ख्यातस्य” ॥ ३२ ॥ निवेशः शिविरं द्वे सैन्य-  
 वासस्थानस्य “सेनेचा तळ इति ख्यातस्य । गोठ इति ख्यातस्येति केचित् ।”  
 शवंति गच्छन्ति सैनिका आस्मिन् शिविरम् । सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय नि-  
 युक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य “पाहरा, गस्त इति ख्यातस्य” । हस्त्यादिचतुष्टयं  
 सेनांगं स्यात् एकम् । अत्र पादातं पदातिसमूहः । “नाविकाटविकादीनां पदा-  
 तावंतर्भावः । नौकानां रथेष्वंतर्भावः । महिषादीनां गजेष्वंतर्भाव इति मुकुटः”  
 ॥ ३३ ॥ दंती दंतावलः हस्ती द्विरदः अनेकपः द्विपः मतंगजः गजः नागः । नागो  
 मतंगजे सर्पे पुन्नागे नागकेसरे इति कोशांतरे । कुंजरः वारणः करी ॥ ३४ ॥  
 इभः स्तंवेरमः पद्मी पंचदश हस्तिनः । “अतिशयितः कुंजो हनुरस्य कुंजरः ।”  
 यूथनाथः यूथपः द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य । मदोत्कटः मदकलः द्वे मदोन्मत्तस्य ।  
 कलभः “करभ इत्यपि” करिशावकः द्वे करिपोतस्य “छावा इति ख्यातस्य”  
 ॥ ३५ ॥ प्रभिन्नः गर्जितः मत्तः त्रीणि क्षरन्मदस्य । उद्घातः निर्मदः द्वे गतम-  
 दस्य । उद्घमति स्म मदं उद्घातः । हास्तिकं गजता द्वे हस्तिनां वृंदे । करिणी  
 धेनुका वशा त्रीणि हस्तिन्याः । “वशा तालव्यांता” । वशा नार्या वंध्यगव्यां

गंडः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ॥

कुंभौ तु पिंडौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

अवग्रहो ललाटं स्याद्विषिका त्वक्षिकूटकम् ॥

अपांगदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

अधः कुंभस्य बाह्वित्थं प्रतिमानमधो ऽस्य यत् ॥

आसनं स्कंधदेशः स्यात्पद्मकं विंदुजालकम् ॥ ३९ ॥

पार्श्वभागः पक्षभागो दंतभागस्तु यो ऽग्रतः ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गान्धावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

तोत्रं वेणुकमालानं बंधस्तंभे ऽथ शृंगले ॥

हस्तिन्यां दुहितर्यपीति कोशांतरम् ॥ ३६ ॥ हस्तिनो गंडः कपोलः कटः स  
एकम् । मदः दानं द्वे “मदोदकस्य” वमथुः करशीकरः द्वे करिकरानिर्ग  
कणस्य । शिरसः पिंडौ कुंभौ स्यातां एकम् । तयोः कुंभयोर्मध्ये आकाश  
विदुः स्यात् एकम् ॥ ३७ ॥ गजस्य ललाटं अवग्रहः “अवग्रह इ  
एकम् । ईषिका “ईषिका ईषिका इषिका” अक्षिकूटकं द्वे नेत्रगोलकस्य । त  
अपांगदेशो निर्याणं एकम् । कर्णस्य मूलं चूलिका स्यात् एकम् । चूलिका नाट्य  
कर्णमूले तु हस्तिनाम् ॥ ३८ ॥ कुंभस्याधोभागे बाह्वित्थम् । इदं ललाटस्य  
ज्ञेयं एकम् । अस्य बाह्वित्थस्याधोभागे दंतयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् ए  
गजस्य स्कंधदेश आसनं एकम् । आसनं ह्रिदस्कंधे पीठे यात्रानिवेशने इति ।  
विंदुजालकं विंदुसमूहः पद्मकं स्यात् एकम् । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकम् । त  
देहे हि प्रायश आरक्तविंदवः संति ॥ ३९ ॥ गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः  
एकम् । अग्रतो यो भागः स दंतभागः स्यात् एकम् । हस्तिनः पूर्वजंघादिदेश  
स्यात् । पश्चाज्जंघादिदेशो ऽवरं स्यात् । “पद्मर्गादिमध्यमपि । अपरं तु तृणार्थं स  
पश्चादग्रे च दंतिनामिति विश्वविश्वप्रकाशौ ” एकैकम् ॥ ४० ॥ तोत्रं वेणुकं  
णुकम् । वेणुना निर्वृत्तम् । निर्वृत्तेक्षयूतादिभ्य इति टक् । तोत्रं तु प्राजने वेणु  
नेति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ” द्वे तोदनदंतस्य चावृक पराणा इत्यादिभौतिकप्रसि  
बंधनाधारस्तंभे आलानमित्येकम् । शृंगले अंडुकः अशने ज्ञेयः अदि बंधने ।

अंदुको निगडो ऽस्त्री स्यादंकुशो ऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबंधनी ॥

घोटके वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहवर्गंधर्वहयसैधवसप्तयः ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

त्रीणि शृंखलस्य । शृंखला पुंस्कटीवस्त्रबंधे च निगडे त्रिविविति मेदिनी । “अंदू-  
रित्यप्यन्यत्र । अंदूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी ।” अंकुशः  
सृणिः “तालव्यादिरपि । शृणिरंकुशवाची च काशश्च तृणवाचक इति शभेदः ।  
हे अंकुशस्य । सृणिः स्त्रियाम् । आरक्षमन्नमवमत्य सृणिं शिताग्रमिति तु माघस्य  
प्रमादः ॥ ४१ ॥ दूष्या “दूष्येति मुकुटः” कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबंधनोपयो-  
गिन्याश्चर्मरज्ज्वाः । कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । कल्पना सज्जना हे नाय-  
कारोहणार्थं गजसज्जीकरणे । प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथः पंच गज-  
पृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य । हत्तीची झूल इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । स्त्रियां तु  
कुथा । “स्त्री प्रवेणी कुथं त्रिविविति बोपालितः ।” प्रवेणी स्त्रियाम् । “प्रवेणी  
स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी ॥ ४२ ॥ असारं युद्धाद्यक्षमं हस्त्यश्वं हस्ती चाश्वश्च  
तद्वीतमुच्यते । सेनांगत्वात्समाहारः । गजबंधनी गजालानभूः वारी स्यात् । वा-  
र्यते ऽनया वारी एकं गजबंधनस्थानस्य गजशाला इति ख्यातस्य । घोटकः “घोट  
इत्यपि । घोटसैधवगंधर्वा हयवाजितुरंगमा इति रभसः ।” वीतिः “पीतिरि-  
त्यपि । पीतिर्नाशे स्त्रियां पान इति मेदिनी । पीतिः पाने तुरंगे चेति विश्वप्र-  
काशः ।” तुरगः तुरंगः अश्वः तुरंगमः ॥ ४३ ॥ वाजी वाहः अर्वा गंधर्वः हयः  
सैधवः सप्तिः त्रयोदश घोटकस्य । वीतिरिदंतः । अर्वा नकारांतः । अर्वतौ । वा-  
जिनौ । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वास्ते आजानेयाः एकम् । “आजेन  
क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्वशास्त्रं तु । शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलंतश्च  
पदे पदे । आजानंति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृता इति” । ये साधुवाहिनः शो-

वनायुजाः पारसीकाः कांबोजा बाह्लिका हयाः ॥

ययुरश्वो ऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

पृष्ठयः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ॥

बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

त्रिष्वश्वीनिं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

निगालस्तु गलोद्देशो वृंदे त्वश्वीयमाश्ववत् ॥

भनं वहन्ति ते विनीताः स्युः एकम् ॥ ४४ ॥ वनायुदेशे जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीकादयो हयभेदाः स्युः एकैकम् । “वनायुजः पारसीक उक्त इति रत्नकोशात् । श्वेताश्वं कर्काख्यं वनायुजमपि पारसीकमिति नाममालायाश्च वनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि । बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिकाण्डशेषाद्दीर्घमध्ये ऽपि बाह्लीक इति ।” यो ऽश्वमेधीयः अश्वमेधाय हितोऽश्वः स ययुरित्येकम् । यो जवेन वेगेनाधिकः स जवनः एकम् ॥ ४५ ॥ पृष्ठयः प्रशस्तमतिशयितं पृष्ठमस्य । गुण्यवत् । स्थौरी स्थूलस्येदं स्थौरम् । रलयोः सावर्ण्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । स्थौरीत्यपि द्वे जलादिभारवाहिनो ऽश्वस्य । सितः शुक्लोऽश्वः कर्क इत्येकम् । यो रथस्य वोढा स रथ्य इत्येकम् । अस्य बालः किशोर एकं “शिगरुं इति ख्यातस्य ।” उपचारादन्यत्रापि प्रयोगः । वामी अश्वा वडवा । वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्यंतरे ऽपि चेति । त्रीण्यश्वयाः “घोडी इति ख्यातायाः ।” गणे वडवानां समूहे वाडवं एकम् ॥ ४६ ॥ अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म तदाश्वीनं त्रिषु । अश्वस्यैकाहगम इति त्वञ्प्रत्ययः । एकम् । अश्वानां मध्यं कश्यं एकम् । कशामर्हति कश्यम् । अश्वस्य निस्वनः शब्दः हेषा ह्रेषा च स्यात् द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजनुसंधिः निगालः स्यात् एकम् । “घंटाबंधसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मत इत्यश्वशास्त्रम् ।” अश्वीयं आश्वं द्वे अश्वानां वृंदे । वता निर्देशो द्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय । अमूः आस्कंदितायाः अश्वानां पञ्च गतयः धाराख्याः एकम् । यत्र वेगार्तो ऽश्वो न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कंदितम् । “भरपला, भरधांव चाल इति प्रसिद्धम् । केवलगत्यर्थे गृहीते च वडनाल इति प्रसिद्धे आम्बं-

आस्कंदितं धौरितकं रेचितं वलितं पुंसितम् ॥ ४८ ॥

गतयो ऽमूः पंच धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ॥

कविका तु खलीनो ऽस्त्री शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

पुच्छो ऽस्त्री लूमलांगूले बालहस्तश्च बालधिः ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शतांगः स्यंदनो रथः ॥

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

दितमित्यपि मतम्” । चातुर्येण युक्ता सरला गतिर्धौरितकम् । “ धौरितकमिति हेमचंद्रः । तुरकी गामचाल इति प्रसिद्धम् । ” मध्यमवेगेन चक्रवद्भ्रमणं रेचितं “ दुडकी चाल इति प्रसिद्धम् । ” अग्रकायं समुल्लस्य कुत्सितस्थलादौ कुंचितास्यं विचलनं वलितं “ वाजी चाल इति प्रसिद्धम् । ” पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं पुंसितं “ चौक चाल इति प्रसिद्धम् ” ॥ ४८ ॥ अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमित्येकम् । “ पुंसि क्लीवे च । ” कविका खलीनः “ खलीनमित्यपि ” द्वे लोहादिनिर्मितस्य मुखमध्ये निहितस्य कडियालि “ लगाम ” इति ख्यातस्य । “ कवीत्यप्यन्यत्र । क्लीवे खलीनम् । ” कवते दंतेन शब्दायते कविका । खे मुखे लीनः खलीनः । शफं खुरः “ क्षुर इति भरतमालायां ” द्वे “ कुंभ इति ख्यातस्य ” । खुरति विलिखति क्षमां खुरः ॥ ४९ ॥ पुच्छः लूमं लांगूलं “ लांगूलमित्यपि ” त्रीणि “ दांडी इति ख्यातस्य । पुच्छः अस्त्री पुन्नपुंसकम् ” । लूममदंतम् । बालहस्तः बालाः हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् । बालधिः द्वे केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्र-भागस्य । बालधिः पुमान् । उपावृत्तः लुठितः द्वे अमशांत्यर्थं मुहुर्भुवि पार्श्वीभ्यां परावृत्तस्य लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने शतांगः स्यंदनः रथः इति त्रयम् । यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति असौ पुष्यरथः स्यात् एकं संग्रामं विना यत्रोत्सवादौ सुखेन भ्रमणार्थं क्रीडार-थस्य । यथा पुष्यनक्षत्रं सुखकरं तद्वद्रथोपीति पुष्यरथः । अंतस्थमध्यः । पकार-मध्यपाटो ऽपि । तत्र कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ” ॥ ५१ ॥ कर्णारथः प्रवहणं डयनं “ हयनमित्यपि । हय गतौ ” त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृत-

कर्णोरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ॥

क्लीवे ऽनः शकटो ऽस्त्री स्याद्वन्त्री कंवलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

शिविका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेखादिका स्त्रियाम् ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

पांडुकंवलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंवली ॥

रथे कांवलवास्त्राद्याः कंवलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ॥

धूः स्त्री क्लीवे यानमुखं स्याद्रथांगमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्योपरिवस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य “ वुरख्याची गाडी इति प्रसिद्धस्य ” ।  
यल्लक्ष्यम् । कर्णोरथस्थां रघुनाथपत्नीम् । अनः शकटः द्वे “ गाडा इति ख्यातस्य ।  
शकटः पुंसि क्लीवे च । शक्नोति भारं वोढुं शकटः ” । अनः सांतम् । अनः  
क्लीवं जले शोके मातृस्यंदनयोरपीति रभसकोशः । कंवलिभिर्वृषैर्वाह्यं वोढव्यं  
यच्छकटं सा गन्त्री “ गांत्रीति मुकुटः ” एकं “ गाडी इति ख्यातस्य ” ।  
स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ शिविका याप्ययानं याप्यैरधमैर्वाह्यं यानं द्वे पुरुषवा-  
ह्यस्य यानविशेषस्य “ पालखी इति ख्यातस्य ” । दोला “ डीपि डोली ” प्रेखा  
द्वे दोलायाः हिंदोळा इति ख्यातायाः । “ डोली इति ख्याताया वा ” । आदि-  
शब्दात् शयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तच्चर्मणा आवृते रथे द्वैपः वैयाघ्रः  
इति द्वयम् ॥ ५३ ॥ पांडुकंवलेन आवृतो रथः पांडुकंवलीत्येकम् । पांडुकंवला-  
दिभिः । वाह्यः दौकूल इत्यादौ सर्वत्र परिवृतो रथ इत्यनेन सामान्यो ऽङ् प्रत्ययः ।  
कंवलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृते रथे कांवलः वाह्यः “ दौकूलः चार्मः  
क्षौमः ” इत्यादयः एकैकम् ॥ ५४ ॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु । वाच्यकिंगत्यान् ।  
यद्वैपी रथ्या । द्वैपो रथः । रथ्या रथकट्या द्वयं रथसमृद्धे । धूः यानमुखं द्वे  
रथादेरग्रभागस्य “ धूर इति ख्यातस्य ” । धूः स्त्री धुरौ । रथांगं अपस्करः द्वे  
रथात्रयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं रथांगं द्वे चक्रस्य “ चाक्र इति ख्यातस्य ” ।  
नेमिः “ नेमीत्यपि ” प्रधिः द्वे तस्य चक्रस्यान्ते भृशार्शभागे “ चाक्रान्ती भांस इति  
लौकिकप्रसिद्धस्य ” । पिंडिका “ पिंडीकेत्यपि ” नाभिः “ नाभीर्यपि ” द्वे चक्र-

चक्रं रथांगं तस्यांते नेमिः स्त्री स्यात्प्राधिः पुमान् ॥

पिंडिका नाभिरक्षायकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासंगो ना युगाद्युगः ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ॥

परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ॥

नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

काष्ठाधारभूतस्य मंडलाकारस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हिंस्यते ऽक्षो ऽनया नाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य काष्ठस्याग्रे चक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः । “अणिराणिवदक्षायकीलाश्रीसीमस्तु द्वयोरिति मेदिनी” ॥ ५६ ॥ रथगुप्तिः वरूथः द्वे शस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थं रथस्य लोहादिमयं यदावरणं क्रियते तस्य । ना पुमान् । “त्रियते रथो ऽनेन वरूथः” । कूबरः युगंधरः द्वे यत्र रथस्याश्वा बध्यंते तस्य काष्ठस्य “दांडी इति ख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापि च । युगं बौद्धुर्वधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः” । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । “अनुकर्षेति नांतो ऽप्ययम् । अनुकर्षाणा ऽक्षतलदार्विति बोपालितात् । एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः” । युगेन अतति युगाद्रथाश्वादिः तस्य युगो युगाद्युगः प्रासंग इति स्यात् । ना पुमान् । काकाक्षिवत् युगादिति विशेषणम् । अयमेव युगशब्दः पुंसि । न तु युग्मादिवाचीति प्रदर्शनार्थम् । अतो युगादिति पाठे शकटसंधियुगादन्यो युगः वृषादीनां स्कंधे आसज्जमानः स प्रासंग इत्यर्थः । एकं “जूं जोकड इति ख्यातस्य ।” युगं द्वितीयं प्रासंग इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् । यानं युग्यं पत्रं धोरणं चत्वारि यत्परंपरावाहनं नरादिवोद्धृप-रंपरया वाह्यते शिविकादि तद्वैनीतकं स्यात् । विनीतानां शिक्षितानामिदम् । “पुंसि वैनीतकः । विनीतकमित्यपि” ॥ ५८ ॥ आधोरणाः अधोरणाः इत्यपि हस्तिपकाः हस्त्यारोहाः निषादिनः चत्वारि हस्तिपकेषु माहात इति ख्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थे इत्येके । तदा आद्ये महामात्रस्य । परे गजारोहस्य । नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्टः दक्षिणस्थः एता अष्टौ संज्ञा

सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुंबिनः ॥

रथिनः स्यंदनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

कंचुको वारवाणो ऽस्त्री यत्तु मध्ये सकंचुकाः ॥

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकांगो ऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

आख्या “रथकुटुंबिनः रथं कुटुंबयितुं शीलमस्य यद्वा रथ एव कुटुंबं यस्य सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । सव्ये वामे तिष्ठति सव्येष्टः ।” सव्येष्टेति ऋदंत इति केचित् । रथिनः स्यंदनारोहाः द्वे रथानारुह्य युध्यताम् । अश्वारोहाः सादिनः द्वे अश्वचार “स्वार” इति प्रसिद्धानाम् ॥ ६० ॥ भटः योधः योद्धा त्रयं योद्धुः । सेनारक्षाः सैनिकाः द्वे सेनारक्षकाणां प्रहरिकादीनां “पाहरेकरी गस्तकरी इत्यादिख्यातानाम् ।” सेनां रक्षन्ति सैनिकाः । ये सेनायां समवेताः संगतास्ते सैन्याः सैनिका इति च स्युः द्वे ॥ ६१ ॥ ये सहस्रेण बलिनः सैन्यवन्तः ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः द्वे । बलं सैन्यं तदस्ति येषां ते । सहस्रं योद्धारः संत्येषां नायकानां ते । परिधिस्थः परिचरः द्वे सेनानियंतुर्यः समंताच्चरति तस्य दंडनायकस्य “तलावेदार इति ख्यातस्य ।” परिधौ सेनांते तिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः वाहिनीपतिः द्वे सेनापतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कंचुकः वारवाणः वाणं वारयति पयंतादण् वृणोति वा । राजदंतादित्वात्परनिपातः । “वाणवार इत्यपि” द्वे सन्नाहस्य चोलकादेः । “क्लीवे तु वारवाणम् ।” सकंचुकाः पुरुषा मध्ये मध्यभागे दाढ्यां कंचुकापरि यद्वध्नन्ति तत्सारसनं अधिकांगः द्वे “पचंग पाचंगी वा इति ख्यातस्य । कचि-त्सारसनाधिपांग इति पाठः । तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपांगं निबंधनमिति दुर्गः । अधिपांगं सारसनमिति कात्यश्च ।” शीर्षकम् ॥ ६३ ॥ शीर्षण्यं शिरसं व्रीणि दौष इति ख्यातस्य । “शीर्षे कं मुखमस्माच्छीर्षकम् ।” तनुचं नर्म दंशनं उरुचदः कंकटकः जगरः “जागर इत्यपि” कवचः सप्तकं कवचमस्य निम्नयन इति ख्यात-



शीर्षण्यं च शिरस्त्रे ऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥  
 उरश्छदः कंकटको जङ्गरः कवचो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥  
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥  
 सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः ॥ ६५ ॥  
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥  
 पदातिपत्तिपदगपादातिकं पदाजयः ॥ ६६ ॥  
 पद्मश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥  
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठाऽयुधियायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥  
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखवत् ॥  
 अपराद्धपृषत्को ऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

प्रसिद्धस्य । “ क्लीवे तु कवचम् ” ॥ ६४ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तः पिनद्धः अपि-  
 नद्धः । वष्टि भागुरीत्यल्लोपविकल्पः । चत्वारि परिहितकंचुकादेः । आमुच्यते बध्यते  
 स्म आमुक्तः । सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकंकटः पंच कवचभृतः । स-  
 न्नहति स्म सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शाटी । आमुक्तः  
 कंचुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे का-  
 वचिकमित्येकम् । पदातिः “ पदातः पादातिः पादातः । पदातिपत्तिपादातपादावि-  
 कपदाजयमित्यमरमाला । ” पत्तिः पदगः पादातिकः “ पादातिगः । स्वार्थे कन् ।  
 पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति । अव रक्षणादौ ” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्मः  
 पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति न तु वाहनेन स पदातिः । पादस्य  
 पदाज्यतीति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवः कां-  
 डपृष्ठः “ काण्डस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । वाहिताग्न्या-  
 दिष्विति परनिपातः । ” आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥  
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । “ कृतो ऽभ्यस्तो  
 हस्तो यस्य कृतहस्तः । ” लक्ष्याद्वेधात् च्युतः सायको यस्य सो ऽपराद्धपृषत्कः  
 स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निपङ्गी अस्त्री धनुर्धरः पद्-  
 धनुर्धरस्य । धनुष्मंतौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः । अयं केवलकाण्डव-

धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषंग्यस्त्री धनुर्धरः ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥

नैस्त्रिंशिको ऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौतिकौ ॥ ७० ॥

चर्मो फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयंतिकः ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरो ऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ॥

पुरोगमः पुरोगामी मंदगामी तु मंथरः ॥ ७२ ॥

जंघालो ऽतिजवस्तुल्यौ जंघाकरिकजांधिकौ ॥

त्वादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः “हे शक्त्यायुधधारकस्य ।” शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शक्तियष्टचोरीकक् ॥६९॥ यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं “दांडेवाला इति ख्यातस्य ।” परश्वधः परशुः स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं “फरशीकरी गडासेकरी इति ख्यातस्य ।” यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्रमस्य स नैस्त्रिंशिकः एकं “निमचेकरी इति ख्यातस्य ।” प्रासिकः “एकं प्रासायुधहेतिकस्य वल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य ।” कौतिकः कुंतलहेतिकस्य “भालेकरी इति ख्यातस्यैकम् ।” कुंतो भल्लः ॥७०॥ चर्मो फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः “ढालाईत इति ख्यातस्य ।” फलति विशीर्यते फलकश्चर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयंतिकः द्वे पताकां विभ्रतः “निशाणकरी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य ।” वैजयंत्या चरति वैजयंतिकः । अनुप्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रेसरः “अग्रसरोऽपि” प्रष्टः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी सप्त पुरोगामिनः । प्रविष्टो प्रष्टः । मंदगामी मंथरः द्वे “शनैर्गामिनः” ॥ ७२ ॥ जंघालः “जंगलः । प्रजालप्रक्षिलौ तुल्यौ जंघालजंघिलादय इति वाचस्पतिः ।” अनिजयः “अनिजल इत्यपि” हयमतिवेगवतः । जंघाकरिकः जांधिकः “जंघान्नाभ्यत्यादुपचारशक्तिर्जंघा ।” यो जंघावलेन जीवति तत्र हयम् । तरस्वी स्वरितः वेगी प्रजयी जगनः

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥  
 जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥  
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥  
 सो अभ्यमित्र्यो अभ्यमित्र्योऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥  
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥  
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥  
 कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥  
 शूरो वीरश्च विक्रांतो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥  
 सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥  
 ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना अनीकिनी चमूः ॥  
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

जवः पट्टं त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं शक्यते स जय्यः । यथा रामेण  
 रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्नोत्येवेत्यर्थः एकम् । जेय इत्येकं जेतव्य-  
 मात्रे । यथा जेयं मनः । न तु जय्यम् । जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्वि-  
 षतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं संमुखं गच्छति सः अभ्यमित्र्यः अभिमित्र्यः  
 अभ्यमित्रिण इति च स्यात् त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्ज-  
 स्वलः ऊर्जस्वी इति च स्यात् द्वे । “ऊर्जशब्दोऽदंतः सांतश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित  
 इत्यपि पाठः” ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे “विशालवक्षसः ।” उरस्वंतौ ।  
 रथिनः “रथिर इत्यपि” रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति  
 रथिनोऽदंतः । यः कामंगामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामीनः स्यात् ।  
 “कामगामीत्यपि” एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशंगामी अत्यर्थं गमनशीलः  
 सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रांतः त्रीणि शूरस्य । जेता जिष्णुः  
 जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे संयुगे साधुः सांयुगीनः एकं “युद्धकुश-  
 लस्य ।” शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः “सांयुगीनांताः” त्रिषु ।  
 वाच्यलिंगत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना अनीकिनी चमूः वरू-  
 थिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । “पुंसि अनीकः” ॥ ७८ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दंडादयो युधि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७८ ॥

एकेभैकरथा व्यश्वा पत्तिः पंचपदातिका ॥

पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचनाविशेषेण स्थापनं व्यूह इत्येकं “विह  
इति ख्यातस्य ।” व्यूहलक्षणम् । मुखे रथा हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पा-  
र्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहो ज्यं परिकीर्तित इति । युधि दंडादयो भेदाः विशेषाः  
व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य दंडवृत्तिर्यगवस्थानं दंडः । आदिना भोगमंडलादयः ।  
यदाह कामंदकः । तिर्यग्वृत्तिस्तु दंडः स्याद्भोगो ज्वावृत्तिरेव च । मंडलः सर्व-  
तो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहत इति । “तत्र अन्योन्यागतावृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवद-  
वस्थानं मंडलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । एतेषां च  
शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं संति ।” प्रत्यासारः व्यू-  
हपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः । “प्रत्यासर इ-  
त्यपि ।” सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः “परिग्रहः पतद्ग्रह इत्यपि” द्वे सेनायाः  
पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यते ज्वष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥ एक  
हभो यस्यां सा एकेभा । एको रथो यस्यां सा । त्रयो ज्वा यस्यां सा ।  
पंच पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः स्यात् । यदुक्तम् ।  
एको रथो गजश्चैको नराः पंच पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधी-  
यत इति एकम् । पत्त्यंगैः पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामु-  
खादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा । तिसृभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः  
सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिसृभिः वाहिनीभिः पृतना ।  
पृतनात्रयेण चमूः । एतत्रयेणाज्जीकिनी । तत्रयेण दशानीकिनी । तत्रयेण अक्षौ-  
हिणी । तथा च । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या षट्पत्तिभिः शतैः । संयुक्तानि सह-  
स्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु संख्यानां कीर्तनं युधिः  
२१८७० । पंचपटिसहस्राणि पद्शनानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगान्तज्जैर्वाहिना  
रथतुरंगमैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव । शतानि त्रीणि  
चान्यानि पंचाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते अक्षौहिणीदशमम् ।

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥

अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकम् ॥

इष्वासो ऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कपिध्वजस्य गांडीवगांडिवौ पुन्नपुंसकौ ॥

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खगाष्टैकीद्विकैर्गजैः । रथैरेतैर्हयैस्त्रिभिः पञ्चभिश्च पदा-  
तिभिः । गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, नराः १०९३५०  
सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति । महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । ख-  
द्वयं ०० निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चंद्रा १ क्षय २ मि ३ हिमांशुभिः १ । महा-  
क्षौहिणिका प्रोक्ता संख्यागणितकोविदैः । सर्वमेकीकृत्य १३२१२४९०० ।  
एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥ संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि संप-  
पदः । “संपदेत्यन्यत्र ।” विपत्तिः विपत् आपत् त्रीणि आपदः । “आपत्तिः  
आपदा इत्यन्यत्र ।” आयुधं प्रहरणं शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥  
धनुः चापः धन्व शरासनं कोदंडं कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे  
क्लीवे पुंसि च । धन्व नांतं धन्वनी । “धन्वमिति अदंतमपि ।” धनुरुदंतो ऽपि ।  
“शरावापो धनुः स्त्री स्यादिति त्रिकांडशेषात् ।” कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात्  
“एकम् । कालो यमे इव पृष्ठमस्य” ॥ ८३ ॥ गांडीवः गांडिवः द्वे अर्जु-  
नस्य धनुषि । “गांडिर्ग्रथिरस्यास्ति । क्लीवे गांडीवं गांडिवं च । गांड्यजगात्संज्ञा-  
यामिति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । गांड्येत्यत्र यणा तंत्रेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः ।”  
कोटिः “कोटी” अटनी “अटनिः” द्वे अस्य धनुषः प्रांते । गोधा तलं द्वे  
ज्या मौर्वी तस्या आघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबंधविशेषे । “गोधे  
तले इति व्यक्तिद्वयाद्वित्वम्” ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी  
ज्या शिंजिनी गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य “चिह्ना इति ख्यातस्य । शिंजिनीशब्द-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ॥  
 स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपंचकम् ॥ ८५ ॥  
 लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥  
 पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥  
 कलंवमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ॥  
 प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूतरे ॥ ८७ ॥  
 निरस्तः प्रहिते वाणे विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥  
 तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥  
 तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः ॥

स्तालव्यादिः ” मूर्वाख्यस्य तृणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः  
 पंच धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मंडलं च ।  
 तत्र वामजंघाप्रसारपूर्वकदक्षिणजंघासंकोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजंघाप्रसारपूर्वक-  
 वामजंघासंकोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् । धितस्त्यंतरेण  
 स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मंडलाकारेण पादद्वयधारणं मंडलकम् ॥ ८५ ॥ लक्षं  
 लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेधस्य “निशाण इति ख्यातस्य ।” शराभ्यासः उपासनं द्वे शर-  
 क्षेपाभ्यासस्य । “शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः ।” पृषत्कः वाणः विशिखः  
 अजिह्वगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥ कलंवः मार्गणः शरः “सरः । चित्रपुंस्त्वः सरः  
 शर इति त्रिकांडशेषात् ।” पत्री रोपः इषुः द्वादश वाणस्य । तत्रेपुः स्त्रीपुंसयोः ।  
 प्रक्ष्वेडनः “प्रक्ष्वेदन इत्यपि ” नाराचः द्वे लोहमयस्य वाणस्य । “नरानाचाम-  
 ति नाराचः । अन्येभ्यो ऽपीति डः । प्रजाद्यण् ।” पक्षः वाजः द्वे कंकादिपक्षस्य ।  
 उत्तरे निरस्तादिलिप्तकांतास्त्रिपु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते वाणे निरस्त इत्येकम् ।  
 विपाक्ते दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विपाक्ते वाणे । तूणः उपासंगः तूणीरः निषंगः  
 इषुधिः ॥ ८८ ॥ तूणी पट्टमिषुधेः वाण देवण्याचा भाता इति ख्यानस्य । इषुधौ  
 धीयंते यस्यां भस्त्रायां सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । “तूणेषुधी उपासंग-  
 इति रत्नकोशे ” । खड्गः निस्त्रिंशः चंद्रहासः अक्षिः सिद्धिः “क्षत्रिणिगधि ।  
 क्षत्रिः खड्गस्तरवारीति त्रिकांडशेषः ।” कौक्षेयकः मंडलायः करवातः “सर-

कौक्षेयको मंडलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ॥

फलको ऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥

भिदिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

पालः इत्यपि” कृपाणः नत्र खड्गस्य । “तरवार इति ख्यातस्य” । खंडयति परं खड्गः ॥ ८९ ॥ खड्गस्य मुष्टौ त्सरुस्त्येकं “थलं, मूठ इति ख्यातस्य” । तकारादिकं पुंसि । आदिना “कटार खंजीर इत्यादि नामक” छुरिकादिग्रहः । तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवार्धिकाया निबन्धनं मेखला स्यात् “एकं डाली इति ख्यातस्य” । यथा प्रहरतो हस्तात् न निर्याति खड्गः । फलकः फलं चर्म त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । “क्लीवे फलकम्” । अस्य फलकस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं “मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ९० ॥ द्रुघणः “द्रुघन इत्यपि” मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य “मुद्गल इति ख्यातस्य” । द्रुघणे इति सप्तम्यंतपाठो ऽपि । ईली “इली ईलिः” करवालिका “करपालिकेत्यपि” द्वे ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य “खांडा इति ख्यातस्य । गुप्ती इति केचित्” । भिदिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य यंत्रविशेषस्य “गोफण इति ख्यातस्य । भिदिर्द्वादशतालं तु दशकुंतो ऽभिधीयत इति । तदवच्छिन्नः कालो ऽपि भिदिः तं पालयतीति भिदिपालः” । परिघः परिघातिनः द्वे लोहवद्बृहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः परशुः परश्वधः परश्वं दधाति । “परस्वध इत्यपि” चत्वारि कुठारस्य “कुड्राड इति ख्यातस्य” । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । “तत्र स्त्रियां कुठारी । कुठारकः पर्शुरथ छुरिका कोशशायिकेति रभसः” । स्वधितिः पुंसि । शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः “सुरी इति ख्यातायाः” ॥ ९२ ॥ शल्यं शंकुः । द्वे वाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य “फल इति ख्यातस्य । शलति शल्यम् ।

वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना सर्वला तोमरो ऽस्त्रियाम् ॥

प्रासस्तु कुंतः कोणस्तु स्त्रियः पाल्याभ्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥

लोहाभिसारो ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनोविधिः ॥ ९४ ॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥

यात्रा ब्रज्या ऽभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे धानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

शल गतौ । यच्छाश्वतः । संख्याकीलकयोः शंकुः शंकुः प्रहरणांतर इति । ना  
पुमान् । सर्वला “ शर्वला । शार्दूलशर्वलाशलादुरिति शभेदात् । ” तोमरः  
“ द्वे गुरगूंज इति प्रसिद्धस्य मंथदंडाकारशस्त्रभेदस्य । तौर्गीता स्त्रियते एनेन  
तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला स्त्री । ” प्रासः कुंतः “ द्वे  
भाला इति ख्यातस्य । ” कोणः पालिः “ पाली ” अश्रिः “ अश्रीः ” कोटिः  
“ कोटी ” चत्वारि खड्गादिप्रांतभागस्य “ टोंक इति ख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः  
स्त्रियाम् ” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनं त्रीणि चतुरंगसैन्यसन्नह-  
नस्य “ जमाव इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहनमर्थो यस्य ” । सर्वेषामभिसरणं स-  
र्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां दशम्यां वा नीराजनासमये शस्त्रादि-  
समर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभिसार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभि-  
सार्यते प्रस्थाप्यते ऽत्र लोहाभिसारः । “ लोहाभिहारो अपि । लोहस्य शस्त्रस्या-  
भितो हरणम् । लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला । नीराजनो  
विधिरिति पाठे निःशेषेण राजनमत्रेति बहुव्रीहिविरोध्यः ” ॥ ९४ ॥ अरौ शत्रु-  
मीपे यत्सेनया सहाभिगमनं तदभिषेणनं स्यात् एकम् । यात्रा ब्रज्या अभिनिर्माणं  
प्रस्थानं गमनं गमः षट्त्वं प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं “ प्रसरणीत्यपि  
पाठः । प्रसरणिरित्यपि ” द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं हे शमित-  
सैन्यस्य । प्रचक्रं चलितं त्रिष्वित्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयपरिवरण  
शूरस्य यत्तमनं सो अभिक्रम इत्येकम् । “ अभिक्रम इत्यपि ” ॥ ९६ ॥ यत्तान्निजाः



वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घांटिका ऽ  
 स्युर्मागधास्तु मगधा वंदिनः स्तुतिपाठकाः  
 संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥  
 रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो र  
 चूर्णे क्षोदः समुत्पिजपिंजलौ भृशमाकुले  
 पताका वैजयंती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाः  
 सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्या ऽतिभयप्रदा ॥

बोधकराः द्वे ये नृपान्स्तुतिपाटेन प्रातर्वोधयन्ति तेषु । “  
 चरन्ति ते वैतालिकाः । ” चाक्रिकाः घांटिकाः द्वे वं  
 शंसन्ति ते घांटिकाः । यदाहुः । प्रबोधसमये । घंटाशि  
 “चक्रिका घटिकार्थका इति क्वचित्पाठः । तत्र चक्रमस्ति  
 घटी कायन्ति कै शब्दे द्वे घटिकावादकस्य । ” मागधाः  
 मुकुटः । मधु मधुरं कायन्ति इति विग्रहः । ” द्वे राजा  
 नाम् । यदाहुः । मागधाः सूतवंशजा इति । वंदिनः स्तु  
 तिपाठकेषु “ भाट इति ख्यातेषु ” वन्दन्ते स्तुवंते तच्छीला  
 वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तय इति । ” चत्वार  
 समयाच्छपथाद्ये संग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संश  
 धूलिः “ धूली ” पांसुः “ पांशुः ” रजः चत्वारि धू  
 याः । रेणुः स्त्रीपुंसयोः । ” पांसुः पुंसि । रजः क्लीबे  
 द्वे पिष्टस्य रजसः । “ पडपि रजस इत्येके । चूर्णः पुं  
 क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिष्विति मेदिनी । चूर्णानि वास  
 शर्कर इति शाश्वतश्च । ” समुत्पिजः पिंजलः द्वे अत्यन्त  
 वैजयन्ती केतनं ध्वजं चत्वारि पताकायाः । केतनादि  
 “पुंसि ध्वजः ” ॥ ९९ ॥ या यद्धमभिः खंडितैर्गजादि

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्याम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तित्वा ॥ १०२ ॥

वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कंदनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

‘स्यात् । सुप् सुपेति समासे स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । एकम् । स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

तोर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं सा आहोपुरुषिकेत्युच्यते । अहं-  
भारूप इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भाव आहोपुरुषिका एकम् । यः परस्परमहं ज्ञानो-

“इ शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका स्यात् । अहमहंशब्दो ऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्विव-  
चनम् । एकं पञ्चक्षरम् ॥ १०१ ॥ द्रविणं तरः सहः वलं शौर्यं स्याम शुष्मं शक्तिः

पराक्रमः प्राणः दश पराक्रमस्य । तरसी । सहसी । स्यामनी । शुष्ममदंतम् ।

“सह इत्यदंतो ऽपि । सहो ऽस्त्रियां वले न स्त्रीति रभसः । सहो वले न स्त्रियां स्यादिति  
मेदिनी च ” । विक्रमः अतिशक्तित्वा द्वे अतिपराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति

तच्छ्रमशान्त्यर्थं अथवा भाविनि भाविष्यति रणे तदुत्साहवृद्धयर्थं यद्दीराणां मशपानं  
तद्दीरपानं स्यात् । “वीरपाणमित्यपि । वा भावकरणयोरिति णत्वम् ” । युद्धं आ-

योधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कंदनं संख्यं समीकं सां-  
रायिकं “संपरायिकं” कन् । समरः अनीकः रणः कलहः विग्रहः ॥ १०४ ॥

संप्रहारः अभिसंपातः कलिः संस्फोटः “संस्फोटः” संयुगः अभ्यामर्दः  
“अभिमर्द इत्यपि ” । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्याद्वचनं संपराये चेति मेदिनी । ”

समाघातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ ननुशयः संगमः  
समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यं व्यनुगारम् । मग-

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे ऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥

क्रंदनं योधसंरावो वृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडंबरौ समौ ॥

प्रसभं तु वलात्कारो हटो ऽथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अजन्यं क्लीवमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहो ऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अभ्यवस्कंदनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

रादित्रयं अस्त्रियाम् । संयतौ समितौ । युधौ । नियुद्धं बाहुयुद्धं द्वे बाहुयुद्धस्य । तुमुलं इत्येकं रणस्य संकुले परस्परसंवाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा सिंहनादः द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडा टावन्ता । करिणां घटना युद्धे संघटनं घटा स्यात् । योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रंदनं स्यात् अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य एकम् । करिणां गर्जितं वृंहितं स्यात् एकम् ॥ १०७ ॥ धनुषः शब्दो विस्फारः एकम् । पटहः आडंबरः द्वे संग्रामध्वनेः । प्रसभं वलात्कारः हटः त्रीणि वलात्कारस्य । “प्रगता सभा विचारो ऽस्मात्प्रसभम् । वलात्करणं वलात्कारः” । स्खलितं छलं द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥ अजन्यं उत्पातः उपसर्गः त्रयमुत्पातस्य “शुभाशुभसूचकस्य । न जने साधु अजन्यम्” । मूर्च्छा कश्मलं मोहः त्रीणि मूर्च्छायाः । अवमर्दः पीडनं द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्य यत्परचक्रेण पीडनं तत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कंदनं अभ्यासादनं द्वे छलादाक्रमणस्य धाड इति ख्यातस्य । छपा इत्यपि । विजयः जयः द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः प्रतीकारः वैरनिर्यातनं त्रीणि वैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः उद्रावः संद्रावः संदावः विद्रवः द्रवः अपक्रमः

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥

अपक्रमो ऽपयानं च रणे भंगः पराजयः ॥ १११ ॥

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् ॥

निर्वासनं संज्ञपनं निर्गथनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्वासनप्रमथनक्रथनोब्जासनानि च ॥

आलंभपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

स्यात्पंचता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयो ऽत्ययः ॥

अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो ऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥

अपयानं अष्टौ पलायनस्य । यः रणे भंगः स पराजय इत्येकम् ॥ १११ ॥  
 पराजितः पराभूतः द्वे निर्जितस्य । नष्टः तिरोहितः द्वे निलीनस्य । त्रिष्विति का-  
 काक्षिवदुभयत्र युज्यते । प्रमापणादिवधांतानि त्रिंशन्नामानि वधस्य । “तानि ।  
 प्रमापणं प्रमापनं वा । निर्वहणं निर्वहणं वा । निकारणं विशारणं निशारणं वा  
 ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निषूदनमिति वा । निहिंसनं निर्वासनं सं-  
 ज्ञपनं मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा जप मिच्चेति वा । निर्गथनं निर्गथनं वा । अपा-  
 सनम् ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं निर्वापणं विशसनं मारणं  
 प्रतिघातनम् ” ॥ ११४ ॥ उद्वासनं प्रमथनं क्रथनं उब्जासनम् । प्रमापणमित्या-  
 रभ्योब्जासनपर्यंतं भावत्युडंताः । आलंभः पिञ्जः विशरः घातः उन्मायः “ उ-  
 न्मथो वा ” वधः इति ॥ ११५ ॥ पंचता “ पंचत्वं ” कालधर्मः दिष्टान्तः  
 प्रलयः अत्ययः अंतः नाशः मृत्युः मरणं निधनः दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः ।  
 निधनमस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥ परासुः प्राप्तपंचत्वः परेतः प्रेतः संस्थितः मृतः

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

कबंधो ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वंद्यां कारा स्याद्वंधनालये ॥

पुंसि भूम्यसवः प्राणाश्चैवं जीवो ऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥

॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ॥

प्रमीतः सप्त मृतस्य । एते वाच्यलिङ्गाः । चिता चित्या चितिः त्रयं प्रेतदाहाधार-  
चुद्धेः सरण इति ख्यातस्य ॥ ११७ ॥ अपमूर्धं मस्तकहीनं नर्तकक्रियायुक्तं  
यत्कलेवरं “धड इति ख्यातं” स कबंधः स्यात् । कबंधं सलिले तुण्डे कबंधो  
राहुरक्षसोरित्युक्तम् । एकम् । युद्धे सहस्रपूरणः कबंधो नृत्यते । उपचारान्नर्तन-  
रहिते अपि प्रयोगः । श्मशानं पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः “मसणवटी इति ख्यातायाः ।”  
शवः शेते ऽस्मिन् श्मशानं “द्वितालयम् ।” कुणपः शवं द्वे निर्जीवशरीरस्य ।  
“पुंसि तु शवः” ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः उपग्रहः वंदी “वंदिरित्यपि” त्रीणि  
“चोरादेराकर्षणस्य वंदी अटकाव इति कैद इत्यपि ख्यातस्य ।” वंधनगेहे  
कारेत्येकं स्त्रियाम् । असवः प्राणाः द्वे प्राणानां । भूमि बहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणा  
अपि नित्यं पुंसि भूमि च । प्राणो नाम वायुरित्येके तत्तु वायुमात्रविवक्षया ।  
जीवः अनुधारणं द्वे प्राणधारणस्य ॥ ११९ ॥ जीवितावच्छिन्नः काल आयुः  
स्यात् एकम् । उक्तं क्लीबे । जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवातुः स्यात् । ना  
पुमान् एकम् ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥ ऊरव्यः ब्रह्मण ऊरोर्जातः । शरीरावय-  
वाद्यत् ओर्गुणः अवादेशः । ऊरुजः अर्यः वैश्यः भूमिस्पृक् विट् । पट् वैश्यस्य । आ-  
जीवः जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तनं जीवनं पट् जीविकामात्रस्य ॥ १ ॥ कृषिः  
कर्षणम् । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजां कर्म वाणिज्यं क्रय-  
विक्रयादि । “वणिज्यम् । वणिजेत्यपि ।” एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां जीविका-

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ॥

सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदंचनम् ॥ ३ ॥

उद्धारो ऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ॥

याञ्जयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

भेदा इत्यर्थः । कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्मस्वभावजमिति महाभारते भगवद्गी-  
तायाम् । अथ मृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न  
श्ववृत्त्या कथंचनेत्यादिस्मृत्युक्तान्वृत्तिभेदान्वयुत्पादयति । सेवा परचित्तानुवर्तनं  
सा श्ववृत्तिः । “शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा । शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गार्हितं  
तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते इत्युक्तम् ।” श्ववृत्तिर्नी-  
चसेवनमिति श्रीभागवते । एकम् । कृषिः कर्षणं तदनृतं स्यात् । अनृतं कर्षणं  
स्मृतमिति स्मृतेः । “प्रनृतमिति क्वचित्पाठः । प्रनृतं कर्षणं स्मृतमिति मनूक्तेः ।”  
एकम् । उच्छश्च शिलं च उच्छशिलं समाहारद्वन्द्वः । आपणादौ पतितकणानामेकशो  
ग्रहणमुच्छः । क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशानां ग्रहणं शिलम् । एतद्वयं ऋतमित्युच्यते ।  
“ उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । पुमानुच्छः शिलं त्वृत-  
मिति वोपालितः ।” एकम् ॥ २ ॥ याचिते प्रत्यहं तंडुलादियाञ्जायां मृतमित्ये-  
कम् । मृतं तु नित्ययाञ्जा स्यादित्युक्तेः । अयाचिते अजगरवर्तनवद्याञ्जां विनैव लब्धे  
अमृतमित्येकम् । वणिग्भावो वाणिज्यं क्रयविक्रयादि तत्सत्यानृतं स्यात् एकम् ।  
किंचित्सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतम् । ऋणं पर्युदंचनम् ॥ ३ ॥ उद्धारः त्रयमृणस्य ।  
“उद्धारश्चोद्धृतावृण इति विश्वः ।” अर्थप्रयोगः कुसीदं “कुशीदं कुयीदं चेत्यपि ।”  
वृद्धिजीविका त्रीणि ऋणसंबंधिकालांतरद्वयेण लोके “व्याज इति ख्यातेन” जीवि-  
तायाम् । याञ्जया यदाप्तं तद्याचितकं “एकं जायां आणलेला जायजाणा जिन्नस  
इति ख्यातस्य ।” निमयात्परिवर्तादाप्तं आपमित्यकम् । अपमित्य आप्तं “अपमि-  
ययाचिताभ्यां ऋकनौ । परिवर्तो विनिमय इति मेदिनी ।” निमयः परिवर्तः

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धचाजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ॥

तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभंगा द्विरूपता ॥ ७ ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवैक्षमम् ॥

स्यादिति मनुः ॥ ४ ॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमर्ण इत्येकं सात्रकार इति प्रसिद्धस्य । “उत्तमं ऋणमस्य ।” ऋणस्य ग्राहको ऽधमर्ण इत्येकं कर्जदार इति प्रसिद्धस्य । कुसीदिकः वार्धुषिकः वृद्धचाजीवः वार्धुषिः चत्वारि ऋणं दत्त्वा तद्दृष्टचाजीविनः पुरुषस्य । “कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गृह्णीं प्रयच्छति वार्धुषिकः ” ॥ ५ ॥ क्षेत्राजीवः कर्षकः “कर्षको वा ” कृषिकः कृषीवलः चत्वारि कृषीवलस्य शेतकरीति लौकिकभाषायाम् । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः । वले इति दीर्घः । त्रीह्युद्भवोचितं त्रीहीणामुद्भवे योग्यं क्षेत्रं त्रैहेयं एकम् । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयं एकम् ॥ ६ ॥ यवादीनां भवनं उद्भवोचितं यत्क्षेत्रं तत् यव्यादि । यथा यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवका अल्पयवास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यम् । “यवकः शूकधान्यो यवः ” । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तेषां भवनं क्षेत्रं षष्टिक्यं एकैकम् । तिल्यं तैलीनवन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । यथा तिल्यं तैलीनं द्वे तिलानां भवने क्षेत्रे । एवं माष्यं माषीणं द्वे माषाणां भवने क्षेत्रे । उमा अतस्यस्तासां क्षेत्रं उम्यं औमीनं द्वे । अणुर्धान्यभेदस्तत्क्षेत्रे अणव्यं आणवीनं द्वे । भंगा मातुलानी तत्क्षेत्रं भंग्यं भांगीनं द्वे ॥ ७ ॥ शेषाणां त्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्यो ऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । शेषधान्योद्भवोचितमिति वा पाठः । यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । एवं कौद्रवीणम् । आदिना चाणकीनम् । “गौधूमीनम् । कालायीनम् । कौलत्थीनम् । प्रैयंगवीनमित्यादि । धान्यानां भवने क्षेत्रे खज्ज् ईनादेशः । एकैकम् ।” शाकशाकटं शाकशाकिनं द्वयं शाकक्षेत्रादिके क्लीबम् । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति वार्तिकेन सिद्धमेतत् । आदौ उप्रं

(“शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्” ॥) (१)

बीजाकृतं तूष्कृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शंवाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ॥

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

पुन्नपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

पश्चात्कृष्टं क्षेत्रमुत्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । “बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजा-  
कृतम् । कृञो द्वितीयेति डाच् ।” सीत्यं कृष्टं हल्यं त्रीणि कृष्टमात्रस्य । सीतया  
हललेखया संमितं सीत्यम् । “सीत्यमित्यपि ।” हलेन कृष्टं हल्यम् ॥ ८ ॥  
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यं चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं  
“त्रिवारं” कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतम् । संख्यायाश्चेति डाच् । तस्मिन् त्रिगु-  
णाकृते इत्यर्थः । द्विगुणाकृते अपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । यथा । द्विगुणाकृतं द्वितीया-  
कृतं द्विहल्यं द्विसीत्यं चत्वारि वारद्वयकृष्टस्य । इह द्विःकृष्टे शंवाकृतमित्यपि नाम ।  
“शंवशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते” इति रामाश्रमः । सिद्धांतकौमुद्यां तु शंवशब्दः प्रति-  
लोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । शंवाकृतमिति दंत्यादिरपि । “एवं  
पंच ॥ ९ ॥ उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ  
द्रौणिकादयः स्युः । यथा द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकः । आढकस्य वापः आढ-  
किकः । आदिशब्दात्प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकः । “कौडविकः” इत्यादि ।  
वापादावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्य पचो द्रौणिकः कटाहः । खारीवापः  
खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः एकम् । उत्तमर्णादयः खारीकांताः त्रिलिंग्यान् ।  
वाच्यलिंगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः क्षेत्रं त्रीणि क्षेत्रस्य “शेत इति व्यात-  
स्य ।” वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणाविति हेमः । अस्य क्षेत्रस्य गणे  
समूहे कैदारकं कैदार्यं “कैदारं” क्षेत्रं कैदारिकं इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोटं



लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥  
 प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥  
 दात्रं लवित्रमाबंधो योत्रं योक्त्रमथो फलम् ॥  
 निरीशं कुटकं फालः कृषको लांगलं हलम् ॥ १३ ॥  
 गोदारणं च सीरो श्म्या स्त्री युगकीलकः ॥  
 ईषां लांगलदंडः स्यात्सीता लांगलपद्धतिः ॥ १४ ॥

लेष्टुः द्वे मृत्तिकाखंडस्य । ढेंकुळ, डिफळ इति ख्यातस्य । लोष्टं पुंस्यपि  
 लेष्टुः षडे अपि लोष्टः स्यादिति बोपालितः । कोटिशः “कोटीश इत्यपि” लोष्ट  
 भेदनः द्वे लोष्टभंजनमुद्ररस्य “कुळव, डिफळा इति ख्यातस्य । प्राजनं तोद  
 तोत्रं त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य “आंसूड, चाबूक इति ख्यातस्य ।  
 तुद्यते अनेन तोत्रम् । यल्लक्ष्यम् । तोत्रवेत्रैकपाणये । खनित्रं अवदारणं द्वे कुहाला  
 “कुदळ इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रं द्वे । लुनाति छिनत्ति अने  
 लवित्रं “इळा कोयता” इति प्रसिद्धम् । आवंधः योत्रं योक्त्रं त्रीणि युगबंधने  
 पयोगिन्यां रज्जौ “जुंषणी जौतें इति ख्यातायाम् । ” फलं निरीशं “निरीष  
 मिति” कुटकम् । “दीर्घादिरिति मुकुटः” फालः कृषकः “कृषिकः । कृषि  
 काकृषिकौ फालकृषकात्रिति रुद्रात्खियामपि” पंच लांगलस्याधः स्थिते का  
 यस्याग्रं लोहेन प्रवध्यते । “आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निवध्यते तस्य । अंत्य  
 द्वयं फालस्येत्यपि मतम् । ” फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः । लांगलं ह  
 “हालः । हालः फालवहः सीतेति विक्रमादित्यः । हालो हले पुमान् हा  
 मदिरायां च योषितीति मेदिनी” ॥ १३ ॥ गोदारणं सीरः “शीर इत्यपि  
 चत्वारि हलस्य । श्म्या युगकीलकः द्वे युगस्य कीलके खीळ इति ख्याते  
 श्म्यते वृषादिरनया श्म्या । लांगलस्य दंड ईषा स्यात् । “ईशा” । प्रभुशंकर  
 योरीशः स्त्रियां लांगलदंडक इति तालव्यांते रुद्ररभसौ । ईशः स्वामिनि रुद्रे  
 स्यादीशा हलदंडक इति शांतेषु विश्वः । एकं इसाड इति ख्यातस्य । लांगलप  
 द्धतिः, हलरचितारेखा सीता स्यात् । “शीता । शीता नभःसरिति लांगलपद्ध  
 च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते  
 शीतो जलसे च बहुवाररतौ च दृष्ट इति तालव्यादौ धरणिः । एकं नांगराचें ता

पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबंधने ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥

हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

मंगल्यको मसूरो ऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ ॥

वनमुद्रे सर्पपे तु द्वौ तंतुभकदंबकौ ॥ १७ ॥

इति ख्यातस्य” ॥ १४ ॥ पशुबंधने वृषादिवंधननिमित्ते यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः “मेथिरित्यपि” खलेदारु इति हे “मेढ इति ख्यातस्य ।” खलेदार्वेति हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् । यद्वा खले धान्यमर्दनस्थले यद्दारु इति पृथक्पदं वा । आशुः व्रीहिः पाटलः “पाटलिरित्यपि । पाटलो वर्णो ऽस्यास्तीति” त्रयं व्रीहेः । “पाटलो व्रीहिपाटल उच्यते इति नामद्वयमिति सुभूतिः ।” तत्र आशु क्लेबे “पुंस्यपि । आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोरिति हेमचंद्रः । आशुव्रीहिरित्येकं पदमिति सुभूतिः । आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्ते ऽन्यलिंगवानिति रुद्रोऽपि” । व्रीह्यादिः पुंसि । धान्यमात्रे ऽपि व्रीहिं वक्ष्यन्ति । शितशूकः यवः हे जव इति ख्यातस्य । “शितशूको द्वितालव्यः । मध्यतालव्यो ऽपि” ॥ १५ ॥ तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णे तोक्म इत्येकं “निःशूकयवस्य ।” कलायः सतीनकः । “सातीनक इति माधवः । प्रज्ञाद्यण् । सतीलक इति मेदिनी ।” हरेणुः रेणुकः सत्वारि “वाटाणा इति ख्यातस्य ।” कोरदूषः कोद्रवः “काद्रव इत्यपि” हे हरीक इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ मंगल्यकः मसूरः । “मसूरा मसूरा । वेद्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसूरा स्त्रियाम् । मसूरमसूरौ पुंसि द्वावेतावपि चेतयोरिति रभसः । मसूरा मसूरा वा ना वेद्याव्रीहिप्रभेदयोरिति मेदिनी च । हे मसूर इति ख्यातस्य ।” मकुष्टकः “मकुष्टकः मुकुष्टकः । विश्वमेदिन्योस्तु मुकुष्ठो व्रीहिभेदे नेति टवर्गद्वितीयांतः ।” मयुष्टकः “मयुष्टकः । मपुष्टकः । मपुष्टोऽपि मपुष्टकः मपुष्टोऽप्यन्यत्र ।” वनमुद्रः “व्रीणि मट, मटकी इति ख्यातस्य ।” सर्पपः तंतुभः तंतुभो ऽपि । “कदंबकः त्रयं सांसय “शिरस” इति ख्यातस्य ।” सर्पपः स्यात्सरिषप इति त्रिकाण्डशेषः” ॥ १७ ॥ एष सर्पपो धवलः शुभ्रभेत्तिद्वयार्थ इत्येकम् । गोधूमः धुमनः हे गधुं इति ख्यात-

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥  
 स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमंथकः ॥ १८ ॥  
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिंजश्च निष्फले ॥  
 क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिका ऽऽसुरी ॥ १९ ॥  
 स्त्रियौ कंगुप्रियंगू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ॥  
 मातुलानी तु भंगायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥  
 किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमंजरी ॥  
 धान्यं व्रीहिः स्तंबकरिः स्तंबो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्य । सुमनो ऽदंतः । यावकः कुल्माषः “कुल्मास इति दंत्यांतः” द्वे अर्ध-  
 स्विन्नस्य यवादेः । “अर्धशिजे यवादिक घुगन्या इति ख्यातस्य” । धान्यभेद-  
 स्येत्येके । “शूकशून्ययवादेरित्यन्ये” । चणकः हरिमंथकः हरिमंथज इत्य-  
 पि “द्वे हरवरा इति ख्यातस्य” ॥ १८ ॥ तिलपेजः तिलपिंजः तिलान्निष्फला-  
 त्पिंजपेजाविति वार्तिकेणमौ साधू । द्वे निष्फले तिले “वांश्चे तीळ रानतीळ इति  
 ख्याने । जर्तिल इत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिल इत्युक्तेः” ।  
 क्षवः क्षुताभिजननः राजिका कृष्णिका आसुरी पंच राजसर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षप-  
 स्य “मोहरी, राई इति ख्यातस्य” । क्षुतमभिजायते ऽनेनेति क्षुताभिजननः ।  
 “क्षुधाभिजनन इत्यपि । तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कंगुः  
 “कंगूरित्यपि” प्रियंगुः द्वे कांग, “राळे” इति ख्यातस्य । अतसी उमा क्षुमा  
 त्रयं जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी भंगा द्वे भांग, तागाचं वीं  
 इति च ख्यातस्य । “तरंगभेदयोर्भंगो भंगा सस्यशणाद्वय इति रुद्रः” । व्री-  
 हिभेदः अणुः स्यात् एकम् ॥ २० ॥ सस्यस्य शूकं सूक्ष्मं सूचितुल्यमग्रं किं-  
 शारुः स्यादेकं पुंसि “कूंस इति ख्यातस्य” । सस्यस्य मंजरी निर्गतनूतनशिरः  
 कणिशं एकम् । कणाः संत्यस्य कणिशम् । “कणिशो धान्यशीर्षक इति ताल-  
 व्यांते रत्नकोशः । मूर्द्धन्यांतो ऽपि” । धान्यं व्रीहिः स्तंबकरिः त्रयं व्रीहियवादेः ।  
 स्तंबकरिरिदंतः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छो नालादिपुंजः स्तंबः स्यात् एकं “थोंब  
 इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः कांडः स नाडी नालं च स्यात्

नाडी नालं च कांडो ऽस्य पलालो ऽस्त्री स निष्फलः ॥

कडंगरो वुंसं क्लीवे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥

शूको ऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिवा त्रिपूत्तरे ॥

ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ॥

शालयः कलमाद्याश्च पट्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ॥

हे । स कांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्फलः पलालः स्यात् एकं “सरम, कडवा, बाटूक इति ख्यातस्य । क्लीवे पलालम्” । कडंगरः करंकर इति हरदत्तपाठः” । वुंसं “वुषवेषतुषारतोषा इति पभेदान्मूर्धन्यांतमपि” हे पलालादिक्षौदस्य भूस इति ख्यातस्य । तुष इत्येकं त्रीत्यादेस्त्वचि “कौंडा” इति ख्यातायाम् ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णं कृशं तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यद्यत्र यवादेस्तत्र शूक इत्येकम् । “क्लीवे शूकम्” शमी शिवा “शिबिः शिवी चेत्यपि दंत्यादिर्वा” हे शैंग इति प्रसिद्धस्य माषादिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारो वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं आवसितं “अवसितम् । अवसितमृद्धे ज्ञाने ऽपीति विश्वः । हे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं बहुलीकृतं हे अपनीतवुसस्य धान्यस्य । शूर्पादिना शोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥ शमीप्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्गादयो भेदाः । “यदुक्तं रत्नकोशे । मुद्गो माषो राजमाषः कुलित्यश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवर इति शमीधान्यगणः स्मृत इति” एकम् । शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं तत्र यवगोधूमादयो ज्ञेयाः एकम् । बृहन्नालो बहुलजलोत्पन्नो त्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किञ्चिदपकृष्टः पट्टिरात्रेण पच्यमानः पट्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एते शालयः स्युः एकम् । अमी माषयवशालिकलमपट्टिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर “देवभात” इति प्रसिद्धः । बहुवचनात् श्यामाकादयो गृह्यन्ते । एते तृणधान्यानि स्युः एकम् । गवेधुः “गवेडुरित्यपि” गवेधुका हे मुन्यन्नविशेषस्य “कसईचै वीं इति प्रसिद्धस्य । इदं कसाड, कसा इति कौकणे प्रसिद्धम् । गवा जलेन तत्र वा एधते । एध वृद्धौ” । अयोत्रं मुत्तलः “हे मुत्तल इति ख्यातस्य । शीबे

अथोग्रं मुसलो ऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ॥

स्यूतप्रसेवौ कंडोलपिटौ कटकिलिंजकौ ॥ २६ ॥

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बह्वः ॥ २७ ॥

आरालिका आंधसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥

आपूपिकः कांदविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

मुसलम्” । उदूखलं उलूखलं द्वे उलूखल “उखळ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २५ ॥  
 प्रस्फोटनं शूर्प “सूर्पमिति दंत्यादिरपि” द्वे “सूप इति ख्यातस्य” । चालनी तितउः  
 द्वे “चाळण इति प्रसिद्धस्य” । क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृत इति कात्यः ।  
 “चालनं तितउ प्रोक्तमिति क्लीबकांडे रत्नकोशः । न स्त्री तितउ चालनीति त्रिकां-  
 डशेषः” । तनोति सारं तितउः तनोतेर्डउः सन्वद्येति । स्यूतः प्रसेवः द्वे धान्यादि-  
 भरणार्थं कृतस्य वस्त्रभांडस्य पिशवी “गोणी, थैली इति ख्यातस्य ।” सीव्यते  
 स्म स्यूतः । “स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः । स्योनस्यूतप्रसेवकाविति रभसः ।”  
 कंडोलः पिटः “पिंड इत्यपि । पिंडो बोले बले सांद्रे देहागारैकदेशयोः । देह-  
 मात्रे निवापे च गोलसिहकयोरपीति मेदिनी ।” द्वे वेणुदलादिरचितभांडस्य  
 “पांटी, कणिंग इत्यादिख्यातस्य ।” कटः किलिंजकः द्वे वंशादिविकारस्य  
 “करंडा इत्यादिख्यातस्य ।” कटत्यावृणोतीति कटः ॥ २६ ॥ समाना-  
 विति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती पाकस्थानं महानसं त्रीणि पाकस्थान-  
 स्य सैंपाकघर, पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः  
 पौरोगवः स्यात् एकं “वांकनीस इति ख्यातस्य । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोग-  
 वी तस्येदमित्यण् । पौरोगवः” सूपकारः बह्वः ॥ २७ ॥ आरालिकः आंध-  
 सिकः । अंधः ओदनं शिल्पं येषां ते । ठक् । सूदः औदनिकः गुणः सप्त पाककर्तुः  
 “आचारी इति ख्यातस्य । आद्यं द्वयं व्यंजनकारस्येति क्षीरस्वामी । आपूपिकः  
 कांदविकः भक्ष्यकारः “भक्ष्यकारः भक्षकार इत्यपि” त्रीणि भक्ष्यकारस्य ।  
 भक्ष्यं तैलपक्वादि । इमे पौरोगवाद्याः वाच्यलिंगाः ॥ २८ ॥ अश्मंतं उद्दानं

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ॥

अंगारधानिकांऽंगारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादंगारो ऽलातमुल्मुकम् ॥

क्लीबे ऽवरीषं भ्राष्ट्रो ना कंदुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

अलंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलंतिका ॥

पिठरः स्थाल्युखां कुंडं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ॥

“उद्धानमित्यपि” उत् ध्मायते । ल्युट् । “उद्धारमित्यपि ।” अधिश्रयणी चुल्लिः  
 “चुल्लित्यपि” अंतिका । “अंदिकेत्यपि । अंद्यतेऽत्र अति अदि बंधने । ण्वुल् ।”  
 पंच चुल्लेः “चूल इति ख्यातायाः । अश्मनोऽप्यंतो ज्वाश्मन्तः ।” श्रीब् पाके ।  
 अधिश्रियेतास्यां अधिश्रयणी । अंगारधानिका अंगारशकटी हसन्ती ॥ २९ ॥  
 हसनी चतुष्कमंगारशकट्याः आगटी, “शेगडी” इति ख्यातायाः । अंगारः अ-  
 लातं उल्मुकं त्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य । “आद्यमेकं निखारा इति ख्यातस्य । अ-  
 धिमद्वयं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । अंगारमुल्मुके न स्त्री पुंलिंगस्तु मही-  
 सुत इति विश्वः ” ॥ अवरीषं भ्राष्ट्रः द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य “खापर, रान्हे  
 इति ख्यातस्य ।” भृज्यते ऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कंदुः स्वेदनी द्वे मद्यनिर्माणोपयोगिनो  
 भाटीति प्रसिद्धपात्रस्य । कंदुर्वा ना विकल्पेन पुमान् पक्षे स्त्री ॥ ३० ॥ अलंजरः  
 “अलंजर इत्यपि” मणिकः द्वे महाकुंभस्य “माट, डेरा इति ख्यातस्य ।”  
 कर्करी आलुः “आलूरित्यपि” गलंतिका त्रयं तंडुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः ग-  
 लंतिकायाः “गळती इति ख्याताया वा, रोवळी इति लौकिकप्रसिद्धिः । अथवा शरी  
 इत्यपि प्रसिद्धायाः ” गलत्यंभो ऽस्या गलंतिका । पिठरः स्थाली उखा “उपेत्यपि”  
 कुंडं चत्वारि स्थाल्याः । “पिठरः स्थाल्यां न क्लीबमिति मेदिनी । स्थालं भाजनभेदे  
 ऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति मेदिनी । कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवलीमुते पुमान् ।  
 पिठरे तु न नेति विश्वमेदिन्यौ ।” कलशः । “दंत्यांतोऽपि । केन जलेन लसति  
 कलसः ” ॥ ३१ ॥ घटः कुटः निपः चत्वारि कलशस्य । कलशं कलशी  
 द्वयोरिति घटेन संबध्यते । घटी । अस्तीति शरावेण संबध्यते । शरावः “नगाव इति

ऋजीपं पिष्टपचनं कंसो ऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ॥

सर्वमावपनं भांडं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

दर्विः कंविः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

कलंवश्च कडंवश्च वेषवार उपस्करः ॥

तित्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्जम् ॥ ३५ ॥

दंत्यादिरपि ” वर्धमानकः द्वे पात्रभेदस्य “ मालटी इति प्रसिद्धस्य । ” ऋ-  
जीपं “ ऋचीपमित्यपि । ” ऋच शब्दे । बाहुलकात्कीषच् । पिष्टपचनं द्वे पि-  
ष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य “ तवा, कढई इति ख्यातस्य । ” कंसः पानभाजनं  
“ द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य ” ॥ ३२ ॥ कृत्तेश्चर्मणः स्नेहपात्रं तैलाद्याधारपात्रं  
कुतूः स्यात् एकं “ बुधला इति ख्यातस्य । ” स्त्रियाम् । सैव कुतूरल्पा ह्रस्वा चे-  
त्कुतुपः । कुत्वा डुपच् । बुधली डपकी इति लौकिकभाषायाम् । सर्वं “ स्यूतादि  
पिटरादि च ” पात्रमात्रं आवपनादिसंज्ञम् । आवपनं भांडं पात्रं अमत्रं भाजनं  
पंच “ भांडं आयधण इति ख्यातस्य । पिबत्यनेन पात्रम् ” ॥ ३३ ॥ दर्विः  
“ दर्वी ” कंविः “ कंवी ” खजाका त्रयं स्त्रियां दर्व्याः “ पल्ली इति ख्यातायाः । ”  
खजति मथ्नाति पाकं खजाका । तर्दूः दारुहस्तकः द्वे दर्वीभेदस्य “ डवली इति  
ख्यातस्य । दारुणो हस्तको दारुहस्तकः ” । तर्दूः पुंसि । अयं परिवेषणाद्युपयो-  
गी । शाकं हरितकं शिशुः त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शक्यते भोक्तुमनेन  
शाकम् । शिशुः पुंसि । सौभाजने अपि शिशुरुक्तः । अस्य शाकस्य नाडिका नालम्  
॥ ३४ ॥ कलंवः कडंव इति च स्यात् द्वे “ देंट इति ख्यातस्य ” । वेषवारः  
“ विसवारः वेशवार इत्यपि ” उपस्करः द्वे शाकादिसंस्कारार्थं रचितहरिद्रासर्ष-  
पमरीचादिचूर्णस्य । “ आत्रेयसंहितायामुक्तम् । चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्य-  
नागरम् । धान्याकं रजनीश्चेततंडुलाश्च समांशकाः । विसवार इति ख्यातः शा-  
कादिषु नियोजयेदिति ” “ दश पलानि हरिद्रायाः । विंशतिपलानि धान्याकस्य ।  
पंच पलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् ।  
त्रीणि पलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिंगोः । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं विसवार

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥

जीरको जरणो ऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ॥

आर्द्रकं शृंगवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुंबरु च धान्याकमथ शुंठी महौषधम्

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिपुतानि च ॥

अवंतिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

इत्यन्ये” । तित्तिडीकं “ तित्तिडीकमित्यपि” चुक्रं वृक्षाम्लं त्रयं तित्तिडीकस्याम्ल-  
भेदस्य “ आमसोल इति ख्यातस्य ” । वेहजम् ॥ ३५ ॥ मरीचं “मरिचमि-  
त्यपि” कोलकं कृष्णं ऊषणं धर्मपत्तनं पट्टं मरीचस्य मिरिं इति ख्यातस्य ।  
ऊषणं दीर्घाद्यम् । “ह्रस्वाद्यपि । उपणं मरिचे क्लीवमिति मेदिनी ” । जीरकः  
जरणः अजाजी कणा चत्वारि जीरकस्य । अजाजी स्त्री ॥ ३६ ॥ सुषवी  
कारवी पृथ्वी पृथुः काला उपकुञ्चिका पट्टं कृष्णवर्णे जीरके “ काले जिरे, का-  
लेरे इति ख्याते । ” आर्द्रकं शृंगवेरं द्वे आर्द्रकस्य । शृङ्ग्याः पूर्वरूपमिदम् ।  
“ आले इति ख्यातम् । ” छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुंबरु “ कुस्तुंबरीति  
भरतमालायाम् । ” धान्याकं “ धन्याकम् । ह्रस्वादीति मुकुटः । धन्याकं धान्यकं  
धन्यं कुस्तुंबरु धनीयकमिति रभसः । धनेयकमित्यपि ” चत्वारि कोथिविरि  
“ धणे ” इति ख्यातस्य । ” शुंठी “ शृङ्गिरिति ह्रस्वांतो ऽपि । सधन्याशृङ्गिर्धन्य-  
मिति वैद्यकम् । ” महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजं पंच शृङ्ग्याः । स्त्रियां तु विश्वा ।  
“ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनालकं सौवीरं कुल्माषाभिपुतं  
अवंतिसोमं धान्याम्लं कुञ्जलं काञ्जिकं सप्तकं काञ्जिकस्य । कुल्माषैरर्धस्त्रिर्धन्यवा-  
दिभिरभिपूयते स्म कुल्माषाभिपुतम् । कुल्माषमिति पृथग्वा । कुल्माषं काञ्जिको-  
ऽपि चेति विश्वः । “ कुल् अर्धस्त्रिन्नः मापो ऽस्मिन्कुल्माषः । ” अवंत्या त्रयं  
अवंतिसोमम् । आह च “ धन्वंतरिः । ” काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिपुतं  
तथा । अवंतिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सुवीराम्लं तथा चुक्रं



सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिंगु रामठम् ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

निशाख्या कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सैधवो ऽस्त्री शीतशिवं माणिमंथं च सिंधुजे ॥

रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

सौवर्चले ऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

तुषोदकमिति ॥ ३९ ॥ सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं “ बाह्लिकं ” हिंगु रामठं पंच हिंगुवृक्षस्य निर्यासे । सहस्रं विध्यति गंधेन सहस्रवेधि । इन्नंतं क्लीबे । तस्य हिंगुनः पत्री तत्पत्री । “ त्वक्पत्री । तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति चेति रुद्रः । त्वक्पत्रीति च कारव्यामिति हैमः । ” कारवी पृथ्वी बाष्पिका “ बाष्पिकेत्यपि पाठः ” कबरी पृथुः पंचकं हिंगुतरोः पत्र्यामित्यर्थः ॥ ४० ॥ निशा कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी पंच हरिद्रायाः । निशाख्या निशापर्याय-वाच्येत्यर्थः । तेन रजनी रात्रिरित्याद्यपि । निशाहेति क्वचित्पाठः । यत्सामुद्रं समुद्रभवं लवणं तत् अक्षीवं “ आक्षिवमित्यपि ” वशिरं “ वसिरमित्यपि ” द्वे ॥ ४१ ॥ सैधवः शीतशिवं “ सितशिवं सितं शुभ्रं च तच्छिवं च ” माणिमंथं सिंधुजं चत्वारि सिंधुजे लवणे “ शंदेलोण इति ख्याते ” । सिंधुदेशे भवं सैधवम् । मणिमंथपर्वते भवं माणिमंथम् । मणिबंधमित्यपि पाठः । रौमकं वसुकम् “ वस्तुकमिति हैमचंद्रः । वस्तकम् । वस्त इव वस्तकम् अजगंधित्वात् । रौमके वस्तकं वस्त्विति नाममाला । ” द्वे शांभरलवणस्य । शांभरिदेशे रुमानामको लवणाकरः तत्र भवं रौमकम् । “ सांभरलोण इति ख्यातम् । पाक्यं बिडं द्वयं द्वे नामनी कृतके कृत्रिमे लवणे “ बिडलोण इति ख्याते । ” पाके साधुपाक्यम् । क्षारमृत्तिकां हि पाचयित्वा लवणं कुर्वति ॥ ४२ ॥ सौवर्चलः अक्षं रुचकं त्रीणि मधुरलवणस्य लवणभेदस्य । हृद्यगंधमेतत् “ संचळखार इति ख्यातम् । ” तत्र सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे तिलकमित्येकम् । यद्देधाः । कृष्णसौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जित इति । मत्स्यंडी फाणितं “ द्वे राव काकवी इति ख्यातस्य । ”

मत्स्यंडी फाणितं खंडविकारः शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिंगा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

शूलाकृतं भटिन्नं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् ॥

प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥

चिक्रणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

खंडविकारः शर्करा सिता त्रीणि शर्करायाः “खडी साकर, पिटी साकर इ  
भेदभिन्नायाः ।” पंचापि शर्कराया इत्येके ॥ ४३ ॥ दध्यादिना क्षीर  
विकृतिः कूर्चिका । यदाहुः । दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्यादधिकूर्चिका । तत्र  
पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तत्तत्कूर्चिकेति । एकम् । रसाला मार्जिता द्वे दधिमधुशर्करा  
रामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य “श्रीखंड इति ख्यातस्य । यदुक्तं सूपाशास्त्रे  
अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खंडस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिण्य  
मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललन  
मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसा  
या स्वादिता भगवता मधुसूदनेनेति । ” तेमनं निष्ठानं द्वे व्यंजनस्य दध्या  
“कडी इति ख्यातस्य । ” तिमत्यार्द्राभवत्यन्नमनेन तेमनम् । सूपाद्यपि तेम  
मुपचारात् । इतः परं वासितांता वाच्यलिंगाः ॥ ४४ ॥ शूलाकृतं भटि  
शूल्यं त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः । शूलेन पक्वं शूलाकृतम् । शूलात्पाक इ  
डाच् । शूलं लोहशलाका । उख्यं पैठरं द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रण  
उपसंपन्नं द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यंजनादेः । प्रयस्तं सुसंस्कृतं द्वे प्रयत्नानिष्पन्न  
घृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं विजिलं विज्जलं “विज्जनं चेत्यपि” द्वे मंड  
क्तदध्यादेः साई सुद्धां दहीं मड्डा इति ख्यातस्य । ” संमृष्टं शोधितं द्वे केद  
कीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः । चिक्रणं मसृणं स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य । चिगि  
अव्यक्तं कणति चिक्रणम् । कण शब्दे । भावितं वासितं द्वे पुष्पादिद्रव्यान्तरेणा  
वासितस्य । यथा धूपेन भावितास्तिलाः । वास्यते द्रव्यान्तरेण मिश्रीक्रियते धूपपुष्प

आपकं पौलिरभ्यूपो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

पूपो ऽपूपः पिष्टकः स्यात्करंभो दधिसक्तवः ॥

भिःसा स्त्री भक्तमंधोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥

भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मंडमस्त्रियाम् ॥

मासराचामनिस्त्रावा मंडे भक्तसमुद्रवे ॥ ४९ ॥

यवागूरूष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ॥

दिना वा ऽधिवास्यते वासितमिति स्वामी । धूपितं वासितं त्रिदुरिति मुनिः ॥ ४६ ॥  
 आपकम् ईषत् पक्कम् । आङ् ईषदर्थेऽत्र । पौलिः अभ्यूपः “अभ्युवः अभ्योषश्चापि ।”  
 त्रयं “ अर्द्धस्विन्नयवादर्घ्यतादिना भर्जितयवादेर्वा घृतपक्वान्नस्य पोळी इत्यादि-  
 प्रसिद्धस्य । ” लाजाः भर्जितत्रीहयः । पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे च । एवमक्षता अपि  
 पुंभूम्नि । अक्षता यवा इति पुराणम् । एकैकस्याभिधानं पुं बहुत्वविधानार्थम् ।  
 “ लाजः स्यादार्द्रतंडुले । नपुंसकमुशीरे ऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षता इति मेदिनी ।  
 अक्षतं न द्वयोः पंडे लाजेषु त्रिष्वर्हिसिते । यवे ऽपि क्वचिदिति मेदिनी । ”  
 पृथुकः चिपिटकः द्वे आर्द्रभ्रष्टत्रीहितंडुलस्य “ पोहे इति प्रसिद्धस्य । ” धाना  
 इत्येकं भ्रष्टयवे वर्तते । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥ ४७ ॥ पूपः अपूपः पिष्टकः  
 त्रीणि तंडुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य “ वडा, धारगा इत्यादिख्यातस्य । ”  
 अपूपः पिष्टपूपः स्यादिति मुनिः । यद्वक्ष्यम् । चंद्रांशुनिर्मलाः पूपाः शालितंडुलनि-  
 र्मिता इति । दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करंभः स्यात् । “ करं व इत्यपि ।  
 केन जलेन रं वते । रवि शब्दे । एकम् । सक्तवस्तु धानाचूर्णम् । ते च प्रायेण  
 पुंभूम्नि । भिःसा भक्तं अंधः अन्नं ओदनः दीदिविः पट्टमन्नस्य । अंधः सांतम् ।  
 ओदनो ऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥ भिःसटा दग्धिका द्वे दग्धान्नस्य “ करप  
 इति ख्यातस्य ” । सर्वेषां रसानां द्रवद्रव्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मंडः स्यात् ।  
 “ क्लीवे मंडम् । एकं निवळी इति ख्यातस्य । ” मासरः आचामः निस्त्रावः  
 “ विस्त्राव इति मुकुटः ” त्रीणि भक्तसमुद्रवे मंडे नीस “ पेज ” इति ख्या-  
 ते ॥ ४९ ॥ यवागूरूष्णिका श्राणा विलेपी तरला पंच द्रवदोदनस्य “ आ-

(“अक्षणाभ्यंजने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः” ॥ ) (?)

गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविट् गोमयमास्त्रियाम् ॥ ५० ॥

तत्तु शुष्कं करीषो ऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ॥

तत्तु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

दंडाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ॥

तक्रं ह्युदश्चिन्मथितं पादांब्वर्धांबु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

टवल, पातळ भात, कहेरी इति ख्यातस्य ।” यवागूर्द्धाघाता । “अक्षणेत्यर्थं क्षे-  
पकम् । अक्षणं अभ्यंजनं द्वे तैलस्य । तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकम् ।” गवां  
सर्वं गोरिदं गवि भवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादि तद्रव्यं स्यात् एकम् । “त्रिषु ।  
दधिदुग्धादेः ” । गोविट् गोमयं द्वे गोः पुरीषे “शेण इति ख्याते ” । गोविट्  
पाता स्त्री ॥ ५० ॥ तद्रोमयं शुष्कं करीषं स्यात् एकं “गोवरी इति ख्यात-  
स्य ” । दुग्धं क्षीरं पयः त्रीणि “दूध इति ख्यातस्य” । पयः सांतम् । पयसो  
विकारो यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यम् । “आदिना तक्रं नवनीतम्” । यद्भना-  
दितरत् अथं दधि तत् द्रप्सं स्यात् । “द्रप्स्यमिति भरतमालायाम् । द्रप्सः पुंस्य-  
पि । एकं पातळ दही इति प्रसिद्धस्य ” ॥ ५१ ॥ घृतं आज्यं हविः सर्पिः  
चत्वारि घृतस्य । हविषी सर्पिषी “हविः सर्पिषि होतव्ये इति हैमः” । अंज-  
नीयमाज्यम् । आङ्पूर्वादंजेः संज्ञायां क्यप् । नवनीतं नवोद्धृतं द्वे “लोणी इति  
ख्यातस्य” । मथिताद्भो नवं तत्कालमुद्धृतं ह्योगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षी-  
रघृतं हैयंगवीनं स्यात् । एकं “एकरात्रपर्युपिताद्भो उत्पन्नस्य घृतस्य ” । सः  
पूर्वदिने यो गोदोहस्तस्मादुद्भवो यस्य तत् । हैयंगवीनं संज्ञायाम् । ह्यो गोदोहस्य  
हियंगुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते ॥ ५२ ॥ दंडाहतं कालशेयं अरिष्टम् ।  
अरिष्टमशुभे तक्त्रे स्तुतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने चेति विश्वः । गोरसः  
चत्वारि दंडमथितस्य गोरसमात्रस्य । तद्विशेषमाह । पादांबु चतुर्थ्यां शुभदकं यत्र  
तदंडाहतं तक्रमित्युच्यते । अर्धांबु अर्धमुदकं यत्र गोरसे तदुदश्चित् । तांतम् ।  
“उदकेन श्वयति वर्द्धते इति विश्वः । दुओश्चि गतिवृद्धयोः ।” निर्जलं

मंडं दधिभवं मस्तु पीयूषो ऽभिनवं पयः ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुद्भासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ॥

(उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥) (१)

जेमनं लेह आहारो निघासो न्याद इत्यपि ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

जलरहितं दधिमथनमात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकम् ॥ ५३ ॥ दधिभवं मंडं  
अधिमं मस्तु स्यात् । एकम् क्लीबे । “दध्न उपरिभागस्य । वस्त्रनिसृतदधिजलस्येत्यपि  
मतम्” । अभिनवं पयः नवप्रसूतायाः गोः क्षीरं सप्तदिनावधि पीयूषः स्यात् ।  
पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरे तथा ऽमृत इति विश्वमेदिन्यौ । “पेयूषमिति मुकुटः”  
तत्कथितं सत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकम् । अशनाया बुभुक्षा क्षुत् त्रयं क्षुधः  
क्षुत्स्त्री धकारांतः । “अशनस्य इच्छा अशनाया । क्षुधेत्यन्यत्र” । आसः  
कवलः द्वे “घांस इति ख्यातस्य । कवलार्थक इत्यपि पाठः” ॥ ५४ ॥ सपी-  
तिः तुल्यपानं द्वे सहपानस्य । सग्धिः सहभोजनं द्वे “सहभोजनस्य” तत्र  
सग्धिः स्त्री । उदन्या पिपासा तृट् तर्षः चत्वारि तृषः । तृट् पांता । तर्षः पुंसि ।  
“तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियामिति विश्वः” । जग्धिः भोजनम् ॥ ५५ ॥ जेमनं “ज-  
मनमिति द्विरूपकोशः” लेहः “लेपः । लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां चेति  
हेमचंद्रः ।” आहारः निघासः “निघस इत्यपि” न्यादः सप्त भोजनस्य । जग्धिः  
स्त्री । सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः त्रीणि तृप्तेः । पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं भुक्तसमुज्झितं  
भुक्त्वोत्सृष्टमिति यावत् सा फेला स्यात् । फेलीरिति जटाधरः” एकम् ॥ ५६ ॥  
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामं इष्टं यथेप्सितं षट्कं यथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्ये-  
तानि । यथा कामं भुंक्ते स्म । गोपः गोपालः गोसंख्यः गोधुक् “गोदुहः । गोप-  
गोदुहबल्लवा इति त्रिकांडशेषः ।” आभीरः “अभीर इत्यपि । अभि ईरयति  
ईर गत्यादौ ।” बल्लवः षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहिष्यादिकं पा-

गोमहिष्यादिकं पादबंधनं द्वौ गवीश्वरे ॥

गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गवो यत्राशिताः पुरा ॥

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान्सौरभेयो गौरुक्षां संहतिरौक्षकम् ॥

गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वृषो महान्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्वयः ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

शकृत्कारिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ ॥

दबंधनमित्युच्यते । पादेन पादे वा बंधनमस्येति । यादवं धनमित्येके पेटुः । तत्र,  
गवादि यादवं वित्तमिति कोशांतरप्रमाणम् । आदिना खराजाविकादेर्ग्रहणम् । गोमान्  
गोमी द्वौ शब्दौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि । गोमंतौ । गोमिनौ । गोकुलं गोधनं द्वे  
गवां व्रजे गोसंबंधिसमूहे ॥ ५८ ॥ यत्र पुरा गाव आशिताः भोजिताः त-  
त्स्थानं आशितंगवीनं एकम् । त्रिषु लिंगत्रये । उक्षा भद्रः वलीवर्दः “वरीवर्दः”  
ऋषभः वृषभः वृषः ॥ ५९ ॥ अनङ्गान् । अनः शकटं वहतीति । अनः क्लीबं जले  
शोके मातृस्यंदनयोरपीति रभसः । सौरभेयः गौः नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अ-  
नङ्गाहौ । गावौ । “स्त्रियां अनङ्गाही । आमनङ्गुहः स्त्रियां वा । अनुङ्गुहीत्यपि ।”  
उक्षां वृषभाणां संहतिः समूहः । औक्षकं स्यात् एकम् । गवां संहतिः गव्या गोत्रा  
द्वे । वत्सानां संहतिर्वात्सकम् । धेनूनां संहतिर्धैनुकम् । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥  
महान्वृषो महोक्षः एकं “महावृषस्य । अचतुरेति साधुः । वृद्धोक्षः जरद्वयः द्वे  
वृद्धवृषभस्य । यन्मालायाम् । महोक्षः स्यादुक्षतरः स्कांधिकः स्कंधवाहकः ।  
पोडन्पड्दशनो वत्सः कूटो भग्नविपाणक इति ।” उत्पन्नः वलीवर्दभावं प्रातः उ-  
क्षा जातोक्षः स्यात् एकम् । सद्यो जातो वृषस्तर्णकः स्यात् एकम् ॥ ६१ ॥  
शकृत्कारिः वत्सः द्वे । दम्यः वत्सतरः द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वं स्यत्वनस्य  
वत्सतरः । पंडता गोपनित्वं तद्योग्य आर्पभ्यः एकम् । पंडः “शंड इत्यपि”

आर्षभ्यः षंडतायोग्यः षंडो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

स्कंधदेशे त्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकंबलः ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाद् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासंग्यशाकटाः ॥

खनति तेन तद्वोढा ऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

स तु सर्वधुरीणः स्याद्वो वै सर्वधुरावहः ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृंगिणी ॥ ६६ ॥

गोपतिः इट्चरः “इत्वर इत्यपि” त्रीणि स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य षण्ड इति ख्यातस्य । सनोति ददाति गर्भं षंडः । इषा इच्छया चरति इट्चरः ॥ ६२ ॥ अस्य वृषभस्य स्कंधदेशे वहः स्यात् एकं “खांदा इति ख्यातस्य ।” सास्त्रा गलकंबलः । द्वे गोः कंठे लंबमानस्य चर्मणः “सांकळी, कांबळ इति ख्यातस्य” । नस्तितः नस्योतः “नस्तोत इत्यपि पाठः” द्वे स्यूतनासिकस्य “वेसण्या वैल इति ख्यातस्य ।” नस्ये नासारंध्रे ऊतः रज्ज्वा प्रोतः नस्योतः । प्रष्टवाद् “पष्टवाडिति रेफरहितमिति स्वामी ।” युगपार्श्वगः द्वे दमनार्थं युग्येन सह स्कंधे वद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कंधकाष्ठस्य पार्श्व गच्छतीति युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्य वोढा युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कंधे काष्ठमासज्यते स प्रासंगः तस्य वोढा प्रासंग्यः “लोढण्या वैल इति ख्यातः ।” शकटस्य वोढा शाकटः एकैकम् । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः सैरिकश्च स्यात् । यथा हलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य वोढा हलस्यायं वा हालिकः । एवं सीरेण खनति सीरस्य वोढा सीरस्यायं वा सैरिकः । सीरो हलस्य पर्यायः द्वे “नांगण्या वैल इति ख्यातस्य” ॥ ६४ ॥ धूर्वहः धुर्यः धौरेयः धुरीणः धुरंधरः । धुरंधरेण सहिताः सधुरंधराः एते पंच शब्दाः धुरंधरवृषभस्य वाचकाः । “धूर्वहशब्दो दीर्घादिः । वीरुपधाया इति दीर्घः” [ धुर्य इत्यत्र तु “न भकुर्धुराम्” इति दीर्घनिषेधः ] ॥ एकधुरीणः एकधुरः एकधुरावहः त्रयं य एकामेव धुरं वहति तस्य ॥ ६५ ॥ यः सर्वामपि धुरं वहति स सर्वधुरीणः एकम् । माहेयी सौरभेयी गौः उस्त्रा

अर्जुन्यध्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोपु नैचिकी ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ॥

चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

वशा वंध्या अवतोका तु स्रवद्रर्भा ऽथ संधिनी ॥

आक्राता वृषभेणाथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ॥

स्यादचंडी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

माता शृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी अध्या रोहिणी नवकं गवि । गावौ । मातरौ ।  
या गोपु उत्तमा सा गौर्नैचिकीत्येकम् । “नैचिकी । नैचकी गौरुत्तमा तु नैचिकी  
सा प्रकीर्तितेति नाममाला । नीचिका नीचिकी चेति द्विरूपकोशः ” नीचैधरति  
नैचिकी । वर्णावयवप्रमाणादीनां भेदात् शवलीधवलादयो गवां संज्ञाः । शवली  
चित्रवर्णा “ शवलापि ” धवला शुक्लवर्णा “ धवल्यपि ” । आदिना कपिला  
पाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लंबकर्णा वक्रभृंगीत्यादि । “प्रमाणभेदात् दीर्घा खर्वा  
वामनीत्यादि ।” एकैकम् ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वे वर्षे प्रमा-  
णमस्याः सा गौर्द्विहायनी एकम् । एकाब्दा गौः एकहायनी एकम् । चतुरब्दा गौः चतु-  
र्हायणी एकम् । त्रिवर्षा त्रिहायणी स्यात् एकम् । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्  
॥ ६८ ॥ वशा वंध्या द्वे “वांश्च इति ख्यातायाः ।” अवतोका “ वतोकेत्यपि ”  
स्रवद्रर्भा द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । मृतवत्सा स्रवद्रर्भेति माला । वृषभेण मैथु-  
नार्थे आक्रांता संधिनी । संधा गर्भाधानमस्त्यस्याः संधिनी वा एकम् । वृषोपगमनाद्-  
र्भोपघातिनी वेहदित्युच्यते एकम् । तांतं स्त्रियाम् । विहंति गर्भं वेहन् । वेहद्रुपोग-  
तेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राक्काला सा गौरुपसर्या एकम् ।  
बाला चासौ गर्भिणी च बालगर्भिणी सा प्रष्टौही । “प्रष्टौहीत्यपि पाठः । तत्र  
पृषोदरादित्वात् रलोपः” एकम् । अचंडी सुकरा द्वे अकोपनायाः । बहुसूतिः परे-  
ष्टुका द्वे बहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिरप्रसूता “वष्कयणी वष्कयिणीत्यपि । वष्कयन्-  
रुणवत्सः सो ऽस्त्यस्याः । वष्कयस्त्वेकहायनी वत्स इति शाकटायनः” द्वे दीर्घका-



चिरप्रसूता वष्कयैणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥  
 सुव्रता सुखसंदौह्या पीनोन्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥  
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बंधके स्थिता ॥  
 समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥  
 ऊधस्तु क्लीवमापीनं समौ शिवककीलकौ ॥  
 न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥  
 वैशाखमंथमंथानमंथानो मंथदंडके ॥  
 कुठरो दंडविष्कंभो मंथनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

लेन प्रसूतायाः । धेनुः नवसूतिका द्वे नूतनप्रसूतायाः । सुव्रता सुखसंदौह्या  
 “सुखसंदुह्येत्यपि” द्वे सुशीलायाः “निसकीन इति ख्यातायाः” । पीनोन्नी  
 पीवरस्तनी द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा द्वे द्रोणपरिमितदुग्ध-  
 दात्र्याम् । बंधकं आधिस्तत्र स्थिता ऋणशुद्धिपर्यंतं उत्तमर्गगृहे दोहनार्थं स्थापितेति  
 यावत् सा धेनुष्या एकम् । बंधकं स्याद्विनिमय इति विश्वः । बंधकं आधिर्नाम गाहाण  
 इति लौकिकभाषायाम् । या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा समांसमीनेत्येकं पंचाक्षरम्  
 ॥ ७२ ॥ ऊधः आपीनं द्वे गोस्तनस्य “कांस इति ख्यातस्य ।” ऊधः सांतं  
 क्लीवम् । शिवकः कीलकः द्वे गवां बंधनार्थं निखातस्य काष्ठस्य “मेढ इति ख्या-  
 तस्य” । दाम संदानं द्वे बंधनरज्जोः “दावें इति ख्यातायाः ।” संदीयते  
 बध्यते जनेन संदानम् । दाम नांतम् । स्त्रियां तु दामा दामानौ । पशुरज्जुः दामनी  
 “बंधनीत्यपि पाठः” द्वे यस्याभेकस्यां बहुग्रंथियुतायां बहवो वृषा बध्यन्ते  
 तस्या रज्जोः “दावण इति ख्यातायाः ।” चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥  
 वैशाखः मंथः मंथानः मंथाः मंथदंडकः पंच मंथनदंडस्य “रवी इति ख्यातस्य ।”  
 मंथाः मंथानौ । कुठरः । “कुठर इति पाठे तु कुट कौटिल्ये बाहुलकादरः ।”  
 दंडविष्कंभः द्वे यत्र मंथदंडो बध्यते तस्य स्तंभस्य “घुसळखांव इति ख्यातस्य ।”  
 मंथनी गर्गरी द्वे मथ्यमानदधिपात्रस्य । मंथते ऽस्यां मंथनी । कलशीत्यपि पाठः  
 ॥ ७४ ॥ उट्टः क्रमेलकः मयः महांगः चत्वारि उट्टस्य । उट्टस्य शिशुः करभ

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहांगाः करभः शिशुः ॥

करभाः स्युः शृंखलका दारवैः पादबंधनैः ॥ ७५ ॥

अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥

मेढ्रोरभोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृंदे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ॥

चक्रीवंतस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

वैदेहकः सार्धवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ॥

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्तो ऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

इत्येकम् । दारवैः काष्ठमयैः पादबंधनैरुपेताः करभाः शृंखलकाः स्युरेकम् ॥ ७५ ॥  
अजा छागी द्वे “शेळी इति ख्यातायाः” । शुभः “तुभः स्तभः स्तुभश्चेत्यपि” । छागः  
वस्तः छागलकः अजः पंचकमजस्य “बोकड इति ख्यातस्य” । मेढ्रः उरभ्रः उरणः  
ऊर्णायुः मेषः वृष्णिः एडकः “सप्तकं मेंढ्रं एडका इति ख्यातस्य” । अत्रिरि-  
त्यपि । ऊर्णायुरुदंतः ॥ ७६ ॥ उष्ट्राणां वृंदे औष्ट्रकम् । उरभ्राणां वृंदे औरभ्रकम् ।  
अजानां वृंदे आजकम् । क्रमादेकैकम् । चक्रीवान् बालेयः रासभः गर्दभः खरः पंच  
गर्दभस्य “गाढव इति ख्यातस्य” ॥ ७७ ॥ वैदेहकः सार्धवाहः नैगमः “निगमः  
निगमो वाणिजे पुर्यामिति विश्वः” । वाणिजः वणिक् पण्याजीवः आपणिकः क्रय-  
विक्रयिकः अष्टौ क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य “वाणी इति ख्यातस्य । वणिक् ख्रि-  
यां वणिज्यायां पुमान्वाणिजिकेऽपि च इति विश्वः ” । वणिजौ ॥ ७८ ॥ वि-  
क्रेता विक्रयिकः द्वे वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्यतः “विकणारा इति ख्यातस्य  
विक्रयेण जीवति विक्रयिकः ” । क्रायिकः क्रयिकः द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृह्यतः  
“विकत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण जीवति क्रयिकः ” । वाणिज्यं “वणिज्य-  
मपि । दूतवणिग्भ्यां चेति यः ” । वणिज्या द्वे वणिजां कर्मणि “वाणीपणा इति  
ख्याते । वणिजां कर्म वाणिज्यम्” । मूल्यं वस्तुः अवक्रयः त्रयं विक्रेयवस्तूनां मू-  
ल्यस्य “मोल इति ख्यातस्य ” । वस्तुस्मिन्वस्तुमाप्तिरिति वक्रः ॥ ७९ ॥ नीची

नीवी परिपणो मूलधनं लाभो ऽधिकं फलम् ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पुमानुपनिधिन्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ॥

क्रये प्रसारितं क्रयं क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ॥

क्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्थियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ॥

“नीविरित्यपि” परिपणः मूलधनं क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य भाण्ड-  
वल इति ख्यातस्य । नीवी स्त्री । परिपण्यते वृद्धचर्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलधना-  
दधिकं निष्पन्नं कालांतरेण स लाभः स्यात् एकं “नफा इत्यादिख्यातस्य” ।  
परिदानं “प्रतिदानमित्यपि” परीवर्तः “परिवर्त इत्यपि” नैमेयः “वैमेयो-  
ऽपि” निमयः “विमय इत्यपि” चत्वारि परिवर्तनस्य “मोवदला इति प्रसि-  
द्धस्य ।” मेड् प्रणिदाने । निमानं निमयः ॥ ८० ॥ उपनिधिः न्यासः द्वे निक्षे-  
पस्य “डेव, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य” स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य  
निक्षेपस्य निक्षेप्त्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकम् । प्रतीपं दानं प्रतिदानम् ।  
क्रये “क्रयविपये ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्या ” यदापणे प्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं  
एकम् । यत्क्रेतव्यमात्रं यत्र कापि वर्तते तत्क्रेयम् ॥ ८१ ॥ एवं विक्रेयं पणितव्यं  
पण्यं त्रयं विक्रेयस्य वस्तुनः । क्रय्यादयो वाच्यलिङ्गाः । सत्यापनं “सत्यापना ।  
सत्यापना सत्याकृतिरिति त्रिकाण्डे वोपालितात् ” । सत्यंकारः सत्याकृतिः त्रयं  
अवश्यं मयैतत्क्रेतव्यमित्यादिरूपस्य सत्यस्य करणे “सई करणें इति ख्याते ।  
सत्यंकारस्तु लोके सच्चार, विसार इत्यादिप्रसिद्धः । ” सत्यस्य कृतिः  
सत्याकृतिः । सत्यादशपथ इति डाच् ॥ ८२ ॥ विपणः विक्रयः द्वे  
“विक्रणें इति ख्यातस्य” । आदश “दशशब्दमभिव्याप्य” एकाद्या  
अष्टादशांता संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । यथा एका शाटी ।  
एकः पटः । एकं वस्त्रम् । दश स्त्रियः । दश पुरुषाः । दश कु-  
लानि । “न तु विप्रस्यैक इत्यादि” एवं अष्टादशपर्यन्ताः उदाहर्तव्याः । तत्र

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥

पंकतेः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

मानं तुलांगुलिप्रस्थैर्गुंजाः पंचाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

चतुष्पर्यंता वाच्यलिङ्गाः । शेषं त्रिषु समानम् । हिशब्दादेपां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितम् । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्यंताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनांताः । संख्येये संख्यायां च वर्तते । तत्र संख्येये यथा । एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । संति शतं गाव इत्यादि । संख्यायां यथा । पटानां विंशतिः । गवां शतम् ॥ ८३ ॥ संख्यार्थे द्विवहुवचने स्तः । संख्यांतरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः । यथा द्वे विंशती । गवां शतानि । “ तिस्रो विंशतय इत्यादि । तासु विंशत्यादिषु नवतिपर्यंताः स्त्रियाम् ॥ ” पंकतेरिति । पंकितर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् शतसहस्रादि स्यात् । पंकितर्दशाक्षरच्छंदो दशसंख्यावलिष्वपि इति विश्वः । यथा दशगुणा पंकितः शतं स्यात् । शतं दशगुणं सहस्रं स्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात् । जलधिश्चांत्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं द्रुवयं पाय्यं इति त्रयं मानार्थकम् मानमर्थो यस्य तत् । परिमाणवाचकमित्यर्थः । यौतवं ओष्ठ्यांतवर्णम् । पाय्यं तालव्यसंयुक्तांतम् । तन्मानं तुलांगुलिप्रस्थैर्भिद्यते । तुलामानं अंगुलिमानं प्रस्थमानं चेति त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यवह्रियते । “ यदुक्तम् । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याभिन्ना तु नर्थन इति ” । पंच गुंजाः आद्यमापकः शास्त्रीयो मापकः स्यात् । यथा च शास्त्रं पंचकृष्णयो माप इति । एकम् । आद्येति विशेषणं द्विकृष्णलस्य राजनमापस्य व्यावृत्त्यर्थम् । तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥ ते षोडश नापा अतः कर्षध

ते षोडशाक्षः कर्षो ऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नो ऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

कार्पापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ॥

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवैः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

स्यात् । “अस्त्री पुंसि क्लीबे च” द्वे “तोळा इति ख्यातस्य ।” कर्षचतुष्टयं पलं स्यात् एकम् । सुवर्णः विस्तः द्वे हेम्नः सुवर्णस्याक्षे अशीतिगुंजाभिस्तुलिते सुवर्ण एवेत्यर्थः । “रुद्रस्तु । सुवर्णं स्वर्णविस्तयोरिति क्लीवमाह ।” तस्य हेम्नः पले कुरुविस्त इत्येकम् ॥ ८६ ॥ पलानां शतं तुला स्यात् “एकं स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः एको भारः स्यात् एकम् । भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रक इति कोशांतरम् ।” पुरुषेण हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । भ्रियत इति भारः । दश भाराः आचित इति स्युः । यः शाकटः शकटेन वोढुं शक्यो भारः सोऽप्याचित इत्येकम् । “आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वय इति विश्वः” ॥ ८७ ॥ कार्पापणः कार्षिकः द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य “रूपया इति ख्यातस्य । कार्पापणो ऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिके ऽपि चेति कोशांतरम् ।” ताम्रिके ताम्रसंबंधिकर्षप्रमाणे तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकं पैसा इति ख्यातस्य । इति तुलामानमुक्तम् । अंगुलिमानं हस्तादि तु नृवर्गे उक्तम् । प्रस्थमानं त्वाह । आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः पृथक् प्रत्येकं भिन्ना इत्यर्थः । “तत्र आढक इत्येकं पायली इति ख्यातस्य । द्रोण इत्येकं अदमणी इति ख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियाम् । खारी इत्येकं दीडमणी इति ख्यातस्य । खार इति पुंसि वा । खारिरिति ह्रस्वांतोऽपि स्त्रियाम् । वाह इत्येकं वारामणी इति ख्यातस्य । निकुञ्चक इत्येकं मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ८८ ॥ “कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य । कुटप इति मुकुटः । कुडपो वा । कुडवप्रमाणं तु । मृद्रेणुकाष्ठलोहादेः पात्रं यच्चतुरंगुलम् ॥ विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । प्रस्थ इत्येकं शेर इति ख्यातस्य ।” आद्यशब्दाच्छूर्पभारादिग्रहः । यदाहुः । पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्त-

पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वंटके ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ॥

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थैरविभवा अपि ॥ ९० ॥

स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भौ हरिन्मणिः ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागो ऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ॥

चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवः प्रस्थश्चतुष्प्रस्थं तथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्वि-  
द्रोणः शूर्प उच्यते । सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा द्रोण्युदाहता । तमेव भारं जानी-  
याद्वाहो भारचतुष्टयमिति । “अन्यच्च । अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।  
पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्ष-  
णमित्युक्तम् ।” अत्र पलादित्रयं अभिन्नम् । तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वं च । यथा  
मगधदेशे । द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभाग इत्यादि । रूप-  
कादेश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते एकं “पायली इत्यादि ख्यातस्य” अंशः भागः वंटकः  
त्रीणि भागमात्रस्य “वांटा इति ख्यातस्य” ॥ ८९ ॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं  
कृक्थं धनं वसु हिरण्यं द्रविणं शुभ्रं अर्थः राः विभवः त्रयोदश धनस्य । तत्र अ-  
र्थादित्रयं पुंसि । रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे इति रुद्रः । रायौ रायः ॥ ९० ॥ कोशः हिरण्यं  
द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यान्तो मूर्द्धन्यान्तो वा । ताभ्यां हेम-  
रूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एकम् । कुप्यं ह्रस्वादि गुपेरादेः कुत्वं च  
संज्ञायामित्यनेन गकारस्य ककारः । अर्थाद्धिरण्यमरूप्यं च कुप्यं तद्वयं कुप्यमकुप्यं च  
आहतं “मुद्रितं चेत्” रूप्यं “एकं नाणै इति ख्यातस्य ।” रूपमाहन्ये ऽस्य रूप्यम् ।  
रूपादाहत इति यप् । रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजतं रजते ऽपि चेति विश्वः ॥ ९१ ॥  
गारुत्मतं मरकतं अश्मगर्भः हरिन्मणिः चत्वारि पाच इति प्रसिद्धस्य मणेः । शो-  
णरत्नं लोहितकः पद्मरागः त्रीणि पद्मरागस्य “माणीक इति ख्यातस्य” । मौ-  
क्तिकम् ॥ ९२ ॥ मुक्ता द्वे “मोती इति प्रसिद्धस्य ।” मुच्यते शुक्तिभिर्मौक्ति-  
कम् । विद्रुमः प्रवालः “द्वे पौवळै इति ख्यातस्य । क्रीबे प्रवालम् ।” रत्नं मणिः

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥

तपनीयं शातकुंभं गांगेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकांचने ॥

रुक्मं कार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृंगीकनकमित्यदः ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ॥

शुल्वं म्लेच्छमुखं दूचष्टवरिष्ठोदुंबराणि च ॥ ९७ ॥

द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि वर्तेते । तत्र मणिः स्त्रीपुंसयोः । “स्त्रियां  
जीपंतोऽपि मणी ।” आदिशब्दाद्विद्रुमेऽपि । रमेतेऽस्मिन् रत्नम् । कनकं कु-  
लिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पञ्च रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णं  
रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते इति वा । मु-  
क्ताफलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकम् ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा ।  
प्रवालमुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नवेति ” ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य  
तत्र हेमभर्मणी नांते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं क्लीवपुंसयोः । शातकौभमिति द्विरूपकोशः  
कर्बूरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नावल्याम् । “कर्बूरम् । कर्बूरः स्यात्पुमान् शट्चां सु-  
वर्णे पुंनपुंसकमिति मेदिनी । भर्ममित्यदंतमपि द्विरूपकोशे ” । गांगेयं नाम गंगायाः  
अपत्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे ॥ यं गर्भं सुषुवे गंगा पावकाहीमतेजसम् । त-  
दुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत इति । जातरूपमित्यत्र प्रशस्तं जातं जात-  
रूपम् । प्रशंसायां रूपम् ॥ ९५ ॥ यदलंकाररूपं सुवर्णं तत् शृंगीकनकमित्ये-  
कम् । शृंगीति पृथगपि । यन्मालाभूषणं कनकं शृंगीति । दुर्वर्णादिपञ्चकं रजतस्य ।  
“तत्र खर्जूरं इस्वोकारमिति रामनाथः ।” अपिशब्दात्तारं कलधौतमित्यपि  
॥ ९६ ॥ रीतिः आरकूटः द्वे पित्तलस्य “तत्र रीतिः स्त्रियाम् । रीतीत्यपि ।  
आरकूटः पुंसि क्लीवे च ।” ताम्रकं शुल्वं म्लेच्छमुखं व्यष्टं “द्विष्टमपि” व-  
रिष्टं उदुंबरं “औदुंबरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिन इत्यजयः ।” षट् ताम्र-

लोहो ऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं कालायसायसी ॥

अश्मसारो ऽथ मंडूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥

क्षारः काचो ऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदः ॥ ९९ ॥

गवलं माहिषं शृंगमभ्रकं गिरिजामले ॥

स्रोतोऽंजनं तु सौवीरं कापोतांजनयामुने ॥ १०० ॥

स्य ॥ ९७ ॥ लोहः शस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं कालायसं “कृष्णायसमिति रत्नमाला ।”  
 अयः अश्मसारः सप्त लोहस्य । “अश्मसारं च शस्त्रकमित्यमरमाला ।” मंडूरं  
 सिंहाणं “सिंहानमित्यपि” पाठः । “सिंघाणमित्यपि” द्वे लोहमलस्य लोहकीट  
 इति ख्यातस्य । मंडूरं टवर्गमध्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वमपि तैजसं सुवर्णरजतादिकं  
 लोहमित्युच्यते । “प्रज्ञाद्यणि लोहमित्यपि” । यद्वा सर्वं स्वर्णादि तैजसं लोहं च  
 स्यात् । “तैजसो विकारस्तैजसम्” । यदुक्तम् । सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्थं  
 तथा त्रपु । सीसं कालायसं चैवमदौ लोहानि चक्षत इति । अयस्तु विशेषालोह-  
 संज्ञम् । अयसो विकारः फालाख्यः कुशी स्यात् । यच्छाश्वतः । कुशी वला कुशी  
 फाले इति । एकं स्त्रीलिंगम् । क्षारः काचः द्वे काचस्य “कांच वांगडखार  
 इति ख्यातस्य” क्षरति क्षारः । चपलः रसः सूतः पारदः । “पारतः । रसे-  
 द्रः पारदः प्रोक्तः पारतो ऽपि निगद्यत इति तारपालः । पारतस्तु मनाक्पांडुः सू-  
 तस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृता इति शब्दा-  
 णवः” । चत्वारि पारदस्य “पारा इति ख्यातस्य” ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृंगं  
 तद्वलमित्येकम् । पारदो हि प्रायेण गवले निधाप्यते तत्र तदभिधानम् । अभ्रकं  
 गिरिजामलं द्वे “अभ्रक इति ख्यातस्य ।” अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजम् ।  
 अमलमिति कश्चित् । तन्मते त्रीणि । “गिरिजं गिरिजात्रीजममलं गवलध्वजमिति  
 वाचस्पतिः” स्रोतोऽंजनं सौवीरं कापोतांजनं यामुनं चत्वारि सौवीरांजनस्य “उ-  
 रमा इति ख्यातस्य ।” यमुनास्रोतसो जातमंजनं स्रोतोऽंजनम् । सुवीरदेशे भयं  
 सौवीरम् । धन्वंतरिस्तु । अंजनं नेत्रकं कृष्णसौवीरं स्यात्सुवीरजम् । कापोतकं  
 यामुनं च स्रोतोऽंजनमुदाहृतमिति ॥ १०० ॥ तुल्यांजनं शिबिषीवं दितुवकं म-



तुत्यांजनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ॥  
 कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं तुत्थं रसांजनम् ॥ १०१ ॥  
 रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गंधाश्मनि तु गंधिकः ॥  
 सौगंधिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥  
 रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमांजनम् ॥  
 पिंजरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥  
 गैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥  
 बोलगंधरसप्राणपिंडगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥  
 डिंडीरो अब्धिकफः फेनः सिंदूरं नागसंभवम् ॥

यूरकं कर्परी पंच तुत्यांजनस्य मोरचूद इति ख्यातस्य । तुदत्याक्षिरोगान् तुत्थम् ।  
 तुत्थं च तदंजनं च । दार्विका दारुहरिद्रा तत्काथोद्भवम् । तस्याः काथे “समभा-  
 गेन अजादुग्धेन” संस्कृतं तुत्थं तुत्यांजनं रसांजनादिसंज्ञं स्यात् । “दार्विकेत्यपि ।  
 रसांजनम् ॥ १०१ ॥ रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं त्रीणि । केचित्तुत्थरसांजनमिति स-  
 मस्तं पेटुः । गंधाश्मा गंधिकः “गंधक इत्यपि” सौगंधिकः त्रीणि गंधकस्य ।  
 चक्षुष्या कुलाली कुलत्थिका त्रयं “तुत्थविशेषस्य निळा स्रुमा इति ख्यातस्य ।”  
 चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुले तिष्ठति तत्प्रतिकृतिः कुलत्थिका ॥ १०२ ॥ रीति-  
 पुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं “पौष्पकमित्यपि” कुसुमांजनं चत्वारि संतप्तपित्तला-  
 दुत्पन्नस्य ” जस्तात्रै फूल इति ख्यातस्य । ” पुष्पकेतु उदंतं क्लीबे । पिंजरं पीतनं  
 तालं आलं “अलम् । हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणमिति माधवः । ” हरिता-  
 लकं पंच हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं अर्थं गिरिजं अश्मजं शिलाजतु पंच  
 शिलाजतुनः “शिलाजित इति ख्यातस्य” । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् ।  
 शिलायां स्रवद्वाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु । बोलः गंधरसः “रसगंध इति स्वामी ।  
 राजदंतादित्वात् । ” प्राणः पिंडः गोपरसः पंच गंधरसस्य । “रक्त्या बोल इति  
 ख्यातस्य” । गोपः रसश्चेति पृथगपि । अत्र गोस इति मुकुटः । गां जलं स्य-  
 ति । पौंस्तकर्मणि । गोप इति स्वामी । गंधप्रधानो रसो ऽस्य गंधरसः ॥ १०४ ॥  
 डिंडीरः । “हिंडीर इत्यपि” । हिंडिर इति शब्दरत्नावल्याम् । अब्धिकफः फेनः

नागसीसकयोगेष्ट्वप्राणि त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रंगवंगे अथ पिचुस्तूलो ऽथ कमलोत्तरम् ॥

स्यात्कुसुंभं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेषकंबल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ॥

नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यो ऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

त्रयं सागरमलाख्यस्य समुद्रफेनस्य । सिंदूरं नागसंभवं द्वे “सिंदूर इति ख्यातस्य ।”  
नागात्सीसात्संभवो ऽस्य नागसंभवम् । नागं सीसकं योगेष्टं वप्रे “वर्द्धमिति मु-  
कुटः । वृधु वर्धने । वृधिवपिभ्यां रन्” । चत्वारि सीसस्य “शिसं इति ख्या-  
तस्य ।” त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥ रंगं वंगं चत्वारि वंगे “कथिल इति ख्याते ।”  
पिचुः तूलः द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं कुसुंभं वह्निशिखं महारजनं चत्वारि कु-  
सुंभस्य । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजनम् । महच्च तद्रजनं च महारजनम् ॥ १०६ ॥ मे-  
षकंबलः ऊर्णायुः द्वे कंबलस्य । ऊर्णायुरुदंतः पुंसि । शशोर्णं शशलोम द्वे शश-  
लोमः । मधु क्षौद्रं माक्षिकं त्रीणि मधुनः । आदिना भ्रामरपौत्तिकादिग्रहणम् । मधू-  
च्छिष्टं सिक्थकं द्वे “मेण इति ख्यातस्य” । मधुना उच्छिष्यते मधूच्छिष्टम् ॥ १०७ ॥  
मनःशिला “मनः शिल इति द्विरूपकोशः” । मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका च-  
त्वारि मनःशिलायाः । “मनःशब्दवाच्या शिला मनःशिला ।” नैपाली कुनटी  
गोला त्रीणि नैपालदेशोद्भवायां मनःशिलायाम् । सप्तैकार्था इत्येके । यवक्षारः य-  
वाग्रजः ॥ १०८ ॥ पाक्यः त्रीणि दग्धयवांकुरेभ्यो जायमानस्य क्षारभेदस्य  
“जवखार इति ख्यातस्य ।” सर्जिकाक्षारः । “सृजिकाक्षार इति रामनाथः ।”  
कापोतः सुखवर्चकः त्रीणि क्षारभेदस्य “सज्जीखार इति ख्यातस्य” । सर्जिकां  
दग्ध्वा क्षार्यते यः स सर्जिकाक्षारः । सौवर्चलं रुचकं द्वे क्षारभेदस्य “संवल्ग्यार  
इति ख्यातस्य” । प्रागुक्तमपि क्षारप्रसंगात् पुनरुक्तम् । पंचापि सर्जिकाक्षारस्ये-  
ति श्रुभूत्यादयः । त्वक्क्षीरी वंशरोचना “वंशलोचनेति हेमचन्द्रः” इति चेत्तु अन्य-

सौवर्चलं स्यादुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

शियुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ॥

ग्रथिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

गोलोमी भूतकेशो ना पत्रांगं रक्तचंदनम् ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

॥ इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ॥

आचंडालात्तु संकीर्णा अंबष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

स्यौषधिविशेषस्य “वंशलोचन इति ख्यातस्य ।” त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंश  
क्षीरी तु वैणवीति कोशांतरम् ॥ १०९ ॥ शियुजं श्वेतमरिचं द्वे सौभांजनबीजस्य  
“शेवग्याचै वीं इति ख्यातस्य ।” इक्षुसंबंधि मूलकं मोरटं स्यात् एकं “इक्षुमू  
लस्य ।” ग्रथिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरः । “चटकाशिर इति हेमचंद्रः । चट  
कायाः शिर इव । चटका शिरः इति पृथगपि । शिरो ना पिप्पलीमूल इति मे  
दिनी ।” त्रयं पिप्पलीमूलस्य “पिपलीमूल इति ख्यातस्य” ॥ ११० ॥ गो  
लोमी भूतकेशः द्वे “जटामांसी इति प्रसिद्धायाः ।” गौरिव लोमान्यस्याः स  
गोलोमी । गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोरिति विश्वः । पत्रांगं रक्तच  
दनं द्वे रक्तचंदनसदृशस्य रक्तसारस्य “कृष्णासंसव, पतंग इति च ख्यातस्य  
पत्राण्यंगे ऽस्य पत्रांगम् ।” त्रिकटु त्र्यूषणं “त्र्युषणमिति द्विरूपकोशः” व्यो  
षाणि शुंडपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य । त्रिफला “तृफला । तृफला त्रिफला चो  
त्रिकांडशेषः ।” फलत्रिकं द्वे हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य  
॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥ शूद्रः अवरवर्णः वृषलः जघन्यजः जघन्या  
त्पादाज्जातः । जनी प्रादुर्भावे । चत्वारि शूद्रस्य । चंडालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तम  
भिव्याप्य वक्ष्यमाणा अंबष्ठकरणादयः । “आदिना उग्रादयः ।” संकीर्णा प्रतिलो  
मानुलोमजत्वान्मिश्राः । एकम् । ते च संकरजातीयाः करणांबष्ठान्ने मागधमाहिष्यक्ष  
तृप्तवैदेहकरयकारपारसवचंडालाख्याः एकादशेति ॥ १ ॥ शूद्रा शूद्रजातिरंग

शूद्राविशोस्तु करणों ऽवष्टो वैश्याद्विजन्मनोः ॥  
 शूद्राक्षत्रिययोस्त्यो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥  
 माहिषो ऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्ता ऽर्याशूद्रयोः सुतः ॥  
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥  
 रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ॥  
 स्याच्चंडालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥  
 कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ॥  
 कुलकः स्यात्कुलश्रेणी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

त्रिट् वैश्यः तयोः सुत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः स करण इत्येकम् । स तु लेखन-  
 वृत्तिः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽवष्टः । स तु चिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां  
 क्षत्रियाज्जातः उग्रः । स तु शस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो मागधः । स  
 तु राजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकम् ॥ २ ॥ अर्या वैश्या । वैश्यायां क्षत्रिया-  
 ज्जातो माहिषः माहिष्यः । अस्य ज्योतिषं शाकुनं शाखं स्वरशाखं च जीविका ।  
 माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोरित्यपि पाठः । अर्या क्षत्रिया तस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य  
 वृत्तिः पार्षदिकादिः । क्षत्तारो । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते तस्य  
 गजबंधनमश्वानां वाहनं कर्म सारथेरित्यादिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्या-  
 ज्जातो वैदेहकः । चतुःपटिकलाकर्मशैक्ष्यं तदुपजीविका । पण्यांगनानां राज्ञां च  
 कुर्यात्संगं तदिच्छया । उपजीव्यं तु तास्वेवेति । एकम् ॥ ३ ॥ करण्यां शूद्रविशोः  
 सुतायां माहिष्याद्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु ।  
 रथकर्मेधनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण य उत्पादितः स चंडालः स्यात् ।  
 “चांडाल इत्यपि ।” मृतचैलैर्निश्चमांसैः श्मशाने तस्य जीवितमित्येकैकम्  
 ॥ ४ ॥ कारुः शिल्पी द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कला सास्त्यस्य शिल्पी ।  
 “तक्षा च तंतुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्वर्मकारश्च कारयः शिल्पिनो  
 मता इत्यपि ।” तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः । सजातीयशिल्पितंडयः श्रेणि-  
 रित्यर्थः । स स्त्रीपुंसलिंगः । एकम् । कुलकः । “कुलिकः । कुलिको नागभेदे  
 स्याद्भुभेदे कुलसत्तम इति मेदिनी ।” कुलश्रेणी द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य । शिल्पि-  
 भेदानाह । मालाकारः मालिकः द्वे “माली इति प्रसिद्धस्य ।” पुष्पमाला

कुंभकारः कुलालः स्यात्पलगंडस्तु लेपकः ॥

तंतुवायः कुविंदः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

रंगाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जो असिधावकः ॥

पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ॥

स्याच्छांखिकः कांवविकः शौल्विकस्ताम्रकुडुकः ॥ ८ ॥

तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षो अनधीनकः ॥ ९ ॥

पण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥ कुंभकारः कुलालः “ हे कुंभार इति ख्यातस्य । ”  
 पलगंडः लेपकः हे गृहादौ लेपकारस्य “ गंवडी इत्यादि ख्यातस्य । ” तंतुवायः  
 “ तंत्रवायः तंद्रवायः तंत्रवाप इति ओष्ठघ्रांतो ऽपि । ” कुविंदः “ कुपिंद  
 इत्यपि । कुप क्रोधे । ” हे पटानां निर्मातरि “ कोष्ठी इति ख्याते ” । तुन्नवायः  
 सौचिकः हे कंचुक्यादेर्निर्मातरि “ शिपी इति ख्याते । ” सूच्या वानं शिल्पमस्य  
 सौचिकः ॥ ६ ॥ रंगाजीवः चित्रकरः हे “ चित्तारी, रंगारी इत्यादि ख्यातस्य । ”  
 रंगं श्वेतपीतरक्तादिकमाजीवति रंगाजीवः । शस्त्रमार्जः असिधावकः हे शस्त्रघर्ष-  
 णोपजीविनः “ शिकलगार इति ख्यातस्य । ” पादूकृत् चर्मकारः हे “ चांभार  
 इति ख्यातस्य । ” पादूः पादत्राणि करोति पादूकृत् तांतः । व्योकारः लोहकारकः  
 हे “ लोहार इति ख्यातस्य । व्यो इत्यव्ययं लोहवीजवाचीति श्रीभोजः ” ॥ ७ ॥  
 नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादः रुक्मकारकः चत्वारि स्वर्णकारस्य “ सोनार  
 इति ख्यातस्य ” । शांखिकः कांवविकः हे शंखवल्यादेः कर्तारि कंकणकार,  
 “ कांसार ” इति ख्याते । शौल्विकः ताम्रकुडुकः हे “ तांवट इति ख्यातस्य ”  
 शुल्वं ताम्रं तद्वटनं शिल्पमस्य शौल्विकः ॥ ८ ॥ तक्षा वर्द्धकिः त्वष्टा रथ-  
 कारः काष्ठतट् पञ्च वर्द्धकेः “ सुतार इति ख्यातस्य । ” वर्द्धयति छिनत्ति  
 काष्ठं वर्द्धकिः । तक्षाणौ । त्वष्टारौ । काष्ठं तक्ष्णोति तनूकरोति काष्ठतट् । काष्ठ-  
 तक्षौ । ग्रामाधीनो यस्तक्षा स ग्रामतक्ष इत्येकं “ गांवचा सुतार इति ख्यातस्य । ”  
 “ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्ण इति टच् । अनधीनकः । स्वधीनो यस्तक्षा स कौट-

क्षुरी मुंडी दिवाकीर्तिनापितांतावसायिनः ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः शौडिको मंडहारकः ॥ १० ॥

जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥

स्यान्माया शांवरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः ॥ ११ ॥

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ॥

भरता इत्यपि नटाश्वारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

तक्षः स्यात् । एकम् ॥ ९ ॥ क्षुरी मुंडी । क्षुरि मुंडि इति ह्रस्वघटितपाठोऽपि ।  
 दिवाकीर्तिः नापितः अंतावसायी पञ्च नापितस्य “नाहावी इति ख्यातस्य” । नि-  
 र्णेजकः रजकः द्वे वल्गाणां धावकस्य “परीट इति ख्यातस्य ।” शौडिकः-  
 मंडहारकः द्वे सुराजीविनः “कलाल इति ख्यातस्य” । शुंडा सुरा सा पण्यमस्य  
 शौडिकः ॥ १० ॥ जावालः अजाजीवः द्वे अजापालस्य “मैढपाळ, मैढक्या,  
 धनगर इति ख्यातस्य ।” देवाजीवः “देवाजीवीत्यपि” देवलः द्वे देवसेवोप-  
 जीविनः “गुरव, देवळी इति ख्यातस्य । देवं लक्षणया तत्स्वं लातीति देवलः ।”  
 माया शांवरी द्वे इंद्रजालस्य “गारूड इति ख्यातस्य” । शंवरारख्यस्यामुर-  
 स्येयं शांवरी । मायाकारः प्रतिहारकः “प्रतिहारिकः प्रातिहारिक इत्यपि द्वे मा-  
 याविनः गारूडीति ख्यातस्य ।” प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य स तथा ॥ ११ ॥  
 शैलाली शैलूषः जायाजीवः कृशाश्वी भरतः “भारत इत्यपि । कृशाश्वेन च य-  
 त्थोक्तं नटसूत्रमधीयते । रंगावतारी शैलूषो नटे भरतभारताविति वाचस्पतिः ।”  
 नटः षट्कं नटेषु “नटवा इति ख्यातेषु” नटति नृत्यति नटः । चारणः कुशीलवः  
 द्वे कथकानां नटविशेषाणाम् । “कुत्सितं शीलमस्त्यस्य कुशीलवः” ॥ १२ ॥  
 मार्दङ्गिकाः मौरजिकाः द्वे मृदङ्गवादनकुशलानां “मृदङ्गी पखवाजी इति ख्याता-  
 नाम् ।” पाणिवादाः पाणिघाः द्वे ये पाणितलेनैव पाण्यंतरे मृदङ्गादिध्वनिमनुकुर्यंति  
 तेषां “हाताचे तालधारी इति ख्यातानाम् ।” वेणुध्माः वैणविकाः द्वे वेणुवादिनां  
 “पांवेकरी इति ख्यातानाम् ।” वेणुध्माः आदंतः सोमपायन् । वीणावादाः वैणिकाः  
 द्वे वीणावादनं शिल्पमेषां “विणेकरी इति ख्यातानाम्” ॥ १३ ॥ जीयान्तकः

जीवांतकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ॥

वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथक्जनः ॥

निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

पराचितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः ॥

“जीवांतक इत्यपि” शाकुनिकः द्वे पक्षिणां हंतरि “पक्ष्यांचा पारधी इति ख्याते ।” वागुरिकः जालिकः द्वे जालेन मृगान्वधतः । वागुरा मृगबंधनी तथा चरति वागुरिकः । वैतंसिकः कौटिकः मांसिकः त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य “खाटिक इति ख्यातस्य” । वैतंसेन मृगपक्ष्यादिवंधनोपायेन चरति वैतंसिकः । कूटेन मृगादिवंधनयंत्रेण चरति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः ॥ १४ ॥ भृतकः भृतिभुक् कर्मकरः वैतनिकः चत्वारि वेतनोपजीविनः “चाकर, मजूर इति प्रसिद्धस्य ।” भृतिवेतनं भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । वार्तावहः वैवधिकः “विव-धिक इत्यपि” द्वे वार्ताया वाहके “कावड्या इति ख्याते ।” विवधः पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । विवधविवधशब्दौ उभयतः बद्धशिक्ये स्कंधवाद्ये काष्ठे वर्तते । भारवाहः भारिकः “द्वे ओझेकरी इति ख्यातस्य । भारीति नांतोऽप्यन्यत्र” ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरः नीचः प्राकृतः पृथक्जनः निहीनः अपसदः “अपशेद इति भरतमा-लायाम्” जाल्मः क्षुल्लकः “खुल्लकः । खुल्लकखिपु नीचेऽल्पे इति रभसः ।” इतरः दश नीचस्य ॥ १६ ॥ भृत्यः दासेरः दासेयः दासः “दाश इति तालव्यांतोऽपि” गोप्यकः चेटकः “चेडक इत्यपि” नियोज्यः किंकरः प्रेष्यः “प्रेष्य इत्यपि” भु-जिष्यः परिचारकः एकादश दासस्य । प्रेष्य इत्यत्र प्रादूहोढेति वृद्धिः ॥ १७ ॥ पराचितः “पराजितोऽपि । परैराजीयते स्म” परिस्कंदः “परिष्कंदः परेश्चेति वा पत्वम् । परिष्कन्नः परिस्कन्नश्च इत्यपि” परजातः परैधितः चत्वारि परेण संवर्धि-

मंदस्तुंदपरिमृज आलस्यः शीतकौ अलसो अनुष्णः ॥ १८ ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥

चंडालप्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्चपचावन्तेवासिचांडालपुक्कसाः ॥

भेदाः किरातशबरपुलिंदा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुलुब्धकोऽपि सः ॥

कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥

श्वा विश्वकटुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

तस्य । परैराचीयते वर्धयते पराचितः । मंदः तुंदपरिमृजः “अत्रि तुंदपरिमाजोऽपि ।”  
 आलस्यः शीतकः अलसः अनुष्णः पट् अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः अर्श  
 आद्यच् । “अलस एव आलस्यः स्वार्थे ण्यञ् । अणि आलस इत्यपि” ॥१८॥  
 दक्षः चतुरः पेशलः पटुः सूत्थानः उष्णः पट् दक्षस्य । “उष्णत्वं शीघ्रकारि-  
 त्वमस्यास्तीत्युष्णः ।” चंडालः प्लवः मातंगः दिवाकीर्तिः जनंगमः “जलंगम  
 इत्यपि” ॥ १९ ॥ निषादः । निषादः स्वरभेदेऽपि चंडाले धीवरांतर इति कोशां-  
 तरे । श्वपचः “श्वपाक इत्यपि” अन्तेवासी चांडालः पुक्कसः । “पुक्कसः श्वपचे-  
 ऽधम इति मेदिनी” दश चांडालस्य । अत्रावांतरभेदोऽस्ति किंचित्सो ज्ञातः ।  
 किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चंडालानां भेदाः । किरति शरान् किरातः । अरण्य-  
 चरा एते । “पुलिकः कथ्यते म्लेच्छे पुलिंदोऽपि निगद्यते इति तारपालः” ॥२०॥  
 व्याधः मृगवधाजीवः मृगयुः लुब्धकः चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान् व्याधः ।  
 कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरः “कुक्कुर इत्यनादिकोशः । कुक्कुर इति राजमुकुटः ।”  
 मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः भषकः श्वा शुनकस्य । श्वानौ । “कुक्कुरस्तु  
 शुनिः श्वानः कपिलो मंडलः शुन इति वाचस्पतिः ।” योगितः प्रयोगेण उन्म-  
 त्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् “अलक इति मुकुटः” एकम् । यो मृगया-  
 कुशलः श्वा स विश्वकटुरित्येकं “पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वं कंदने ।  
 कदि आह्वाने ।” शुनी सरमा स्यात् एकम् । सरमा देवशुनी । मामान्याभिधानं



विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

दक्षिणार्धलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरंगकः ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कंदिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तदुने ॥ २५ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बंधने मृगपक्षिणाम् ॥

उन्माथः कूटयंत्रं स्याद्वागुरा मृगबंधनी ॥ २६ ॥

तूपचारात् ॥ २२ ॥ यो ग्राम्यः सूकरः स विट्चरः स्यात् एकं “गांवडुकर इति ख्यातस्य ।” यस्तरुणः पशुरजादिः स वर्करः एकं “बकरा इत्यादि ख्यातस्य तरुणपशुमात्रस्य ।” आच्छोदनं मृगव्यं आखेटः मृगया चत्वारि पापद्वेः “शिकारी इति ख्यातायाः । मृगया स्त्रियाम्” ॥ २३ ॥ लुब्धयोगात् लुब्धकसंबन्धादक्षिणार्धदक्षिणे पार्श्वे ऽर्ध्रणमस्य स कुरंगको दक्षिणेर्मा स्यात् । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः एकम् । दक्षिणेर्माणौ । चौरः “पचाद्यचि चोर इत्यपि ।” ऐकागारिकः । एकमसहायं प्रयोजनमस्य । ऐकागारिकट् चौरै इति निपातनात् साधुः । स्तेनः दस्युः तस्करः मोषकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः परास्कंदिः पाटच्चरः “पटच्चर इत्यपि” । “चोरजीर्णपटयोः पटच्चर इति नामानुशासनम्” । मलिम्लुचः दश चोरस्य । चौरिका “चोरिकेत्यपि” । स्तैन्यं स्तेयम् । “स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तैन्यमिति प्यबन्तं केचिदिच्छन्ति । स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति वार्तिकेन स्तेयमिति च सुसाधु । स्तेयं स्तैन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियामिति वाचस्पतिः” । चौर्यं चत्वारि स्तेयस्य । चौरस्य भावः चौरिका । चौर्यं धनं लोप्त्रं स्यात् । “लोत्रम् । लोत्रमश्रुणि चोरित इति विश्वः । लोतमिति जटाधरः” एकम् ॥ २५ ॥ मृगपक्षिणां बंधननिमित्तं यदुपकरणं पाशजालादि स वीतंस इत्येकम् । “वीतंस इत्यपि ।” उन्माथः कूटयंत्रं द्वे मृगपक्षिवंधनार्थं छलेन यद्यंत्रं निवेद्यते तत्र “सांपळा इति ख्याते” । वागुरा मृगबंधनी द्वे जालीकृतरज्जुविशेषे “मृगाचं जाले इति ख्याते” ॥ २६ ॥ शुल्वं “शुल्वेत्यपि ङीष्तापि” वराटकं

शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥

उद्धाटनं घटीयंत्रं सलिलोद्धाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

पुंसि वेमा वायदंडः सूत्राणि नरि तंतवः ॥

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पांचालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदंतादिभिः कृता ॥

(जतुत्रपुत्रिकारे तु जातुषं त्रपुषं त्रिषु ॥) २९ ॥ (१)

पिटकः पेटकः पेटा मंजूषा ऽथ विहंगिका ॥

रज्जुः वटी गुणः पंच रज्जोः “खुंब दोरी चन्हाट इति ख्यातायाः ।” तत्र वराटको ऽस्त्रियाम् । रज्जुः स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । रज्जुः शुल्बा वराटो नेति रत्न-  
कोशः । “शुष्पं वटाकर इति स्वामिपाठः ।” प्रहेः कूपात्सलिलमूर्ध्वं वाहते येन  
तस्मिन् यंत्रे “राहाट, लाट इति ख्याते” उद्धाटनं घटीयंत्रं चेति द्वयमित्य-  
र्थः ॥ २७ ॥ वेमा “वेम इत्यपि” वायदंडः “वापदंड इत्योष्ठचमध्योऽपि”  
हे वस्त्रव्यूतिदंडस्य “कोष्ठ्याचें धोटें इति ख्यातस्य” । वयति तंतूननेन वेमा ।  
वेमानौ । ऊयते इति वायः वानं तदर्थो वायदंडः तालव्यमध्यः । सूत्राणि तं-  
तवः हे “सूत इति ख्यातस्य । सूत्रतंतुरिति समस्तं हारावल्याम्” । तंतुः पुंसि ।  
वाणिः व्यूतिः “व्यूतिरिति द्विरूपकोशः । विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः” हे तंतुवा-  
नस्य “विणर्णे इति ख्यातस्य” । लेप्यं मृदा पुत्तलिकादिकरणम् । आदिना काष्ठ-  
पुत्तलिकाकर्म गृह्यते तत्र पुस्तमित्येकम् । “यदुक्तम् । मृदा वा दारुणा वाय वस्त्रेणा-  
प्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयत इति” ॥ २८ ॥ वस्त्रदंतादिभिः  
कृता पुत्रिका पांचालिका स्यात् । “पांचालिकेत्यपि” पंचभिर्वर्णैरल्यते भूष्यते । घञ्  
एकं “बाहुली इति ख्यातस्य” । पुत्र इवेति कन् । दंतो गजदंतः आदिना चर्मकाष्ठ-  
मृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । जतु लाक्षा तद्विकारो जातुषम् । त्रपु वंगं तद्विकारखापुषम् ।  
एकैकम् । त्रपुजतुनोः पुक् ॥ २९ ॥ पिटकः पेटकः पेटा “पेटेति मुकुटः । पीठेति  
स्वामी” मंजूषा चत्वारि वस्त्रालंकारादिस्थापनार्थं कृताया मंजूषायाः “पेटी इति  
ख्यातायाः ।” आद्यौ पेटारिकायां परौ महत्यामिति स्वामी । विहंगिका भारयटिः  
हे शिष्याधारलगुडस्य “खुंटी इत्यादि ख्यातस्य ।” इयं भारोद्धाहनार्था चतुर्दण्डिकेति

भारयाष्टिस्तदालंवि शिक्क्यं काचो ऽथ पादुका ॥ ३० ॥

पादूरूपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥

नग्री वग्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥

चांडालिका तु कंडोलवीणा चंडालवल्लकी ॥

नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥

व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ॥

तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

सभ्याः । शिक्क्याधारस्कंधग्राहयोर्लगुड इति द्वित्रिडाः । विहंगमेत्यपि पाठः । तस्यां  
भारयष्ट्यामालंबते तत्तदालंवि शिक्क्यं काचः स्यात् । काचः शिक्क्ये मणौ नेत्ररो-  
गभेदे मृदंतर इति विश्वः । द्वे आलंबमानस्य रज्जुपंजरस्य “शिक्के” इति ख्या-  
तस्य । “पादुका ॥ ३० ॥ पादूः उपानत् त्रयमपि स्त्रियां पादत्राणस्य “जोडा  
इति ख्यातस्य । “सैवोपानत् पदायता पदवत् आयता पादायामेन वद्धा अनुपदीना  
एकं अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् इति कौमुद्यामुक्तम् ।  
“वाहाण इति ख्यातस्य” । नग्री वग्री वरत्रा त्रयं चर्ममय्या रज्ज्वाः “वाधी  
इति ख्यातायाः” । अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा स्यात् एकं “जेरवंद इति  
ख्यातस्य । आदिना उट्गर्दभचोरादिग्रहः” ॥ ३१ ॥ चांडालिका “चंडा-  
लिकेत्यपि” कंडोलवीणा “कंडोलवीणेत्यपि कंडोलीति पृथगपि” चंडालवल्लकी  
त्रयं किनरीति ख्याताया अंत्यजवीणायाः । नाराची एषणिका द्वे स्वर्णकाराणां  
नाराचाकृतिर्या लोहशलाका तत्र “कांटा, तराजू इति ख्याते ।” शाणः निकषः  
कषः त्रीणि स्वर्णादि यत्र घर्षणेन परीक्ष्यते तस्याः शिलायाः “कसोटी, निसाणा  
इत्यादिख्यातायाः” ॥ ३२ ॥ व्रश्चनः पत्रपरशुः द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः  
“कानस इति ख्यातस्य ।” ईषिका “ईषिका इषीका इत्यपि” तूलिका द्वे शला-  
काभेदस्य “सळई इति ख्यातस्य ।” तैजसं आवर्त्यते यत्र सा तैजसावर्तनी ।  
स्वर्णादिपाकार्यः पात्रविशेषः मूषा स्यात् “मूस इति ख्याता” । “मूषा मूषी मुषी ।  
मूषा त्वावर्तनी मूषीति शब्दार्णवः । मुष स्तेय इत्यस्माद्भिदाद्याङि ह्रस्वादिरपि ।  
ह्रस्वा मुषा मुषी ।” एकम् । भस्त्रा चर्मप्रसेविका । “चर्मप्रसेवक इत्यपि”  
द्वे अभिज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य “भाता इति ख्यातस्य” ॥ ३३ ॥

आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी टंकः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥

क्रकचो ऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥

सूर्मी स्थूणा ऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

प्रतिमानं प्रतिविंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥

साधारणः समानश्च स्युस्तत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥

आस्फोटनी “लास्फोटनी । वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिकेति वाच-  
स्पतिः” वेधनिका द्वे मण्यदेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य “सामता इति ख्या-  
तस्य” । कृपाणी कर्तरी द्वे स्वर्णपात्रादि विच्छिद्यते येन तस्य कातर इति ख्या-  
तस्य । वृक्षादनी वृक्षभेदी द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य “वांकस, तासणी इति  
ख्यातस्य” । टंकः “तंक इत्यपि” पाषाणदारणः द्वे पाषाणदारणार्थस्य घनभे-  
दस्य “टांकी इति प्रसिद्धस्य” ॥ ३४ ॥ क्रकचः करपत्रं द्वे काठादिविदार-  
णार्थस्य करवत इति ख्यातस्य । आरा चर्मप्रभेदिका द्वे चर्मखंडनार्थस्य शस्त्रभे-  
दस्य आरी इति ख्यातस्य । सूर्मी “सूर्मिरिति वा” स्थूणा अयःप्रतिमा  
त्रयं लोहप्रतिमायाः । कला गीतनृत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् । आदिना रथकारा-  
दिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं प्रतिविंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः  
अर्चा प्रतिनिधिः अष्टौ प्रतिमायाः । “प्रतिकृत्य मीयते ज्ञेन प्रतिमानम् । माङ्-  
माने” । प्रतिनिधिः पुंसि । उपमा उपमानं द्वे उपमितकरणस्य । “भावे  
करणे च । येनोपमीयते या चोपमितिस्तयोरेते नामनी इत्यर्थः । केचित्तु पूर्वा-  
न्विते इत्याहुः” ॥ ३६ ॥ समादिसप्तकं समांतरस्य । “सह मानेन वर्तने  
समानं मानमस्येति वा समानः । एते वाच्यलिङ्गाः” । सदृक् शान्तः । अमी  
निभसंकाशादयः उत्तरपदे स्थिताः सदृशपर्याया वाच्यलिङ्गाश्च स्युः ॥ ३७ ॥ यथा  
पितृनिभः पुत्रः नित्यसमासो ऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मातुः  
सदृशीत्यर्थः । आदिना भूतरूपकल्पादिग्रहः । “यथा पितृभूतः पितृरूपः ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्तुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥

गंधोत्तमाप्रसन्नेराकादंबर्यः परिस्तुता ॥

मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥

शुंडापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥

पितृकल्पः । ” कर्मण्या विधा भृत्या भृतिः भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥ भरण्यं “भर-  
ण्येत्यपि” भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः एकादश वेतनस्य । सुरा हलिप्रिया हाला  
परिस्तुत् वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमा प्रसन्ना इरा कादंबरी परिस्तुता मदिरा  
कश्यं मद्यं त्रयोदश मद्यस्य । कदंबे जातो रसः कादंबस्तं राति कादंबरी । ”  
तत्र गौडी पैठी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरेति वचनात् सुरादि द्वयं  
गौड्यादित्रिविधमद्यस्य । शेषं मद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थं यद्यंजनं  
भक्ष्यते सोऽवदंश इत्येकं “भर्जितचणकादिभक्षणस्य ” ॥ ४० ॥ शुंडापानं  
मदस्थानं द्वे मद्यगृहस्य । “शुंडा पानं इति पृथगपि । शुंडा पानगृहे मता ।  
अप्यंबुहस्तिनीवेद्याहस्तिहस्तसुरासु चेति मेदिनी । शुंडापि जलहस्तिन्यां मदि-  
राकरिहस्तयोरिति विश्वः । पानं पीतिभाजनरक्षणे इति मेदिनी । ” पीयते ऽस्मि-  
न्पानम् । मधुवारः मधुक्रमः द्वे मधुपानपरिपाट्याः । “मधुनो वारः समयः मधु-  
वारः । ” मध्वासवः माधवकः मधु माध्वीकम् । “मार्द्धीकमित्यपि । मृद्धीका द्राक्षा  
तस्याः विकारः । तस्य विकार इत्यण् । ” चत्वारि मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य ।  
“द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतम् । मार्द्धीकमिति पाठे मध्वादि द्वयं द्राक्षारसस्य । ”  
तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोः न किंतु क्लीबे एव ॥ ४१ ॥ मैरेयम् । मिरायां देश-  
विशेषे ओपधिविशेषे वा भवम् । नद्यादिभ्यो ढक् । आसवः सीधुः “तालव्यादि-  
रपि शीधुरिति । यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकी-  
पुष्पगुडधानांबुसंहितमिति माधवः । तथापि भेदमनादृत्योक्तम् ” त्रयमिक्षुशाकादि-

मैरेयमासवः सीधुर्मैदको जगलः समौ ॥

संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नम्रहूः ॥ ४२ ॥

कारोत्तरैः सुरामंड आपानं पानगोष्ठिका ॥

चषको ऽस्त्री पानपात्रं सरको ऽप्यनुतर्पणम् ॥ ४३ ॥

धूर्तो ऽक्षदेवी कितवो ऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥

स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥

द्यूतो ऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥

पणो ऽक्षेषु ग्लहो ऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥

जन्यस्य मद्यविशेषस्य । सीधुरस्त्रियाम् । आसवः पुंसि । मैदकः जगलः द्वे सुरा-  
कल्कस्य । मद्यभेदस्येत्येके । “जगलो मदनद्रुमे । भेदके पिष्टमद्ये चेति कोशांत-  
तरम्” । संधानं अभिषवः द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशांकुरादिकं दीर्घकालं यत्सं-  
धीयते तस्येत्येके । किण्वं “कण्वमित्यपि” नम्रहूः द्वे तंडुलादिद्रव्यकृतसुरावी-  
जस्य । “मत्तनम्रकृताह्वानस्येत्यन्ये ।” नम्रह्वौ ॥ ४२ ॥ सुराया मंड अप-  
भागः कारोत्तरः । “कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः । कारोत्तय इत्यपि”  
एकम् । आपानं पानगोष्ठिका द्वे पानार्थायाः सभायाः । “आ संभूय पिवंत्यत्र  
आपानम्” । चषकः पानपात्रं द्वे “मद्यपात्रस्य । चषको ऽस्त्री सुरापात्रे मधु-  
मद्यप्रभेदयोरिति मेदिनी” । सरकः अनुतर्पणं द्वे मद्यपानस्य । अपिशब्दात्स-  
रकोऽप्यस्त्री । सरकं वा नानुतर्पो नेति रत्नकोशः । सरकः सीधुपानेषु सीधुनो  
मद्यभाजन इत्यजयः” ॥ ४३ ॥ धूर्तः “धार्त इत्यपि पाठः । धावनेन आर्तः ।”  
अक्षदेवी कितवः अक्षधूर्तः द्यूतकृत् पंच द्यूतकृतः “सौगटीवाज, जुवेवाज इति  
ख्यातस्य ।” अक्षैर्दिव्यति अक्षदेवी इन्नंतः । लग्नकाः प्रतिभूः द्वे ऋणादौ प्रतिनिधि-  
भूतस्य “जामीन इति ख्यातस्य । प्रति प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः ।” सभिकाः द्यूतका-  
रकाः इयं ये द्यूतं कारयंती तेषाम् । “सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकाः” ॥ ४४ ॥  
द्यूतः अक्षवती कैतवं पणः चत्वारि द्यूतस्य । “अक्षाः पाशकाः संत्यस्यां ना  
अक्षवती ।” पणः ग्लहः इति द्वे द्यूतजये यत् भाषाबोधेन ग्राह्यं तस्य । अक्षः  
देवनः पाशकः त्रयं शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य “फांते इति ख्यातस्य”  
॥ ४५ ॥ शारीणामितस्ततो नयने परिणाय इत्येकम् । अस्त्रियामित्यस्य अष्टापरेण

परिणायस्तु शारीणां समंतान्नयने ऽस्त्रियाम् ॥

अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः ॥ ४६ ॥

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकास्मिन्ये ऽत्र यौगिकाः ॥

तादुर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिंगान्तरे ऽपि ते ॥ ४७ ॥

॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने ॥

द्वितीयः कांडो भूम्यादिः सांग एव समर्थितः ॥ १ ॥

शब्देन संबंधः । अष्टापदं शारिफलं द्वे शारीणामाधारस्य कोष्ठकयुक्तस्य वस्त्रादेः  
 “शारीपट इति ख्यातस्य ।” शारयस्तु काष्ठादिरचितो द्यूतोपकरणविशेषः सौ-  
 गटी इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । प्राणिद्यूतं प्राणिनां मेपकुक्कुटादीनां द्यूतं मिथो  
 युद्धलक्षणः क्रीडाविशेषः समाह्वयः । अप्राणिभिः कृतं यत्तु तद्भोके द्यूतमुच्यते ।  
 प्राणिभिः क्रियते यत्तु सविशेषः समाह्वय इत्युक्तेः । एकम् ॥ ४६ ॥ अत्र के-  
 पांचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति । उक्ता इति । अत्र शूद्रवर्गे  
 यौगिकाः कुम्भकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुराणादिषु पुंस्येव भूरिप्रयोगत्वा-  
 त्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकास्मिन्नेव लिंगे उक्ता निर्दिष्टास्ते ऽन्यतो ऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे  
 विशिष्यवृत्तौ सत्यां तादुर्म्यात् विशिष्टानां विशेष्यधर्मत्वाल्लिंगान्तरे स्त्रीलिंगादाव-  
 प्यूहनीयाः । अपिशब्दात् रूढा अपि करणकुलालादयो जातिवचनात् पुंसि स्त्रियां  
 च वर्तते इति ज्ञेयम् । यस्यावयवशक्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवश-  
 क्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः । तत्र यौगिको लिंगान्तरे ।  
 यथा कुम्भकारी स्त्री । कुम्भकारं कुलम् । एवं मालाकारी । मालाकारम् । अण्णत-  
 त्वात्स्त्रियां ङीप् । अयौगिको यथा । करणी । कुलाली । अत्र जातेरस्त्रीविषया-  
 दिति ङीप् ॥ ४७ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण  
 विरचित एवायं भूम्यादिद्वितीयः कांडः समाप्तः ॥

अमरकोशद्वितीयकांडस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गाकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः .....	१८	१	
२	पुरवर्गः .....	२०	॥	
३	शैलवर्गः .....	८	॥	संकलनया वर्गाः मूलश्लोकाः १० ७३३॥
४	वनौषधिवर्गः .....	१६९॥	०	
५	सिंहादिवर्गः .....	४३	२॥	क्षेपकश्लोकाः एवं १२ ७४५॥
६	मनुष्यवर्गः .....	१३९॥	१	
७	ब्रह्मवर्गः .....	५८	५	
८	क्षत्रियवर्गः .....	११९॥	०	
९	वैश्यवर्गः .....	१११	१॥	
१०	शूद्रवर्गः .....	४७	०	



अथ

## सटीकामरकोशस्य तृतीयं काण्डम्.

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ तृतीयकाण्डो व्याख्यायते । तत्र वक्ष्यमाणवर्गानां विशेष्यनिघ्नैरिति ॥ सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्ये ऽस्मिन्काण्डे विशेष्यनिघ्नैः विशेष्यं स्त्रीदारादिपूर्वोक्तं तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः स्पर्शविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथा नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नानाकलोप्यदिभिः अव्ययैराडादिभिरिङ्गसंग्रहैः स्त्रियामीदूद्विरामैकाजित्यादिभिरादिशब्दानां संग्रहैश्च लङ्काशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः वक्ष्यन्ते । विशेषः । ते च वर्गाः स्वतंत्रा नेत्याह । वर्गसंश्रया इति । वर्गाः संश्रया येषां तेषां पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबन्धिन एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इह शास्त्रे रूपादिभेदेनैव प्रायशो गनिर्णयः तद्वदेवात्रापि वर्गे स्यादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह । स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादियथा प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृशल्लिङ्गवचना एव भवेयुः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृतिनी स्त्री । सुकृतिनो दाराः । सुकृति कुलम् । द्रव्यं दंडादि तद्विशिष्टो यथा । दंडिनी स्त्री । दंडिनो दाराः । दंडि कुलम् । क्रिया वचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा । पाचिका स्त्री । पाचका दाराः । पाचकं कुलम् ॥ २ ॥ सुकृती पुण्यवान् धन्यः त्रयं भाग्यसंपन्नस्य । “ ध

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ॥

हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ॥

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥

दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

स्युर्वेदान्यस्थूललक्ष्यैर्दानशौंडा बहुप्रदे ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

धात्र्यामलक्योः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतमस्यास्ति सु-  
कृती ।” धनं लब्धा धन्यः धनार्हा इत्यर्थः । महेच्छः महाशयः द्वे उदारं चित्तं यस्य  
तस्य दयालोः । “आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपीति मेदिनी ।” हृदयालुः  
सुहृदयः “सहृदय इति पाठः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान्  
हृदयिक इत्यपि” द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य । महोत्साहः महोद्यमः द्वे दुरापे-  
ऽपि कृत्ये ऽध्यवसितक्रियस्य । “महानुद्यमो ऽस्य महोद्यमः” ॥३॥ प्रवीणः  
निपुणः अभिज्ञः विज्ञः निष्णातः शिक्षितः वैज्ञानिकः “त्रीत्यादित्वाद्भूनि विज्ञानिक  
इत्यपि” कृतमुखः कृती कुशलः दश प्रवीणस्य । “कृतं कर्म प्रशस्तमस्य  
कृती” ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्यः द्वे । एतल्लक्ष्यम् । भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता  
ते इति । सांशयिकः संशयापन्नमानसः द्वे संशयमापन्नं मानसं यत्र स्थाण्वार्हो  
तस्य । तथा च संशयविषयीभूतो ऽर्थः सांशयिक इति दीक्षिताः । संशयमापन्न  
इति ठञ् । दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दक्षिण्यः “दाक्षिण्य इत्यपि” त्रीणि यो  
दक्षिणार्हति तस्य ॥ ५ ॥ वदान्यः “वदन्य इत्यपि” स्थूललक्ष्यः “स्थूललक्ष  
इत्यपि” दानशौंडः बहुप्रदः चत्वारि दानशूरस्य । “मां याचस्येति वदति  
वदान्यः । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः ।” जैवातृकः आयुष्मान् द्वे “जैवा-  
तृकः पुमान्सोमे कृपकायुष्मतोस्त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायु-  
ष्मान् ।” अंतर्वाणिः शास्त्रवित् द्वे शास्त्रज्ञस्य । “अंतर्वाणयति । वण शब्दे ।”  
॥६॥ परीक्षकः कारणिकः द्वे प्रमाणैरर्थनिर्णायकस्य । “करणैश्चरति कारणिकः ।”

परीक्षकः काराणिको वरदस्तु समर्द्धकः ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अंतर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तारि ॥ ८ ॥

तत्परः प्रसितासक्ताविष्टार्योद्युक्त उत्सुकः ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ॥

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढो अधिपः ॥

वरदः समर्द्धकः द्वे वराणां दातरि । हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमनाः हृष्टमानसः  
चत्वारि हृष्टचेतसः । “प्रकृष्टं मनो यस्य प्रमनाः” ॥ ७ ॥ दुर्मनाः विमनाः  
अंतर्मनाः त्रीणि सांतानि व्याकुलचेतसः “दुःस्थितं मनो यस्य दुर्मनाः । विगतं विविधं  
वा मनो यस्य विमनाः ।” उक्तः उच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उन्मनाः द्वे उत्कंठितस्य  
“उत्कंठं मनो यस्य उन्मनाः ।” दक्षिणः सरलः उदारः त्रयं सरलस्य । दक्षति  
वर्धते ऋज्वाशयत्वाद्दक्षिणः । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल इत्येकम् ॥ ८ ॥  
तत्परः प्रसितः आसक्तः त्रीणि “तात्पर्ययुक्तस्य । तत्परं उत्तमं यस्य तत्परः ।”  
दृष्टार्योद्युक्तः उत्सुकः द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त  
इति पाठे आविष्टांतं चतुष्कमासक्ते । “पंचापि तत्परपर्याया इत्येके ।” प्रतीतः  
प्रथितः ख्यातः वित्तः विज्ञातः विश्रुतः षट् ख्यातस्य । “प्रथते स्म प्रथितः ।  
प्रथ प्रख्याने” ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः आहतलक्षणः “आहतलक्षण इत्यपि” द्वे  
शौर्यादिभिः ख्याते “लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षण-  
मस्य । आहतं गुणिते अपि स्यादिति विश्वः ।” यल्लक्ष्यम् । ककुत्स्थ इत्याहतल-  
क्षणोऽभूदिति । इभ्यः आढ्यः धनी त्रीणि “इभ्यो धनवतीभ्यां तु करेण्वां सल्ल-  
कीतराविति हेमचंद्रः । बद्धधनमस्य धनी ।” स्वामी ईश्वरः । ईश्वरो मन्मथे  
शंभौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत् इति विश्वमेदिन्यौ । पतिः ईशिता ॥ १० ॥  
अधिभूः नायकः नेता प्रभुः परिवृढः अधिपः दश प्रभोः । ईशितारौ । अधि-

अधिकार्धिः समृद्धः स्यात्कुटुंबव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तास्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ॥

वरांगरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

निर्वीर्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा ॥

अवाचि मूको ऽथ मनोजवसैः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥

लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्यादद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥

स्वतंत्रो ऽपावृतः स्वैरी स्वच्छंदो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

भुवौ । नेतारौ । अधिकर्द्धिः समृद्धः द्वे छसंपन्नस्य । “अधिका ऋद्धिर्यस्य अधिकर्द्धिः ।” कुटुंबव्यापृतः ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः उपाधिः त्रीणि कुटुंब-पोषणादिव्यापारयुक्तस्य । “अभ्यागारे नियुक्तः अभ्यागारिकः । अगारांताद्वन-इकादेशः । उपाधिर्नित्यं पुंसि । अंगान्यवयवाः रूपं लावण्यं वरैरंगरूपैरुपेतो यः स सिंहसंहनन इत्येकम् ॥ १२ ॥ यः सत्त्वसंपदा व्यसने ऽप्यक्षुब्धं मनः सत्त्वं तत्सं-पत्त्या संपन्नः सन्कार्यं करोति स निर्वीर्य इत्येकम् । “निर्वीर्य इत्यपि । संपन्न इत्यत्र संयुक्त इति पाठः । व्यसने ऽभ्युदये चापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्सत्त्व-मिति च प्रोक्तं नयविद्धिर्बुधैः किलेति स्मरणात् ।” अवाक् मूकः द्वे “भूयते बध्यते वागस्य ।” मनोजवसः । “मनोजव इत्यपि । मनोजवः पितृसन्निभः इति नाममाला ।” पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे आदरपूर्व-कमलंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इत्येकम् । “कूकुद इत्यपि ।” लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः “श्रील इत्यपि” श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रे ऽभिलाषोऽस्यास्ति द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः कारु-णिकः कृपालुः सूरतः “सूरत इत्यपि” चत्वारि दयाशीलस्य । स्वतंत्रः अपा-वृतः स्वैरी “स्वैर इत्यपि” स्वच्छंदः निरवग्रहः पंच स्वच्छंदस्य । “स्वः आत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य स्वतंत्रः ” ॥ १५ ॥ परतंत्रः पराधीनः परवान् नायवान् चत्वारि पराधीनस्य । “परः स्वाम्यस्यास्ति परवान् ।” परतंत्री । अधीनः

परतंत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥

अधीनो निघ्न आयत्तो ऽस्वच्छंदो गृह्यको ऽप्यसौ ॥ १६ ॥

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥

जाल्मो ऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुंठो मंदः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

कर्मक्षमो ऽलंकर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ १९ ॥

निघ्न आयत्तः अस्वच्छंदः गृह्यकः पंचकमधीनमात्रे । इनमधिगतः अधीनः अधि  
उपरि इनो यस्येति वा । “न स्वच्छंदो ऽस्यास्वच्छंदः ।” नवानामेकार्थत्वमित्येके  
॥ १६ ॥ खलपूः बहुकरः द्वे संमार्जनादिकारिणः । खलं चत्वरं पुनाति  
मार्जयति खलपूः खलपू । दीर्घसूत्रः चिरक्रियः द्वे यः स्वल्पकालसाध्यं  
चिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य दीर्घसूत्रः । सूत्रं  
तंतुव्यवस्थयोरिति विश्वः । चिरेण क्रिया ऽस्य चिरक्रियः । जाल्मः असमीक्ष्य-  
कारी द्वे यो गुणदोषानविमृश्य करोति तस्य । यः क्रियासु मंदो ऽलसो मूढो  
वा स कुंठ इत्येकम् ॥ १७ ॥ कर्मक्षमः अलंकर्मीणः द्वे कर्मणि शक्तस्य ।  
“कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः अलंकर्मीणः ।” कर्मसु य उद्युक्तः स क्रिया-  
वान् एकम् । कर्मः कर्मशीलः द्वे नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । स्त्रियां तु कर्म ।  
कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य आरब्धं कर्म परिसमापयति तस्य । “कर्मणि  
घटते कर्मठः । कर्मणि घटो ऽटच् इति पाणिनिः ॥ १८ ॥ भरण्यभुक् भरण्यं  
वेतनं भुङ्क्ते “कर्मण्यभुगित्यपि” कर्मकरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य ।  
तत्कर्मैव क्रिया यस्य स तत्क्रियः । वेतनं विनापि क्रियावान् स कर्मकार इत्येकम्  
अपस्नातः मृतस्नातः द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । आमिषाशी शौष्कुलः द्वे मत्स्य-  
मांसभक्षकस्य । शाष्कल इति वा पाठः ।” शुष्कलः । शुष्कलः शुष्कमांसस्य  
पणिके पिशिताशिनीति हैमः ।” ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः क्षुधितः जिघत्सुः अश-  
नायितः चत्वारि बुभुक्षितस्य । अत्तुमिच्छुः जिघत्सुः । सन्नतादुः । “अशनस्य

दुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ॥

परान्नः परपिंडादो भक्षको घस्मरो ऽन्नरः ॥ २० ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्त्रोदरपूरके ॥ २१ ॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्रस्तु गर्धनः ॥

लुब्धो ऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सौन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥

मत्ते शौंडोत्कटक्षीवाः कामुके कमिता ऽनुकः ॥ २३ ॥

कन्नः कामयिता ऽभीकः कमनः कामनो ऽभिकः ॥

इच्छा अशनाया सा जाता ऽस्य । ” परान्नः परपिंडादः द्वे परान्नोपजीविनः ।  
 भक्षकः घस्मरः अन्नरः त्रीणि भक्षणशीलस्य । “ अत्तीत्यन्नरः ” ॥ २० ॥  
 आद्यूनः औदरिकः द्वे विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते । दुभुक्षयाऽत्यंत-  
 पीडिते इत्यर्थः । उदरे प्रसित औदरिकः । उदराङ्गाद्यून इति टक् । आत्मं-  
 भरिः कुक्षिंभरिः द्वे यः स्त्रोदरं विभर्ति तस्य “ पोटभरु इति ख्यातस्य । ”  
 आत्मानं विभर्ति आत्मंभरिः ॥ २१ ॥ सर्वान्नीनः सर्वान्नभोजी द्वे यः सर्वेषां  
 वर्णानां अन्नानि भुङ्क्ते तस्य परमहंसादेः । गृध्रः गर्धनः द्वे आकांक्षाशीलस्य ।  
 लुब्धः अभिलाषुकः तृष्णक् त्रीणि अभिलाषशीलस्य । “ लुभ्यति स्म लुब्धः ।  
 अभिलष्यतीति अभिलाषुकः । लप कांतौ कांतिरिच्छा । लपतेत्युक् । ” पंचापि  
 लुब्धस्येति केचित् । तृष्णजौ । लोलुपः लोलुभः द्वे अतितृष्णाशीलस्य । “ गर्हितं  
 लुपति लोलुपः ” ॥ २२ ॥ सौन्मादः । “ उन्मद इति तून्माद इति वा  
 पाठः । सु अतिशयित उन्मादो ऽस्य । ” उन्मदिष्णुः द्वे उन्मादशीलस्य ।  
 अविनीतः समुद्धतः द्वे दुर्विनीतस्य । “ न व्यनायि अविनीतः । ” मत्तः शौंडः  
 उत्कटः क्षीवः “ क्षीवन्निति नांतो ऽप्यस्ति ” चत्वारि मत्तस्य । शृङ्गायां पानागारे  
 भवः शौंडः । तत्र भव इत्यण् । शौंडो मत्ते च विख्याते इति विभ्रः । “ उत्कटस्त्री-  
 त्रमत्तयोरिति हैमः । ” कामुकः कमिता अनुकः ॥ २३ ॥ कन्नः कामयिता  
 अभीकः कमनः कामनः अभिकः नव कामुकस्य । अनु कामयते अनुकः ।

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ॥

अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥

लज्जाशीले ऽपत्रपिण्णुर्वंदारुरभिवादके ॥

श्रीको दीर्घमध्ये ह्रस्वमध्यश्च । विधेयः विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रयः  
वारि वचनग्राहिणि । “ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधातुं शक्यः विधेयः । वचने  
प्रति स्म वचनेस्थितः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ” ॥ २४ ॥ वश्यः प्रणयः द्वे वश-  
स्य “ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः प्रणयः । ” अत्र विधेयादिषडपि वशंगतस्य वा ।  
भृतः विनीतः प्राश्रितः त्रयं विनीतस्य । “ नितरां अभाति निभृतः । भृञ् भरणे । ”  
ः धृष्णक् “ धृष्णुरित्यपि ” वियातः त्रीणि अविनीतस्य । “ विरुद्धं यातं  
टेतं यस्य वियातः । ” धृष्णजौ । प्रगल्भः प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य ।  
युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । “ प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति रुद्रः ”  
२५ ॥ अधृष्टः शालीनः द्वे सलज्जस्य । विलक्षः विस्मयान्वितः द्वे “ पर-  
यधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य । ” अधीरः कातरः द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकु-  
त्य । “ ईपत्तरति कातरः ईपदर्थे चेति कोः कादेशः । ” त्रस्तः “ त्रस्तु-  
त्यपि ” भीरुः “ भीत इत्यपि ” भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशी-  
त्य ॥ २६ ॥ आशंसुः आशंसिता द्वे वांछाशीलस्य । गृहयालुः ग्रहीता द्वे  
लज्जाशीलस्य । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिस्तया युक्ते श्रद्धालुरित्येकम् । पतयालुः  
पतुकः द्वे पतनशीलस्य । “ पतयति तच्छीलः पतयालुः ” ॥ २७ ॥ लज्जाशीलः  
पत्रपिण्णुः द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । “ लज्जा शीलमस्य लज्जाशीलः । ”  
शरारुः अभिवादकः द्वे वंदनशीलस्य । “ वंदते तच्छीलः वंदारुः । ” शरारुः  
तुकः हिंस्रः त्रीणि हिंसाशीले । “ शृणोति तच्छीलः शरारुः । ” वर्धिष्णुः

शरारुर्धातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता अलंकरिष्णुस्तु मंडनः ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्रः स्यात्सांद्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥

ज्ञाता तु विदुरो विंदुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥

सहिष्णुः सहनः क्षंता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

क्रोधनो अमर्षणः कोपी चंडस्त्वत्यंतकोपनः ॥

जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥

वर्धनः द्वे वर्धनशीलस्य । “वर्धते तच्छीलः वर्धिष्णुः” ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः  
उत्पतिता द्वे उत्पत्तनशीलस्य । “उत्पतति तच्छीलः उत्पतिष्णुः ।” अत्र ये  
तृन्निष्णुचस्नुक्कुक्मरजित्यादयः प्रत्ययास्ते तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु बोद्धव्याः ।  
ताच्छील्ये प्रयोगः प्रायेण । अलंकरिष्णुः मंडनः द्वे अलंकरणशीले । भूष्णुः भविष्णुः  
भविता त्रीणि भवनशीले । वर्तिष्णुः वर्तनः द्वे वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः  
क्षिप्रः “क्षिप्णुरिति केचित्” द्वे निराकर्तरि । सांद्रो घनः स चासौ स्निग्धश्च  
सांद्रस्निग्धः मेदुरः स्यात् एकम् । यद्वक्ष्यम् । मेघैर्मेदुरमंबरमिति । ज्ञाता विदुरः  
विंदुः त्रयं ज्ञातरि । “वेदनशीलः विदुरः” विकानी “तालव्यांतो अपि”  
विकस्वरः “विकथर इत्यपि” द्वे विकासशीले ॥ ३० ॥ विसृत्वरः विसृमरः  
प्रसारी विसारी चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषट् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥  
क्रोधनः अमर्षणः कोपी त्रीणि कोपशीलस्य । “अवश्यं कुप्यति कोपी ।”  
चंडः अत्यंतकोपनः द्वे अतिक्रोधशीले । जागरूकः जागरिता द्वे जागरणशीले ।  
घूर्णितः प्रचलायितः द्वे निद्राघूर्णितस्य । घूर्ण भ्रमणे । “प्रचलाया जानाज्येति  
प्रचलायितः” ॥ ३२ ॥ स्वप्नक् शयालुः निद्रालुः त्रीणि निद्राशीलस्य ।  
“शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्षुर इति विश्वमेदिन्यौ ।” स्वप्नर्गो ।  
निद्राणः निद्रित इत्यपि शयितः द्वे सुप्तस्य । पराङ्मुखः परार्थिनः द्वे विमुखस्य ।



पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानंचति देवद्वङ् विष्वद्वङ् विष्वगंचति ॥

यः सहांचति सध्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽचति ॥ ३४ ॥

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूको ऽतिवक्तारि ॥ ३५ ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ॥

दुर्मुखे मुखरावदुर्मुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः ॥

“परांचत्यनभिमुखीभवति मुखमस्य पराङ्मुखः ।” अवाङ् अधोमुखः द्वे “अ-  
वांचत्यधोमुखीभवति अवाङ् ।” अवांचौ ॥ ३३ ॥ यो देवानंचति गच्छति पूजयति  
वा स देवद्वङ् । एकम् । चांतम् । “स्त्रियां देवद्वीची ।” यो विष्वक् समंतादंचति  
गच्छति स विष्वद्वङ् “विश्वद्वङ् इति तालव्यमध्यो ऽपि ।” स्त्रियां विष्वद्वीची ।  
विष्वग्देवयोश्च देवद्वंचतावप्रत्यये इति पाणिनिः । चांतं एकम् । यः सहांचति तुल्यं  
गच्छति स सध्यङ् । एकम् । सध्यंचौ । “स्त्रियां सध्रीची । सहस्य सध्रिरिति पाणिनिः ।”  
यस्तिरो वक्रमंचति स तिर्यङ् । एकम् । तिरसस्तिर्यलोप इति पाणिनिराह ॥ ३४ ॥  
वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तारि । वागीशः वाक्पतिः द्वे अनवद्योऽहमवादिनि ।  
वाचोयुक्तिपटुः “पटुरिति पृथगपि ।” वाग्मी पटौ सुराचार्य इति विश्वमेदिन्यौ ।  
वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीति वाग्दिगिति पष्ठ्या अलुक् । “प्रशस्ता  
वागस्य वाग्मी ।” वावदूकः अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः  
वाचालः वाचाटः बहुगर्ह्यवाक् चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं बहु  
भाषते वाचालः वाचाटः । आलजाट्यौ बहुभाषिणीति सूत्रेण साधु । “जल्पाकी ।  
पित्वात्स्त्रियां ङीप् ।” दुर्मुखः मुखरः अवद्वमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । “निंदितं  
मुखमस्य मुखरः । न वद्वं नियमितं मुखमस्य अवद्वमुखः ।” शक्लः प्रियंवदः  
द्वे प्रियवादिनि । शक्नोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शक्ल इति सर्वधरः  
॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । “न स्फुटा वागस्यास्फुट-  
वाक् ।” गर्ह्यवादी कद्वदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कद्वदः । रथव-

समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरौ ऽस्वरः ॥ ३७ ॥

रवणः शब्दनो नांदीवादी नांदीकरः समौ ॥

जडो ऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नम्रो ऽवासा दिगंवरे ॥

निष्कासितो ऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

आत्तगर्वो ऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

दयोश्चेति कोः कदादेशः । गर्ह्यं वदति गर्ह्यवादी । ” कुवादः कुचरः द्वे दोषकथन-  
शीले । “ कुत्सितं चरति कुचरः । ” असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वर-  
वदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नांदीवादी नांदी-  
करः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “ नांदीं वदति तच्छीलः नांदीवादी । ” आशीर्व-  
चनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नांदीति कीर्त्यत इति  
रितः । जडः अज्ञः द्वे अत्यंतमूढस्य । यदुक्तम् । इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा  
न चेह यो मोहात् । विंदति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुष इति । यो  
वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो  
मूको ऽस्मादिति विग्रहः । एडो बाधिरः । त्रिलिंगो ऽनेडमूकः स्याच्छेदे वाक्श्रुति-  
वर्जित इति रभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णींभावयुक्तस्य । शीले  
को मलोपश्चेति वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । “ तूष्णीं शीलं यस्य तूष्णीं-  
शीलः । ” नम्रः अवासाः दिगंबरः त्रीणि नम्रस्य । अवाससौ । निष्कासितः  
निष्कासित इत्यपि । अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिकृतः द्वे निर्भर्त्त-  
तस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः “ आत्तगंधः । गंधो गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्व-  
योरिति विश्वः । गंधो गर्वो लवो ऽपि चेति त्रिकांडशेषः । ” अभिभूतः द्वे भयद-  
र्पस्य । आत्तगंधः पलायित इति कोशांतरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । कर्णो  
ऽपि भूत्वा कथमात्तगंध इति भारतचंपुः । “ चत्वारो ऽपि पर्याया इत्येके । ”  
दापितः “ दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः ” साधितः द्वे “ धनादिकं  
प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा । ” धनादिकं दापयतीति दापित इति राजमुकुटः ।  
प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥ निकृतः विप्रकृतः द्वे धिवर्गीकृतस्य ।

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

आक्षारितः क्षारितो अभिशस्ते संकसुको अस्थिरे ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विह्वलो विह्वलः स्यात्तु विवशो अरिष्टदुष्टधीः ॥

कश्यः कशार्हं सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्वते ॥ ४४ ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

विप्रलब्धः वंचितः द्वे “ वंचनं प्राप्तस्य । ” मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । “ कृतमनोभंगस्येत्यर्थः ” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे “ कृताक्षेपस्य ” कस्याचिच्छैर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । दुर्वचनमधिक्षेप इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । “ आपद्यते स्म आपन्नः । ” कांदिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिंतयन् पलायितः कांदिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिशस्तः त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । “ आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातो ऽस्य आक्षारितः । ” संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । “ संकसतीति संकसुकः । कस गतौ । ” व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । “ विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः ” ॥ ४३ ॥ विह्वलः विह्वलः द्वे शोकादिना गात्रभंगं प्राप्तस्य । “ विह्वलतीति विह्वलः । हल चलने । ” विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः । “ अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य । ” कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कशा वेत्रम् । सन्नद्धे वर्मिणे जिघांसौ आततायीत्येकम् । “ आततं यथा तथा जयितुं शीलमस्य । अय गतौ ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । “ द्वेषुमर्हः द्वेष्यः । ” वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । “ वधमर्हति वध्यः । ” यो विषेण वध्यः हंतव्यः स

विष्यो विप्रेण यो बध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

शिथिदानो ऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचकः ॥ ४७ ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशः ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतो ऽपि सः ॥

विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन बध्यः स मुसल्यः एकम् ॥ ४५ ॥ शिथिदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । “शिथिदानः कृष्णकर्मेति पाटे द्वे पापकर्मणः । अत्र श्विता वर्णे इति धातोः श्वितेर्द्वैत्येनानच् दत्वं सनो लुक् च । श्वेतितुमिच्छति शिथिदानः ।” चपलः चिकुरः द्वे यो विचारमंतरेण झटिति वधादिकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं पश्यतः । “दोष एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य दोषैकदृक् ।” निकृतः अनृजुः शठः त्रयं यस्यांतःकरणं वक्रं तस्य । “निकृतति निहृतः । कुती छेदने” ॥ ४६ ॥ कर्णेजपः । तत्पुरुषे कृतीति सप्तम्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं वदतः । विस्मृतबोधकस्येति कश्चित् । पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परभेदनशीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि परद्रोहशीले । “नृन् शंसति नृशंसः ।” धूर्तः वंचकः द्वे प्रतारणशीलस्य । “धूर्ध्वेति हिंसति धूर्तः” ॥ ४७ ॥ अज्ञः मूढः “मुग्ध इत्यपि” यथाजातः मूर्खः वैधेयः वालिशः पणमूर्खस्य । वालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । “जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते तदस्यास्ति यथाजातः ।” कदर्यः कृपणः क्षुद्रः किंपचानः मितंपचः । मितनखे चेति खच् मुमागमः । पंच यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्यसंनयं करोति तस्य । “कुत्सितो ऽर्यः स्वामी कदर्यः । किंपचः अनमितंपच इति ऐशे वा । तत्र न मितंपचो ऽमितंपचः । तद्विज्ञो ऽनमितंपचः” ॥ ४८ ॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पंच दरिद्रस्य । “स्वान्निष्क्रांतो निःस्वः ।” वनीयकः “वनीयकः

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

अहंकारवानहयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोंऽडजाः ॥

( इति प्राणिवर्गः ) (१)

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥

कांतं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यंतोयस्य दर्शनात् ॥

इत्यपि” याचनकः मार्गणः याचकः अर्थी पंच याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः  
द्वे अहंकारिणः । अहंकारो यस्यास्ति अहंकारवान् । मतुप् । अहमिति मांतमव्ययम् ।  
अहंयुरित्यत्र मत्वर्थीयो युस् प्रत्ययः । एवं शुभंयुरित्यत्रापि । अहंशुभमोर्युस् इति  
पाणिनिः । शुभंयुः शुभान्वितः द्वे “शुभयुक्तस्य । “अकस्मादुपपद्यंत इत्युपपादुकाः  
दिवि भवाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् । माता-  
पित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका  
उच्यन्ते । एकम् । नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । एकम् । अद्यशब्दादश्चादयः । गर्भा-  
शयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः । एकम् । आद्यश-  
ब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः ।  
पक्ष्यादयोंऽडजाः । एकम् । अंडेभ्यो जाता अंडजाः । आदिना मत्स्यादिग्रहः ।  
॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या उद्भिदः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिदंतीत्युद्भिदः ।  
आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकम् । उद्भिद् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥  
सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं कांतं मनोरमं “मनोहरमित्यपि ।” रुच्यं मनोज्ञं  
मंजु मंजुलं द्वादश सुंदरस्य । सुशोभनं समं सर्वमस्य सुषमम् । सुविनिर्दुर्भ्य इति  
समः सस्य पत्वम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य  
दर्शनात् दृङ्मनसोस्तृप्तेरंतो नास्ति । यद्बहुशो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

अभीष्टे अभीप्सितं हृद्यं दायितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टवैरेफयाप्यावमाधमाः ॥

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥

असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥

परार्ध्यग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । “असेचनकमित्यपि ” । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दायितं वल्लभं प्रियं षडभीष्टस्य । “अभ्याप्तुमिष्यते स्म अभीप्सितम् ” ॥ ५३ ॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिंगक इति कोशांतरे । रेफः “रेफः । रेफः स्यान्निदिते क्रूर इति विश्वः । ” याप्यः अवमः अधमः कुपूयः “कपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वम् । ” कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्ह्यः अणकः “आणक इत्यपि ” त्रयोदशाधमस्य । “खेटति त्रासयति खेटः । ” अर्वा नांतः । अर्धतौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्य । “कुत्सितं चरति कच्चरम् । ” पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीध्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः । “विमलात्मकमित्यपि पाठः ” ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपंचकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्वलस्य । शून्यं “शून्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत् । ” वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि “रिक्तस्य ” ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्ध्यः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः सप्तदश प्रधानस्य । “मुखमिव मुख्यः । अवरस्मिन्नर्द्धे भवः अवरार्ध्यः न अनवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । ” तत्र प्रधानं नित्यं ज्ञेयं । पूर्वोत्तरशब्दास्तुत्यार्या इति वता ज्ञापितम् । त्रेयान् त्रैष्टः पुष्कलः सत्तमः अति-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

अप्राग्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशंकटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वड्रोस्त्रविपुलं पीनपीत्री तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पे ऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो ऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनः पञ्चात्यंतशोभनस्य । “अतिशयेन सन् सत्तमः ।” श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥  
 व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा  
 इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित् ।” यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ।  
 पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः ।  
 उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति विशेष्यस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तर-  
 पदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राग्यं अप्रधानं उपसर्जनं त्रयमप्रधानस्य । “प्राग्याङ्निघ्नम-  
 प्राग्यम् ।” तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने क्लीबे  
 इत्यर्थः । विशंकटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वड्  
 उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य ।  
 स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकाः अल्पः क्षुल्लकाः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं  
 कृशं तनु । तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्वल्पे विरले कृशे इति कोशांतरे ॥ ६१ ॥  
 मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः एकादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यण्वन्ता एकार्था  
 इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियो । “त्रुटीति जीवन्तो ऽपि क्वचित् ।” लवादिः  
 पुंसि । शेषं विशेष्यनिघ्नम् । अत्यल्पे ऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो ऽणीय इत्यपि इति  
 कोशांतरम् । “एतन्मूलगतमेवार्थं सर्वत्रास्य मूलग्रंथ एव दर्शनात् । रामाश्रम्या-  
 दिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः चत्वार्यत्यल्पे ।”  
 ॥ ६२ ॥ प्रभृतं प्रचुरं प्राज्यं अदध्नं बहुलं बहु पुरुहः “पुरुहमित्यपि पुरह-

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥

पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥

गणनीये तु गण्यं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥

समग्रं सकलं पूर्णमखंडं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरंतरं सांद्रं पेलवं विरलं तनु ॥

समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ॥

उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि ॥

मिति च ।” पुरु भूयिष्ठं स्फारं “स्फिरमित्यपि ।” भूयः भूरि द्वादश बहु-  
लस्य । पुरुहू । कृत्रि तु पुरुहु ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सह-  
स्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्युरित्यर्थः । एकैकम् । राजदंतादित्वा-  
च्छतसहस्रयोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिबन्धत्वाद्वाच्यलिङ्गता ।  
यल्लक्ष्यम् । परःशतानां विदुषां समाज इति । गणनीयं गण्यं द्वे गणयितुं  
शक्यस्य । संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥  
विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं “पूर्व-  
मित्यपि पाठः । पूर्व पूरणे ।” अखंडं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं  
निरंतरं सांद्रं त्रीणि निविडस्य । “निर्गतमंतरमस्माच्चन्निरंतरम् ।” पेलवं विरलं  
तनु त्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥  
सदेशः अभ्याशः “अभ्यास इति दंत्यांत इति मुकुटः ।” सविधः समर्यादः  
सवेशः उपकंडः अंतिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रा अभितः पंचदश समीपस्य ।  
तत्राभित इत्यव्ययम् । “समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः । उपगतः कंडः  
सामीप्यमस्य उपकंडः” ॥ ६७ ॥ संसक्तं अव्यवहितं अपदांतरं “अप-  
दांतरमित्यपि” त्रीणि संलग्नस्य । “न व्यवधीयंत स्म अव्यवहितम् ।” नेद्विष्टं



नेदिष्ठमंतिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥  
 दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥  
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बंधुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥  
 उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे ऽथ वामने ॥  
 न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रे ऽवनतानतम् ॥ ७० ॥  
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुंचितं नतम् ॥  
 आविद्धं कुटिलं भुग्रं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥  
 ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥  
 शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥  
 स्यास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥  
 कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जंगमेतरः ॥ ७३ ॥

अंतिकतमं द्वे अतिनिकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्ठं सुदूरं  
 त्रयमत्यंतदूरस्य । दवीयांसौ । दीर्घं आयतं द्वे “दीर्घस्य ।” वर्तुलं निस्तलं  
 वृत्तं “त्रीणि वर्तुलस्य ।” यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्वंधुरमित्यर्थः  
 “बंधुरमित्यपि” एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुंगः षट्  
 उन्नतस्य । “उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नति स्म उन्नतः ।” वामनः न्यक् नीचः खर्वः  
 ह्रस्वः पंच ह्रस्वस्य । न्यक् । चांतः । द्वियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं आनतं  
 त्रयमधोमुखस्य । “अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्” ॥ ७० ॥ अरालं वृजिनं जिह्वं  
 ऊर्मिमत् कुंचितं नतं आविद्धं कुटिलं भुग्रं वेष्टितं वक्रं एकादश वक्रस्य । “कुटिं  
 कौटिल्यं लाति कुटिलम्” ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्वः प्रगुणः त्रीण्यवक्रस्य ।  
 “भिन्नो जिह्वादजिह्वः ।” व्यस्तः अप्रगुणः आकुलः त्रयमाकुलस्य । “भिन्नः  
 प्रगुणादप्रगुणः ।” शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः पंच नित्यस्य ।  
 “शाश्वद्भवः शाश्वतः” ॥ ७२ ॥ स्यास्तुः स्थिरतरः स्थेयान् त्रीण्यतिस्थिरस्य ।  
 “स्थानशीलः स्यास्तुः ।” स्थेयांसौ । य एकरूपतया एकेनैव स्वभावेन काल-  
 व्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो निश्चलः सन् तिष्ठतीति ।  
 कूटो ऽस्त्री निश्चले राशाविति मेदिनी । स्थावरः जंगमेतरः द्वे अचरस्य ॥ ७३ ॥

चरिष्णु जंगमचरं त्रसमिगं चराचरम् ॥

चलनं कंपनं कंपं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

चंचलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥

अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

कैर्केशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥

जठरं मूर्तिमन्मूर्ते प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ॥

प्रत्यग्रो अभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥

अन्वगन्वक्षमनुगे अनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

चरिष्णु जंगमं चरं त्रसं इगं चराचरम् । चरिचलिपतीति वार्तिकेन चरतेर्द्वित्वे अभ्यासस्याकारः । एवं चलाचलं इत्यत्रापि । पट् चरस्य । “चरणशीलं चरिष्णु ।” चलनं कंपनं कंपं त्रयं कंपशीलस्य । चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चंचलं तरलं पारिप्लवं परिप्लवं सप्तकं चलस्य । “परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं चैवेत्यपि पाठः ।” अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “सम्यगधिकः समधिकः ।” दृढसंधिः संहतः द्वे दृढसंधानयुक्तस्य ॥ ७५ ॥ कर्केशं “कक्खटम् । खक्खटमिति कवर्गद्वितीयादिरपि ।” कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं जठरं मूर्तिमत् मूर्ते नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत् ।” जठरं टवर्गद्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं प्रत्नं पुरातनं चिरंतनं पंच पुरातनस्य । पुरा भवं पुराणम् । सायंचिरेति साधुः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रत्नशास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः नवीनः नूतनः नवः ॥ ७७ ॥ नूतनः सप्त नूतनस्य । “प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः ।” सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनुपदं चत्वारि पञ्चादित्यर्थे । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च । “पदस्य पञ्चादनुपदम्” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियजायस्य ।

प्रत्यक्षं स्याद्वैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अंतो जघन्यं चरममंत्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥

मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्यतरावपि ॥ ८२ ॥

उच्चावचं नैकभेदमुच्चंडमविलंबितम् ॥

अस्तुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥

इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रियकम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः । अन-  
ध्यक्षमित्यपि पाठः । “ अपरोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियमिति । ” एकतानः  
अनन्यवृत्तिः एकाग्रः एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्र्यः एकायनगतः सप्तै-  
कायस्य । “ एकं तानयति एकतानः । तनु श्रद्धोपकरणयोः । ” आदिः पूर्वः  
पौरस्त्यः प्रथमः आद्यः पञ्चकमाद्यस्य । पुरो भवः पौरस्त्यः । दक्षिणापश्चेति त्यक्-  
प्रत्ययः । “ आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः । ” तत्रादिः पुंस्येव ॥ ८० ॥ अंतः  
जघन्यं चरमं अंत्यं पाश्चात्यं पश्चिमं पडंत्यस्य । तत्रांतः पुन्नपुंसकयोरेव । यथा  
स्वच्छंदा स्त्री कुलस्यांतः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । “ निर्गतोऽर्थो यस्मात्त-  
निरर्थकम् । ” स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उल्वणं चत्वारि “ स्पष्टस्य ” ॥ ८१ ॥  
साधारणं सामान्यं द्वे । एकमप्यनेकसंबन्धि साधारणम् । जातिवाचिसामान्यं तु ह्रीवम् ।  
एकाकी एकः एककः त्रयमसहाये । भिन्नः अन्यतरः “ एकतर इति पाठः । ”  
एकः त्वः अन्यः इतरः पट् भिन्नार्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः  
सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२ ॥ उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् च  
अवाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यंसकादिः । उच्चंडं अविलंबितं “ अविलंबन-  
मिति क्षीरस्वामी ” द्वे तूर्णस्य । अस्तुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मपृशौ ।  
अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाधस्य । “ न बाधाऽस्य अबाधम् ” ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥

संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुंडितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

ग्रंथितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥

अंतर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्राणिहिते समे ॥ ८६ ॥

वेष्टितप्रेषिताधूतचलिताकंपिता धुते ॥

नुत्तनुच्चास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिमेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

प्रतिकूलं अपसव्यं अपष्टु चत्वारि विपरीतस्य । “प्रगतं सव्यात्प्रसव्यम् ।” यद्वागं  
शरीरं तत्सव्यं एकम् । यद्दक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकम् ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः  
हे अल्पावकाशे वर्त्मादौ । ना पुमान् । कलिलं गहनं हे दुरधिगम्यस्य । यथा  
गहनं शास्त्रम् । दुर्ज्ञानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यंतमि-  
अस्य । “यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । संकीर्णमृषिपत्नीनामिति  
योगात् ।” मुंडितं परिवापितं हे कृतमुंडनस्य ॥ ८५ ॥ ग्रंथितम् । ग्रथितमित्यपि  
पाठः । संदितं “गुणितं गुणितं चेत्यपि पाठः ” दृब्धं त्रीणि गुणितस्य । विसृतं  
विस्तृतं ततं त्रीणि लब्धप्रसरस्य । “विस्तीर्यते स्म विस्तृतम् ।” अंतर्गतं विस्मृतं हे  
“विस्मृतस्य । विस्मर्यते स्म विस्मृतम् ।” प्राप्तं प्राणिहितं हे लब्धस्य । “प्राप्यते स्म  
प्राप्तम् ” ॥ ८६ ॥ वेष्टितः प्रेषितः आधूतः चलितः आकंपितः धुतः पडीपत्कंपितस्य ।  
“वेष्टयते स्म वेष्टितः । वेष्टु चलने । प्रेषोलितस्तरलितोल्लासितांदोलितायपीति को-  
शांतरम् ।” नुत्तः नुच्चः अस्तः निष्ठ्यूतः “निष्ठूत इत्यपि ।” आविद्धः क्षिप्तः ईरितः  
सप्त प्रेरितस्य । “नुद्यते स्म नुत्तः ” ॥ ८७ ॥ परिक्षिप्तं निवृतं हे प्राकारादिना  
सर्वतो वेष्टितस्य । “नित्रियते स्म निवृतम् । वृष् आवरणे ।” मूषितं मुषितं हे  
चोरितस्य “मुष्यते स्म मूषितम् ।” प्रवृद्धं प्रवृत्तं हे प्रसरणयुक्तस्य । “प्रसरति  
स्म प्रसृतम् ।” न्यस्तं निवृष्टं हे निक्षिप्तस्य । “नितृज्यते स्म निवृष्टम् । मृज्  
विसर्गे ।” गुणितं आहतं हे अभ्यावर्तितस्य । यथा पंचमितायाध्यायने

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तानिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥  
 निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुंठितैरुषिते ॥  
 द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्षिते ॥ ८९ ॥  
 घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥  
 वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥  
 रुग्णं भुम्ने ऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ॥  
 स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥  
 वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥  
 प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुतम् ॥ ९२ ॥

विंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं उपचितं द्वे समृद्धस्य । निदिह्यते स्म निदिग्धम् । दिह  
 उपचये । गूढं गुप्तं द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा मंत्रो गुप्तो विधातव्यः । गुंठितं  
 “गुंठितमित्यपि । गुड वेष्टने” रूपितं द्वे धूलिलिप्तस्य । “गुंठाळलेलें इति ख्यातस्य  
 वा ।” द्रुतं अवदीर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं उद्यतं द्वे “उत्तोलितस्य शस्त्रादेः ।”  
 काचितं शिक्षितं द्वे “शिक्ष्ये स्थापितस्य” ॥ ८९ ॥ घ्राणं घ्रातं द्वे नासि-  
 कया गृहीतगंधस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे “विलिप्तस्य ।” समुदक्तम् । यथा  
 समुदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य “कूपादेर्जलादेः ।” वेष्टितं वलयितं  
 संवीतं रुद्धं आवृतं पंच वेष्टितस्य “नद्यादिना नगरादेः” ॥ ९० ॥ रुग्णं  
 भुम्ने द्वे व्यथितस्य । “भयस्य वा काष्ठहस्तपादादेः ।” निशितं “निशा-  
 तमित्यपि । शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वविकल्पात् ।” क्ष्णुतं शातं तेजितं चत्वारि  
 शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । “निशायते स्म निशातम् । शो तनूक-  
 रणे । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्वं स्यात् एकम् । “पच्यते स्म पक्वम् ।”  
 ह्रीणः ह्रीतः लज्जितः त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९१ ॥ वृत्तः वृतः व्यावृत्तः  
 “वावृत्त इति केचित्” त्रयं कृतवरणस्य । यल्लक्ष्यम् । पैरोहित्याय भगवान्वृतः  
 काव्यः किलाद्युरैरिति । संयोजितः “संयोगित इति भरतमालायाम् ।” उपा-  
 हितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समासाद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समा-  
 साद्यते प्राप्यते तत्समासाद्यम् ।” स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुतं चत्वारि प्रस्नुतस्य । “स्यंयते  
 स्म स्यन्नम् । स्यंदू प्रसवणे” ॥ ९२ ॥ संगूढः संकलितः द्वे योजितस्यांकादेः ।

संगूढः स्यात्संकलितो ऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

अवरीणो धिकृतश्चाप्यवध्वस्तो ऽवचूर्णितः ॥

अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

बद्धे संदानितं मूतमुद्धितं संदितं सितम् ॥

निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ९५ ॥

निर्वाणो मुनिवन्ध्यादौ निर्वातस्तु गते ऽनिले ॥

पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षांतमुद्धांतमुद्धते ॥

यथा द्वौ त्रयः पंच च संकलिता दश भवन्ति । अवगीतः ख्यातः

तस्य । “अवगीयते निंद्यते स्म अवगीतः ।” विविधः बहु

पृथग्विधः चत्वारि “नाना रूपं यस्य नानारूपः” ॥ ९३ ॥ अ

निंदितमात्रस्य । अवध्वस्तः “अपध्वस्तः । अपध्वस्तं परित्यक्ते

चूर्णित इति विश्वः ।” अवचूर्णितः द्वे चूर्णीकृतस्य । अनायासकृतं

कषायविशेषः फाण्टं स्यात् एकम् । क्षुब्धस्वातेत्यादिना ज्ञाया

माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टं इति वेदभाष्ये

ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं संदानितं मूतं “मूर्णा

उद्धितं “उद्धितमित्यपि” संदितं सितं षट् वद्धस्य । मूढं बंधने

अवखंडने उत्पूर्वः संपूर्वश्च बंधनार्थः उद्धितं संदितम् । निष्पक्वं क

पक्वस्य “कषायादेः ।” क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकम् । यथा

मित्यर्थः । क्षीराज्यपयसां शृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इ

प्रयुज्यते ननु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । निर्वा

इत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती “निर्मग्न इत्यर्थः ।” निय

निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वम् । एकम् । गते अनिले निर्वात इत्येक

द्वे पाकं प्राप्तस्य । गूनं हन्नं द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । “हन्ते स्म । ह

मीढं मूत्रितं द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥ पुष्टं पुषितं द्वे कृत

भितं द्वे क्षांतं मुद्धांतं मुद्धतं “उद्धातमिति सकृदः । उ

दांतस्तु दमिते शांतः शमिते प्रार्थिते अर्दितः ॥ ९७ ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते छन्नच्छादिते पूजिते अंचितः ॥

पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशिते अवसिते असितः ॥ ९८ ॥

पुष्टपुष्टोपिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नविन्नौ विचारिते ॥ ९९ ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तंतुसंतते ॥

स्यादार्हिते नमस्यितं नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

नाथः ” उक्तः द्वे “वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः ।” दांतः दमितः द्वे दमं प्रापितस्य ।  
यथा दमितमिन्द्रियम् । शांतः शमितः द्वे शमनं प्रापितस्य । यथा शांतो रोगः  
निवर्तित इत्यर्थः । प्रार्थितः अर्दितः द्वे याचितस्य । अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ  
न हिंसिते इति कोशांतरे ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः ज्ञापितः द्वे “बोधं प्रापितस्य ।”  
छन्नः छादितः द्वे “आच्छादितस्य ।” पूजितः अंचितः “अर्चित इत्यपि पाठः ।  
अर्चनं पूजायां ” द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । वा दांतशांतपूर्णेत्यादिना णिचि निष्ठांता  
निपातिताः । क्लिष्टः क्लिशितः द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समाप्तस्य ।  
पौं अकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः पुष्टः उपितः दग्धः चत्वारि दग्धस्य ।  
तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि “अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः ।” यथा तष्टं काष्ठं  
शखेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । यथा कर्णौ । विद्धौ । विन्नः  
वित्तः विचारितः त्रीणि “प्राप्तविचारस्य ” ॥ ९९ ॥ निष्प्रभः विगतः अरोकः  
त्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतौ वीतनिष्प्रभाविति रुद्रः । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि  
द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्वृत्तः निष्पन्नः त्रयं सिद्धस्य । दारितः भिन्नः  
भेदितः त्रीणि “भेदं प्रापितस्य” ॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं उतं त्रितयं तंतुसंतते ।  
यथा प्रोतः पटः तंतुभिरनुस्यूत इत्यर्थः । अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपचायितं अ-  
र्चितं अपचितं पटार्चितस्य । नमस्यितं नमसितमित्युभयत्र नमोवरिवेति क्यच् क्यस्य  
विभाषेति यलोपधिकल्पः । एवं वरिवसितेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥ वरिवसितं

वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ॥ १०३ ॥

स्वस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥ १०७ ॥

वरिवस्थितं उपासितं उपचरितं चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं संतप्तं धूपितं  
धूपायितं दूनं पंच संतापितस्य । “ एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्ते ऽप्येतान्येव रू-  
पाणि ॥ १०२ ॥ हृष्टः मत्तः तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमुदितस्य ।  
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणं अष्टौ खंडितस्य ॥ १०३ ॥  
स्वस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं सप्त च्युतस्य । “ एभ्यो गत्यर्थकर्म-  
केति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि । ” लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसादितं भूतं  
षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं पंच गवेषि-  
तस्य । यथा इतस्ततो गवेषितो ऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं  
समुन्नं उत्तं सप्त क्लिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनो ऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्रातं त्राणे  
रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य । अवगणितं अवमतं अवज्ञातं अवमानितं  
परिभूतं पंच “ अवमानितस्य ” ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतं उत्सृष्टं  
पञ्च उत्सृष्टस्य । उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं षडुक्तस्य  
॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगन्तं नष्टावगन्तस्य ।



बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥  
 उरीकृतमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥  
 संगीर्णविदितं संश्रुतं समाहितोपश्रुतोपगतम् ॥  
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥  
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥  
 भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥  
 अभ्यवहतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥  
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥  
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥  
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृंदिष्ठाः ॥ ११२ ॥  
 बाढव्यायतबहुगुस्वामनवृंदारकातिशये ॥  
 ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

उरीकृतं “उरीकृतमित्यपि” उररीकृतं अंगीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥  
 संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं “प्रतिश्रुतमित्यपि” उपगतं एकादश  
 गीकृतस्य । ईलितं शस्तं पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितम् । संगीर्णं संविदि  
 संश्रुतमित्यपि क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥ गीर्णं वर्णितं अभिष्टुतं ईडितं स्तुतं ह्राद  
 स्तुतार्थानि । भक्षितं चर्वितं लीढं “लिप्तमित्यपि” प्रत्यवसितं गिलितं खादि  
 प्सातम् ॥ ११० ॥ अभ्यवहतं अन्नं जग्धं ग्रस्तं ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्द  
 खादितस्य । प्सा भक्षणे प्सातम् । “अद्यते स्म अन्नम् ।” क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादी  
 प्रकर्षार्थाः । प्रकर्षार्थो येषां ते तथा अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तते इत्यर्थः  
 यथा अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुर्द  
 प्रियोरुस्थूलबहुला एवेष्टनः प्रकृतयः अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात्  
 अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादि । एकैकम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ बाढादीनामतिश  
 साधिष्ठादयः स्युः । अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिरह्रस्वानां पर्यायाः । अतिशयं  
 बाढः साधिष्ठः । एवं वृंदारकांतेषु अतिशयविशिष्टेषु द्राधिष्ठादिक्रमेणैकैकं ज्ञेयम्  
 “वृंदारको मुख्यः” ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥ पूर्वकांडद्वये स्वर्गादिनामा

प्रत्ययार्थादयैः संकीर्णं लिंगमुन्नयेत् ॥

क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

ल्यासंगवचने पारायणपरायणे ॥

जातीयानि निवृद्धानि । अत्रापि कांडे सुकृत्यादीनि विशेष्यभिन्नाभि-  
इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्ण-  
भते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः अपरस्परादिर्विशेष्यनिघ्नः ।  
करणवचनः । तथा समूहवचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णः संकी-  
र्णलिङ्गैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः ।  
येण विद्यत इति इहैव तद्व्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे  
लिङ्गज्ञानं स्यादित्याकांक्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि  
वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्क-  
देना लिंगमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभ-  
वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबन्धात् क्रियायोगः । अपरत्वादिगुण-  
वं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्याभिधेयलिङ्गत्वम् । प्रत्यया-  
स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नादिप्रत्ययांतानां स्त्रीभावादावनिक्तिन्निति वक्ष्यमाण-  
त्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययांतानां को घोः किरिति वक्ष्यमाणत्वा-  
रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण च ङिवे डमरविभ्रवाविति ङिव-  
। संकीर्ण इत्युपलक्षणम्, वर्गांतरेष्वप्यानिश्चितलिङ्गानां मुख्यीतिरित्यादीनां  
ादिभिरेव लिङ्गनिश्चयात् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया परा-  
त्यासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति ।  
रे च संघाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । अपरस्पराः क्रिया-  
सुट् निपात्यते । सातत्ये किम् । अपरपराः सकृद्रच्छन्ति । वाच्यलिङ्ग-  
त योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । “ निर्दिष्टं कर्म सातत्यं सुधीभि-  
ति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्यं । तद्यथा ।  
ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् ” ॥ १ ॥  
नं पारायणम् । पारस्यायनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसंगवचनं पारायणं  
मित्यपि पाठः । तुर त्वरणे । तुरत्य अयनम् । “ पारायणं समानंग-

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

शमथस्तु शमः शांतिर्दांतिस्तु दमथो दमः ॥

अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कर्मणम् ॥

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

आक्रोशनमभीषंगः संवेदो वेदना न ना ॥

कात्स्न्यपारगतावपीति मेदिनी । आसंगः आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् । यदृच्छा स्वैरिता द्वे स्वच्छंदतायाः । हेतुशून्या कारणरहिता आस्या स्थितिर्विलक्षणं स्यात् विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । तदुक्तं भागुरिणा । विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनमिति । एकम् ॥ २ ॥ शमथः शमः शांतिः त्रयं चित्तोपशमस्य । दांतिः दमथः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्तं कर्म भूतपूर्वं चरित्रं तदवदानं एकम् । “प्रशस्तकर्मणो वा ।” अपदानमित्यपि पाठः । काम्यदानं काम्यस्य तुलापुरुषादेर्दानं तत्प्रवारणं एकम् । “प्रहारणमिति भरतमालायाम् । प्रवारणं महादानमिति त्रिकांडशेषः” ॥ ३ ॥ वशक्रिया संवननं “संवदनम्” । “स्यात्संवदनमालोचने वशीकारे नपुंसकमिति मेदिनी ।” द्वे माणिमंत्रादिना वशीकरणस्य । मूलकर्म ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादि यत्कर्म तत्कर्मणमेकम् । विधूननं विधुवनं “विधुवनमित्यपि जटाधरः” द्वे कंपनस्य । तर्पणं प्रीणनं अवनं त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥ पर्याप्तिः परित्राणं हस्तधारणं “हस्तधारणमित्यपि” त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य । सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं सूचीक्रियायाः । शिवणे इति लौकिकभाषायाम् । “सेवस्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो वा ।” विदरः स्फुटनं “स्फोटनमिति भरतमालायाम् ।” भिदा त्रयं द्विधाभावस्य । उकलणे इति लौकिकभाषायाम् ॥ ५ ॥ आक्रोशनं अभीषंगः “अभीषंग इत्यपि । उपसर्गस्येति दीर्घत्वविकल्पात्” द्वे गालिप्रदानस्य शिव्या देणे इति प्रसिद्धस्य । संवेदः वेदना द्वे अनुभवस्य । तत्र वेदना न पुमान् । “अतो वेदनमित्यपि ।” संमूर्च्छनं अभिव्याप्तिः द्वे सर्वतो व्याप्तेः ।

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याज्ञा भिक्षाऽर्थनाऽर्दना ॥ ६ ॥

वर्धनं छेदने ऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥

आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कांतौ रक्षणं स्त्राणे रणः क्रणे ॥

व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥

ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥

स्कातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्ववः स्ववे ॥ ९ ॥

एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ॥

प्रसूतिः प्रसवे श्रयोते प्राधारः क्लमथः क्लमे ॥ २० ॥

याज्ञा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचनस्य । याज्ञेति यजयाच्चेति नङ् ॥ ६ ॥  
 वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य । आनन्दनं “आमंत्रणमिति कचिच्चाटः ” सभाजनं  
 “स्वभाजनमिति राजमुकुटः । आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानं-  
 दस्य । आम्लायाः संप्रदायः द्वे गुरुपरंपरागतस्य समुपदेशस्य । क्षयः क्षिया द्वे  
 अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः कांतिः द्वे इच्छायाः ।  
 रक्षणः “रक्षा ” त्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः क्रणः द्वे शब्दकरणस्य । व्यधः  
 वेधः द्वे वेधनस्य । पचा पाकः द्वे “पचनस्य ।” हवः हूतिः द्वे आह्वानस्य ।  
 वरः वृतिः द्वे वेष्टने संभक्तौ च । “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मत इति”  
 ॥ ८ ॥ ओषः प्लोषः “प्रोष इत्यपि शब्दार्थकोशे” द्वे दाहस्य । नयः नायः  
 द्वयं नीतेः । ज्यानिः जीर्णिः द्वे जीर्णतायाः । भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रांतेः । स्कातिः  
 वृद्धिः द्वे “वृद्धेः ।” प्रथा ख्यातिः द्वे “प्रख्यातेः ।” स्पृष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य ।  
 स्ववः स्ववे द्वे प्रसवणस्य ॥ ९ ॥ एधा “विधेत्यपि ।” विधा गजाने कर्द्धौ च  
 प्रकारे वेतने विधाविति मेदिनी । “समृद्धिः द्वे उपचयस्य । स्फुरणं स्फुरणा  
 “स्फुलनं स्फोरणं स्फारणं स्फरणं चेत्यपि” द्वे “स्फुरणस्य ।” प्रमितिः प्रमा द्वे  
 यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य । श्रयोतः प्राधारः द्वे वृत्तादेः  
 क्षरणे । क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ २० ॥ उत्कर्षः अतिशयः द्वे प्रकर्षण्य ।

उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥

क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिगिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥

निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्दमे ॥ १२ ॥

विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥

निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

मुष्टिवंधस्तु संग्राहो ङिवे डमरविप्लवौ ॥

बंधनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतप्पारि ॥ १४ ॥

निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विग इंगितम् ॥

संधिः श्लेषः द्वे संधानस्य । विषयः आश्रयः “आशय इत्यपि” द्वे “आश्रयस्य ।” क्षिपा क्षेपणं द्वे “प्रेरणस्य ।” गीर्णिः गिरिः द्वे निगरणस्य । “गिळ्णे” इति ख्यातस्य । “गुरणं” “गूरणमिति मुकुटः” उद्यमः द्वे “मराद्युद्यमनस्य” ॥ ११ ॥ उन्नायः उन्नयः द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य च । श्रायः श्रयणं द्वे सेवायाः । जयनं जयः द्वे “जयस्य ।” निगादः निगदः द्वे कथनस्य । मादः मदः द्वे हर्षस्य । उद्देगः उद्दमः द्वे उद्देजनस्य ॥ १२ ॥ विमर्दनं परिमलः द्वे कुंकुमादिमर्दनस्य । परिमलो विमर्देऽपीति विश्वः । अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः द्वे अङ्गीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो निग्रहः स्यात् । विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति । “अथवा निग्रहस्तु निरोधः स्यादिति वा क्वचित्पाठः ।” एकम् । अभियोगः अभिग्रहः द्वे कलहाह्वानस्य ॥ १३ ॥ मुष्टिवंधः संग्राहः द्वे मुष्टिना दृढग्रहणस्य । ङिवः डमरः विप्लवः त्रयं नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य प्रलयस्य वा अशस्त्रकलहस्येति रामस्वामी । बंधनं प्रसितिः चारः त्रीणि बंधनस्य । “चारस्थाने स्वारं पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी । स्वं शब्दोपतापयन् अच् प्रज्ञाद्यण् । स्वारः ।” स्पर्शः “स्पर्श इति रेफहीनोऽपि” स्पष्टा “स्पष्ट इत्यपि” उपतप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य । “संतप्तस्य वा” । स्पृशतीति स्पर्शः । स्पर्शो रुजायां दाने चेति विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः विप्रकारः द्वे आकारस्य । आकारः इंगः इंगितं “इंगितः” त्रयं “अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य ।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारो अभिग्रहणं निर्हारो अभ्यवकर्षणम् ॥

अनुहारो अनुकारः स्यादर्थस्याप्रगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽतिकाश्रये ॥ १९ ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविभावपि वा । यथा कुंडलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । सम्यगाहरणमेकत्र करणं समाहारः । सम्-आङ्पूर्वकस्य हञ् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः उपादानं द्वे इंद्रियाकर्षणस्य विहारः परिक्रमः द्वे पद्भ्यां गतेः । यल्लक्ष्यम् । सुरांगनानामवनौ परिक्रम इति ॥ १६ ॥ अभिहारः “अभ्याहार इत्यपि” अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः अनुकारः द्वे विडम्बनस्य । यथा खणखणेति नूपुरध्वनेरनुकारः । अर्थस्य धनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । खर्च इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥ प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरंतरगतेः । यद्वहिर्गमनं स प्रवह इत्येकम् । वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः पट् संयमस्य योगांगस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जारणमारणादि अभिचारः स्यात् एकम् । जागर्या “अधिया जागर्तिश्चेति राजमुकुटः” जागरा द्वे जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अन्तरायः प्रत्यूहः जीणि विघ्नस्य । समीपभूत आश्रये उपघ्न इत्येकम् । उपघ्न आश्रयेतित्वेण सिद्धमेतत् । “आश्रय-णस्य वा” ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे “उपभोगस्य ।” परिसर्पः परिक्रिया द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं प्रविशेषः द्वे अत्यंतवियोगस्य । “विकृत्ये-

विधुरं तु प्रविश्लेषे ऽभिप्रायश्छंद आशयः ॥ २० ॥

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥

संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

लवो ऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥

प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयैप्रणयौ समौ ॥

ऽपि च विशेषे विधुरं विकले त्रिविविति मेदिनी ।” अभिप्रायः छंदः आशयः  
 त्रीणि “ अभिप्रायस्य ।” छंदो ऽदंतः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अविस्तार-  
 रस्य । पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य । परिसर्या परीसारः “परिसार इति  
 शब्दार्थकोशः” द्वे परितः सरणस्य । आस्या आसना स्थितिः त्रीणि “ आस-  
 नस्य ” ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृतेः । विस्तारः शब्दसं-  
 वंधी चेद्विस्तर इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अंगमर्दनस्य । यथा पादसंवाहनम् ।  
 विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः द्वयं परिचितौ ।  
 प्रसरः विसर्पणं द्वे “ व्रणादिप्रसरणस्य ।” नीवाकः प्रयामः द्वे धनधान्यादिषु  
 जनानामादरातिशयस्य । नितरामुच्यते नीवाकः । सन्निधिः “ सन्निधं ” सन्नि-  
 कर्षणं द्वे नैकट्यस्य । सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः अभिलावः लवनं त्रयं  
 धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवनं पवः त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । संकी-  
 र्णत्वाल्लिङ्गसंकरः । प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसंगस्य । यथा । अवसरपठिता वाणी-  
 त्यादि । तसरः “ तसर इति वा पाठः ” सूत्रवेष्टनं द्वे तंतुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य  
 तसरी इति प्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रश्रयः प्रणयः  
 द्वे प्रेम्णः । प्रसर इति वा पाठः । प्रसरः प्रणये वेगे इति मेदिनी । धीशक्तिः  
 निष्क्रमः द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । निष्क्रमो बुद्धिसंपत्ताविति विश्वः । “ शुश्रूषा श्रवणं

धीशक्तिर्निष्क्रमो ऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥

स्यादभ्यादानमुद्धात आरंभः संभ्रमस्त्वेरा ॥ २६ ॥

प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभो ऽवनायस्तु निपातनम् ॥

उपलंभस्त्वनुभवः समालंभो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलंभो विप्रयोगो विलंभस्त्वतिसर्जनम् ॥

विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुदने ॥

आदीनवास्त्रवौ क्लेशे मेलके संगसंगमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति ।”  
 संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गादिप्रवेशक्रियाया वा ।” संक्रमते  
 संक्रम्यते वा ज्ञेन संक्रमः । स न स्त्रियाम् । “दुर्गसंचार इत्यन्यत्र” ॥ २५ ॥  
 प्रत्युत्क्रमः “प्रत्युत्क्रांतिरित्यपि” प्रयोगः द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य । प्रयोगो  
 ऽर्थो यस्य सः । “प्रयुद्धार्थ इत्यपि पाठः । प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थ इति भागुरिः ।”  
 प्रक्रमः उपक्रमः द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं उद्धातः आरंभः त्रयमारंभमात्रस्य ।  
 यल्लक्ष्यम् । उद्धातः प्रणवो यासामिति । प्रक्रमादिपंचाप्येकार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे  
 संवेगस्य । आवेगस्तु त्वरा त्वरीति वाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभः द्वे  
 कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमंत्रादिप्रतिबंधादग्नेरनुष्णतेति । अवनायः निपा-  
 तनं “नियातनमित्यपि पाठः” द्वे अधोनयनस्य । उपलंभः अनुभवः द्वे  
 साक्षात्कारस्य । समालंभः विलेपनं द्वे कुंकुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥  
 विप्रलंभः विप्रयोगः द्वे रागिणोर्विच्छेदस्य । विलंभः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य ।  
 विश्रावः प्रतिख्यातिः “प्रविख्यातिरित्यपि” द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः  
 द्वयं वस्तूनां अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि “पठनस्य ।”  
 तेमः स्तेमः समुदने त्रयमार्द्रभावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य ।  
 आस्रवंतींद्रियाण्यनेनेति । आश्रवस्तालव्यमध्य इति केचित् । मेलकः संगः संगमः  
 त्रीणि “संगमस्य । ना मेलः संगमो ना वेत्यमरमाला” ॥ २९ ॥ संवीक्ष्य



सैवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥  
 परिरंभः परिष्वंगः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३०  
 निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥  
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥  
 उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥  
 अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः  
 स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥  
 पर्ययो ऽतिक्रमस्तस्मिन्नातिपात उपात्ययः ॥  
 प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥  
 स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥

“अन्वीक्षणं अन्वेपणं गवेपणं चेत्यपि ।” विचयनं मार्गणं  
 तात्पर्येण वस्तूनां गवेपणस्य । परिरंभः “परिरंभ इत्यपि  
 उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं निध्यानं  
 ईक्षणं पञ्च निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि प  
 निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥  
 द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ  
 हृणीया “हृणिया । मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया  
 ह्रीणीया ह्रणिया चेति द्विरूपकोशामरमालयोः ।” घृणा च  
 कर्णाया इति कश्चित् । ऋतिः सौत्रो धातुः जुगुप्सायामिति  
 केचित् । घृणा जुगुप्साकृपयोरिति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः  
 विपर्ययः “विपर्याय इति भरतमालायाम्” चत्वारि  
 अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥  
 त्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम् । क्रतुषु द्विजन्मनां  
 स्तवनदेशः संस्तावः एकम् । समेत्य स्तुवंत्यत्र संस्तावः ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ॥

स्तंवन्नस्तु स्तंवघनः स्तंवो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योद्धेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे ऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ।

निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥

जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्धनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यते ऽस्मिन् उद्धनः । उद्धनोत्थाधानमिति सूत्रे  
स्तंवस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स खनित्रविशेषः स्तंवन्नः स्तंवघनः द्वे । खुर  
इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ आवि  
“भ्रमरसूच्यादेः विधेर्णे इत्यादिख्यातस्य ” विष्वक्समे सर्वतः स  
निघ इत्येकं “ तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः । ” उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य  
मर्थो ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो गरणादिषु । यथा गरणे अभ्य  
गार इत्येकं “ गिळणें इति ख्यातस्य । ” उद्गारेणे वमने उद्गारः । “ नि  
शब्दे विक्षावः इत्येकं “ शिंक इति ख्यातायाः ॥ उद्ग्राहणे ऊर्ध्वकृ  
उद्ग्राहः “ ढेंकर इति ख्यातः । ” एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः  
उपरामः “ उपरम इत्यपि ” चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठ्यूतिः निष्ठेवनं  
चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । “ क्लीवे निष्ठेवम् । ” अभिन्नानि एकाय  
॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च । ऊतिय  
सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अंतस्य । ज्वरः जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशु  
दीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे आक्रोशे चोत्प्रे अकरणिरित्यादयः ।  
नजीति भावे करोतेरनिः । आदिशब्दादजीवनिः । “ अजननिः अवग्राह  
इति । ” यथा आः पाप कथमकरण्या न लज्जते । अजीवनिस्ते शब्  
॥ ३९ ॥ गोत्रांतेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययांतेभ्यः औपगनादिशब्देभ्यस्तस्य वृद्धमि

० ॥

३१ ॥

३२ ॥

॥

३३ ॥

३४ ॥

मृगणाः मृगः पंच

परिप्लवः संशेषः

दर्शनं आलोकनं

। प्रत्याख्यानं

प्रशयः विशयः

। अर्तनं कृतीया

ति वाचस्पतिः ।

जुगुप्सायाः ।

। कृपायामिति

र्यासः व्यत्ययः

तस्य । पर्ययः

समाह्वय यद्

गानां स्तुतिभूमिः

समि स्तुव इति

काशरूप आधार

गोत्रांतेभ्यस्तस्य वृंदमित्यौपगवकादिकम् ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठयमनुक्रमात् ॥

खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥

अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः के ऽपि कांतादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

पगवकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूह औपगवक-  
म् । गोत्रोक्षेति वुञ्ज अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्षकमित्यादि । एकैकम् ।  
इतः परमावर्गसमाप्तेर्वृंदमित्यधिकारः । अचेतसां जडानां अपूपादीनां वृंदं आपूपिकम् ।  
शाष्कुलिकम् । साक्तुकम् । इत्यादि एकैकम् । अचित्तहस्तिधेनोष्टगिति सूत्रेणेमे  
साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सहा-  
यस्तेषां समूहः सहायता । हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे  
ब्राह्मणानां समूहस्य ॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां  
समूहः पृष्ठयम् । यज्ञविषये ऽदः स्मरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य ।  
नृणां मानुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनानां समूहो  
जनता । धूमनां समूहो धूम्या । पाशानां समूहः पाश्या । गला बृहत्काशास्तेषां  
समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां समूहः कारीषम् ।  
कारीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म कवचम् । अथर्वणां  
समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चार्यमार्गारचार्यमित्यादि । चर्मिणां  
समूहश्चार्यमणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥ अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु  
किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्राशुवसवर्गेष्वभिहितत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यते तर्हि

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥  
 आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥  
 पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥  
 जंबुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥  
 आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥  
 उत्संगचिह्नयोरंकः कलंकौ ऽकापवादयोः ॥  
 ( तक्षकौ नागवर्धकयोरंकः स्फटिकसूर्ययोः ) ॥ ४ ॥ ( १ )

कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र वक्ष्यमाणेषु कांतादिवर्गेष्वेव के अपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा । मारुते वेधसि व्रधे पुंसि कः कं शिरोऽबु-  
 नोरिति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोका-  
 दयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कांतादिषु  
 कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्माक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः ।  
 जंबुकशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह  
 तु जंबुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तं आकाशे  
 स्वर्गे च वर्तते । “ न अकं दुःखमत्र नाकः नभ्राडिति सूत्रे निपातितः । ” भुवने  
 स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम् । “ लोक्यते लोकः । ” पद्ये अनुष्टुपादौ वृत्ते यशसि  
 कीर्ति श्लोक इत्येकम् । “ श्लोक्यते श्लोकः । श्लोक संघाते । ” यशसि यथा ।  
 उत्तमश्लोको हरिः । शरे वाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टा सृगालः वरुणः  
 प्रसिद्धः उभौ जंबुकशब्दवाच्यौ । “ जंबुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपीति  
 मेदिनी । ” चिपिटो भ्रष्टव्रीहितंडुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम् । अर्भकः शिशुः  
 तावुभौ पृथुकौ । पृथुकः पुंसिचिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् इति । दर्शनं प्रकाश-  
 आलोकौ । “ आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वंदिभाषण इति मेदिनी । भेरीप-  
 टहं वाद्यविशेषौ । तूर्यागत्वादेकवद्भावः । उभावानकौ । “ आनकः पटहे भेर्या  
 मृदंगे ध्वनदंबुद इति मेदिनी ” ॥ ३ ॥ उत्संगः क्रोडः तत्र चिह्ने चांकः ।  
 “ अंको रूपकभेदांश्चिह्नरेखाजिभूषणे । रूपकांशांतिकोत्संगस्यानेऽङ्कं पापदुःख-  
 योरिति मेदिनी । ” चिह्ने दोषारोपे च कलंकः । “ कलंकोऽङ्के ऽपवादे च काला-  
 यसमलेऽपि चेति मेदिनी । ” नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरंक-  
 शब्दो वर्तते । “ अकोऽङ्कपणे स्फटिके रत्नौ ताम्रे दिवस्पताञ्जिति मेदिनी ॥ ४ ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोंऽबुनोः ॥  
 स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥  
 उलूके करिणः पुच्छमूलोपांते च पेचकः ॥  
 कमंडलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥  
 किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ॥  
 प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥  
 स्याद्भूतिकं तु भूनित्रे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ॥  
 ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥  
 सिंते च खदिरे सोमवलकः स्यादथ सिल्हके ॥

मारुते वायौ वेधसि ब्रह्मणि ब्रध्ने सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम पुंसि । तद्रूपं तु ।  
 कः कौ काः इत्यादि देववत् । शिरसि जले च कमिति क्रीवम् । सुखेऽपि  
 कम् । “ को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सु-  
 खशीर्षजलेषु कमिति मेदिनी । ” तुच्छधान्ये तंडुलशून्ये धान्ये संक्षेपे अवि-  
 स्तारे भक्तसिक्थके अन्नावयवे पुलाक इत्येकम् ॥ ५ ॥ करिणो गजस्य पुच्छ-  
 मूलोपांते गुदाच्छादकमांसपिंडे उलूकः पक्षिभेदस्तत्र च पेचकः । कमंडलौ च-  
 काराद्वर्षोपले दाडिमादौ च करकः । करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि  
 च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करकं च कमंडलाविति मेदिन्याम् । सुगते बुद्धे चका-  
 राद्विभ्रराजे गरुडे च विनायकः ॥ ६ ॥ हस्ते हस्तप्रमाणे वितस्तौ च किष्कुः ।  
 प्रकोष्ठेऽप्यनपुंसक इति रुद्रः । शूककीटे शूकसदृशरोमव्याप्ते कीटविशेषे  
 चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषे ऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । प्रतिकूले च प्रतीकः ।  
 तत्र प्रतिकूले त्रिषु । अवयवे पुंसि ॥ ७ ॥ भूनित्रे किराततिक्ते कत्तृणं भूस्तृणं  
 च गंधतृणविशेषौ तत्र भूतिकम् । ज्योत्स्निकायां पटोल्यां “ घोषे अपामार्गे च ”  
 कोशातकी । कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियामिति मेदिनी ॥ ८ ॥  
 कट्फले कायफल इति ख्याते वृक्षभेदे शुक्लखदिरे च सोमवलकः । सोम इव  
 वल्को वल्कलमस्य । सिल्हके पण्यभेदे तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च पिण्याकः ।  
 गण्डे हिंगुनि । चकाराद्वाल्हिके देशे ज्ये धीरे च । “ ह्रस्वसंध्यं च बाल्हिक-

तिलकले च पिण्याको बाह्लीकं रामेठे अपि च ॥ ९ ॥

महेन्द्रगुगुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥

रुक्तापशंकास्वातंकः स्वल्पे अपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

जैवातृकः शशांके अपि खुरे ऽप्यश्वस्य वर्तकः ॥

व्याघ्रे अपि पुंडरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः स्वर्णे अपि गैरिकम् ॥

पीडार्थे अपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रिये ऽनृते ॥ १२ ॥

शीलान्वयावनूके द्वे शले शकलवल्कले ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

मिति । बाह्लीकमित्यपि ” ॥ ९ ॥ व्यालग्राह्याहितुंडिकः । कौशिको नकुले  
व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशजोलूकयोरपि कौशिक इति विश्वः ।  
रुक् रोगः । तापः संतापः । शंका भयं अत्रातंक इति नाम । स्वल्पे अपि-  
शब्दान्नीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपि क्षुल्लकः । क्षुल्लकस्त्रिषु नीचे ऽल्पे इति कोशांतरात्  
॥ १० ॥ जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकुशयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदे च  
वर्तकः । अपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुंसि पुंडरीकः । सितांभोजादौ क्लीवे  
च । यवानी ओषधीभेदः अजमोदाख्यः । अपिशब्दाद्वर्हिचूडे अपि दीपकः  
प्रकाशे अपि । “ दीप्यक इत्यपि ” ॥ ११ ॥ कप्यादयः शालावृकाः स्युः ।  
अपिशब्दाद्वेरु इति ख्याते धातौ च गैरिकम् । “ गैरिकं धातुलकमयोरिति  
मेदिनी । ” व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने इति विश्वः ॥ १२ ॥  
शीलं स्वभावो ऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति । “ अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्वन-  
जन्मनीति मेदिनी । ” शकलं खंडम् । वल्कलं त्वक् द्वे शले इति । सुवर्णा-  
नां हेमः कर्षाणां साष्टे शते ऽष्टाधिकशतके निष्कः । सहाष्टभिर्वर्तन इति साष्टम् ।  
सराजस्त्वयामिति वत् । यथा हेमि सुवर्णमात्रे उरस्तो वलस्तो भूषणे हेमपले च  
दीनारे सांव्यवहारिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्षचतुष्टयम् । गुंजानामशीतिः  
कर्षः ॥ १३ ॥ शकलं पुरीषम् । एनः पापम् । “ त्रिषु पापशये कलको ऽली विद-

दीनारे ऽपि च निष्को ऽस्त्री कल्को ऽस्त्री शमलैनसोः ॥

दंभे ऽप्यथ पिनाको ऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

धेनुका तु करेष्वां च मेघजाले च कालिका ॥

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्तेऽंगुलौ पञ्चबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादांभिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शो कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

“भूभृन्नितंबवलयचक्रेषु कटको ऽस्त्रियाम् ॥

सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कंटकः ॥ १ ॥

मदंतयोरिति विश्वः । कल्को ऽस्त्री घृततैलादिशेषे दंभे विभीतके इति मेदिनी ।  
को ऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोरिति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेष्वां हस्तिन्यां  
रान्नप्रसूतायां गवि धेनुका । मेघजाले मेघवृन्दे चकाराहेवताविशेषे ऽपि  
का । वृत्तिर्विवरणश्लोकः । यथा गृह्यकारिका । “यातनाकृत्योरित्यपि  
। कारिका नटयोपिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु  
दौ कारके कर्त्तरि त्रिव्रिति मेदिनी” ॥ १५ ॥ करिहस्तेऽंगुलौ गजशुंडाग्रे  
शौ कमलांतर्गतकोशे च कर्णिका । कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्यांगुलावपि ।  
कादिच्छटांशे ऽञ्जवराटे कर्णभूषण इति मेदिनी” । उत्तरे अतः परं खांतेभ्यः  
शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । “वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिव्रिति  
मी ।” मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स्युः ॥ १६ ॥ दांभिको मायावी । यो-  
रितेक्षणः स च कौकुटिक इत्युच्यते । संज्ञायां ललाटकुक्कुटयौ पश्यति इति  
। टक्प्रत्यये कौकुटिकलालाटिकशब्दौ साधू । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्प-  
लक्ष्यते । यो भृत्यः कोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं ललाटमेव पश्यति । भाव-  
त्यपि पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः नाबुधौ लालाटिकौ ।  
टिकः सदास्ये प्रभुभावनिर्दर्शनीत्यजयः । इतो भूभृन्नितंबेत्यादयः केचिद-  
ज्ञा एव पंच श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानभावः ॥ १७ ॥ इति कांताः ॥

( पाकौ पक्वितशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥

पर्यंकः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रे ऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥

आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥

पेटकस्त्रिषु वृंदे ऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥

खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरे ऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥

पुष्परेणौ च किंजल्कः शुल्को ऽस्त्री स्त्रीधने ऽपि च ॥

स्यात्कल्लोले ऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृंदयोः ॥ ४ ॥

करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥

अंधे ऽप्यनेडमूकः स्यात् टंकौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥ ” ) ( १

॥ ( इति पंच क्षेपकाः ॥ इति कांतवर्गः ) ॥ ( २ )

मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलित्राणौ शिलीमुखौ ॥

शंखो निधौ ललाटास्थि कंबौ न स्त्रीन्द्रिये ऽपि खम् ॥ १८ ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे ॥ इति खाताः ॥ शैलवृक्षौ नगावगौ ॥

आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

पतंगौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृंदयोः ॥

अथ खांतानाह । त्विट्करज्वालास्तु मयूखः । अत्र त्विट् शोभा । करः किरणः ।  
भ्रमरशरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे ललाटास्थि  
कंबौ च शंखः । अपिशब्दादाकाशे ऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्यविंदौ  
विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकमिति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः  
किरणः । अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे वर्हिचूडायां च शिखा । इति खांतवर्गः । अथ  
गांतानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च । विशिखो वाणः । वाणार्कपक्षिणः  
खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्षणम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छालिप्रभेदे पतंगः ।  
क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु क्लीवं पूगम् । वृंदं सनूतः । पशवो इति यावत् ।



जवो ऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥

जो ऽपि नागमातंगवपांगस्तिलके ऽपि च ॥ २१ ॥

पुंसिः स्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥

परागः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

परागः सुखे ख्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषंगः पराभवे ॥

परागः मृगशीर्षे मार्गणायां च मृगः । जवो रंहः । अपिशब्दाद्विष्टादेर्वहिर्नि-  
वेगशब्दः स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नात्यनेन स्ना-  
चूर्णविशेषः । आदिना क्षुरतादिभ्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कपूर्वादि-  
हः । अपिशब्दादुपरगे ऽपि । परागः रजसि धूलौ । नागमातंगौ गजे व-  
पिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः पुंसि ।  
सलवंगयोः । अपिशब्दाच्चंडाले ऽपि मातंगः । “अपिशब्दात्” नेत्रस्यांते-  
पापांगः । अपांगस्त्वंगहीने स्यान्नेत्रांते तिलकेऽपि चेति विश्वः ॥ २१ ॥ स्व-  
कृतिः । निमोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा । गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते इति  
अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं सृष्टिनिर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्चया-  
होत्साहात्मसृष्टिर्विति मेदिनी ।” सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः ।  
परागवृत्तिनिरोधः संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “योगो ऽपूर्वार्थ-  
संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कंभादिषु भेषजे । विश्रब्ध-  
उपायसन्नहनेऽपि । कर्मणे ऽपि चेति मेदिनी ” ॥ २२ ॥ ख्यादि-  
यस्त्रीणाम् । आदिशब्दाद्वस्त्यश्चादिकर्मकराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे  
ः । पालने ऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोपितीति विश्वः । अहेः सर्पस्य ।  
चतुर्षु त्रिलिङ्याम् । “सारंगः पुंसि हरिणे चातके च मतंगजे । शबले  
मेदिनी ” ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकाराङ्गेके सारथ्यादौ च प्लवगः ।  
क्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषंगः । यानाद्यगे रथशकटादीनामवयवे

३]

यानाद्यंगे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रवृणिभूजले ॥

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौलिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गांताः ॥ परिघः परिघाते ऽस्त्रे ऽप्योघो वृद्धे ऽभसां रये ॥

मूल्ये पूजाविधावर्षोऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घांताः ॥ काचाः शिष्यमृद्धेदृष्ट्युजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् ॥ २४ ॥ इषुः  
रः । पशू सुरभिवृषौ । वृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वैक्यम् । लक्ष्य-  
दृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोन्नेयः । यथा सुरभौ स्त्रियाम् ।  
वृषभे पुंसि । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जुनीनेत्रदिङ्वा-  
णभूवागादिषु योषितीति विश्वः । योषिति स्त्रीलिङ्गे । कोशांतरे तु । गौर्नादित्ये  
बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ।  
नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रावुरश्मिदृग्वाणलोमस्त्विति । शेफः शिश्रः । अनुमाने हरमूर्ति-  
भेदे च लिंगम् । “लिंगं चिह्ने ऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे-  
ऽपि मेहने ऽपि नपुंसकमिति मेदिनी” ॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः  
शिखरम् । चकारात्पशोरवयवे शृङ्गम् । “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयं-  
त्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षक इति मेदिनी ।” मूर्धा मस्तकः ।  
गुह्यं योनिः । श्रीः संपच्छोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यम् । यत्नः  
प्रयत्नः । अर्ककीर्ती सूर्ययशसी भगम् । “भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकी-  
र्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे ऽथ ना रवाविति मेदिनी” ॥ इति गांतवर्गः  
॥ २६ ॥ अथ घांतानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयलगुडे अपिशस्त्राद्यो-  
गभेदे च परिघः । अंभसां रये जलप्रवाहे ओघः । परंपरायां नृत्यभेदे च । मूल्ये पण्ये  
पूजोपहारे चार्घ्यः । अंहः पापम् । दुःखं जरामरणादिकम् । व्यसनं मृगयाश्रुतादि ।  
विपद्वागद्वेषादि वा तत्राघम् ॥ २७ ॥ इष्टे “मनोज्ञे ऽल्पे ऽगुह्ये” लघुलिङ्गेषु ।  
“निःसारे च त्रिषु ।” इति घांताः ॥ ॥ घांतकथनानंतरं चकारांताः स्मृताः ।

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ॥

अभिष्वंगे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

इति चांताः ॥ (“प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तवकहारयोः ॥

परिधानांचले कच्छो जलप्रांते त्रिलिङ्गकः ॥ १ ॥”) (१)

इति क्षेपकच्छांतः ॥ केकिताक्ष्याविहिभुजौ दंतत्रिप्रांडजा द्विजाः ॥

अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

धर्मराजौ जिनयमौ कुंजौ दंतेऽपि न स्त्रियाम् ॥

वलजे क्षेत्रपूर्वारे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

शिक्यं दधिभांडादिलंबनार्थं रज्जुसमूहकृत आश्रयविशेषः । मृद्भेदो मृद्विशेषः ।  
यद्वक्ष्यम् । काचः काचो मणिर्मणिरिति । दृग्युक् नेत्ररोगः पटलप्रायः । एते त्रयः  
काचाः । विपर्यासे वैपरीत्ये । चात्युपधारेण प्रपञ्चः । पावके ऽग्नौ शुचिः पुंसि  
॥ २८ ॥ मास्यापादे अमात्ये सचिवे अत्युपधे उपधा धर्मादौः परीक्षणं तामति-  
क्रांतिं शुद्धचित्ते इत्यर्थः । “एतेषु च पुंसि ।” शुचिर्ग्रीष्माग्निशृंगारेष्वाषाढे  
शुद्धमंत्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धे अनुपहते त्रिव्रित्ति मेदिनी । मेध्ये पवित्रे  
सिते शुक्ले च त्रिषु । स्पृहायामत्यासक्तौ गभस्तौ किरणे चकाराद्दीप्तौ शोभायां  
च रुचिः ॥ २९ ॥ इति चांताः । “अपिशब्दात्स्फटिके अच्छः । स्तंवे कलापे  
च गुच्छः । तुन्नवृक्षे नांदुर्खी इति प्रसिद्धे नौकांगे च कच्छः” ॥ १ ॥ इति चांताः ।  
अथ जांतानाह । केकिताक्ष्यौ मयूरगरुडौ । अहीन्भुङ्क्ते इत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं  
क्षत्रवैश्ययोः । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्या द्विजाः स्मृता इति स्मृतेः ।  
अंडजाः पक्षिणः एते द्विजाः । छागो वस्तः । अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे  
रघोः सुत इति विश्वः । गोष्ठं गोस्थानकम् । अध्वा मार्गः । निवहः संघः । एते  
व्रजाः ॥ ३० ॥ जिनो बुद्धः । युधिष्ठिरेऽपि धर्मराजशब्दः । दंतिदंते कुंजः  
अपिशब्दान्निकुंजे “हनौ चापि पुन्नपुंसकलिङ्गः ।” क्षेत्रे नगरद्वारे च वलजं  
क्षीवम् । “वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोः रपीति मेदिनी ।” वल्गुदर्शना वरस्त्री-  
त्यर्थः वल्गु सुंदरं दर्शनं यस्याः सा । वलजा वरयोपायामिति कोशांतरात् ॥ ३१ ॥

समे क्षमांशे रणे ऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ॥

अब्जौ शंखशशांकौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

॥ इति जांताः ॥ पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिंगकः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्वर्यसूचना ॥ ३३ ॥

॥ इति जांताः ॥ काकेभगंडौ करटौ गजगंडकटी कटौ ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवे ऽपि न द्वयोः ॥

रसे कटुः कटुकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥

समे क्षमांशे भूभागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यम् । चकाराद्धन्वं-  
तरावज्जः । पद्मे ऽपि अब्जम् । स्वके आत्मीये नित्ये त्रिरस्थिते । यथा धर्मो निजः  
नित्य इत्यर्थः । इति जांताः ॥ ३२ ॥ अथ जांतानाह । आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि ।  
प्रवीणे तु वाच्यलिंगकः । चेतना धीः । नामाभिधानम् । हस्ताद्यैर्हस्तभूलोचना-  
दिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं सापि संज्ञा । “गायत्री सूर्यस्त्री च संज्ञा । तदुक्तं  
मेदिन्याम् । संज्ञा नामानि गायत्र्यां चेतनारवियोपितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ता-  
द्यैरपि योपितीति ” ॥ ३३ ॥ अत्र क्षेत्रकोऽयम् । दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञौ विद्वान्सो-  
मजो ऽपि च । विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुक्कुटाविति ॥ १ ॥ इति जांताः ॥ अथ  
जांतानाह । काकश्चेभगंडो हस्तिकपोलश्च काकेभगंडौ “करटौ स्याताम् । करटो गज-  
गंडे स्यात्कुसुमे निचजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढे ऽपि वायसे । करटो वाद्य-  
भेदे इति मेदिनी ” । गजगंडः कटिश्च कटौ स्याताम् । कटिः श्रोणिः । “कटः  
श्रोणौ क्रियाकारे कलिजे ऽतिशये शवे । समये गजगंडे ऽपि पिप्पल्यां तु कटी  
मतेति विश्वः । ” रुजा निष्केशशिराः खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुपितत्वनि  
महेश्वरे शिपिविष्टः । “शिपिविष्टः शिपिविष्ट इति राजमुकुटः ” ॥ ३४ ॥ देव-  
शिल्पिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्रविभेदे काष्ठतक्षे त्वष्टा । दैवे प्राक्तनकर्मणि दिष्टम् ।  
नपुंसकम् । अपिशब्दात्काले तु ना । रसे पिप्पल्यादिरसभेदे कटुः पुंसि । अकार्ये  
करणानर्हे कटुः क्लीवम् । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे । अशुभे ऽपंगले ।  
अभावे अशुभस्यैवाभावे रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । न्तिकागुहं चारिष्टम् ।

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥  
 मायानिश्चलयंत्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥  
 अयोधने शैलशृंगे सीरांगे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥  
 सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥  
 आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोटयो मूले लग्नकचे जटा ॥ ३७ ॥  
 व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञाने ऽक्षिण दर्शने ॥  
 इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टिं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥  
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामंदागदेषु च ॥  
 पटुद्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टांताः ॥ नीलकंठः शिवेऽपि च ॥ ३९ ॥  
 पुंसि कोष्ठेऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥

“ अरिष्टमशुभे तत्रे स्रुतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने चेति मेदिनी । ”  
 ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शनं माया ।  
 निश्चलमविकारमाकाशादि । यंत्रं मृगबंधनविशेषः । कैतवं कपटम् अनृतं अ-  
 सत्यम् । राशिः पुंजः । अयोधनो लोहहननार्थ आयुधविशेषः । सीरांगं हलांगम् ।  
 ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले ह्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे ।  
 अल्पे लेशे । संशये संदेहे । आर्तिधापायम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अश्रिः कोणः ।  
 संख्याभेदे अपि कोटिः । स्यात्कोटिरश्मौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोरिति विश्वः ।  
 मूले संश्लिष्टकेशे जटामांस्यां वेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये समृद्धौ संपदि  
 व्युष्टिः । अक्षिण चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । “ इष्टिर्मताभिलाषे अपि  
 संप्रहृष्टोक्तयागयोरिति मेदिनी । ” बहुनि प्रचुरे । मुक्तनिर्भितयोश्च स्रष्टम् । सृष्टि-  
 निश्चिते बहुले त्रिष्विति क्वचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥ कृच्छ्रं दुःखम् । गहनं दुर-  
 धिगमांतःप्रान्तम् । उभे कष्टे । दक्षोऽनलसः । अमंदस्तीक्ष्णः । अगदो रोगहीनः । एते  
 पटवः ॥ द्वौ कटपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टांताः ॥ टांतानाह । अपिशब्दान्मयूरे  
 अपि नीलकंठः ॥ ३९ ॥ अंतर्जठरं जठरस्यांतरम् । कुसूलो धान्यागारम् । अंतर्गृहं  
 गृहान्भ्यंतरं च एतेषु कोष्ठः पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनम् । अंतः

निष्ठा निष्पत्तिनाशांता काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥  
 त्रिषु ज्येष्ठो अतिशस्ते अपि कनिष्ठो अतियुवाल्पयोः ॥ इति टांताः ॥  
 दंडो ऽस्त्री लगुडे अपि स्याद्गुडो गोलक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥  
 सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्वडा इलाः ॥  
 क्ष्वेडा वंशशलाका अपि नाडी नाले अपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥  
 कांडो ऽस्त्री दंडबाणवर्गवर्गवसरवारिषु ॥  
 स्याद्कांडमश्वभरणे ऽमत्रे मूलवाणिग्धने ॥ इति डांताः ॥ ४३ ॥  
 भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥  
 शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥ इति टांताः ॥

प्रध्वंसः । स्थितौ मर्यादायां कालविशेषे अपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते सुप्रशस्ते ।  
 अपिशब्दादतिवृद्धे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः अतियूनि बाले । अनुजे अपि कनिष्ठः ॥  
 इति टांताः ॥ दंडो दमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकांडे-  
 ऽश्वे कोणमंथनयोरपि । अभिमाने ग्रहे दंडश्चंडांशोः पारिपार्श्वक इत्यपिशब्दात्  
 ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । “हस्तिसन्नाहे अपि गुडः ।  
 स्नुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसमत्तीति मांसात्स चासौ  
 पशुश्चेति ङलयेरेकत्वेन व्यालश्च । “खले अपि च ।” गौर्धेनुः । ङलयेरैक्यादिडा  
 इलाश्च इला बुधपत्नी च । वंशशलाका पंजराद्यर्था वा शूर्पाद्यर्था त्रेणुशलाका  
 क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । “सिंहनादे च स्त्रियाम् । क्ष्वेडा वंशशलाकायां  
 सिंहनादे च योषिति इति कोशांतरे ।” षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्चिरा-  
 दिषु च नाडी । “शिरायां गंडदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य चेति मेदिनी” ॥ ४२ ॥  
 दंडादिषु षट्सु कांडः । स च पुत्रपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः ।  
 यथा प्रथमकांडे अभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिग्-  
 धनम् तत्र च भांडम् । कांचनादिनिर्मितेऽश्वभरणे भूषणनात्रे च ॥ ४३ ॥ इति  
 डांताः ॥ भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढे अपि प्रगाढम् । “शक्तः समर्थः तत्र  
 स्थूले च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च” ॥ ४४ ॥ इति टांताः ॥ स्त्रिया अयं

भ्रूणो ऽर्भके स्त्रैण गर्भे वाणो बलिसुते शरे ॥

कणो ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ॥ ४५ ॥

पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धने ऽपि च ॥

मौर्व्यां द्रव्याभिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ॥ ४६ ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वा ऽक्षरे ॥ ४७ ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदे ऽपि च त्रिषु ॥

स्थाणुः शर्वो ऽप्यथ द्रोणः काँके ऽप्याँजौ रवे रणः ॥ ४८ ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥

स्त्रैणः स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च तस्मिन् बाले च भ्रूणः । बलिपुत्रे शरे च वाणः । “वाणः द्रोस्तने दैत्यभेदे केवलकांडयोरिति मेदिनी ।” अतिसूक्ष्मवस्तुनि धान्यांशे च प्रमथे रुद्रानुचरे गणः ॥ ४५ ॥ द्यूतमक्षादिभिः क्रीडा । आदिना मेषकुक्कुटादिदिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे । भृतौ वेतने मूल्ये विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने कावितुष्टये च पणः । “अपिशब्दात् ग्लहे क्रय्यशाकादिकायां च ।” तदुक्तं धरण्यपणो माने वराटानां मूल्ये कार्यापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादौ बद्धमुष्टौ ग्लहे विति । मौर्व्यां ज्यायां द्रव्याभिते रसगंधादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधात्सत्त्वादिशौर्यचातुर्यादौ संधिविग्रहादौ इंद्रिये अदेडित्युक्ते च गुणः । “गुणो मौर्व्याने रूपादौ सूद इंद्रिये । त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुवपि वट्यां चेति मेदिनी” ॥ ४६ ॥ निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमधःस्थाने कशेये मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ क्षणः । “पर्वणि च ।” विद्यादौ शुक्लीतादौ स्तुतौ स्तवे च वर्णः । अक्षरे वर्णं वा क्लीबे पुंसिः चेत्यर्थः । द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने मेदिनी ॥ ४७ ॥ “वर्णभेदे कपिले ।” अपिशब्दात्सूर्यसारथौ । “अव्यसंध्यारागे च ।” सो ऽरुणशब्दः । “अपिशब्दात्” स्तंभादौ स्थेयुषि च स्थ । “अपिशब्दात्” अश्वत्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजौ युंशब्दे । काँकेऽपि च रवे रण इत्यापि पाठांतरम् ॥ ४८ ॥ श्रेष्ठो मुख्यः । “

ऊर्णा मेषादिलोमि स्यादावर्ते चांतरा भ्रुवोः ॥ ४९ ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥

त्रिषु पांडौ च हरिणः स्थूणा स्तंभे ऽपि वेदमनः ॥ ५० ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥

वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ॥ ५१ ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमले ऽपि च ॥ ५२ ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

णीभौगिके पत्यौ प्रधाने नापिते ऽपि चेति विश्वप्रकाशः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । अग्र-  
ग्रामाभ्यामिति णत्वम् । मेषलोमि भ्रुवोरंतरावर्ते च ऊर्णा ” आदिना शशोद्रादीनां च  
लोम सा ऊर्णा । सोर्णा तु चक्रवर्त्यादीनां महायोगिनां च महापुरुषलक्षणभूता मृणाल-  
तंतुसूक्ष्मा शुभ्रायता प्रशस्तावर्ता प्रायेण भवति ॥ ४९ ॥ हेमः सुवर्णस्य प्रतिमा याच  
हरिता हरिद्वर्णा । “हरिणी हरितायां च नारीभिर्दृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां चेति मे-  
दिनी । ” पांडौ पांडुरवर्णे चकारान्मृगभेदे । वेदमनो गृहस्य स्तंभे स्थूणा । अपिशब्दालो-  
हस्य प्रतिमायाम् ॥ ५० ॥ स्पृहा वांछा । पिपासा पानेच्छा । जुगुप्सा निंदा “करुणा  
च घृणेत्युच्यते । ” वणिक्पथे पण्यवीथ्यां आपणे पण्ये च विपणिः । सुरा मद्यम् ।  
प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे वारुण्यौ । “गंडदूर्वापि वारुणी । वारुणी गंडदूर्वायां  
प्रतीचीसुरयोः स्त्रियामिति कोशांतरात् ” ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्री-  
लिङ्गा । इभे हस्तिनि करेणुर्ना पुष्टिगः । बलं पराक्रमः । गृहे रक्षितरि शरणम् ।  
“वधरक्षणयोरपि शरणम् । ” चकारादग्रिमंथे च श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥ अभिमरो  
युद्धम् । खरे तिग्मे । “तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रजे  
पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिष्विति मेदिनी । ” हेतुर्धूमादिः । मर्यादा सीमा ।  
इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाता ज्ञाता एवर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । “ प्रमाणं  
नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबेकत्वे प्रमातरीति  
मेदिनी ” ॥ ५३ ॥ साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृतो हेतुः । साधकतमं करणमिति



करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥

घंटापथे ऽथ वांतान्ने समुद्विरणमुन्नये ॥

अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृंगेभदंतयोः ॥ ५५ ॥

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूषरम् ॥ ५६ ॥

(“सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥”)(१) इति णांताः

देवसूर्यौ विवस्वतौ सरस्वतौ नदार्णवौ ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मंतौ शकुंतौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥

अभ्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥

पाणिनिराह । यथा रामेण वाणेन हतो वालीत्यत्र हननक्रियां प्रति वाणस्य साधकतमत्वात् करणत्वमस्ति । क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थानम् । करणं साधने क्षेत्रे इति विश्वः अपिशब्दात्कर्मादि । “करणं करणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतवधे नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते इत्यजयः । प्राणिनमुत्पादे जन्मनि । असंवाधचमूगतौ निर्वाधसैन्यगमने घंटापथे च संसरणम् ॥ ५४ वांतान्ने भुक्तो ज्ञितान्ने । उन्नये जलपात्रादेरुर्ध्वनयने । उन्मूलिते च “उद्विरणम् । अतः परं वक्ष्यमाणा णांतशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृंगं चेभदंतश्च तयोः विषाणम् । त्रिषु विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्ना क्रमनिम्ना सा चासौ उर्वी च पृथ्वी तत्र । प्रहे नम्ने च पथे प्रवणः पुंस्येव । निचितो व्याघ्रः । अशुद्धः अमित्रः । “संकीर्णं संकटे व्याघ्रे कुचिद्वर्णसंकर इत्यजयः ।” शून्यं निराश्रयो देशः । ऊषरं स्थलभेदः तद्विरिणमित्युक्तं स्यात् । “दीर्घादिरपि । इरणमित्यपि ईरणमिति च । ईरणं तूषरे शून्यमित्युक्तत्वात्” ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चय इत्यमूलकः ॥ इति णांताः ॥ अथ तांतानाह ॥ नदः सरिद्विशेषः । ताक्षर्यौ गरुडः । भासः पक्षिभेदः । गोष्ठकुटुटाख्यः । पक्षी पक्षिमात्रम् ॥ ५७ ॥ उत्पातो धूममयी तारा । “ग्रहभेदे ऽधूमकेतुः । जीवनं जलं मुञ्चतीति जीमूतो मेघः । पृषोदरादिः । जीमूतोऽद्वौ धृतिवत् देवताडे पयोधरे इति मेदिनी । धूमकेतुः स्मृतो बह्नावुत्पातग्रहभेदयोरिति विश्वः ।

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ॥ ५८ ॥

यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यंतरे मृते ॥ ५९ ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥

स्थपतिः कारुभेदे ऽपि भूमृदूमिधरे नृपे ॥ ६० ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपे ऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमे ऽपि च ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥

व्यक्तः प्राज्ञे ऽपि दृष्टांतावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ॥ ६२ ॥

वृत्तांतः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥

पाणिः करः । नक्षत्रं त्रयोदशम् । पवनो वायुरमरश्च मरुत्संज्ञौ ॥ ५८ ॥  
महामात्रसारथी यन्तारौ । धाता धारकः । “स्वामिन्यपि भर्ता ।” यानपात्रे  
वहित्रे “गृहस्थाने वाससि च पोतः । प्राण्यंतरे भूतान्तरे ॥ ५९ ॥ केतुर्ना  
रूपताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणीति मेदिनी ” । पार्थिवे राज्ञि । तनये पुत्रे । कारुः  
शिल्पी तद्भेदे । अपिशब्दात्कंचुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः । भूमिधरः  
शैलः ॥ ६० ॥ “अपिशब्दात्” प्रधाने क्षत्रियमात्रे च मूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकु-  
सुमे रजसि हेमन्तादौ च ऋतुः । अजित्वाव्यक्तश्चेति तकारांताविमौ विष्णावपि  
वर्तते । अपिशब्दादपरिभूते शंकरे चाजितः । अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं  
महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवदिति विश्वः । त्वष्टरि  
शिल्पिभेदे । क्षत्रियाद्ब्राह्मणीजेषु सूतः सारथिवंदिनोरिति विश्वः ॥ ६१ ॥  
स्फुटे ऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमुदाहरणम् । इमे उभौ दृष्टांतौ ।  
द्वाःस्थे द्वारपाले । वैद्यायामित्यपि पाठः । क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे इति विश्वको-  
शात् । चात् भुजिप्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणं प्रस्तावः । प्रकारो भावः ।  
कात्स्न्यं साकल्यम् । वार्ता जनश्रुतिः । नृत्यस्थाने नृत्यमंडपे । नीवृद्धिशेषो जन-  
पदविशेषः स च पश्चिमसागरस्थो द्वारावती । आनर्तो नृत्यशालायां जने जन-

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ॥ ६३ ॥

कृतांतो यमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ॥ ६४ ॥

इंद्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥

कक्षांतरे ऽपि शुद्धांतो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥

विस्तारवह्न्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेद्यमनोः ॥ ६६ ॥

क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥

प्रचारस्यंदयो रीतिरीतिर्दिवप्रवासयोः ॥

पदांतर इत्यजयः ॥ ६३ ॥ यमो धर्मराजः । देवं प्राक्तनं कर्म । अकुशलकर्म पापम् । श्लेष्मादयो धातुशब्दवाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः । रस आहारपरिणामजो भागविशेषः । रसरक्तादीत्यादिना वसामज्जादिग्रहः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि पंच । तद्गुणा गंधादयः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाणि चक्षुरादीनि । अश्मविकृतिः मनःशिलादिः । शब्दयोनिः भू सत्तायामित्यादिः । भूवादयो धातव इति सूत्रात् । नृपस्य कक्षांतरे राजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचरे इति कक्षांतरस्य विशेषणम् । अपिशब्दादंतःपुरे आशौचांते च शुद्धांतः ॥ ६५ ॥ कासुः महाराष्ट्रभाषायां सैतीति ख्यातः आयुधभेदः । कासुर्विकलवाची स्यात् कासुः शक्त्यायुधेऽपि चेति विश्वात् । काठिन्यं दृढता । वल्ली लता । रात्रौ गृहे च वसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयो हानिः अर्चा पूजा तत्रापचितिः निष्कृतौ व्यये च । अवसानं अंतः । धनुष्कोटिः चापाग्रम् । “आर्तिरिति पाठः । उपसर्गाद्वृत्तीति वृद्धिः । ” सामान्यं गोत्वादि । मालत्यां च जातिः । “जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कपिलजन्मनोः । जातीफले छंदसि चेति हैमः ” ॥ ६७ ॥ प्रचारः लोकाचार इति यावत् । स्यंदः प्रखणम् । तत्र रीतिः । “रीतिः प्रचारे स्यंदे च लोहकिङ्कारकूटयोरिति विश्वः । ” दिवे प्रवासे च ईतिः । दिवो विहवः । स च सप्तविधः । अति-

उदये ऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे ॥ ६८ ॥  
 वीणाभेदे ऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥  
 नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ॥ ६९ ॥  
 संगे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥  
 रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ॥ ७० ॥  
 जगती जगति छंदोविशेषे ऽपि क्षितावपि ॥  
 पङ्क्तिरुच्छंदो ऽपि दशमं स्यात्प्रभावे ऽपि चायतिः ॥  
 पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥  
 प्रकृतियौनिलिंगे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ॥ ७२ ॥  
 सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥

वृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूपकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता इति  
 इति भेदात् । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लाभे । अग्नित्रये दक्षिणगा  
 वनीयाख्ये । द्वितीये युगे । त्रेताशब्द आरंभः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो  
 वीणा । महत्त्वयुक्तायां भार्यादौ च । अणिमादौ च भूतिः । “भूतिर्भस्मनि  
 मांसपाकविशेषे च जनने गजमण्डन इत्यमरशेषः ।” नद्यां नागानां नगर्यां  
 ती । संगरादित्रये समितिः ॥ ६९ ॥ वासो निवासः । अपिशब्दान्मेदिन्या  
 लभेदे च क्षितिः । सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ ७० ॥ जगति लोके क्षितौ भु  
 विशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । “अपिशब्दाज्जने ।” दशमं छंद  
 क्षरपादकं आवलिरपि पङ्क्तिः । उत्तरकाले ऽप्यायतिः । “आयतिः सं  
 प्रभावागामिकालयोरिति विश्वः” ॥ ७१ ॥ वीरभेदे सैन्यभेदे च  
 पक्षभेदयोरिति पक्षी । पक्षशब्दो मासार्धवाची खगात्रयववाची च अतो द्वि  
 मासार्धस्य मूले प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्य मूले ऽधोदेशे । पक्षस्य मूल  
 पक्षात्तिरिति सूत्रेण तिप्रत्ययः । योनिर्लिंगे द्वैक्यम् । योनौ लिंगे च प्र  
 चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च । आद्यशब्दादारभतीसात्वतीभ  
 भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभती तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यावत्  
 प्रतिष्ठितमिति । चकाराज्जीविकायां सूत्रविवरणे च वृत्तिः ॥ ७२ ॥  
 ताशब्दो वालुकायां स्त्रीलिंगो बहुवचनार्थः । अपिशब्दास्तिकताम्बिका

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासे ऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकी छंदोभेदो महत्यपि ॥ ७४ ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

शर्करायां च कीर्तितः । अवसि कर्णे । “श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्र-  
कर्मणीति विश्वः । ” जनितो ज्यंतानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च वनिता ।  
वनिता जनितात्यर्थानुरागयोषिति योषितीति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिर्व्युदासे भूविचरे ।  
गतार्थक्षितेरुत्खनने इति सुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । गुप्तिः कारागृहे  
प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणे ऽधमे इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे “अध्वरे” च धृतिः । क्षु-  
द्रवार्ताकी ओषधिविशेषः । वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कंटकार्या च वाचिकेति विश्वः ।  
छंदोभेदो नवमं छंदो वृहती । महती विपुला सापि वृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीक-  
रिण्योर्योषिद्धस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । वाशु-  
शब्दे इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । ज-  
नश्रुतिर्वृत्तांतः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तेते ।  
चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥  
रूप्यं रजतम् । लक्ष्मं चिह्नम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते  
अलमर्थे कृतम् ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म महाभीतिर्महद्भयं अत्या-  
हितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्षमादौ क्षित्यादिपंचके । ऋते सत्ये । प्राणिनि  
जंतौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वैक्यम् । समे सदृशम् । भूतं क्षमादौ  
पिशगादौ न्याय्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः ॥ ७७ ॥ पदे श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरित्वे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥

महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥

श्वेतं रूप्ये ऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥

त्रिष्वतो जगदिंगे ऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे वदार्जुनौ सितौ ॥

युक्ते ऽतिसंस्कृते मर्षिण्याभिनीतो ऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥

कृत्रिमे लक्षणोपेते ऽप्यनंतो ऽनवधावपि ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतो ऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥

विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥

दृढे गाढे निस्तले वर्तुले ऽतीतादौ त्रिलिङ्गां वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहच्च महत् । महद्राज्ये विशाले चेति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निंदिते ऽवगीतम् ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रे ऽपि श्वेतम् । श्वेतं रूप्ये ऽन्यवच्छुक्ते श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोरिति विश्वः । हेम्नि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे तांताः शब्दास्त्रिषु । इंगे जंगमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । रक्तो ऽनुरक्ते नील्यादिरंजिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुंकुमे ताम्रे इति मेदिनी । त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने त्रिष्वितो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परे तांताः त्रिषु ॥ ७९ ॥ सितादित्रये ऽवदातः । शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्लः वद्धश्च सितः । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि क्षंतरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रिमे वटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे अपिशब्दाच्छेषादौ अनंतः । “अनंतः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु इति मेदिनी । अनंतं खे निरवधाविति हैमः ।” ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च प्रतीतः । “प्रतीतः सादरे प्राज्ञे प्रथिते ज्ञातदृष्टयोरिति हैमः ।” कुलजे कुलीने बुधे पंडिते ऽभिजातः । “अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपंडितयोश्चिष्यिति मेदिनी” ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकांत इत्यर्थः । एतौ विविक्तौ । “विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिष्विति हैमः ।” मूढो मोहं गतः सोच्छ्रयो वृद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अम्लं चुक्राम् । त्रिरात्रिस्यं कांजिकमिति यावत् । पक्षो निदुरः द्वौ शुक्ताख्यौ । “शुक्तं पूताम्लनिदुर इति मेदिनी ।” मेनकाः

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥  
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते ऽभ्यर्हिते च सत् ॥  
 पुरस्कृतः पूजिते ऽरात्यभियुक्ते ऽग्रतः कृते ॥ ८३ ॥  
 निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥  
 जातोन्नदुप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥  
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तांताः ॥  
 अर्थो ऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥  
 निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥  
 समर्थस्त्रिषु शक्तितस्ये संबद्धार्ये हिते ऽपि च ॥ ८६ ॥  
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

कृष्णवर्णः । “शिञ् निशाने इति धातोः क्तिनि शितिः । निशिते ऽपि शितिर्भूजे  
 ना सितासितयोस्त्रिविधिति मेदिनी ” ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीवं तद्युक्ते त्रिषु सत् ।  
 अस् धातोः शतृप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्यभियुक्ते शत्रुणाक्रांते  
 अग्रतः कृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः । अवातो वातवर्जितः । उभौ  
 निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाताख्यम् । यथा । निवातकवचो  
 योरः । निवातो दृढसन्नाह इत्यजयः । जात उत्पन्नः । उन्नद्धो दृप्तः प्रवृद्धश्चेते  
 उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः ॥ ८४ ॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यत-  
 श्चेत्पन्नश्चेति । अत्र क्वचित् केचित् उदास्थितेत्यादयः संति ते ऽमूलकत्वाद्दुपेक्ष्याः ।  
 इति तांताः ॥ अथ थांतानाह ॥ अभिधेयो वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् ।  
 निवृत्तिर्निवर्त्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः । “अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये  
 वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुष्विति हैमः” ॥ ८५ ॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो बौ-  
 द्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थ-  
 म् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःस्रु च । अवतारर्षिजुष्टांबुपात्रोपाध्यायमंत्रि-  
 ध्विति मेदिनी । “निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः” ॥  
 शक्तितस्ये शक्तिमति । संबद्धार्ये यथा । समर्थः पदविधिः । हिते ऽनुकूले ॥ ८६ ॥  
 क्षीणो रागो रसो ऽस्य क्षीणरागः । वृद्धो ऽतिवृद्धः । उभौ दशमीस्थौ ।

आस्थानीयत्तयोरास्था प्रस्थो ऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७  
 “शास्त्रद्रविणयोर्ग्रैथः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” ॥ (१) इति या  
 अभिप्रायवशौ छंदावब्दौ जीमूतवत्सरो ॥  
 अपवादौ तु निंदाज्ञे दायादौ सुतबांधवौ ॥ ८८ ॥  
 पादा रश्म्यंघ्रितुर्याशाश्वंद्वाग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥  
 निर्वादो जनवादे ऽपि शादो जंवालशष्पयोः ॥ ८९ ॥  
 आरावे रुदिते त्रातर्याक्रंदो दारुणे रणे ॥  
 स्यात्प्रसादो ऽनुरागे ऽपि सूदः स्याद्व्यंजने ऽपि च ॥ ९० ॥  
 गोष्ठाध्यक्षे ऽपि गोविंदो हर्षे ऽप्यामोदवन्मदः ॥  
 प्राधान्ये राजलिंगे च वृषांगे ककुदो ऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

दशमीस्थो नटवीजे स्थविरे चेति विश्वः । पदवी मार्गः अपिशब्दात् पंक्ति  
 आस्थानी सभा । यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥  
 “शास्त्रद्रविणयोर्ग्रैथः संस्थाधारे स्थितौ मृतावित्यन्यत् प्रक्षेपः पाठः ।  
 थांताः ॥ अथ दांतानाह ॥ अभिप्राय आशयः । वशो ऽधीनः । “छंदो  
 ऽभिप्राये च दूषत्पापाणमात्रके । निष्पेपणार्थपट्टे ऽपीति हैमः ।” जीमूतो  
 वत्सरो वर्षम् । “अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तक इति विश्वः ।  
 गर्हा । आज्ञा शासनं तत्रापवादः । “अववाद इत्यपि पाठः ।” पुत्रो ज  
 दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्याश्वतुर्थभागः । पादो मूलाक्षतु  
 त्रिषु प्रत्यंतपर्वते इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे  
 शब्दान्निर्णीतवादे निर्वादः । निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोरिति वि  
 जंवाले कर्दमे । शष्पे बालतृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके  
 रणे भीषणे युद्धे च आक्रंदः । अनुरागे ऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रस  
 “प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिविति मेदिनी ।” व्यंजने तेमने त्  
 च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ बृहस्पतौ कृष्णे ऽपि  
 दः । दकारांत आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारिगंधे च तथा  
 ऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्बर्गजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राज  
 छवादौ वृषांगे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥ संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः



स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥  
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥  
 पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु ॥  
 गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥  
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चार्ताक्ष्णकोमलौ ॥  
 मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मंदाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥  
 प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दांताः ॥  
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥  
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥  
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

नियमः आजिर्युद्धम् । नाम संज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिंगं संविदिति नाम । “संवि-  
 त्संभाषणे ज्ञाने संयमे नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपीति हैमः ।  
 स्त्री तु संविदुपनिषच्छरद्भिः संवध्यते । रहस्येकांते । वेदांते ऽप्युपनिषत्” ॥ ९२ ॥  
 व्यवसितिर्व्यवसायः । “पदं स्थाने विभक्त्यंते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे  
 पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोरिति हैमः ।” सेविते गोभिरेव सेविते देशे  
 माने खुरप्रमाणे गोष्पदम् । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेष्विति ह्यत्रेण सुडागमः सस्य  
 पत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो वर्तते ।  
 आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुडागमः ॥ ९३ ॥ अतः परं वर्गसमाप्तेर्दां-  
 तास्त्रिषु । इटो मनोहरः । उभौ स्वादू । स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे चेति विश्वः । अती-  
 ळ्णो अतिगमः । कोमलो ऽकटिनः । उभौ मृदू । मृदुः स्यात्कोमले स्वरे इति  
 विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मंदादरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीन-  
 भाग्यः । एते मंदाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रो अभिनवः । अप्रतिभो ऽप्रगल्भः । द्वाविमौ  
 शारदौ । “प्रगल्भो धृष्टः । विशारदो बुधे धृष्टः इति हैमः ।” इति दांताः ॥ अथ  
 दांतानाह ॥ प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं न्यग्रोधाख्यम् ।  
 कायो देहः । उन्नतिरुच्छ्रायः ॥ ९५ ॥ परित आह्रियते ऽसौ पर्याहारो ध्यानादिः  
 मार्गः पंथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां  
 लम्बितव उपलस्यके सूर्यमजीपमंडले पत्त्रिष्वेवाख्ये च परिधिः ॥ ९६ ॥ उत्तमर्णगृहे

बंधकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोषोत्पादे ऽनुबंधः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णौ चंद्रमसि परिच्छेदे विले ऽवधिः ॥

विधिर्विधाने दैवे ऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पंडितेऽपि स्कंधः समुदये ऽपि च ॥

देशे नदविशेषे ऽब्धौ सिंधुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्ये ऽपि च त्रिषु ॥

ऋणमोचनपर्यंतं विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वंधकम् । गाहाण इति लौकिक-  
भाषायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्या-  
सनं एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीवाको वचनाभावः । नियमो  
ऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥ दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु  
प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्यण्सुडादिषु यत्रश्वरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशील-  
मक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रादिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रांतस्य  
पदनिवृत्त्यभावः तत्रैतेषु अनुबंधः ॥ ९८ ॥ “विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशे  
च राक्षस इति विश्वः ।” परिच्छेदे सीम्नि । विले गते । काले ऽपि अवधिः ।  
विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ  
धांतौ पंडिते ऽपि वर्तते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्थावरे । समुदये समूहे ।  
यथा । अनलस्कंधवपुष इति । अपिशब्दात्कांडे नृपे ऽस्ते च । “स्कंधः प्रकांटे  
कार्ये ऽस्ते विज्ञानादिषु पंचसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः ।” देशभेदे ऽब्धौ  
समुद्रे सिंधुशब्दः पुंसि । “इभदाने च ।” नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । सिंधुः  
समुद्रे नद्यां च नदे देशभदानयोरिति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ विधाने ।  
प्रकारे विधाशब्दः स्वात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपिशब्दाद्बुधपिके  
सज्जने “चारावपि” साधुः । जाया भार्या स्नुषा पुत्रस्य पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे  
च बधूः । जायास्नुषयोः पार्थक्यं वर्तत इति द्योतनाय पृथक् उक्तम् ।

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपो ऽमृतं स्नुही ॥ १०१ ॥  
 संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥  
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रे ऽप्यंधं तमस्यपि ॥ १०२ ॥  
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पंडितं मन्यगर्वितौ ॥  
 ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे ऽथावलंबितः ॥ १०३ ॥  
 अविदूरो ऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धांताः ।  
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥  
 भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥  
 ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥  
 तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥

देवाल्यादि येन लिप्यते सः लेपश्चूर्णविशेषः । सुधा प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा  
 विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुहीति मंजर  
 ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्वीकारः । तत्र यथा सत्यसंधः । संप्रत्यय आदरः । स्पृहा  
 कांक्षा तत्र श्रद्धेति । क्षौद्रे माक्षिके । दैत्यचैत्रवसंतेषु दुर्भेदे च पुमान् मधुः  
 अक्षिहीनेऽप्यंधशब्दः । अंधस्तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीने ऽभिधेयवदिति विश्वः ॥ १०२ ॥  
 अतः परे धांतवर्गपर्यन्तास्त्रिषु । पंडितमात्मानं मन्यते पंडितं मन्यः । अधिक्षे  
 निंदाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्मबंधो दुष्टोऽसीति । ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मना  
 मिति विश्वः ॥ १०३ ॥ अवलंबितः आश्रितः । अविदूरः सन्निहितः । उभाववष्ट  
 ष्यौ । ष्टभि प्रतिस्तंभे स्तंभु रोधने वा । अवाचालंबनाविदूर्ययोरिति षत्वे अवष्टब्ध  
 शब्दः साधुः । अपिशब्दाद्वद्धोऽपि । लेशे ऽपि गंधः संवाधो गुह्यसंकटयोर्द्वयोः  
 बाधा निषेधे दुःखे च ज्ञातृचांद्रिचुरा बुधाः ॥ इति धांताः ॥ अथ नांतानाह ॥ चित्र  
 भानवो रश्मयो ययोस्तौ ॥ १०४ ॥ धाता च देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथ  
 ग्जन इति चतुरक्षरम् । “पृथक्कार्यो जनः पृथग्जनः ।” ग्रावा प्रस्तारे जलदे गि  
 राविति विश्वः । “पत्री द्येने रथे कांडे खगदुरथिकाद्रिष्विति विश्वः” ॥ १०५ ॥  
 वर्हा मयूरः । “शिखी त्वग्रौ वृक्षे केतुग्रहे शरे । चूडावति वलीवर्दे मयूरे कुकु  
 ह्य इति हेमः ।” लिप्ता बांश । उपग्रह अनुकलनम् । उभौ प्रतियत्नौ । “प्रतिय

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषु पक्षिणः ॥

कुले ऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ॥ १०७ ॥

वर्षार्चैर्ब्रीहिभेदाश्च चंद्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥

क्लेशे ऽपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दोघनाघनः ॥ १०९ ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥

अभिमानो ऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

तस्तु संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु चेति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोह  
दिनौ । “सादी तुरंगमारोहे निषादिरथिनोरपीति हैमः ।” अथो हयः । इषु  
पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने अभिजनः ।  
जनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे इति विश्वः ॥ १०७ ॥ वर्षो ऽब्दः ।  
दिमः ब्रीहिभेदश्चैते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो ब्रीहिः । जहाति भावानि  
यनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । हश्च ब्रीहिकालयोरित्यनेन ण्युट् अनादेशः  
दपुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषे ऽपि क्लीवं वृजिनम् । “वृजिनः क्लेशे वृजिनं  
रक्तचर्मणीति हैमः ।” अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत  
अत सातत्यगमने । मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभा  
मात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तने ऽपि चेति धरणिः । शक्र  
घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकाश्चावद्भवेति । घनाघ  
चतुरक्षरं नाम । शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना इति काचित्पाठः ॥ १  
मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरंतरे साद्रे च त्रिषु ।  
स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताद्योषदादीषु विस्तारे लोह  
त्रिषु साद्रे दृढे चेति मेदिनी ।” अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन्  
प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौ नृपे च पर्यौ वा नृगांकादौ

इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगांके क्षत्रिये नृपे ॥  
 वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्ववंत्यामपि वाहिनी ॥ १११ ॥  
 ह्यादिन्यौ वज्रतडितौ वंदायामपि कामिनी ॥  
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूना ऽधोजिह्विका ऽपि च ॥ ११२ ॥  
 क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥  
 मंदे ऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमंत्रणे ॥ ११३ ॥  
 वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥  
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गंधनम् ॥ ११४ ॥  
 आतंचनं प्रतीवापजवनाप्ययनार्थकम् ॥  
 व्यंजनं लांछनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥  
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्चहिपक्षिणाम् ॥

शब्दः । “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति मेदिनी ।” मृगांक्षत्रः । “नर्तकीदूत्यौ । वाणिन्यौ । वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धा-  
 वनितासु चेति मेदिनी ।” स्ववंत्यां नद्यां सेनायामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् ।  
 तडित्विद्युत् । वंदावृक्षे विजातीयप्ररोहे । येषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो  
 वर्तते । तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्कल्पे विरले कृश इति मेदिनी । अधो-  
 जिह्विका गलकंटिका सा सूना । अपिशब्दात्पुत्र्यां वधस्थाने ऽपि ॥ ११२ ॥  
 क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मंदे च वितानं त्रिषु । मंदे यथा । वितानभूतहृदयः ।  
 केतौ ध्वजे उपनिमंत्रणे निवासे ऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् ।  
 तपो ब्रह्मा यथा ब्रह्मचारीति । वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः क्लीबे । विप्रवेधसोः पुंसि ।  
 “कृत्विग्योगभिदोश्च । सूचने आशयप्रकाशने ऽपि” ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः  
 क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेपः । जवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातंचनम् ।  
 लांछनं चिह्नम् । निष्ठानं तेमनम् । अवयवो ऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति  
 यावत् । एतेषु व्यंजनं नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्चादीनां युद्धे  
 च “कुलीनत्वे च” कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे उपवने प्रयोजने

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥

उत्थानं पौरुषे तंत्रे सन्निविष्टोद्गमे ऽपि च ॥ ११७ ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणे ऽपि च ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्ये ऽर्थदापने ॥ ११८ ॥

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यास्तु च साधनम् ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणे ऽपि च ॥ ११९ ॥

व्यसनं विपादे भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥

पक्षमाक्षिलोम्नि किंजल्के तंत्वाद्यंशे ऽप्यणीयसि ॥ १२० ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व वत्सर्गं नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥

च उद्यानं नाम ॥ ११६ ॥ “ स्थानं नित्यावकाशयोः । सादृश्ये सन्निवेशे चेति हैमः । ” क्रीडायां व्यवहारे जिगीषादौ देवनम् । अक्षेपु देवनः प्रोक्त इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तंत्रं कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांति चौपधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वीभवने । “ उत्थानमुद्यमे तंत्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्रांगणोद्गम-हर्षेषु मलरोगे ऽपि न द्वयोरिति मेदिनी ” ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे । “ स्वातंत्र्यकृत्ये ऽपि व्युत्थानम् । ” मारणाद्यष्टके सैन्ये मेहे च साधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारे ऽग्निदाहे । गतौ गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने न्यासे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्य अर्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबंधः । कामजदोषस्तु मृगयाद्युत्पत्तीमश्रयानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । “ व्यसनं त्वशुभे सक्ती पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यम इति मेदिनी । ” अक्षिलोम्नि चक्षुर्गोत्रि किंजल्के केसरे । अणीयसि तंत्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे । पक्षमेति नांतम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदे ऽष्टमीदर्शदौ क्षणे उत्सवे पर्व । “ पर्व प्रस्तायोत्सवयोर्द्वयो विभुवश-दिषु । दर्शप्रतिपत्संधौ च तिथिग्रंथविशेषयोरिति हैमः । ” नेत्रविधायकत्वमेतु

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते  
 प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नं  
 प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ॥  
 क्रंदने रोदनाह्वाने वर्त्म देहप्रमाणयोः ।  
 गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे  
 सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानं  
 आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ॥  
 आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणे ऽपि  
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥  
 रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे ऽपि वने सलिलकानने

अध्वनि मार्गे वर्त्म ॥ अकार्ये अकरणाहे गुह्ये उपस्थे  
 कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तद्वत् गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिंगम्  
 संगतौ भार्यादिसंबन्धे । रते दुरते मैथुनं स्यात् ॥ १२०  
 मात्रे । “ प्रकृतौ प्रज्ञायां ” च प्रधानम् । बुद्धिचिह्नं  
 वाच्यवज्जाते ह्रीवं तु फलपुष्पयोरिति मेदिनी । ”  
 आह्वानमारावः । उभे क्रंदनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । स  
 प्रमाणातिखंडराकृतिषु स्मृतमिति मेदिनी । ” गृहादीनि च  
 “ धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति है  
 ॥ १२३ ॥ सन्निवेशे अवयवविभागे संस्थानम् ।  
 चतुष्पथे सन्निवेश इति हैमः । ” “ चिह्ने प्रधाने लक्ष्म  
 अपवारणं वत्सादिना परिवृतिः । उभे आच्छादनस  
 ॥ १२४ ॥ साधने निष्पादने अवाप्तौ लाभे तोषणे  
 चक्रं रथांगम् । पुरं नगरम् । अध्यासनमाक्रमणं अधि

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिंगं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥

हीनन्यूनावूनगह्यौ वेगिशूरो तरस्विनौ ॥ १२७ ॥

अभिपन्नौ अपराद्धौ अभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ इति नाताः ॥

कलापो भूषणे बह्वे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥

गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हराविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥

वाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

यथा तलिनं वाच्यलिंगं तथा उत्तरे अपि नांतसमाप्तिपर्यंतं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥

सन् पंडितः समः सदृशः एकश्चेते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समा-

नोदरौ बंधू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ ।

“पिशुनं कुंकुमे अपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिष्विति

मेदिनी ।” ऊनो जल्पः गह्वी निन्द्यः ह्रस्वेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेगयुक्तः ।

शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धो अपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रांतः ।

व्यापद्रतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । प्रक्षिप्तश्लोकद्वयं लिख्यते । लेख्ये

भूम्यादिदानार्थं यातना ऽज्ञा च शासनम् । निदानमवसाने च सार्थं वार्द्धुपिके

धनी । कक्षापटे अपि कौपीनं न ना खेदे अपि वेदना । वृष्मन् बले ऽथ भार्यापि जा-

तिदोषे अपि लाञ्छनम् ॥ इति नाताः ॥ भूषणे अलंकारमात्रे । बह्वे मयूरपिच्छे ।

तूणीरे इषुधौ । संहतौ समुदाये । कांच्यां च “कलापशब्दः” ॥ १२८ ॥

परिच्छदः पटमंडपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वपनम् । डुवप् वीजसंताने धातुः ।

सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोटाध्यक्षश्च गोपौ ।

“गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वह्मवे नृप इति विश्वः ।” वृषाकपिसंज्ञौ हरो त्रिष्णुश्च

“अभिश्च” ॥ १२९ ॥ ऊष्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च वाष्पसंज्ञम् । अयवो-

ष्माश्रु इत्येकं वाष्पसंज्ञामिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् ।

एतत् द्वयं कशिपुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपौ तल्पे चान्वीयते ।

अद्भो ऽञ्जालिका । दाराः स्त्री । अत्र यथा गुरुतल्पः । स्तंभे नृणादिगुच्छे । अपि-



तत्पं शय्याद्दारेषु स्तंवे ऽपि विटपो ऽस्त्रियाम् ॥ १३० ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥

भेद्यलिंगा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

(“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमें ऽशके ॥” इति पांताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिंगकः ॥)(१) इति फांताः ॥

अंतराभवसत्वे ऽश्वे गंधर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥

कंबुर्ना वलये शंखे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥

पूर्वो ऽन्यलिंगः प्रागाह पुं बहुत्वे ऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥ इति वांताः ॥

शब्दाद्विस्तारशाखयोश्च । “पल्लवे विटाधिपे ऽपि” विटपः ॥ १३० ॥ अमी

प्राप्तरूपादयस्त्रयः पांता भेद्यलिंगाः बुधे पंडिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तते । प्राप्तरूपं येन प्राप्तरूपः । स्वमेव रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्यं रूपमस्याभिरूपः । ”

कूर्मी कमटी । वीणाभेदः सारस्वतीवीणा । सरस्वत्यास्तु कच्छपीत्युक्तत्वात् । द्वे कच्छपी संज्ञे । कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदांतर इति विश्वः ॥ १३१ ॥

“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमें ऽशके इत्यन्यत्र क्वचित् । ” इति पांताः ॥

रवर्णे राक्षरे रेफः पुंसि । यथा रेफे परे लोपः । कुत्सिते रेफो वाच्यलिंगकः ।

शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शफं मूले तरूणां स्याद्गवा-

दीनां खुरे ऽपि च ॥ गुंफः स्याद्गुंफने बाहोरलंकारे च कीर्तितः । इति सार्धं

पद्यं मूलादितरत् ॥ इति फांताः ॥ अथ वययोः सावर्ण्यत्वात् वांतान्वांतांश्चाह ।

यो मरणजन्मनोरंतराले स्थितः प्राणी सौ जतराभवसत्त्वः तास्मिन् । अश्वे घोटके ।

दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च गंधर्वः । “गंधर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्को-

किले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अंतराभवदेहे चेति हैमः ” ॥ १३२ ॥ ना

पुंसीत्यर्थः । गजशंबूकयोरपि कंबुः । “ग्रीवायां च । ” सूचकः पिशुनः । पूर्व-

शब्दः प्राग्वाची वाच्यलिंगकः । यथा । पूर्वा नदी पूर्वा ग्रामः । पूर्वं वनम् ।

यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते । यल्लक्ष्यम् । पूर्वेषा-

मापि पूर्वजाः इति । पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातय इति धरणिः । प्राक् पूर्वमग्रत

इति च ॥ १३३ ॥ इति वांताः ॥ घटः कलशः इभस्य गजस्य मूर्द्धाशः

कुंभौ घटेभमूर्द्धाशौ डिंभौ तु शिशुवालिशौ ॥

स्तंभौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्त्रंभः प्रणये ऽपि च ॥

स्याद्वेरीं दुंदुभिः पुंसि स्यादक्षे दुंदुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुभं करके पुमान् ॥

क्षत्रिये ऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥

सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षे ऽपि वल्लभः ॥ इति भांताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवंगमौ ॥ १३७ ॥

इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥

शिरोभागः । “कुंभः स्यात्कुंभकर्णस्य सुते वेद्यापतौ घटे ॥ राशिभेदे द्विपांगे चेति विश्वः ।” वालिशो मूर्खः । स्थूणा गृहस्तंभः । जडीभावो जडत्वम् । “शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिव इति हैमः” ॥ १३४ ॥ भ्रूणो गर्भस्यो जंतुः । अर्भकः शिशुः । एते गर्भाः । “गर्भः कुक्षौ शिशौ संधौ भ्रूणे पनसकंटक इति हैमः ।” प्रणये शृंगारप्रार्थनायां अपिशब्दाद्विश्वासादौ विस्त्रंभः विस्त्रंभोऽपि । “विस्त्रंभः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वध इति विश्वहैमौ ॥” दुंदुभिर्भेरीं पुंसि । अक्षे बालक्रीडोपकरणे तितरिंगि इति देशान्तरप्रसिद्धे स्त्रियाम् । “दुंदुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेरींश्च त्र्यक्षविंदुत्रिकद्वये इति मेदिनी” ॥ १३५ ॥ महारजने पुष्पभेदे । येन रक्तं वस्त्रं कौसुभम् । करके कमंडलौ । क्षत्रिये नाभिः पुंसि । अपिशब्दान्मुख्यनृप चक्रमध्ये च । प्राण्यंगे तु द्वयोः । मृगभेदे तु स्त्रियाम् । गवि सौरभेय्याम् । सुरभिः स्त्री । चकाराद्वसंतजातिफलचंपकेषु ना । सुगंधिमनो- ज्ञयोऽपि । “सुवर्णे पंकजे च क्लीवम्” ॥ १३६ ॥ संसदि सदसि । सभ्यः सदस्यः । “स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमंदिरयोः सभेति रभसः ।” अपिशब्दाद्व्ययिते । “कुलीनाश्चे” च वल्लभः । वल्लभो दयिते ऽध्यक्षे सलक्षगनुरंगम इति कोशांतरात् ॥ इति भांताः ॥ अथ भांतानाह । अश्वादेर्वधनरज्जुः प्रग्रहः । रश्मिः पुमान् दीपितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपीति मेदिनी ॥ १३७ ॥ मनोभवो मदनः । शौर्यं सामर्थ्यम् । पुण्यादौ पटके धर्मशब्दस्तत्र । यमो जतकः । न्याये यया धर्माध्यक्षः ।

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्वं आरंभ उपधा चाप्युपक्रमः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो, नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥

शब्दादिपूर्वो वृद्धे ऽपि ग्रामः क्रांतौ च विक्रमः ॥ १४० ॥

स्तोमः स्तोत्रे ऽध्वरे वृद्धे जिह्वस्तु कुटिले ऽलसे ॥

उष्णे ऽपि घर्मश्चेष्टालंकारे भ्रांतौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तंबसेनाश्च जाँमिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

स्वभावे यथा क्रूरधर्मा । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति स्म सोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरंभः स उपायपूर्वः । अमात्यशीलपरीक्षोपाय उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सारंभविक्रम इति विश्वः । वणिक्पथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद अन्नायः । एते निगमाः । “निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथ इति मेदिनी ।” नगरे भवो नागरः वणिक् चेतौ “द्वौ” नैगमौ । “नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि चेति मेदिनी” ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि । नीलादिषु त्रिलिंग्यां रामशब्दः । नीलो ऽसितः । चारुः मनोज्ञः । “रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञे ऽपि च वाच्यवदिति कोशांतरम् ।” शब्दादिपूर्वो ग्राम-शब्दो वृद्धे वर्तते । यथा शब्दग्रामः । अपिशब्दात्संवसथे “स्वरे च” ग्रामः । क्रांतिर्विक्रमणं पराक्रमे च विक्रमः ॥ १४० ॥ कचिदत्र स्तोमेत्यादिपद्यममूल-कमस्ति । अपिशब्दात्स्वेदांभसि घर्मः । “चेष्टालंकारो हावः । शोभायां च विभ्रमः” ॥ १४१ ॥ रुक् रोगभेदः स्त्रीहाख्यः । स्तंबः कुशादिगुच्छो वेद इति ख्यातः । सैन्यरक्षणे च गुल्मशब्दः । “गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-रुग्भिदोः । स्तंब इति मेदिनी ।” स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जा-मिशब्दः । “प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति रभसात् । यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्रीति कोशांतराच्च अंतस्थादिरपि ।” क्षितिर्भूमिः । क्षांतिस्तितिक्षा तयोः क्षमा । युक्ते योन्ये “क्षमम्” शक्ते हिते क्षमस्त्रिलिंगः । “धरणिस्तु

क्षितिक्षांत्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥

ललामं पुच्छपुंड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मांताः ॥

तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह ॥ १४२ ॥ हरित्पालाशः । कृष्णः कालः  
उभौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । “श्यामो वटे प्रयागस्य  
वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिंधु-  
लवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूतांगनायां च प्रियंगात्रपि चोच्यते । यमु-  
नायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायामिती मेदिनी । ” पुंड्रमन्वा-  
दीनां ललाटचित्रम् । अथो घोटकः । “भूषा सामीप्यादश्वस्यैव । ” प्रधान-  
मेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः पट्टु ललामम् । “ललामेत्यपि । प्रधानध्वजशृंगेषु  
पुंड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम चेति रुद्रः ॥ १४३ ॥  
अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिंगदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे । सूक्ष्मं स्यात्कैतवे  
अध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पक इति मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः ।  
त्रिविविति यावन्मांतमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचनाः  
स्त्रियः । “वामः कामे सव्ये पयोधरे । उमानाथे प्रतीकूले चारौ वामा तु योदि-  
तीति हैमः । ” न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्रपरिणामम् । परि-  
भुक्तं भुक्तोज्झितम् । द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं  
हैमे । यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोऽज्झितेऽपि चेति ॥ इति मांताः ॥ अयं यांतानाह ।  
अश्वगरुडौ तार्क्ष्यसंज्ञौ । “तार्क्ष्यस्तु स्यंदने बाहे गरुडे गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णाद्व्यव-  
रौ स्यादिति हैमः । ” निलयो गृहम् । अपचयो ह्रासः । उभौ क्षयौ । “क्षयो गेहे  
कल्पांते ऽपचये रुजीति हैमः । श्यालो भार्याभ्राता । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः  
भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रत्नदंष्ट्रो धनदंष्टुदः । ईशः शक्रः ।

पर्जन्यौ रसद्वन्द्वौ स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायो ऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययो ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥

रंध्रे शब्दे ऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागाना मध्यमे गते ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥

अत्ययो ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दंडे ऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरे ऽपि च ॥

उभौ पर्जन्यौ । “मेघशब्दे ऽपि पर्जन्यः” प्रभुवैश्ययोरर्थः । पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च  
तिष्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः । “पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रम  
इति विश्वः” ॥ १४६ ॥ प्रत्ययनं प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः ।  
इण्गतौ एरच् अथवा पचादित्वात् साधुः । अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दस्तत्रा-  
धीने यथा । राजप्रत्ययाः प्रजाः । शपथः शपनम् । ज्ञाने यथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः ।  
विश्वासे यथा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा । गार्हस्थ्यं भार्याप्रत्ययम् ।  
रंध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । चिकीर्षतीत्यत्र सन् प्रत्ययः । “प्रत्ययः शपथे रंध्रे  
विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपीति विश्वः ।” चिरद्वेषे  
पश्चात्तापे चानुशयः । “अनुबन्धे च” ॥ १४७ ॥ असाकल्ये ऽकात्स्न्ये । ना-  
गानां हस्तिनां यज्ञ शीघ्रं नापि मंदं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयो गंडोपले ऽपि च ।  
गजानां मध्यमगते ऽप्यसाकल्यकरंडयोरिति मेदिनी । शपथादयः समयाः ।  
तत्र शपथे यथा । कृतसमयो ऽपि चोरो दंड्यः । संवित् संभत्ता । “समयः श-  
पथे भायासंपन्नोः कालसंविदोः । सिद्धांताचारसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च  
निर्देशे इति हैमः” ॥ १४८ ॥ व्यसनानि द्यूतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् ।  
विपद्विपत्तिरेतन्नयं अनयसंज्ञम् । अशुभदैवे यथा । निःस्वो भूदनयेन सः । अतिक्र-  
मे उल्लंघने । “अपिशब्दात् नाशे चात्ययः” । आपशदित्रये संपरायः ॥ १४९ ॥  
आयतिः उत्तरकालाः । अपिशब्दात्पूजार्हेऽपि पूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे तिष्ठति

पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च सन्नयौ ॥ १५० ॥

संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥

विस्त्रंभयाज्जाप्रेमाणो विरोधे ऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वापि ॥

निर्यासे ऽपि कषायो ऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥

प्रायो भूम्यंतगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भे ऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥

कशेरुहेनोर्गांगेयं विशल्या दंतिकाऽपि च ॥

यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिवलम् । समवायः समूहः । उभौ सन्नयौ ॥ १५० ॥  
सन्निवेशे स्थानविशेषे “ विस्तृतौ च संस्त्यायः । ” अमी विस्त्रंभादयस्त्रयः  
प्रणयाः । विस्त्रंभो विश्वासः । “ प्रसरश्च प्रणयः । ” वैरोन्नत्योः समुच्छ्रय इति  
रभसः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र वि-  
षयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषयाः । देशगोचरौ विषयौ ।  
निर्यासः काथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । कषायो रसभेदे स्यादंगरागे विलेपन  
इति विश्वः । आश्रये “ अभ्युपगमे ” च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूमि वाहुल्ये ।  
यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः । वाहुल्येनेत्यर्थः । अंतो नाशो गम्यते ज्ञेन । त-  
ज्ज्ञानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यवाहुल्ययोर्पीति  
विश्वः । क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः । “ शोके च । ” रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् ।  
“ कृतयुगे च सत्यम् ” ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः ।  
तत्र वीर्यम् । “ वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्ले शक्तौ चेति हैमः । ” भव्ये  
सत्त्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । “ द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ गतुष्टु-  
मविकारयोः । विलेपे भेषजे रीत्यामिति हैमः । ” भे नक्षत्रे । अग्नौ यज्ञौ ।  
शुभाशुभमिति शुभमशुभं वा जन्मांतरायं यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्य-  
ऽपि ॥ १५४ ॥ कशेरु स्वनाम्नैव ख्यातम् । दंतिका निकुंभः । अपिशब्दावशि-  
शिखा गुडूच्यपि विशल्या । “ त्रिपुट्यां च । ” श्रीलक्ष्मीः । “ वृषाकपायी जीवन्त्यां

वृषाकपायी श्रीगौर्यैरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५५ ॥

आरंभो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥

छाया सूर्यप्रिया कांतिः प्रतिबिंबमनातपः ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः कांच्यां मध्येभवंधने ॥ १५७ ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥

जन्यं स्याज्जनवादे ऽपि जघन्यो ऽत्ये ऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

शतावयुमयोः श्रियामिति हैमः । ” नामाभिधानम् । शोभा कांतिः तत्राभिख्येति ।  
 “ अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपीति मेदिनी ” ॥ १५५ ॥ आरं-  
 भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारंभे यथा । सर्वाः क्रिया मंत्रमूला नृपाणाम् ।  
 निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । महापातकिनां पुंसां क्रिया प्राणांतिका स्मृता । शिक्षायां  
 यथा । क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी ।  
 संप्रधारणं विचारः । तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये  
 यथा । सप्त सामादिकाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुतः सुखम् ।  
 चेष्टायां यथा । मृतः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । पूर्वं ज्वरे स-  
 मुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्य-  
 प्रिया शनैश्चरमाता । कांतौ यथा । विच्छायः । प्रतिबिंबे यथा । संछाय आदर्शः ।  
 आतपाभावे यथा । नटच्छायो मध्याह्नः । “ छाया पंकतौ प्रतिमायामर्कयो-  
 पित्यनातपे । उत्कोचे पालने कांतौ शोभायां च तमस्यपीति मेदिनी । ” हर्म्यादेः  
 राजगृहादेः प्रकोष्ठे उत्तर्गृहे । यथा । सप्त कक्ष्या अतिक्रम्येति । कांची मेखला ।  
 मध्येभवंधने वरत्रायाम् । मध्ये भागे यदिभवंधनं तत्रेत्यर्थः । “ कक्ष्या गृहप्र-  
 कोष्ठे स्यात्सादृश्योद्योगकांचिपु । बृहत्तिकेभनाद्योश्चेति हैमः ” ॥ १५७ ॥  
 क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामसहैवतविशेषः । यल्लक्ष्यं भागवते । तथा स निर्ममे  
 तस्मै कृत्यां कालानलोपमामिति । क्रियायां यथा । कां कां कृत्यामकार्षीः ।  
 धनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयो यः परराष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्र कृत्याशब्दो वाच्यलिंगः ।  
 जनवादे निंदितवादे । अपिशब्दाद्युद्धादौ । “ जन्यं हडे परीवादे संग्रामे च नपुं-  
 सकमिति मेदिनी । ” अंत्ये ऽधमे च जघन्यः । अपिशब्दाच्छिन्ने । “ जघन्यं  
 हेमले क्लीवं चरमे गार्हिते ऽन्यवादिति मेदिनी ” ॥ १५८ ॥ चकाराद्वचनाहं-

गर्ह्याहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि ॥ १५९ ॥

रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥

न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुंदरे सोमदैवते ॥ इति यांताः ॥ १६० ॥

निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ॥

गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविंगिताकृती ॥

पि वक्तव्यशब्दः । वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनाहे च वाच्यवदिति मेदिनी । अहीन-  
स्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठो दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः ।  
उभौ कल्यौ । कलास्तु साधुः कल्यः । उपस्यपि कल्यम् । “कल्यं प्रभाते क्लीवं  
स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-  
ऽपि स्यादिति मेदिनी” । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्यो अनपेतः अपगतो न  
भवति स चार्थः “अर्थ्यः संप्रार्थ्ये न्याय्यविज्ञयोरिति हैमः ।” चारु सुंदरं  
अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः “पावने च” पुण्यम् । “पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीवं सुकृ-  
तधर्मयोरिति विश्वः” ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्  
इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजते रजतेऽपि च । रम्ये  
प्रशस्तरूपे तु वाच्यवदिति विश्वः । अपिशब्दाद्वातयपि वदान्यः । न्याय्ये उचिते-  
ऽपिशब्दादवलम्बे च । “न्याय्यावलम्बयोर्मध्यमंतरे चाधमे त्रिव्रिति रभसः ।”  
सोमदैवते यथा । सोमश्चंद्रो देवतमस्य सौम्यं हविः । “सौम्यो ज्ञे ना त्रिष्वनुये  
मनोज्ञे सोमदैवत इति मेदिनी” ॥ १६० ॥ सर्वज्ञमिषजौ वैद्यौ कुल्या कुलवधूः  
सरित् । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ १ ॥ क्रियाचारातिक्रमेऽपि  
जलाधारेऽपि चाशयः ॥ दैत्याचार्येऽपि धिष्यो ना कपायः सुरभात्रपि ॥ २ ॥  
चंद्रोदये वितानेऽपि स्यादाज्ञायोऽन्वये श्रुतौ ॥ इदं सार्धं श्लोकद्वयं कुत्रचित्पुस्तके  
मूलेऽपि दृश्यते ॥ इति यांताः ॥ अथ रांतानाह । निवहो वृंदः । अवसरः प्रस्तावः  
उभौ वारो । वारः स्तर्यादिदिवसे वारो अवसरवृंदयोरिति । प्रस्तरौ धर्ममुट्टिर्धर्मशय्या  
वा । अध्वरः क्रतुरुभौ संस्तरौ । आशशब्दाद्देशात्वाध्यापकश्च गुरुः ॥ १६१ ॥  
भेदो विशेषो यथा । पलांडुभेदा गुंजनादयः । सादृश्यं यथा । नर्कटव्यकारं



किंशारु सस्यशूकेषु मरु धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥

ध्वांतरिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ॥ १६३ ॥

प्रदरा भंगनारीरुक्वाणा अस्त्राः कचा अपि ॥

अजातशृंगो गौः काले ऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ॥ १६४ ॥

स्वर्णे ऽपि राः परिकरः पर्येकपरिवारयोः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥ १६५ ॥

कर्बुरे ऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

करोति । इंगितं चेष्टितम् । किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कंकपक्षिणीति मेदिनी । स-  
स्यस्थाने धान्य इति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः सो ऽपि  
मरुस्यलीसंबंधान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते । स्त्रियाः स्तनः  
कुचः । अब्दो मेघः । उभौ पयोधरौ “पयोधरः कोशकारे नालिकेरे स्तने ऽपि च” ।  
कशेरुमेघयोः पुंसीति मेदिनी । “अरिः शत्रुः । दानवो दजमेनुदः । “वृत्रो मेघे  
रिषौ ध्वांते दानवे वासवे गिराविति हैमः ।” राज्ञा ब्राह्मभागो बलिः । अंशू  
रश्मिः ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां रोगभेदः । प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारशरभंगयो-  
रिति । कचाः केशाः । अपिशब्दात्कोणे ऽप्यस्त्रः । न जाते शृंगे यस्य स एवं-  
भूतो गौः । काले द्रुमशूत्यानसमये ऽपि यो ना पुरुषो ऽश्मश्रुः द्रुमश्रुरहितस्तावु-  
भावपि तूवरौ । “काल इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूवरौ ऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृंगा-  
रक्ते ऽपि च । पुरुषे व्यंजनत्यक्ते स्यात्कषायरसे ऽपि चेति मेदिनी” ॥ १६४ ॥  
अपिशब्दाद्विचित्रमात्रे रा इत्येकाक्षरम् । “भवेत्परिकरो व्रति पर्येकपरिवारयोः ।  
प्रगाढगान्त्रिकावधे विवेकारभयोरपीति विश्वः । यत्नारंभौ परिकराविति त्रिकांड-  
शेषः ।” तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजते ऽत्युच्चस्वरे-  
ऽप्यन्यत्रदीरितमिति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः  
स्याच्छबले वाच्यलिंगः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्युद्धम् । संवित्  
क्रियाकारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । “संगरो युधि चापदि ।  
क्रियाकारे विषे चांगीकारे क्लीवं शमीफल इति मेदिनी ।” गुप्त्रवादे रह-

वेदभेदे गुप्तवादे मंत्रो मित्रो रवावपि ॥ १६६ ॥  
 मखेषु यूपखंडे ऽपि स्वस्त्युह्ये ऽप्यवस्करः ॥  
 आडंबरस्तूर्यरवे गजेंद्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥  
 अभिहारो ऽभियोगे च चौर्ये सन्नहने ऽपि च ॥  
 स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥  
 विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥  
 द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनंतरे ॥ १६९ ॥  
 विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिंगले त्रिषु ॥  
 सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

सिकर्तव्यावधारणे मंत्रः । “मंत्रो देवादिसाधने । वेदांशे गुप्तवादे चेति हैमः ।”  
 अपिशब्दात्सख्यौ मित्रं क्लीवम् । मित्रं सुहृदि न द्वयोरित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥  
 “यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखंडम् ॥” अपिशब्दाद्भोलौ च स्वरः । स्वर-  
 र्वज्जध्वनौ वाणे यूपखंडे ऽपि च स्वरः । गुह्ये उपस्थे । अपिशब्दाद्भूये ऽप्यवस्करः ।  
 तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । आडंबरः समारंभे गजगर्जिततूर्ययोरिति कोशांतरम् ॥ १६७ ॥  
 अभियोगो ऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्नहनं कवचादिग्रहणम् । एते-  
 ष्वभिहारः । जंगमे जंगमविशेषे परिजन इति यावत् । खड्गकोशे असिपिधायके  
 चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे परीवारः ॥ १६८ ॥ विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिपरि-  
 माणं तु । पंचाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं  
 च विष्टरः । आद्यशब्दात् कृष्णाजिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे  
 द्वारपाले प्रतीहारः । अनंतरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । स तु पुंन्यक्तावपि  
 स्त्रियाम् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । गौरादित्वात् ऊप् । अपिशब्दान् द्वाःस्थितायां  
 च योषितीति मेदिनी । अयमिन्नंत इति न भ्रमितव्यम् । रांतेषु तस्य पाठयो-  
 गात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशालनकुले विष्णौ च  
 बभ्रुः पुंसि । पिंगले त्रिषु । “बभ्रुः पिंगाऽग्निशूलिषु । मुनौ विशाले नकुले  
 विष्णाविति हैमः ॥” स्थिरांशो वृक्षादेः कठोरभागः । तत्र यथा । शिशपासारः ।  
 न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे । “सारो बले स्थिरांशे च मज्जिन पुंसि जले धने ।  
 न्याय्ये क्लीवं त्रिषु वर इति मेदिनी” ॥ १७० ॥ “श्रूतकारे पगे च ।”

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥

महारण्ये दुर्गपथे कांतारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥

मत्सरो ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥

देवाद्यूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥

वंशांकुरे करीरो ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो ऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥

यमानिलेन्द्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥

शर्करा कर्पराशे अपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीवम् । दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि । “कांतारो ऽस्त्री  
महारण्ये त्रिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेद इति मेदिनी” ॥ १७१ ॥  
अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च  
मत्सरो ऽभिधेयलिंगकः । देवादेवसकाशाद्यूते ऽभीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु ।  
मनाक्प्रिये ईपदिष्टे क्लीवम् । “वरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीप्सिते ॥ पिङ्गे  
पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुंकुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्कल-  
त्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिनी” ॥ १७२ ॥  
वंशस्य वेणोरंकुरे करीरः पुन्नपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे  
प्रतिसरो ना पुंलिंगः । हस्तसूत्रे मंगलार्थं मंत्रैरभिमंत्रितं सूत्रं यत्करे वद्धयते तत्र ।  
“भवेत्प्रतिसरो मंत्रभेदे मात्ये च कंकणे । त्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु  
मंडले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिंगक इति मेदिनी” ॥ १७३ ॥  
यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे  
त्रिलिंगः । अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः । शुकः पक्षिभेदः । अहिः  
सर्पः । “लोकांतरहरिर्द्वयोश्च हरिः” ॥ १७४ ॥ कर्परांशे सिकतासु । अपि-  
शब्दात्खंडविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । “शर्करा खंडविकृतावुपलाकर्परांशयोः ।  
शर्करान्वितदेशे अपि रुभेदे शकले अपि चेति मेदिनी ।” याप्यते जनेन यापनं  
तस्मिन् । यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सव इति विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु

इरा भूवाक्सुराऽप्सु स्यात्तंद्री निद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥  
 धात्री स्यादुपमाता अपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥  
 क्षुद्रा व्यंगा नटी वेश्या सरघा कंटकारिका ॥ १७६ ॥  
 त्रिषु क्रूरे ऽधमे ऽल्पे ऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥  
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्ये ऽवधारणे ॥ १७७ ॥  
 आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥  
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥  
 निदेशग्रंथयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

इराशब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । अमादिना सर्वेन्द्रियापटुत्वं प्र  
 “तंद्रेति टावंतो अपि” ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु धात्रीशब्दः । उपमात  
 प्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः । अपिना जनन्यपि धात्री ।  
 दिषु क्षुद्रा । व्यंगा हीनांगी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कंट  
 वृहती । “क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यंगावृहतीसरघास्तु च । चांगेरिकायां ।  
 मक्षिकामात्रवेश्ययोरिति हैमः” ॥ १७६ ॥ क्रूराद्रित्रये क्षुद्रं त्रिषु । “क्षुद्रे  
 कृपणे निकृष्टे ऽल्पनृशंसयोरिति हैमः” ॥ परिच्छदाद्रित्रये मात्रा स्त्रियाम् । का  
 दिद्वये क्लीबम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । प  
 यथा । किं हस्तिमात्रं ऽक्रुशः । कात्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंस्यात् । अवधार  
 पयोमात्रं भुङ्क्ते । धने कर्णभूपायां वर्णावयवे च मात्रा । “मात्रं त्ववधृतौ  
 कात्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षराऽवयवे द्रव्ये माने ऽल्पे कर्णभूपाये । का  
 चेति हैमः” ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णलेखनम् । “  
 तिलके ऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुर इति हैमः ।” श्रोणिः कटिः । “दुर्गस्याने  
 दीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति रभसः ।” योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः ।  
 तु भाजने योग्ये पात्रं तीरह्यांतरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमंत्रिणि चैष्यत  
 विश्वः । पर्णे च पत्रम् । पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोरिति विश्वः” ॥ १७८ ॥  
 निदेश आज्ञा । ग्रंथो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृत्तनृत्तम् ।  
 वस्त्रभेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मंजरी । “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे

कांतारो श्री  
 ॥ १७१ ॥  
 ने कृपणे च  
 । अष्टे त्रिषु ।  
 क्षिते ॥ पिद्वे  
 च स्यात्कल-  
 ॥ १७२ ॥  
 सेनापथाज्ञो  
 द्रव्ये तत्र ।  
 से न ली तु  
 ॥ १७३ ॥  
 कपिलवर्णं  
 रः । अहिः  
 इ । अपि-  
 रंशयोः ।  
 न यानं  
 चतुर्षु

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नास्ति च ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वने ऽपि च ॥ १८० ॥

अजिरं विषये काये ऽप्यंवरं व्योम्नि वाससि ॥

चक्रं राष्ट्रे ऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥

स्वर्णे ऽपि भूरिचंद्रौ द्वौ द्वारमात्रे ऽपि गोपुरम् ॥

गुहादंभौ गह्वरे द्वे रहोंऽतिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

दुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवदिति मेदिनी । ” पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोरिति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । इदं शरीरं कैतिय क्षेत्रमित्यभिधीयते इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम्” ॥ १७९ ॥ क्रोडः सूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । पोत्रं वल्ले मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य चेति विश्वः । चकाराद्गोत्रं शैले कुले ऽपि च । “गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मस्त्विति मेदिनी । ” आच्छादनं वल्लम् । सदा-दानं नित्यत्यागः । “अपिशब्दाद्वने कैतवे च सत्रशब्दः ” ॥ १८० ॥ विषये रूपादौ अपिना चत्वरि अजिरम् । “अजिरं द्दुरे काये विषये प्रांगणे-ऽनिल इति हैमः । ” व्योम्याकाशे । वाससि वल्ले । “अंवरं वाससि व्योम्नि कार्ष्णिसे च सुगंधक इति विश्वः । ” अपिशब्दात्सैन्यरथांगयोश्चक्रम् । “चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथांगयोः । जलावर्ते दंभ इति हैमः । ” अपिशब्दाद्गणत्रयणोरप्यक्षरम् । “अक्षरं स्यादपवर्गे परमत्रयवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरंवरे मूलकारण इति हैमः । ” द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते इति भगवद्गीतायामक्षरवाच्यः कश्चित् कूटस्थः पुमान् प्रतीयते । चकाराद्गुग्धे क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चंद्रशब्दश्चैतौ द्वौ रांतौ स्वर्णे ऽपि वर्तते । तत्र स्वर्णे भूरि रूपभेदात् क्षीवम् । “अपिशब्दात् । भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी । ” कर्पूरादौ च चंद्रः । “चंद्रः कर्पूरकांपिल्लसु-धांशस्वर्णवारिष्विति मेदिनी । ” न केवलं पूर्व्वरे किं तु द्वारमात्रे ऽपि गोपुरम् । गोपुरं द्वारि पूर्व्वारि कवर्तामुस्तके ऽपि चेति मेदिनी । गह्वरस्तु गुहादंभनिकुं-

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥

मंदिरं चाथ राष्ट्रे ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

दरो ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रो ऽस्त्री हीरके पवौ ॥

तंत्रं प्रधाने सिद्धांते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥

औशीरश्चामरे दंडे ऽप्यौशीरं शयनासने ॥

पुष्करं करिहस्ताये वाद्यभांडमुखे जले ॥

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

जगहनेष्वपीति विश्वः । ” रहो विजनम् । अंतिकं समीपम् । द्वे उपहरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्तात् । यथा । अग्रगामी । अधिकं यथा । साग्रं शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । “ अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलंबने समूहे च प्रांते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनी । ” पुरं मंदिरे चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते । गृहोपरिगृहं पुरमिति धरणिः । पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोरिति हैमः । मंदिरं नगरे क्लीवमिति मेदिनी । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । “ स च पुत्रपुंसकः ” ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गर्भे । हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतंत्रः । सिद्धांते यथा । तांत्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तंत्रशब्दः । “ तंत्रं कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते चौषधोत्तमे । प्रधाने तंतुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुतिशाखांतरे हेतायुभयार्थप्रयोजने । इति कर्तव्यतायां चेति मेदिनी ” ॥ १८४ ॥ चामर इति दंडविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदितयोरौशीरसंज्ञेति स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यत् । गजशुंडाग्रादिष्वट्टु पुष्करम् । वाद्यभांडं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुडाख्यौषधिविशेषे च । “ पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधांतरे ॥ तृत्यास्ये अतिफले कांटे शुंडाग्रे खे जले ऽवुज इति हैमः ” ॥ १८५ ॥ अवकाशादिषु त्रयोदशसु अंतरशब्दः । अवकाशे यथा । अंतरे हिमन् । अवधौ यथा । नान्तांतरे देवन् । परिधाने

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्ये ऽतरात्मनि च ।  
 मुस्ते ऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ॥  
 शार्वरं त्वंधतमसे घातुके भेद्यलिंगकम् ॥ १८७  
 गौरो ऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥  
 जठरः कठिने ऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥  
 अनाकुले ऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले

यथा । अंतरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अंतर्धौ यथा । पर्व  
 भेदे यथा । यदंतरं सर्पपशैलराजयोः । तादर्थ्ये यथा । त्वदंतरे  
 छिद्रे यथा । परांतरे प्रहर्तव्यम् । आत्मीये यथा । अयमत्यंतरे  
 यथा अंतरेण पुरुषकारमिति । वहिर्यथा । अंतरे चंडालगृहाः ।  
 अवसरे यथा । अंतरंगः सेवकः । मध्ये यथा । आवयोरंतरे  
 अंतरात्मनि यथा । दृष्टौ ऽतरे ज्योतीरूपः । चकारात्सादृश्ये  
 चकारौ ऽतरतमः ॥ १८६ ॥ पिठरशब्दः मुस्ते मुस्तके । आ  
 पिठरः स्थाल्यां ना क्लीबं मुस्तमंथानदंडयोरिति मेदिनी । राजकशे  
 “नागरमोथा इति ख्यातम् । ” नागरं मुस्तके शृङ्गचां विदग्धं  
 मेदिनी । अंधतमसे गाढांधकारे । घातुके हिंसे शार्वरशब्दः  
 नृलिंगकमित्यपि पाठः । घातुकश्चासाविभक्त्य तत्र पुल्लिङ्गमित्यर्थः  
 “गौरः पीते ऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चंद्रे  
 केसर इति मेदिनी । ” भल्लातकफले ऽप्यरुष्करः । अरुष्करो  
 भल्लातके पुमानिति मेदिनी । व्रणकार्ये ऽप्यरुष्कर इत्यपि पाठः । ”  
 “जठरः कुक्षिवृद्धयोरिति हैमः । ” अधस्तादनूर्ध्वे ओष्ठे ऽ  
 च” अधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्ये । अपिशब्दादेकताने  
 द्विधा व्यापृते । आकुले ज्ञेकार्थेन्यस्तच्चित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये  
 यथा । इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः ।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥

स्वादुप्रियो तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥

उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥

मंदस्वच्छंदयोः स्वैरः शुभ्रमुद्गीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥

इति रांताः ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥

द्रुमप्रभेदमातंगकांडपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥

कृतांतानेहसोः कालश्चतुर्थे ऽपि युगे कलिः ॥

स्यात्कुरंगे ऽपि कमलः प्रावारे ऽपि च कंबलः ॥ १९३ ॥

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यंगजे स्त्रियाम् ॥

मानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥

रादयस्त्रयः पराः । अनात्मा आत्मनो ऽन्यः । “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीवं तु

कंबल इति मेदिनी ।” रसे च मधुरः । क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवदिति

श्वेत्तः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रिषु । उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवदिति

शोशांतरात् । नीचः पामरः । स्वच्छंदः स्वाधीनः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । “शुभ्रं

यादभ्रके क्लीवमुद्गीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी” ॥ १९१ ॥ इति रांताः ॥ अथ लां-

नाह । चूडा शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः ।

य इति मौलेः पुंस्त्वसूचनायोक्तम् । “मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंस-

म् । ना ऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमाविति तु मेदिनी ।” पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्पर-

णौ मतंगजे । अस्थिखंडे च तालस्य कांडपादप्रभेदयोरिति मेदिनी । मातंगो

जः । कांडो बाणः ॥ १९२ ॥ अनेहाः समयः । “कालो मृत्यो महाकाले

मये यमकृष्णयोरिति मेदिनी ।” कलहे ऽपि कलिः । “कलिः स्त्री कलिकायां

शूराजिकलहे युग इति मेदिनी । अपिशब्दात्कमलं सलिले तान्ने जलं जे व्योम्नि

रजे ।” प्रात्रियत इति प्रावारः । साक्षायां नागराणि ऽपि कुमावपि च

बलः ॥ १९३ ॥ करो राजदेयभागः । उपहार उपचारः । तत्र बलिः पुंसि ।

दैत्यप्रभेदे च बलिः । प्राण्यंगजे त्वक्संकोचे बलिः स्त्रियाम् । न्योन्यादिके



स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९४ ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥

भेद्यलिंगः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥

मलो ऽस्त्री पापविट्टिद्वान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥

शंकावपि द्वयोः कीलः पालिः रुयश्चकपंक्तिषु ॥ १९६ ॥

कला शिल्पे कालभेदे ऽप्याली सख्यावली अपि ॥

अब्ध्यंबुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥

बलम् । “बलं गंधरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोरिति मेदिनी ।” काले हला-  
युधे च बलो ना पुमान् । “बलिस्तु बलिनि काके दैत्यभेदे हलायुध इति हैमः”  
॥ १९४ ॥ वात्यायां वातसमूहे । वातविकारासहे प्राणिनि वातूलस्त्रिषु । “वातूलो  
वातुलो ऽपि स्यादिति द्विरूपकोशाद्भ्रस्वमध्यो ऽपि ।” शठे व्यालो वाच्यलिंगः ।  
दुष्टगजे सिंहे ऽपि च व्यालः ॥ १९५ ॥ विट् विष्टा । किङ् स्वेदादिजन्यं  
मलम् । “कुपणे च विशेष्यलिंगम् । शूलो ऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगे-  
ष्विति मेदिनी ।” शंकौ लोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः ।  
स्त्रियां तु कीला । “कीलो ऽग्नितेजसि । कफोणिस्तंभयोः शंकाविति तु हैमः ।”  
पालिः स्त्रीलिंगा । अतः पाली च । अभिर्धारा कोणो वा । अंक उत्संगः चिह्नं  
वा । पंक्तिः श्रेणिः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोरित्यजयः ।  
सश्मश्रुयुवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि चेति त्रिकांडशेषः । पालिः कर्णलताये  
ऽथौ पंक्तावंकप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोरिति मेदिनी”  
॥ १९६ ॥ शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले कला ।  
“अपिना कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चंद्रस्य  
कलनाकालमानयोरिति मेदिनी ।” सख्यां पंक्तौ चालिः । आलिर्विशदाशये । त्रिषु  
स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पंक्तौ च कीर्तितेति मेदिनी । अब्ध्यंबुविकृतौ चंद्रोदयादिना  
जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । “वेला काले च जलधेस्तीरनीरवि-  
कारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे सीम्नि वाचि बुधंस्त्रियाम् । भोजने ऽपीश्वराणां स्यादिति  
विश्वप्रकाशः” ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाः ताराः । बहुत्वाद्बहुत्वम् । गावो धेनवो

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलो ऽग्नौ शितौ त्रिषु ॥

लीलाविलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १९८ ॥

शोणितं ऽभसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥

जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥ १९९ ॥

शीलं स्वभावे सदृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ॥

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०० ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चाभिषे पलम् ॥

बहुलाख्याः । अग्नौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । “बहुला नीलि-  
कायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् ।  
पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोरिति मेदिनी ।” विलासे क्रियायां च  
लीला । “लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृंगारभावप्रभवक्रियास्विति विश्वप्रकाशः ।”  
शर्कराः सिकताः खंडविकृतिर्वा । अश्मनि पुंसि । उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां  
स्मृतोपला ॥ १९८ ॥ शोणिते रक्ते अंभसि जले च कीलालं नाम । आद्ये  
शिफायां वृक्षजटायां भे नक्षत्रविशेषे मूलम् । आद्ये यथा । मूलप्रकृतिः “मूलं  
पार्थाव्ययोरुडौ । विकुंजशिफयोः स्त्रीये शिलायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठायामिति  
हैमः ।” अर्थयोरिति पाठे मूलं धनम् । समूहे जालं यथा जनजालम् । आ-  
नायः शणसूत्रादिकृतो रज्जुसंघः । गवाक्षो वातायनम् । क्षारको ऽस्फुटक-  
लिका । एतेषु जालम् । “दंभे ऽपि जालम्” ॥ १९९ ॥ स्वभावे प्रकृतौ  
सदृत्ते सच्चरिते शीलम् । सस्ये “वृक्षादीनां फलं सस्यम्”-इत्युक्ते हेतुकृते हेतुना  
साधिते । यथा यागस्य फलं स्वर्गः । वाणाग्रे ऽपि फलम् । “फलं हेतुकृते जातीफले  
फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शब्दाग्रे व्युष्टिलाभयोरिति हैमः ।” छदिश्च  
नेत्ररुक् च छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिषि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते पटलं पटलेति  
च । “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दृष्ट्योगतिलके क्लीबं वृद्धे पुनर्न नेति  
मेदिनी” ॥ २०० ॥ अधो यथा । रसातलम् । स्वरूपे यथा । वसस्तलम् ।  
तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति । “तलं स्वरूपे जूध्वे ऽस्त्री क्लीबं ज्या-  
पातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च स्तरौ नंत्रीपाते  
सव्येन पाणिनेति मेदिनी ।” पलमुन्मानमांसयोरिति रुद्रः । और्वानले गारुडयोः ।

और्वानले ऽपि पातालं चैलं वस्त्रे ऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥  
 कुकूलं शंकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥  
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिंगं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥  
 पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥  
 प्रवालमंकुरे ऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडे ऽपि च ॥ २०३ ॥  
 करालो दंतुरे तुंगे चारौ दक्षे च पेशलः ॥  
 मूर्खे ऽर्भके ऽपि बालः स्याल्लोलश्वलसतृणयोः ॥ २०४ ॥  
 इति लांताः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ॥  
 मंत्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०५ ॥  
 अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ॥

“विवरे पातालम् ।” पातालं नागलोके स्याद्विवरे वाडवानले । वस्त्रे चैलं क्लीबं  
 अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । “चैलमित्यपि पाठः” ॥ २०१ ॥ शंकुभिः कीर्णे  
 कीर्णैर्व्याप्ति श्वभ्रे गते कुकूलम् । तुषानौ कुकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं  
 मूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिंगे  
 केवली । “केवलः कुहने पुमानिति मेदिनी” ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् ।  
 शिक्षिते कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । प्रवालो ऽस्त्री किसलयं वीणादंडे  
 च त्रिद्रुम इति मेदिनी । स्थूलं पीवरे ऽपि त्रिषु । “स्थूलं कूटे ऽथ निष्प्रज्ञे पीवरे  
 चान्यलिंगक इति मेदिनी” ॥ २०३ ॥ दंतुरे उन्नतदंतयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः ।  
 तुंगे उन्नते । “करालो दंतुरे तुंगे भीषणे त्राभिधेयवत् । स सर्जरसतैले ना क्लीबं  
 कृष्णकुटेरक इति मेदिनी ।” चारुदक्षयोः पेशलः । “बालोऽज्ञे श्वभ्रपुच्छयोः । शिशौ  
 ह्रीवैरकचयोरिति हैमः ।” सतृणः साकांक्षः ॥ २०४ ॥ इति लांताः ॥ अथ वां-  
 तानाह । वनं काननम् । अरण्यवह्निः वनाग्निः । तत्र वांतौ दवदावौ । भवः क्षेमे च  
 संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनी । मंत्री प्रधानम् । सहायः सखा एतयोरर्थे  
 सचिवशब्दः । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः एते धवाः । “धवो धूर्ते नरे  
 पतौ । द्रुभेद इति हैमः” ॥ २०५ ॥ “अविर्नाथे रवौ मेघे शैले मूपिककंबल  
 इति मेदिनी ।” आज्ञादयस्त्रयो हवसंज्ञाः । आह्वानं इति । अध्वरो यज्ञः ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥

अविश्वासे ऽपह्नवे ऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०७ ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मत्तः ॥ २०९ ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीवं तु निश्चिते शाश्वते त्रिपु ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धने ॥ २१० ॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । घटभावः पटभावः । आत्मनि यथा । स्वभावं भावयेद्योगी । “क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजंतुषु । रत्यादौ च भावः । केचित् सत्तास्थाने स्वत्त्वमिति पठन्ति” ॥ २०६ ॥ उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ प्रसवः । “अपत्ये च प्रसवः ।” अपह्नवे अपलापे । निकृतौ शाटये ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्गतिः अमर्षः कोपः । इच्छायाः प्रसरो वेगः । महः क्षण आनंदावसर इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । “भावसूचने चानुभावः” ॥ २०८ ॥ आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् । “यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्महेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गंगाप्रभवो हिमवान् । गंगाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः ।” प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य ज्ञादिमस्थान इति मेदिनी । शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्वधाख्ये पारशवः । पारशवः पुमानित्यपि पाठांतरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंस्ति । निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीवम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिपु । यथा जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति । “ध्रुवः शंको हरे विष्णो वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंस्ति क्लीवं निश्चिततर्कयोरिति मेदिनी ।” तगोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंस्ति । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । “स्वं त्रिलिंगम् । धने स्वः पुत्रपुंसके” ॥ २१० ॥ त्रीकट्यां यो वलस्य बंधस्तत्र । परिपणे ‘राजपुत्रादेवपणे ।

स्त्रीकटीवस्त्रबंधे ऽपि नीवी परिपणे ऽपि च ॥

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जंतुषु ॥

क्लीवं नपुंसकं पंडे वाच्यलिंगमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वांताः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥

द्वौ राशी पुंजमेषादौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥

कृतांतो पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

अपिना ” वणिजां मूलधने नीवी । “नीवी स्त्रीकटिवस्त्रबंधने । मूलद्रव्ये परिपण इति हैमः ।” फेरवः सृगालः । “शिवा ज्ञाटामलोमयोः । फेरौ शम्यां पथ्या-  
धात्र्योरिति हैमचंद्रः ।” युग्मे द्वये । “द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोरिति विश्वः ” ॥ २११ ॥ द्रव्ये वस्तुनि । अष्टषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । यथा सत्त्ववान् । जंतुषु सत्त्वमास्त्रियाम् । “सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जंतुष्विति हैमचंद्रः । पंडे तृतीयप्रकृतौ क्लीवमिति वकारांतं नाम नपुंसकं नपुंसकलिंगे ।” अविक्रमे ऽलसे क्लीवो “वाच्यलिंगः ।” वययोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठः । “अस्त्री नपुंसके क्लीवं वाच्यलिंगमविक्रम इति रुद्रः । क्लीवो ऽपौरुषपंडयोरिति हैमः । क्लीवं स्यात्पंडके न स्त्री वाच्यलिंगस्त्वविक्रम इति मेदिनी” ॥ २१२ ॥ इति वांताः ॥ अथ शांतानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । “विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिरिति विश्वः ।” चरो गूढपुरुषः । अभिमरो युद्धतत्र स्पशौ ज्दंतः । आद्यशब्दाद्वृषभादिरपि राशिः । मस्करौ वेणुः । “वंशः संवे ऽन्वये वेणौ पृष्ठाद्यवयवे ऽपि चेति हैमः ” ॥ २१३ ॥ रहो विजनः । “विकाश इत्यापि । विकाशो रहसि व्यक्त इति हैमः ।” भृतिर्वेतनम् । “भोग उपभोगः । मूर्द्धने च निर्वेशः ।” कृतांतो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृषीवलः । “कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे नेति मेदिनी” ॥ २१४ ॥ पदे व्याजे । अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्त-

पदे लक्ष्ये निमित्ते ऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥

दशा ऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

प्रकाशो ऽतिप्रसिद्धे ऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ॥

कौशो ऽस्त्री कुङ्कुले खड्गपिधाने ऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥

इति शांताः ॥ मुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥

काकमत्स्यात्वगौ ध्वाक्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥

व्याजयोरपीति विश्वः । कुशो रामसुते दर्भे । “ योक्त्रे द्वीपे च ” पुंसि । जले  
 क्लीबम् । अनेकविधबाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वृत्ताति ऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे ।  
 दशा वर्ताववस्थायां वृत्ताति स्युर्दशा अपि । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा  
 आशा चकाराद्दिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । “ वशा बंध्यासुता-  
 योषास्त्रीगवीकरिणीषु चेति मेदिनी । ” ज्ञाने बुद्धौ । दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ  
 च त्रिषु वीक्षक इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः ।  
 “ कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकांपित्ययोर-  
 पीति विश्वः ” ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातपे ऽपि प्रकाशः । प्रकाशो ऽतिप्रसिद्धे  
 स्यात्प्रहासातपयोः स्फुट इति विश्वः । कुङ्कुले मुकुले । खड्गस्य पिधाने आच्छा-  
 दने । अर्थौघे धनसमूहे । दिव्ये ज्ञापथभेदे कौशः कोपश्च । “ नाशः क्षये तिरोधाने  
 जीवितेशः प्रिये यमे । नृशंसखड्गौ निखिंशावंशुः तूर्याशवः कराः ॥ १ ॥ आत्मा-  
 ख्यशालिशीघ्रार्थे पाशो बंधनशस्त्रयोरिति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकांतरे क्षेपकं दृश्यते ”  
 ॥ २१७ ॥ इति शांताः ॥ अथ पांतानाह ॥ मुरमत्स्यावुभौ अनिमिषौ स्तः । आत्मा  
 क्षेत्रज्ञः । “ पुरुषश्चात्मनि नरे पुत्रागे चेति हेमचंद्रः । ” मत्स्यमन्त्रि खदति म-  
 त्स्यात् यो वकादिः खगः स च ध्वाक्षः । “ ध्वाक्षस्तु काकवकयोस्तर्कुटे भिक्षुके गृह-  
 इति विश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयंत्रं तर्कुटम् । ” वीरुलता । “ कक्षौ  
 वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कतृणे वन इति हेमः ” ॥ २१८ ॥ प्रग्रहे ज्वादि-  
 रज्जौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रैषः प्रेषणपीडयोरिति । “ प्रैषः स्यान्प्रे-

पक्षः सहाये ऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥

द्यूते ऽक्षे शारिफलके ऽप्याकर्षो ऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥

ना द्यूतांगे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥

कर्षूर्वाता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२१ ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमस्तु च ॥

उपादाने ऽप्यामिषं स्यादपराधे ऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

पणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपीति विश्वः । ” अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः । “ पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृद्धे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरग्निं पतत्रे च वाजिकुंजरपार्श्वयोरिति मेदिनी । ” वल्लकृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्टः । किरीटं मुकुटम् । “ उष्णीषं लक्षणांतरे । शिरोवेष्टे किरीटे स्यादिति हैमः ” ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्रलो वृषणः । मूषिके उंदुरे सुकृते धर्मे । “ वृषो गव्याखुधर्मयोः ॥ पुंराशिभेदयोः शृंग्यां वासके शुक्रले ऽपि च । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्ये चेति हैमः । ” द्यूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकं पीठिका । “ ना ऽऽकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशे शारिफले चैव कोदंडाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । ” इन्द्रिये ऽक्षं क्लीबम् । “ अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृष्टिके इति हैमः । अक्षो ज्ञातार्थ-शकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमानिति मेदिनी । ” द्यूतांगादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूतांगे पाशके । कर्षे मान-भेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे विभीतके । वार्ता जीविका । करीषाग्निः शुष्कगोमयानलः । करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् । कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् । “ पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधे-यवदिति मेदिनी । ” चकाराद्भरले ऽपि विषम् । उपादाने उत्कोचे ऽप्यामिषम् । “ आमिषं पुन्नपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पलले ऽपि चेति मेदिनी । ” पापे ऽपि किल्मिषं “ रोगे ऽपि च ” ॥ २२२ ॥ वृद्धौ मेघवर्षणे । लोकं धत्ते

स्याद्दृष्टौ लोकधातुंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विट् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ॥

प्रत्यक्षे ऽधिकृते ऽध्यक्षो रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ॥ २२४ ॥

इति पांताः ॥ रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारंगाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

लोकधातुर्जैबुद्धीपस्तस्यांशे भारतादिखंडे । वत्सरे ऽच्चे वर्षशब्दः स्यात् । नृत्ये  
क्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षासंज्ञम् । “ प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तमिति हैमादीनां  
नृत्यं चेति पृथगपि । ” अर्थना याज्ञा । भृतिर्वेतनम् । “ भिक्षितवस्तुनि  
भिक्षा ” ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कांतौ । वाचि रुचौ त्विट् स्त्रीति रभसः ।  
वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कात्स्न्ये साकल्ये । निकृष्ट-  
ऽधमे । परशुरामो ऽपि न्यक्षः । न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयो-  
कोशांतरात् । “ नियतानि अक्षाणि हृषीकाणि यस्मिन् न्यक्षः । ” प्रत्यक्षे सा-  
त्त्वमिते अधिकृते नियुक्ते ऽध्यक्षः । “ अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः । ” अप्रेम्णि स्ने-  
भावे । अचिक्रणे अमसृणे ॥ २२४ ॥ इति पांताः ॥ अथ सांतानाह ॥ श्वेतच्छदौ वि-  
भेदः । “ हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनूपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगि-  
मन्त्रभेदे शरीरमरुदंतर इति मेदिनी । ” तर्णको गोवत्सः । “ वत्सः पुत्रादिवर्षयो-  
तर्णके नोरसि क्लीवमिति मेदिनी । ” सारंगाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः  
“ दिवौकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातक इति द्विरूपकोशः ” ॥ २२५ ॥ शृं-  
गरादौ शृंगारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाहम्लादौ । र-  
द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको युवा । “ रसो गंधरसे जले । शृंगारादौ वि-  
वीर्ये तिक्तादौ ब्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमानिति मेदिनी ।  
उत्तंसश्चावतंसश्चेति सांतद्वयं कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे शेखरे निर्लोभपूरे च वर्ण-  
॥ २२६ ॥ देवभेदे यथा । अष्टौ वत्सवः । धनरत्नयोर्वहु स्त्रीवन् । “ वत्सवो वत्स-  
वः । ”



देवभेदे ऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ॥

विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥

लालसे प्रार्थनैत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥

प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥

ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥

पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥

तेजःपुरीषयोर्वचो महस्तूत्सवतेजसोः ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वांते गुणे तमः ॥ २३० ॥

भेदाभिभायोक्तवकराजसु । क्लीवं वृद्धचौषधे श्यालरैरत्नमधुरे त्रिष्विति मेदिनी । ”  
चकाराद्विरिंचो ऽपि वेधाः । “वेधा धातृञ्जविष्णुष्विति हैमः । ” हितस्याशंसा हिता-  
शंसा । अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा च तयोराशीरिति सातं नाम वर्तते । “तत्स्त्रियाम् । ”  
आशीरुगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलापयोरिति कोशांतरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना  
याज्ञा । औत्सुक्यमुच्युक्तता । उभे लालसे । “तृष्णातिरेके च लालसा । लालसौ-  
त्सुक्यतृष्णातिरेकयाज्ञासु च द्वयोरिति मेदिनी । ” चशब्दाद्वे ऽपि हिंसा आदिना  
वृत्तिनाशादिकर्म । अथा वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । “प्रसूरश्चाजनन्योश्च कंद-  
लीवीरुधोः स्त्रियामिति मेदिनी । ” रोदसी रोदस्यौ इति सांतद्विवचनांते स्या-  
तामेकयोक्त्या भूमिद्यावै द्वे अप्युच्यते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति । यदुक्तम् । रोदश्च रोद-  
सी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगे ऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी इति ।  
“रोदसीत्यव्ययमप्यास्ति । यदुक्तम् । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति  
चेति ” ॥ २२८ ॥ ज्वालायां भासि च दीप्तौ अर्चिः । भादिव्ये ज्योतिः । भं  
नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः । दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । “अग्नौ दिवाकरे च  
ज्योतिः पुंसि । ” आगः पापेऽपराधे च । “आगः स्यादेनोवदधे मंताविति हैमः । ”  
आदिना यौवनादि वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गूणम् “वचो नपुंसकं रूपे  
विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चंद्रस्य तनय इति मेदिनी । ” उत्सवे तेजसि च-  
महः । “गुणे गुणभेदे । ” स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च “रेणुपरागयोश्च रजः ।  
अदंतो ऽप्ययम् । रजो, ऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वित्यजयः । ” राह्वादि-  
त्रये च तमः । “पापे शोके च ” ॥ २३० ॥ पदे गायत्र्यादिवृत्ते । अभिलाषे

छंदः पद्ये ऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥

सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥

ओकः सञ्जाश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽबु च ॥

ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुके ऽप्यतस्त्रिषु ॥

विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंसे ऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः

वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुवाढयोः ॥ २३४ ॥

इति सांताः ॥ दले ऽपि बर्हं निर्वधोपरागाकादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । “छंदः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोरिति मेदिनी ।” कृच्छ्रं  
सांतपनादिव्रतम् । आदिना चांद्रायणादि । तपो लोकांतरे ऽपि च । “धर्मे च  
तपः ।” बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । “सहो बले ज्यो-  
तिषि च पुंसि हेमंतमार्गयोरिति कोशांतरम् ।” खमाकाशः । तत्र नभः क्लीबे ।  
श्रावणे पुंसि । “नभो व्योम्नि नभो घ्राणे विसतंतौ पतद्गहे । प्रावृषि श्रावणे इति  
हैमः” ॥ २३१ ॥ सन्नं गृहम् । “ओकः अदंतो ऽप्ययम् । ओक उचः क इति  
निपातनात् ।” आश्रय आश्रयमात्रम् । “ओकस्त्वाश्रयमात्रे स्यादिति हैमः ।  
ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । अवटंभे बले धातुतेजसीति हैमः ।” इन्द्रियनदीवेगयोः  
स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिवचतुष्के तेजः । “तेजस्त्विद्धेतसोर्वले । नवनीते  
प्रभावे ऽप्यविति हैमः ।” अतः परं सांतसमाप्तिपर्यन्ता वाच्यलिंगाः । विदन् जाता ।  
चकारादात्मज्ञो ऽपि विद्वान् । विद्वानात्माविदि प्राज्ञे पंडिते चाभिधेयवदिति विश्वः ।  
हिंसे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदे ऽपि बीभत्सः । “बीभत्सो विकृते क्रूरे रस्ते पार्थ  
ऽवृणात्मनीति हैमः” ॥ २३३ ॥ अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदयः साधीयः पर्यन्ताः  
सांता वृद्धादीनां वाढपर्यन्तानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च  
ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । ऊर्महान् वरः श्रेष्ठस्तयोरतिशयित-  
योर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं वाढं साधीयः । अतिशयनेऽर्थे  
इष्टजीयस्तुभ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सांताः ॥ अयं सांतानाह ॥ दले  
पत्रे अपिशब्दात्पिच्छे ऽपि बर्हम् । “बर्हं तर्णे परीवारे कलाप इति हैमः ।” निर्वधो-  
परागाकादयो ग्रहाः ।

द्वार्यापीडे काथरसे निर्व्यूहो नागदंतके ॥ २३५ ॥

तुलासूत्रे ऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहो ऽपि च ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥

दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥

व्यूहो वृंदे ऽप्यहिर्वृत्ते ऽप्यग्नीद्वर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥

परिच्छदे नृपाह्नेऽर्थे परिवर्हो ॥ इति हांताः ॥ अव्ययाः परे ॥

आडीपदर्थे ऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

दयो ग्रहाः । निर्वंध आग्रहविशेषः उपरागश्रृंगद्रार्कग्रहणम् । ग्रहो निग्रहनिर्वंधग्रहणेपु  
रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयोरिति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे  
शेखरे । काथरसे काथितद्रव्यरसे । नागदंतके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः  
॥ २३५ ॥ हस्ते यद्वृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ  
च प्रग्राहप्रग्रहौ । “प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बंधने । प्रग्रहः किरणे  
भुजे । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बंधे बंधामिति हैमः । ” परि-  
जनः परिवारः । आदानं स्वीकारः “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि ।  
शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थभास्कर इत्यजयः ” ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् ।  
चकारात्सन्निगृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामा-  
रोहः । यथा वरारोहा । अपि शब्दादवरोहे गजारोहे च । “आरोहो दैर्घ्य उ-  
च्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे इति हेमचंद्रः । ” अपिशब्दा-  
द्व्यूहः स्याद्वलविन्यासे । अहिर्वृत्तासुरे सर्पे “निर्माणतर्कयोश्च । ” वह्निचंद्रसूर्या-  
स्तमोपहाः । “जिने च तमोपहः ” ॥ २३७ ॥ नृपाह्नेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सितच्छ-  
त्रादौ । परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छद इति । “परिवर्हः परिवारः । ”  
परे ऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आडादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते । अव्ययलक्षणं तु । सदृशं  
त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ।  
तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् । इति हांताः ॥ आडित्यव्ययं ईपद-  
र्यादिचतुष्के । तस्य उकारो जुबंधः । ईपदर्थे यथा । आपिंगलः ईपत्पिंगल इत्यर्थः ।  
अभिव्याप्तौ यथा । आसत्यलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदंडः ।  
धातुयोगजे क्रियायोगजे ऽर्थे यथा । आहरति “आक्रामतीत्यादि ” ॥ २३८ ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये ऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिंदयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लंघने ऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्देहे ऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते तत्र । स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे । “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये अनुकंपायां समुच्चय इति मेदिनी ।” सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकृत्यसे । “आः स्मरणे ऽपाकारणे कोपसंतापयोरपीति कोशांतरम् ।” पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । कुपापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारण इति हैमः । “कु कुत्सायां निवारण इति विश्वः ।” अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्यानमात्रं निंदा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम् । निंदायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषंगिकत्वे ऽन्वाचयः । तत्र यथा भिक्षामट गां चानय । समाहारः समूहः तत्र यथा । संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । “च पादपूरणे पक्षांतरे हेतौ विनिश्चय इति त्रिकांडशेषः ।” आशीराशीर्वादः तत्र । यथा स्वस्ति ते भूयात् । क्षेमे निरुपद्रवे । यथा स्वस्ति गच्छ । “पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना स्वस्ति स्यान्मंगले पुण्ये ऽप्याशंसायामपि कचिदिति मेदिनी । प्रकर्षे अति यथा । अत्युत्तमो विष्णुः । “अति प्रकर्षे लंघने भृशे स्तुतावत्प्रतिक्षेपे ऽपीति हैमः ।” अतिचेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश्नवितर्कयोः स्वित् । प्रश्ने यथा । किं स्वित्कुशलमास्ति । वितर्को नानापक्षविमर्शः । तद्यथा वैश्वरत्यं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । “स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरण इति मेदिनी ।” मेदा-

सकृत्सहैकवारे चाप्याराहूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥

खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणे वत ॥

हंत हर्षे ऽनुकंपायां वाक्यारंभविषादयोः ॥ २४३ ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

वधारणयोस्तुशब्दो यथा । क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् । “तु पादपूरणे भेदे समुच्चये ऽवधारणे । पक्षांतरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रह इति मेदिनी ।” सहार्थे एकवारे च सकृत् । यथा सकृद्यांति । सकृदपि कुर्याद्भयाश्राद्धम् । दूरे “आरात्” यथा । आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे तु सखायं स्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमेऽप्येव च पश्चात् । यथा । “पश्चादस्तंगतो रविः । पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ।” अपिशब्दस्यार्थः समुच्चयस्तत्र विकल्पे चोतशब्दो यथा । उत भीम उत्तार्जुनः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः । “उत प्रश्रवितर्कयोः । समुच्चये विकल्पे चेति हैमः । अजयस्तु उतापी द्वौ च बाढार्थाविति ।” पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च शश्वत् । यथा शश्वद्विष्णुं स्मरेत् । शिष्यैः शश्वद्गतो गुरुः । “शश्वत्स्यादात्मप्रभे च मंगले । पुराकल्पे सदार्थे च पुनरर्थे च दृश्यत इति मेदिनी । अजयस्तु शश्वत्सहसदार्थयोरित्याह । शश्वत्सह पुनर्नित्य इति हैमश्च ।” प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् । यथा । साक्षात् दृष्टो मया हरिः । साक्षालक्ष्मीरियं वधूः ॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपंचके वत । यथा । अहो वत महत्कष्टमिति । वत निःस्वोऽसि । वत पतिरालिंगितः । अहो वतायं ध्रुव आप देवम् । एहि वत सखे । “वतेत्यव्ययं दंत्योष्ट्यादीत्यजयः ।” हर्षादिचतुष्के हंतशब्दः । “हर्षे यथा । हंत लाभः शतगुणः । अनुकंपायां यथा । हंत दीनो रक्षितव्यः ।” वाक्यारंभे यथा । हंत ते कथयिष्यामि । “विषादे यथा । हंत जातमजातारेः प्रथमेन त्वया ऽरिणा । हंत दाने ऽनुकंपायां वाक्यारंभविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे चेति हैमः ” ॥ २४३ ॥ यो मुख्येन सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र प्रतिशब्दो यथा । अभिमन्युं प्रति परीक्षित् । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा तत्र यथा । तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति । लक्षणायां यथा । वृक्षशाखां प्रति विचोतते विद्युत् । आदिना इत्यंभूताख्यानादौ । प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानु-

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थे ऽग्रत इत्यपि ॥

यावत्तावच्च साकल्ये ऽवधौ माने ऽवधारणे ॥ २४५ ॥

मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्यैष्वथो अथ ॥

वृथा निरर्थकाविध्योर्नाना ऽनेकोभयार्थयोः ॥ २४६ ॥

सारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेपः “प्रतीत्यंभूतभागयोः । प्रतिदाने प्रतिनिधौ दीप्ताल-  
क्षणयोरपीति हैमः ।” हेत्वर्थे इतिशब्दः । यथा रामो हंतीति रावणः पलायते ।  
प्रकरणं प्रकारः । यथा विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इति वर्णाः । प्रकाशे यथा । इति पाणि-  
निः । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । “प्रकर्ष इति पाठः ।” आदिशब्दादे-  
वमर्थे । यथा । क्रमादमुं नादर इत्यवोधि । समाप्राववसाने यथा । धर्ममाचरेदिति ।  
“इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमे अपि च । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेण्यवधारणे ।  
एवमर्थे समाप्तौ स्यादिति हैमः” ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्के पुरस्तात् । प्राच्य-  
पूर्वदिशि । प्रथमे यथा । पुरस्ताद्धुक्ते । पुरार्थे ऽतीते यथा । पुरस्ताद्वात्तो ऽभूत्  
अग्रतो ऽग्रे यथा । पुरस्तात्पुस्तकम् । यद्वाग्रत इत्यपि शब्दः प्राच्याद्यर्थे स्यात्  
साकल्यादौ यावत्तावच्छब्दौ यथा । यावद्वत्तं तावद्भुक्तम् । अवधौ यथा । मूलाच्छास्त्रं  
यावत्प्रकाण्डः । माने परिमाणे यथा । यावत्स्वर्णं तावद्भुजतम् । अवधारणे निधये यथा  
श्रोत्रियं तावदामंत्रयस्व । “यावत्कात्स्न्ये ऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे माना-  
धिकारसंभ्रमे । पक्षांतरे चेति मेदिनी” ॥ २४५ ॥ अथो अथ इतौ शब्दौ मंगला-  
दिः । मंगले यथा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अनंतरे यथा । ज्ञानं कृत्वा ऽथ भुंजीत  
आरंभे यथा । अथ शब्दानुशासनं लिख्यते । प्रश्ने यथा । अथ वक्तुं समयो ऽस्ति  
कात्स्न्ये यथा । अथ धातून्ब्रूमः । “अथो अथ समुच्चये । मंगले संशयारंभाधि-  
कारानंतरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपीति हैमः ।” निरर्थके वृथा  
यथा । वृथा दुग्धो ऽनृद्धान् । अविधौ विधिहीने वृथा । यथा । वृथा दानम् । “वृथा  
निष्कारणे बंध्ये वृथा स्याद्विधिर्वर्जित इति विश्वः ।” अनेकार्थे नानाशब्दो यथा  
नानाविधा जनाः । उभयार्थे यथा । नानाविधं न सज्जेत । “नानाविनोभयानिज्ञा-  
र्थेऽपि हेमचंद्रः” ॥ २४६ ॥ पृच्छायां यथा । को नु धावति । विकल्पे यथा ।

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥

प्रश्नावधारणा ऽनुज्ञानुनयामंत्रणे ननु ॥ २४७ ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि ॥

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥

इवेत्यमर्थयोरेवं नूनं तर्के ऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छाया जुगुप्सने ॥

अयं भीमो नु धर्मो नु । “नु प्रश्ने ऽनुनये ऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोरिति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु ।” पश्चादर्थे यथा । रथमनुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्वेष्टं अनुकरोति । “अनु लक्षणवीप्सेत्यंभूतभागेषु सन्निधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोरिति हैमः ।” प्रश्नादिपञ्चके ननु । प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे नन्वयं योगी । अनुज्ञायां यथा । ननु गच्छ । अनुनयः सांत्वनम् । ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु । आमंत्रणं संबोधनम् । ननु राजन् । “नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारंभे ऽप्यनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीति हैमः” ॥ २४७ ॥ गर्हादिपञ्चके क्रमादपिशब्दे यथा । अपि सिञ्चेत्पलांडुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किञ्चित्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचारक्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा । आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । “वा स्याद्विकल्पोपनयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः ।” अर्थे सामि यथा । सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थे ऽमा यथा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्तित्यर्थः । अमांतिकसहार्थयोरिति कोशांतरे च । कं शिरःसुखवारिप्सिति मेदिनी । इवार्थे इत्यमर्थे च एवंशब्दे यथा । अग्निरेवं द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः । इत्यमर्थे प्रकारे । एवंवादिनि देवर्षौ । “एवं प्रकारोपमयोरंगीकारे ज्वधारणे इति धरणिहेमचंद्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा । क्षुद्रे ऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ।” नूनं निश्चिततर्कयोरिति विश्वः ॥ २४९ ॥ तूष्णीमर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । “सुखे यथा । जोषमासीत् वर्षासु । “जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयांतिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥

स्यात्प्रबंधे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलंघनयोश्चापीति हैमः । ” पृच्छायां किम् । यथा । किमाद्वियेन रसिकाः  
 कृतिं ते । ” जुगुप्सने किम् । यथा । स किं राजा यः प्रजां न रक्षति । “ किं वितर्के  
 परिप्रश्ने क्षेपनिंदाप्रकारयोरिति विश्वः । ” प्राकाश्यादिपञ्चके नामशब्दः । प्राकाश्यं  
 प्रसिद्धिः । यथा । हिमालयो नाम नगाधिराजः । संभाव्ये कथंचिदर्थे यथा ।  
 भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा । मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सङ्घेपां-  
 गीकारः । यथा । शत्रोः सकाशाद्बुद्धाति नाम । कुत्सने यथा । को नामायं प्रल-  
 पति मे विशतः सभायाम् । “ नाम कोपे ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणे ऽपि च । संभाव्य-  
 कुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यत इति मेदिनी ” ॥ २५० ॥ भूषणमलंकारः । प-  
 र्याप्तिः परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यम् । वारणं चैतदर्थे ऽलंशब्दः क्रमेण । यथा ।  
 अलंकृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव श्रमे-  
 ण । “ अलं निरर्थके इति हैमः । ” वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुंकारः । वितर्के हुं जलं मृ-  
 गतृष्णा हुम् । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । “ हुं वितर्के चानुमताविति त्रिकांडशेषः । ”  
 हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रूपोक्त्यनुनीतिष्विति विश्वः । “ हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं ल-  
 ज्जायां निवारणे इति हैमः । ” समीपमध्ययोः समया । समीपे यथा । समया  
 पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयोर्ग्रामः ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा ।  
 पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । “ पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च  
 भेदे च तथा पक्षांतरे ऽपि चेति मेदिनी । ” निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे नि-  
 र्धनो राजा । “ निर्निश्चये क्रांताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोरिति हैमः । ” प्रबंधादिषु पु-  
 राशब्दः । प्रबंधे यथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिरंतनम् । पुराणमिति  
 यावत् । तत्र यथा । पुरातनं अतीतं भूतम् । निकटः सन्निहितः । आगामिकं भावि ।  
 पुरा पुराणे निकटे प्रबंधातीतभाविष्विति विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ ऊररीत्येको



ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारं ऽगीकृतौ त्रयम् ॥

स्वर्गे परे च लोके स्ववार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५३ ॥

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ॥

समीपेभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखे ऽभितः ॥ २५४ ॥

नामप्रकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५५ ॥

अहहेत्यदुते खेदे हि हेतावधारणे ॥ इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

दीर्घादिः शब्दः । ऊररीत्यपरो ह्रस्वादिरिति भेदान्नद्विरुक्तिः । विस्तारं ऽगीकृतौ च ऊरर्यादित्रयम् । यथा ऊररी करोतीत्यादि । स्वः स्वर्गे यथा । स्वर्णद्यां स्नाति नारदः । परे इति लोकविशेषणम् । परे लोके यथा । स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तितः । स्वः स्वर्गपरलोकयोरिति विश्वः । वार्तायां यथा । जघान कंसं किल वासुदेवः । संभाव्यं संभावनीयम् । तत्र यथा । गुरुन्किलातिशेते शिष्यः । किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः । किल संभाव्य-वार्तयोः । हेत्वरुच्योरलोके चेति हैमः ॥ २५३ ॥ निषेधे खलु यथा । खलु रु-दित्वा । वाक्यालंकारे वाक्यभूषायाम् । एतत्खल्वाहुः । जिज्ञासायां यथा । खलु जा-नांसि । अनुनये यथा । देहि खलु वाचकम् । “खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सात्वने ॥ वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोरिति मेदिनी ।” समीपादिप-चके ऽभितः । समीपे यथा । वाराणसीमभितः भागीरथी । उभयत इत्युभ-यार्थे यथा । अभितः कुरु चामरौ । शीघ्रार्थे यथा । अभितो ऽधीष्व । साकल्ये यथा । अभितो वनदाहः । अभिमुखे यथा । अभितो हिंस्रको हंति मामेव प-रिधावति ॥ २५४ ॥ नाम्नि प्राकाश्ये च प्रादुः । नाम्नि यथा । प्रादुरासीच्च-क्रपाणिः । प्राकाश्ये यथा । प्रादुर्वुद्धिर्भव्यति । अन्योन्यार्थे मिथो यथा । वासिष्ठकौडिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः । रहसि मिथो यथा । मिथो मंत्र-यते । मिथो ऽन्योन्यं मिथो रह इति विश्वः । अंतर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । अंतर्धाने यथा । तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे यथा । तिरोवर्तते चंद्रः । विषादाद्यर्थत्रये हा-कारः । विषादे यथा । हा रमणीयो गतः कालः । शुचि शोके । यथा । हा राम वनं गतो ऽसि । अर्तौ पीडायां यथा । हा हतो ऽस्मीति । “कुत्सार्ये च हा शब्दः” ॥ २५५ ॥ अद्भुते यथा । अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । खेदे यथा । अहह नातां द्यूतेन मया

चिरायचिररान्नायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

स्त्राक् झटित्यंजसाह्वाय द्राक् मंक्षु सपदि द्रुते ।

वलवत्सुष्टु किमुत स्वस्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

पृथग्विनांतरेणर्ते हिरुक् नाना च वर्जने ॥

। “ अहहा दीर्घांतमपि । अत्र क्रिप् । अहहेत्यद्भुते खेदे पारिलेशप्रक-  
 । संबोधने ऽपीति मेदिनी । ” हेतौ कारणे हि । यथा । अभिरन्नास्ति धूमो हि  
 । अवधारणे निश्चये यथा । चंद्रो हि शीतः । हि पादपूरणे हेतौ विशेषे ऽप्य-  
 णे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमास्त्ययोरपीति मेदिनी । दीर्घांतपाठो ऽप्यस्ति । ही  
 तावाख्यातो विषादे विस्मये ऽपि चेति ॥ इति नानार्थवर्गः ॥ १ ॥ चिराय चिर-  
 चिरस्य एते निपाता आद्या येषां ते तथा । आद्यशब्दाच्चिरेण चिरात् चिरं इति  
 चिरार्थकाः । दीर्घकालस्य वाचका इत्यर्थः । “ क्रमेणोदाहरणानि । यथा ।  
 सतर्प्य समिद्धिरग्निम् । चिररान्नाय संचितम् । चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेय ।  
 नाभिं प्रथमोदबिंदवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । स चिरं तपसि  
 । मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्षणं असकृत् एते पंच समाः अर्थत-  
 ः । यथा । मुहुः पश्यसि कौन्तेय । आगच्छति पुनःपुनः । वन्यवृत्तिमिमां  
 । अभीक्षणमक्षुण्णतया ऽतिदुर्गमम् । असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूल-  
 त् । अजयस्तु । अभीक्षणशब्दमनव्ययमप्याह । अभीक्षणं तु पौनःपुन्ये  
 र्थे च दृश्यत इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् ॥ १ ॥ स्त्राक् झटिति अंजसा  
 द्राक् मंक्षु सपदि एते सप्त द्रुते शीघ्रे । यथा । स्त्राक् वयो याति  
 म् । वृक्षं झटित्यारुरोह । अंजसा याति तुरगः । अह्वाय त्वर्येण तमो नि-  
 । द्राक् भविष्यति सुखं तव प्रिये । मंक्षु ह्यपादि सरितः पटलैरलीनाम् ।  
 तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् । वलवत् सुष्टु किमुत तु अति अतीव  
 र्भरे अतिशये । यथा । पुनर्वशित्वा बलवन्निगृह्य । सुष्टु पीतं नया वृतम् ।  
 वर्द्धत क्षेत्रम् । अतिवृष्टिः । अतीव शोभते राजा ॥ २ ॥ पृथक्  
 अंतरेण कृते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । यथा । किंचिद्व्या पृथक्  
 । क्षणमप्युत्सहते न मां विना । अंतरेण तु नास्ति वृक्षं संसा-

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥  
 कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ॥  
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥  
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ॥  
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥  
 दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥  
 तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥  
 स्युः प्याट् पाडंग हे है भोः समया निकषा हिरुक् ॥

रिणां भुवि । ऋते पुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक् कर्म न मोक्षः स्यात् । विष्णुं नाना  
 मोक्षदो नास्ति देवः । यत् तत् यतः ततः चत्वारि हेतौ कारणे । यथा । यन्न र-  
 म्यं तरस्विभ्यः । तदिदं परिरक्ष शोभने । यतो गंगांभसि स्नातः । ततो निष्कल्मषो  
 नरः । चित् चन इयं असाकल्ये । यथा कश्चित् । कंचन ॥ ३ ॥ कदाचित् जातु द्वे  
 कस्मिन्विकल्पे । स्मृतिः कदाचित् भवति । ज्ञानं ते जातु सूक्ष्मम् । सार्धं साकं  
 सत्रा समं सह पंचकं सहेत्यर्थे । यथा । सार्धं दानववैरिणा । पत्न्या साकं पतिर्भुक्ते ।  
 सत्रा कलत्रेण सुखं समश्रुते । समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते । निश्वासधूमं रह रत्नभा-  
 मिः । प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये । वृथा मुधा द्वे व्यर्थके । यथा । वृथा पुष्टः ।  
 बुधा मुधा भ्रमंत्यत्र ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत किं किमु उत पट् विकल्पे ।  
 “यथा । देव आहो गंधर्वः । उताहो ब्रह्म चोच्यते । किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा ।  
 स्थाणुरयं किं पुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरत शिवः सेव्यः । ” तु हि च  
 स्म ह वै पट् श्लोकचरणपूर्णतायाम् । “यथा । रामस्तु लक्ष्मणं प्राह । अहं हि यास्ये  
 नगरम् । स च प्राह च राजानम् । मया स्म भुक्तम् । स ह तं प्राह लक्ष्मणः । तेन  
 वै हेतः । ” तु अति द्वे पूजने । “तु स्तुतम् । अत्युत्तमः ” ॥ ५ ॥ अह्नी-  
 त्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा नक्तं द्वे रात्रावित्यर्थे । “यथा । चोराश्च दोषा ययुः ।  
 नक्तं गृहस्थो भुंजीत । ” साचि तिरः द्वे तिर्यगर्थे । “कृतं साचि धनुस्तेन ।  
 तिरो गत्वा समीक्षेत ” ॥ ६ ॥ प्याट् पाट् अंग हे है भोः एते पट् संबोध-  
 नार्थकाः स्युः । “यथा । प्याट् भीम यज्ञं रक्षस्व । एवं पाडित्यादि । ” समया  
 निकषा हिरुक् त्रयं नामीष्ये । यथा ग्रामं समया । विलम्ब्य लंकां निकषा हनि-

अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतो अग्रतः ॥ ७ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ॥

किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवांतरे ॥ ८ ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये अहो ही च विस्मये ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानंदे अथांतरे अंतरा ॥

अंतरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्यति । “पर्वतस्य हिरुक् नदी ।” सहसेत्येकमतर्किते । यथा । दिवः प्रसन्नं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियाम् । पुरः पुरतः अग्रतः त्रयमत्रे इत्यर्थे । “यथा । पुरः पश्यसि किं बाले । पुरतः स्थाप्य सर्वेशम् । लेखः प्रत्यर्थिनो- अग्रतः ” ॥ ७ ॥ स्वाहा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा पंचैते देवेभ्यो हविर्दान- विशेषे प्रयुज्यन्ते । तत्र पितृदाने स्वधाशब्दः प्रसिद्धः । किञ्चित् ईषत् मनाक् त्रयमल्पे । “यथा । किञ्चिद्विकसितं सुमम् । ईषदुष्णं पयः पिव । मनाक् विद्वस्य संतुष्टः ।” प्रेत्य अमुत्र इयं जन्मांतरे । “यथा । प्रेत्य स्वर्गे महीयते । इह चामुत्र च फलम्” ॥ ८ ॥ व वा यथा तथा इव एवं षट् साम्ये । तत्र वशब्दो यथा । शात्रवं व वपुर्यशः । “मणी वोष्टस्य लंवेते प्रियौ वत्सतरौ ममेन्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति कौमुद्यामुक्तम् । यथा वुभुक्षितस्यान्नं तथैवार्तस्य चौषधम् । इंदुरिंदुरिव श्रीमान् । अग्निरिव द्विजः । वं प्रचेतस्ति जानी- यादिवार्थे तु तदव्ययमिति मेदिन्यादिः । अतो व वा यथा तथेत्यादिमनोरमोक्तः पाठः साधुः । “न तु वद्वायथेत्यादिः । अपत्यादिपर्यायमध्ये अण्फिच्वादीनान्तु- क्तेश्च । अहो ही हे विस्मये । यथा । अहो रूपमहो सत्त्वम् । ही विस्मयाविषाद- योरिति विश्वः । तूष्णीं तूष्णीकाम् । “यथा तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयः । तूष्णीं जलमध्यगः ।” सद्यः सपदि हे तत्काले । “यथा । सद्यो हतः समुत्तस्ये । शत्रुं जघान सपदि” ॥ ९ ॥ दिष्ट्या समुपजोषं हे आनंदे । यथा । दिष्ट्या ते वर्यं कति । समुपजोषं भूयात् । अंतरे अंतरा अंतरेण त्रीणि मध्ये स्युः । यथा । अन्तरे- रंतरे तिष्ठ । त्वां मां चांतरा अंतरेण वा कमंडलुः । प्रसहेत्येकं हठार्थकम् ॥ १० ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ॥

अभावे नह्यनो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

पक्षांतरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वांऽजसाद्वयम् ॥

प्राकाशये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥

अकामानुमतौ काममसूयोपगमे ऽस्तु च ॥ १३ ॥

सांप्रतं स्थाने द्वयं युक्ते । यथा । स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । न युक्तमित्यर्थः । “क्रमशो वच्मि सांप्रतमिति वा ।” स्थाने हृषीकेश तत्र प्रकीर्त्या । अभीक्ष्णं शश्वत् द्वयं अनारते अजसे । “अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः । शश्वत्कालः ।” नहि अ नो न चत्वारि अभावे । “यथा । नहि स्वात्वारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति । अराजदैविकं नष्टम् । नो चक्षी किं कुलालः । न मे किंचन दहति ।” अ स्याद-भावे स्वल्पार्थे इति विश्वः । मास्म मा अलं त्रयं वारणे । यथा । मास्म कार्ष्णीरिदं पुत्र । मा कुरु । अलं महीपाल तव श्रमेण ॥ ११ ॥ चेत् यदि द्वयं पक्षांतरे । “यथा । सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्तितीर्थेन किम् ।” अद्धा अंजसा द्वे तत्त्वार्थे । यदि त्वैणं देवी यमनिरतदेहार्धघटनादवैति त्वामद्धा । “अंजसेति रुरुधुः कुचग्रहैः ।” प्रादुः आविः द्वयं प्राकाशये स्पष्टत्वे । यथा प्रादुरासीत् । “आविर्वभूव ।” ओं एवं परमं त्रयं मते अंगीकारे । “यथा । ओमित्युक्त-वतो ऽय शार्ङ्गिणः । एवं यदाह भगवान् । परममित्युक्त्वा ।” ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्रवणे चाप्युपक्रम इति विश्वः । एवं प्रकारोपमयोरंगीकारे ऽवधारण इति च ॥ १२ ॥ समंततः परितः सर्वतः विष्वक् चत्वारि सर्वत इत्यर्थे । “सम-ततो वर्षति मेघः । आयांति परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक् पतंति किरणाः ।” अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकम् । “त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् । कामं कर्णातविश्रान्ति विशाले तस्य लोचने । कामं प्रकामे ऽनुमतावसूया-नुगमे ऽपि चेति हैमविश्वप्रकाशौ ।” असूयापूर्वकस्वीकारे अस्त्वित्येकम् । यथा । तथाविधस्तावदशेषमस्तु नः । “चकारात्काममित्यपि ।” अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने ऽह्यांगीकारयोरपीति मेदिनी ॥ १३ ॥ नन्वित्येकं विरोधोक्तौ । “यथा ननु

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने ॥

निःषमं दुःषमं गच्छे यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्

संवद्वर्षे ऽवरे त्वर्वागमेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्भुते शनैः ॥

सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीते ऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् । ” कच्चिदित्येकं कामप्रवेदने इष्टपरिप्रभे । इच्छाया आख्याने वा । “यथा कच्चिज्जीवति मे माता । निःषमम् दुःषमम् द्वे निधे । यथा । निःषमं वक्ति मे मूर्खः । दुःषमं वर्तते बधूः । ” यथास्वं यथायथं द्वे यथायोग्यमित्यर्थे । “यथास्वमाश्रमे च के । यथायथं फलायंते” ॥ १४ ॥ मृषा मिथ्या द्वे वितथे असत्ये । “उच्छ्रायसौंदर्यगुणा मृषोद्याः । मिथ्योक्तं त्वया । ” यथार्थं यथातथं द्वयं सत्ये । “यथा । यथार्थमुक्तं नान्यत् । गुरुर्यथातथं वक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दो वा सत्यार्थः । ” एवं तु पुनः वै वा पंच निश्चयार्थकाः स्युः । “यथा । एवमेव यथा प्राह । रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः । ” पुनर्व्यासो वै धर्मज्ञः । वैवेत्यत्र वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥ प्रागित्येकं अतीतार्थकम् । यथा प्राक्कर्म । नूनं अवश्यं द्वयं निश्चिते । नूनं शरणं प्रपन्ना । “अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषयाः । ” नूनं निश्चिततर्कयोरिति विश्वः । संवदित्येकं वर्षे । यथा प्रभवाख्या संवत् । अर्वागित्येकं अवरे । “कुले क्रतुत्रयादर्वाक् मंडनाच्च तु मुंडनम् । ” आं एवं द्वयं अंगीकारे । यथा आं कुर्मः । “एवं कुर्मः । ” स्वयमित्येकं आत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । “तथापि नीचैर्विनयादद्भुतम् । ” उच्चैरित्येकं महति । “यथा । शृंगारमुच्चैर्गिरिरिदम् । प्राय इति भूम्नि बाहुल्ये । यथा । प्रायो नवबधूः कांतम् । शनैरिति अद्भुते मांघे । यथा । शनैर्याति पिपीलिका । सनेत्येकं नित्ये । यथा । सनातनः । बहिरिति बाह्ये । “यथा । निष्कासितो बहिर्मान् । ” स्नेत्येकं स्नेहे । यथा । वक्ति स्म व्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितो रविः ॥ १७ ॥

अस्ति सत्त्वे रूपोक्तावु ऊं प्रश्ने ऽनुनये त्वयि ॥

हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥

पुनरर्थेऽग निंदायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ॥ ( १ )

सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषांऽतिके ॥ १९ ॥

परुत्परार्यैषमो ऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ॥

अस्तीति सत्त्वे । यथा । अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । “रूपोक्तौ कोपेनोक्तौ उ । यथा । उ आगतः शत्रुः । उ संबोधनरोपोक्त्योरनुकंपानियोगयोः । पदपूरणे च पादपूरणे अपि च दृश्यत इति मेदनी ।” ऊमिति प्रश्ने । ऊं गच्छसि व-  
हिर्धव । ह्रस्वपाठे उमित्यपि । रूपोक्तावूं उं प्रश्ने इति पाठांतरम् । हुं प्रश्ने इत्यपि पाठः । अयीत्यनुनये सांत्वने । “यथा । अयि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । अयि वद राघव तथ्यम् ।” हुमिति तर्के । “स्याच्चेत्किं हुं प्रपद्यते ।” उषेति रात्रेर-  
वसाने । यथा । उपातनो वायुः । नमः प्रणामे । “नमो ब्रह्मण्यदेवाय” ॥ १८ ॥ अंगेति पुनरर्थे । यथा । मूर्खो अपि नावमन्यते किमंग विद्वान् । किं पुनरित्यर्थः । दुष्टु निंदायाम् । यथा । दुष्टु खलत्वम् । सुष्टु प्रशंसने । यथा सुष्टु काव्यम् । सायमिति साये दिनांतरे । यथा । सायं संध्यामुपासिष्ये । प्रगे प्रातः द्वे प्रभाते । “यथा । प्रगे नृपाणामथ तोरणाद्वहिः । यः पठेत्प्रातरुत्थाय ।” निकषेति समीपार्थे ॥ १९ ॥ पूर्वे-  
ऽब्दे गते वर्षे परुदित्येकम् । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे परारीत्येकम् । यति वर्तमाने-  
ऽब्दे ऐषम इत्येकम् । “त्रयाणां यथा । परारि गतः कांतः । परुज्ञागत ऐषमो अपि नागतः ।” यतीति शत्रंतस्येगः सप्तम्या रूपम् । अत्राह्नि अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्य-  
शब्दः । “यथा । अद्य गंतुं न शक्नोमि ।” अथ पूर्वे ऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरे ऽह्नी-  
त्यादिपट्टस्य ग्रहणम् । “पूर्वे ऽह्नीत्याद्यर्थे पूर्वादिशब्देभ्य एद्युस्प्रत्यये पूर्वेषुरित्या-  
दयः सप्त शब्दा भवन्ति । क्रमेण यथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे पूर्वेषुः । पूर्वेषुरित्युच्यते  
प्रातः पूर्वेषुः पूर्ववासर इति रुद्रः ।” उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेषुः । “नांदीमुखा-  
दुत्तरेषुर्विवाहः परिकीर्तितः ।” अपरस्मिन्नहनि अपरेषुः । “आगतानपरेषु-  
स्तान् ।” अधरस्मिन्नहनि अधरेषुः । “अधरेषुः प्रसूता सा । अधरस्तु पुमा-  
नोटे हीने जूध्वे च वाच्यवत् ।” अन्यस्मिन्नहनि अन्येषुः । “अन्येषुरात्मानु-  
चरस्य भावम् ।” अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेषुः । “अन्यतरेषुः पितरं द्रक्ष्यसि ।”

अद्यान्नाह्नयथ पूर्वे ऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथा ऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वाह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

द्यो गते ऽनागते ऽह्नि श्वः परश्वस्तु परे ऽहनि ॥

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । कष्टदिनादितरेद्युः प्रियो द्रष्टव्यः ” ॥ २० ॥ उभयद्युः  
उभयेद्युः द्वे उभयास्मिन्नहनीत्यर्थे । द्युश्चोभयात् वक्तव्य इति वार्तिकेणोभयशब्दात्  
द्युः प्रत्ययः । चकरात् एद्युः प्रत्ययश्च । “उभयद्युरुपोषणम् ।” परेद्यव्रीत्येकं परेऽहनि ।  
“मित्रं दृष्टं परेद्यवि” ॥ २१ ॥ ह्य इत्येकं गते ऽहनि । “ह्यः सर्वमभवत्कार्यम् ।”  
अ इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततः परे ऽहनि परश्व इत्येकम् । “श्वः पर-  
श्वश्च यथा । अद्य श्वो वा परश्वो वा सर्वं कर्म भाविष्यति । परश्वस्तत्परेऽहनीति  
पाठांतरम् ।” तदा तदानीं द्वे तस्मिन्काल इत्यर्थे । “यथा । तदा चक्षुष्मतां  
प्रीतिः । यदा स्यात्प्रियया संगस्तदानीमेव मे सुखम् ।” युगपत् । एकदा एकस्मि-  
न्काल इत्यर्थे । “यथा । शत्रुमित्रोदासीना युगपदाहूताः । गवां शतमेकदा दत्तम् ।”  
सर्वदा सदा द्वे सर्वस्मिन्काले इत्यर्थे । यथा । “सर्वदा सर्वदोऽस्तीति । याचते  
याचकः सदा ” ॥ २२ ॥ एतर्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं पञ्चकमस्मिन्  
काल इत्यर्थे । “यथा । एतर्हि क्रियते कार्यम् । संप्रत्यसौ गृहं याति । इदानीमस्मिन्  
संवृत्तः । बलाबलेपादधुना । तत्रास्ते सांप्रतं मुनिः ।” तथेति समुच्चये । पूर्वोदौ  
दिशि । पूर्वोदौ देशे । पूर्वोदौ काले वा प्रागादयः स्युः । “दिशि प्राग्दिगित्यादि ।  
देशे प्राग्देश इत्यादि । काले प्राक्काल इत्यादि ।” पूर्वोदौ इत्यादिशब्देनोत्तरप-  
श्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनां ग्रहणम् । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्वद्यागिन्यादिष्वतः ।  
“उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन दक्षिणा दक्षिणादि  
दक्षिणतः उत्तरतश्च संगृह्यते ।” ऊर्ध्वं तृपरि उपरिष्ठानिति ॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥



सलिंगशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ॥

अनुक्तैः संग्रहे लिंगं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिंगशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ॥

अथ लिंगसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिंगशास्त्रैः पाणिन्याद्युक्तलिंगानुशासनसहितैः सन्ना-  
दिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः कृज्जैः श्रुपाकादिभिः तद्धितप्रत्ययजैः अणाद्यन्तैः समा-  
सजैरदन्तोत्तरपदोद्विगुरित्यादिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः क्रियत  
इति शेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गे लिंगमुन्नयेदूहेत् । कथमित्याकांक्षायां संकीर्णव-  
दिति । यथा संकीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुन्नेयं तथानाप्युन्नयेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन  
यथा । अर्धर्चाः पुंसि चेति । प्रत्ययार्थेन यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्यया-  
र्थचैरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं एकत्वं च यथा । शोभनं पञ्चती-  
त्यादि ॥ १ ॥ सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिंगादन्यलिंगं लिंगशेषः  
तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति । यदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेष-  
विधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः । एतेनास्य लिंगविशेषविधे-  
रुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादिवर्गा अपवादा वेदितव्याः । तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरु-  
क्तदोषप्रसंगाद्विस्तरभयाच्च न पुनरिह विधानम् । तथा हि । स्वर्गपर्याय इह पुंसि वक्ष्य-  
ते । तस्य द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीवे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनां तु कृतः  
कर्तरीत्यादिना वक्ष्यते । यद्यपि पूर्वलिंगमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतया लिंगानुशा-  
सनमिहापि प्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यन्तं ज्ञेयः । ईदूतौ ईकारो-  
कारौ विरामौ अवसानस्यौ यस्य तदीदूद्विरामं तच्च तदेकाच् ईदूद्विरामैकाच् । ईदन्तमू-  
दन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः श्रीः भूः भ्रूः । नयतीति नीरि-  
त्यादौ कृतः कर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिंगत्वम् । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम  
स्त्रियाम् । यथा । माता दुहिता धेनुरित्यादि । दारशब्दादौ तु दाराः पुंभूमीति बाधकं  
प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति क्लीवपाठो बाधकः । एवमुन्नेय-  
मन्यत्रापि ॥ २ ॥ विद्युदादिह्रीपर्यंतानां अष्टानां यन्नाम् तत्स्त्रियाम् । यथा । विद्युत्  
तडित् रात्रिः रजनी वल्ली व्रततिः वीरुत् वीणा विपञ्चीत्यादि । “ वीणा-

अदंतैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

तल् वृंदे येनिकव्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुनै ॥

स्त्रीभावादावनिक्लिप्पुल्लणचण्वुच्यव्युजिञ्जिशाः ॥ ४ ॥

दिग्भूनदीधियामिति पाठः क्वचित् । ” अदंतैर्मूलादिशब्दैर्ये एकार्थः समाहारार्थो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । यथा । पंचानां मूलानां समाहारः पंचमूली । एवं त्रिलोकी पडध्यायीत्यादि । अदंतैरिति किम् । पंचानां कुमारीणां समाहारः पंचकुमारि । पंचराजमित्यादौ टचि अदंतत्वे सत्यपि पात्रादित्वान्नपुंसकत्वमित्येके । एकार्थ इति किम् । पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः । न स इति । पात्र-युगाद्युत्तरपदैः अदंतैः एकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् । यथा । पंचपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ तल्प्रत्ययः स्त्रियां स तु भावाद्यर्थे विहितः । तत्र भावे यथा । शुक्रता । कर्मणि ब्राह्मणता । समूहे ग्रामता । स्वार्थे देवता । वृंद इति । वृंदे समूहे य इति कटच् त्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । यथा । पाशादिभ्यो यः । पाशानां समूहः पाश्या । वात्या । खलादिभ्य इनिः । खलिनी पद्मिनी । रथादिभ्यः कटचच् । रथकटच्या । एवं गोत्रा । वृंदे किम् । मुखे भवो मुख्यः । दंडो ऽस्त्यस्य दंडी । वैरोति । मिथुनस्य कर्म मैथुनिका । वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्ययः स स्त्रियाम् । द्वंद्वान्वुवैर-मैथुनिकयोरिति पाणिनिस्तत्रात् । तत्र वैरे विरोधार्थे यथा । अश्वमहिषिका । अश्व-महिषस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काकोलूकिका । मैथुनिकायां यथा । अत्रिभर-द्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथुनिका । विवाहरूपसंबंध इत्यर्थः । एवं कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिका कुत्सकुशिकिका । ” वुन्ग्रहणं वुञ् उपलक्षणम् । यथा । काशिका गार्गिकया श्लाघते । क्वचित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः । ” आदिना व्रीप्ता-दौ वुनो ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादेशे ये विहिताः प्रत्यया अनिक्लिप्तादयस्ते स्त्रियां स्युरित्यर्थः । अनिर्यथा । आक्रोशे नञ्यनिः । अकरणिः अजीवानिः । क्तिन् यथा । कृतिः गतिः । ण्वुल् यथा । प्रच्छ-र्दिका प्रवाहिका आसिका । णच् यथा । व्यावक्रोशी । ण्वुच् यथा । शायिका इक्षु-भक्षिका । क्यप् यथा । ब्रज्या इज्या । ” स्त्रीभावादौ किम् । वदः ह्यपि क्यप् च । मृषोद्यं ब्रह्मभूयम् । ” युच् यथा । कारणा आसना । इच् यथा । वापिः वासिः । कां कारिमकार्पाः । इञ् उपलक्षणार्थत्वादिण् इक् च । यथा । आजिः ह्यपि । अञ् यथा । पचा त्रपा भिदा । निर्यथा । ग्लानिः म्लानिः हानिः । शप्रत्ययो यथा । क्रिया इच्छा ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च उचावूडंतं चलं स्थिरम् ॥  
 तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा ण दिक् ॥ ५ ॥  
 घञो वः सा क्रिया ऽस्यां चेद्दांडपाता हि फाल्गुनी ॥  
 श्यैनंपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥  
 स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षा ऽपचये यदि ॥

उणादिषु ये निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । तत्र न्यंतो यथा । श्रेणिः  
 “श्रोणिः द्रोणिः । उणादिप्त्रनिरिति पाठे अनिर्यथा । धरणिः धमनिः सरणिः ।”  
 ऊदंतो यथा । चमूः कर्पूः । ईदंतो यथा । तंत्रीः । “तरीः ।” ऊचंतं आवंतं  
 ऊडंतं च यच्चलं जंगमं स्थिरं स्यावरं वा तत् स्त्रियां स्यात् । जंगमं यथा । नारी  
 शिवा ब्रह्मवधूः । स्यावरं यथा । कदली माला कर्कधूः । तच्छब्देनात्र मुट्या-  
 दिकं निर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि  
 तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति सूत्रात् ।  
 दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेन दांडा मौसलेति चोदाहर्तव्यम् । मुष्टिः प्रहरण-  
 मस्यां क्रीडायां मौष्टा । पाल्लवः प्रहरणमस्यां क्रीडायां पाल्लवा ॥ ५ ॥ सा  
 वञंतवाच्या । दंडपातादिक्रिया ऽस्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे वञंतद्विहितो यो  
 ऽप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । घञः सा ऽस्यां क्रियेति व इति सूत्रात् । उदाहरति दंड-  
 पातो ऽस्यां फाल्गुन्यां दांडपाता फाल्गुनी । एवं श्यैनपातो ऽस्यां श्यैनंपाता  
 मृगया । तिलपातो ऽस्यां स्वधाक्रियायां तैलपाता । श्यैनतिलस्येति मुम् । पितृदाने  
 स्वधामतमित्यमरमाला । वररुचिना तु स्वधा क्रिया प्रवेणीति स्त्रीलिङ्गतोक्ता । इति-  
 शब्देन मुसलपातो ऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । क्वचिद्देशे फाल्गुनपौर्ण-  
 मास्यां दंडपातेन क्रीडा भवतीति । दिगित्यनेन दांडपातादिकं उदाहरणमिति सूचितम्  
 ॥ ६ ॥ यदि अपचये ऽपत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिङ्गाः  
 स्युः । यथा । अल्पं मृणालं मृणाली । आदिशब्दाद्यथा । ह्रस्वो वंशो वंशी । गौरा-  
 दित्वात् ङीप् । एवं कुंभीप्रणालीङ्घनीपटीतटीमटीत्यादयः । ह्रस्वार्थे कन्प्रत्ययः  
 स्त्रियाम् । यथा पेटिका । काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षक इत्यादि न स्त्रियाम् ।  
 अथ उचावूडंतमित्यादिनोक्तलिङ्गानामपि केषां चिन्नाम्नां दुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक्  
 पाठं कान्तादिक्रमेणाह । लंकेति । लंका राक्षसपुरी । शोफालिका पुष्पभेदः वृक्षभे-

लंका शेफालिका टीका धातकी पंजिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ॥

तिंदुकी काणिका भंगिः सुरंगासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

पिच्छावितंडाकाकिण्यशूर्णिः शाणी दुणी दरत् ॥

सातिः कंथा तथा ऽऽसंदी नाभी राजसभा ऽपिच ॥ ९ ॥

दश्व । “ स तु निर्गुंडी इति प्रसिद्धः । ” टीका विषमपदव्याख्या । धातकी वृक्ष-  
भेदः “ धायटी इति प्रसिद्धा । ” पंजिका निःशेषपदव्याख्या । आढकी तुवरी  
“ तूर इति प्रसिद्धा ” ॥ ७ ॥ सिध्रका वृक्षभेदः । सारिका पक्षिभेदः  
“ साळुंकी इति प्रसिद्धा । ” हिका स्वरभेदः “ ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः  
उचकी इति प्रसिद्धः । ” प्राचिका वनमक्षिका । “ पक्षिभेद इति स्वामी । ”  
उल्का तेजःपुंजः । पिपीलिका कीटभेदः मुंगी इति प्रसिद्धा । शनैर्याति पिपीलिक  
इति पुंस्त्वमपीति स्वामी । ” तिंदुकी वृक्षभेदः “ टेंभुरणी इति प्रसिद्धा । ”  
काणिका परमाणुः । भंगिः कौटिल्यभेदः । “ विच्छित्तिर्वा । व्याजच्छलनिभे भं-  
गिर्वैदर्भीतनमीलिकेति रभसः । ” सुरंगा विवरभेदः “ सुरंग इति ख्यातः । ” सूचि-  
र्व्यधनी । स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपीति रत्नकोशः । “ माढिः पत्रशि-  
रा । ” माढिर्देन्यं पत्रशिरेति हैमः ॥ ८ ॥ पिच्छा । “ शाल्मलिनिर्यासः भक्तादिमंड-  
श्च । पिच्छा शाल्मालिवेष्टके । पंक्तिपूगच्छटाकोशमंडेष्वश्वपदामये । मोचायां पिच्छल  
इति हैमः । ” वितंडा वादभेदः । काकिणी पणचतुर्थीशः । “ काकिणी पणतुर्थीशे  
मानदंडे च दृश्यते । कृष्णलैकवराटयोः स्यादुन्मानस्यांशके अपि चेति मेदिनी । रभ-  
सस्तु नांतेष्वप्याह । पणोदमानदंडानां तुर्यांशे अपि च काकिनीति । आढकस्य पंचा-  
शत्तमो भाग उदमानम् । उक्तं च गणितावल्याम् । कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन  
चाढकः । अतो ऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतमिति । चूर्णिः चूर्णिका । शाणी  
शणपटविशेषः । “ निकप इति स्वामी । ” दुणी कर्णजलौका । “ दुणी कूर्म्या  
जलद्रोण्यामिति हैमः । ” दरत् म्लेच्छजातिः । सातिर्दानावसानयोः । कंथा प्रावर-  
णांतरम् । “ कंथा मृन्मयभित्तौ च तथा प्रावरणांतर इति मेदिनी । ” आसंदी आस-  
नभेदः “ वेत्रासनमिति प्रसिद्धम् । ” अंगविशेषो नाभिः । राज्ञां समेति तत्पु-  
रुषः । सभाराजेत्यत्र राजपर्यायस्यैवेप्यते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकसमांग-  
तत्पुरुषे क्लीबत्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ झडरी वाद्यभेदः । “ झडरी झडरी

अलरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ॥

लाक्षा लिक्षा च गंडूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥

च हे दृडुके बालचक्रक इति मेदिनी । ” चर्चरी करशब्दः हर्षक्रीडा वा ।  
 “ चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोरिति कोशांतरम् । ” पारी हस्तिपाद-  
 रज्जुः । “ पारी पूरापरागयोः । पात्र्यां कर्पूरिकायां च पादबंधे च हस्तिनामिति  
 हैमः । ” होरा लयार्थम् । “ होरा तु लभे राश्यर्द्धे शास्त्ररेखाप्रभेदयोरिति हैमः ।  
 लट्वा ग्रामचटकः । “ लट्वा करंजभेदे स्यात्फले वाचे खगांतर इति मेदिनी । ” सिध्म-  
 ला मत्स्यविकृताविति मेदिनी । सिध्मला शुष्कमीने स्त्री त्रिलिंग्यां तु किलासिनीति  
 त्रिकांडशेषः । ” लाक्षा जतु । लिक्षा यूकांडम् । गंडूषा जलादिना मुखपूरणम् ।  
 “ पुंस्यपि । गंडूषो मुखपूर्तौ स्याद्गजहस्तांगुलावपि । प्रसृत्या प्रमिते अपि स्यादिति  
 हैमः । उन्नतनाभिस्तु गंडूषा नापि मुखपूर्तिरिति बोधालितः । गृध्रसी ” वातरोगभे-  
 दः । स तु उरुसंधौ भवति । चमसी यज्ञपात्रभेदः । “ प्रणीतेति प्रसिद्धा । माष-  
 पिष्टपोलिकाविशेष इति वैद्यकग्रंथे । चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे स्त्री पिष्टके स्त्रिया-  
 मिति मेदिनी । मसी कज्जलम् । “ मेला मसी जलं पत्रांजनं च स्यान्मसिर्द्वयोरिति  
 त्रिकांडशेषः ” ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥ अथ पुंलिंगसंग्रहः ॥ पुंस्त्वे इति  
 पतद्ग्रहशब्दपर्यंतमधिकारः । भेदास्तुपितसाध्यादयः । अनुचराः सुनंदादयः तैः  
 सहिताः सुरासुराः देवदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि । सुरपर्याया यथा । अमरा निर्जरा  
 देवा मरुत इत्यादयः । तज्जेदा यथा । तुपिताः साध्याः । इंद्रो मरुत्वान्मघवा ।  
 सूरसूर्यार्यमा । हाहा हूहूः । तुंवुरुरित्यादिः । अनुचरा यथा । विष्णोरनुचरा  
 जयविजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा नंदिकेश्वरादयः । एवं असुरपर्याया दैत्या दानवा  
 इत्यादयः । तज्जेदा बलिनमुच्यादयः । असुरानुचराः कूदमांडमुंडादयः । एवमु-  
 न्नैयं सर्वत्र । एतेषामपि दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयि-  
 ष्यन्ति । अत्राधिता इति वक्ष्यमाणेन । स्वर्गादयश्चोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च  
 पुंसि स्युः । स्वर्गपर्यायो यथा । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव इत्यादिः । द्योदिवौ द्वे स्त्रियां

स्वर्गयागाद्रिमेधाब्धिदुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः ॥

अह्नाहांताः क्ष्वेडभेदा रात्रांताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नता अबाधिताः ॥

क्लीवे त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरं तद्विना पुंस्त्वम् । यागो यज्ञः । मखः क्रतुः । तद्भेदा अभिष्टोमादयः । इष्ट्यादेर्बाधितत्वं वक्ष्यति । अद्रिः गिरिः पर्वतः । तद्भेदा मेरुसहादयः । एषां मध्ये उपवादः चेदुक्तः शैलवर्गे । मेघो घन इत्यादिः पर्यायः । भेदः पुष्करावर्तादिः । अभ्रस्य तु अभ्रं मेघ इति क्लीवपाठो बाधकः । अधिः समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः । क्षीरोदादिर्भेदः । द्रुवृक्षः । शाखीत्यादिः पर्यायः । वटादिर्भेदः । अत्रापि क्वचिद्रूपभेदादिना “ पाटलाशिशपादौ ” अपवाद उक्ताः । कालो दिष्टः समयः । एवं पर्यायः । मासादयो भेदाः । असिः खड्गः । नंदकादयो भेदाः । “ ईल्यादौ बाधः । ” शरो वाणः । भेदो नाराचादिः । इपुर्हयोरिति विशेषो दर्शितः । अरिः शत्रुः । भेद आतताय्यादिः ॥ ११ ॥ करो राजग्राह्यभागो रश्मिः पाणिश्च । दीधित्यादीनां तु पुंस्त्वं बाधितम् । गंडः कपोलः । ओष्ठो दंतच्छदः । दशनवसनादि तु रूपभेदात् बाधितम् । दोः प्रवेष्टः । भुजबाह्वोस्तु द्वयोरिति विशेषः । दंतो रदः । दंतस्थाने दंड इत्यपि पाठः । कंठो गलः । “ समीपगलभेदेषु कंठं त्रिषु विदुर्वुधा इति शाश्वतः । ” केशः कचः । नखः कररुहः । नखो ज्वीत्यादिना बाधितम् । स्तनः कुचः । एते यथासंभवं सभेदपर्यायाः पुंसि । अह्नः अहश्च एतदंताः पुंसि स्युः । यथा । अह्नः पूर्वं पूर्वाह्नः । “ अह्नः अपरं अपराह्नः । ” द्वे अहनी समाहते ब्यहः । क्ष्वेडभेदा विषविशेषाः पुंस्त्वे स्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र गरलं विषं पुंसि क्लीवे च । काकोलं इत्यादि बाधितम् । रात्रांता इति समासांतस्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दो ज्ञे येषां ते यदि प्राक् असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि । यथा । अहश्च रात्रिआहोत्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः । प्रागसंख्यका इति किम् । पंचरात्रम् । गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्यार्धर्चादिपाठात् क्लीवत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः सरलः । “ श्रीपिष्ट इति क्वचित्पाठः । ” आद्येन श्रीवात्तृकभूपादयः । चकाराहुगुलुसिहकादयः । अस् च अन् च तावन्तौ येषां ते असन्नताः

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

कषणभमरोपांता यद्यदंता अमी अथ ॥

पथनयसटोपांता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

अन्तर्मसिमुसन्नंतमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सरआदीनां पूर्वोक्तेन च बाधकेनाव-  
धिताश्चेत्पुंसि स्युस्तत्र असंता यथा । अंगिराः वेधाः चंद्रमाः । अन्नंता यथा । कृ-  
ष्णवर्त्मा मधवा । अवाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोम । तुश्च रुश्च तुरू तौ  
विरामे येषां ते तुरुविरामकाः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुशब्दांताश्च रुशब्दांताश्च  
पुंसि स्युरित्यर्थः । यथा । हेतुः सेतुः धातुः मंतुस्तंतुरित्यादि । कुरुः मेरुः । किंशा-  
रित्यादि । कसेरुर्वाद्युपलक्षणं दारुश्मश्रुप्रभृतीनाम् । तत्र कसेरु अस्थिविशेषः ।  
तृणविशेषो वा । जतु लाक्षा ॥ १३ ॥ कषणादयः पटुर्णा उपांते अंत्यसमीपे येषां ते  
तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्कोपांता अदंताः स्युस्तर्हि पुंसि भवन्ति । यथा ।  
अंकः लोकः स्पटिकः । शुल्कवल्कादि तु बाधितं पूर्वम् । ओषधोषमाषष्ठक्षादयः  
पोपांताः । वर्षादयस्तु पूर्वं बाधिताः । पाषाणगुणकिरणादयो णोपांताः । विषाणादि  
बाधितम् । कौस्तुभदर्भशलभादिर्भोपांतः । कुसुंभादि बाधितम् । होमग्रामगुल्मव्यामा-  
दयो भोपांताः । पद्मादेर्वा पुंसीत्यादिना बाधितत्वम् । झर्झरसीकरसीरप्रभृतिः रोपांतः ।  
अजिरादेर्बाधः । पकारादिवर्णषट्कोपांता अवाधिताश्चेत्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदंता  
इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वात् । पकारोपांता यथा । यूपवाष्पकलापादयः ।  
कुतपादिर्बाधितः । थकारोपांता वेपथुरोमंथादयः । नोपांता इनधनभान्वादयः ।  
वनादिस्तु बाधितः । योपांता आयव्ययजायुतंतुवायादयः । मृगयादिस्तु बाधितः ।  
सोपांता रसहासादयः । विसादिर्बाधितः । टोपांताः पटादयः । किरीटादेर्बाधकमु-  
क्तम् । गोत्रेति । गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्र-  
स्यादिपुरुषाः ये प्रवराध्यायपटिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन लोके  
प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । यथा । भरद्वाजः गोत्रमस्माकम् । एवं कश्यपवत्सप्रभृतयः ।  
चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । यथा । कटः बह्वृच इत्यादि  
॥ १४ ॥ नाम्नि संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहितास्ते घञादयः  
सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादसंज्ञायां च घञ् गृहीतः । घञन्ता  
यथा । प्रास्यत इति प्रासः । विदंति अनेन वेदः । प्रपतत्यस्मात्प्रपातः । भावः माघः

नामन्यकर्तारि भावे च घञजवन्ङ्णघाशुचः ॥

ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

द्वंद्वे ऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहते ॥

कांतः सूर्येदुपर्यायपूर्वो ऽयः पूर्वको ऽपि च ॥ १६ ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडंगकः ॥

पाकः त्यागः । अच् यथा । जयः चयः नयः । अप् यथा । करः गरः लवः  
 ऋवः । नङ् यथा । यज्ञः प्रश्रः । “याञ्जित्यत्र तु पुंस्त्वं बाधितम् । नङ् उपलक्षणार्थ-  
 त्वात् । स्वपो नन् । स्वप्नः । स्वप्नः संवेश इत्यपीति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोधा । ”  
 णप्रत्ययो यथा । न्यादः । घप्रत्ययो यथा । उरश्छदः । अथुच् यथा । वेपथुः ।  
 ल्युरिति । कर्तारि नञादिल्युः पुंसि स्यात् । यथा । नन्दनः रमणः मधुसूदनः ।  
 भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । यथा । पृथोर्भावः प्रथिमा महिमा ।  
 भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन  
 पूर्वत्र परत्र च संबध्यते । “ भावे को यथा । आखूत्यः प्रस्थः । ” प्रादितः  
 अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । दापदैपो  
 विना दारूपो धारूपश्च धातुर्धुसंज्ञकः । प्रादितो यथा । प्रधिः निधिः आदिः ।  
 अन्यतो यथा । जलधिः इषुधेस्तु द्वयोरिति बाधितत्वम् ॥ १५ ॥ द्वंद्वे समा-  
 हारादन्यत्र द्वंद्वसमासे ऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवाश्चा-  
 श्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । समाहारे त्वश्ववडव-  
 मिति क्लीबम् । सूर्यचंद्रपर्यायपूर्वकः कांतशब्दः पुंसि । यथा । सूर्यकांतः अर्क-  
 कांतः चंद्रकांतः इंदुकांतः सोमकांतः । अयोवाचकपूर्वको अपि कांतः पुंसि । यथा ।  
 अयस्कांतः लोहकांतः ॥ १६ ॥ इदानीं पुंलिंगविशेषपर्यंतमनुक्तानां कांतादि-  
 क्रममनतिक्रम्याह । वटकः पिष्टकभेदः । अनुवाको वेदावयवः । रल्लकः कंबलः ।  
 कुडंगको वृक्षलतागहनम् । “ कुडंगक इत्यपि । ” पुंस्त्वो वागावयवः । न्युंस्त्वः  
 सामवेदे निपातित ओंकारः । “ न्युंस्त्व इति ह्रस्वोकारो अपि । न्युंस्त्वः सम्यङ्-  
 नोज्ञे च साम्नः पट्प्रवणे अपि चेति मेदिनी । ” समुद्रः संपुटकः । विटो धृतः ।  
 “ विटो द्रौ लवणे पिडे मूपिके खदिरे अपि चेति मेदिनी । ” पट्टः काटादिर-  
 चित आसनविशेषः । “ पट्टश्चतुष्पथे पीडे राजादेः शासनान्तरे । त्रगादिवंधने  
 पेपाश्मनीति हैमः । ” धटस्तुला । “ धटो दिव्ये तुलायां स्याद्धटो नीरे न



पुंखो न्यूखः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटाः ॥ १७ ॥

कोट्टारघट्टहट्टश्च पिंडगोंडपिचंडवत् ॥

गडुः करंडो लगुडो वरंडश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

दृत्तिसीमंतहरितो रोमंथोद्वीथबुद्बुदाः ॥

कासमर्दो ऽर्बुदः कुंदः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥ १९ ॥

वासस इति मेदिनी । ” अंधकूपादयः खटाः । “खटस्तृणे कफे । टंके-  
 ऽधकूपे प्रहार इति हैमः ” ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः ।  
 “अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घटयते रच्यते सो ऽरघट्टः । राहाट इति  
 प्रसिद्ध इत्यन्ये । ” कस्यचिन्मते टकारांतेष्वपि भट्टग्राम इति न्यायेन रेफांतो ऽपि  
 कोट्टार इति व्यक्षरो निबद्धः । “कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटक इति  
 मेदिनी । घट्टः घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः क्रयविक्रयस्थानम् । पिंडो मृदादिसंघातः ।  
 गोंडो नाभिः । गोंडः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च संमत इति रुद्रः । ” पिचंड  
 उदरम् । “पिचिंड इत्यपि । शस्ते पिचिंड उदरे पशोरवयवे पुमानिति मेदिनी । ”  
 पिचंडवत् गड्वादयो अपि पुंसि स्थिरिति वता निर्दिश्यते । गडुर्गलगंडः ।  
 “गडुः पृष्ठगुडे कुञ्ज इति विश्वः । ” करंडो वंशादिकृतभांडभेदः । “करंडो  
 मधुकोशासिकारंडेषु दलाढक इति हैमः । ” लगुडो वंशादिदंडः । वरंडो  
 मुखरोगः । “वरंडो वदनव्यथा । अंतरावेदिसंधौ चेति हैमः । ” किणो  
 मांसग्रंथिभेदः । स तु खनित्रदंडादिसंघर्षणात्करतलादौ स्पष्टः । “व्रणजं चिह्नं  
 च किणः । ” घुणः काष्ठकृमिः । “घुणः स्यात्काष्ठवेधक इति रत्नकोशः । ”  
 ॥ १८ ॥ दृत्तिः चर्मपुटकः । “दृत्तिश्चर्मपुटे मत्स्ये नेति मेदिनी । ” सीमंतः  
 केशवेशः । हरित्पालाशवर्णः । “हरिद्विशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः ।  
 अस्त्रियां स्यात्तृणे चेति मेदिनी । ” रोमंथः पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्वीथः साम-  
 भेदः । “उद्वीथः प्रवणः सामवेदध्वनिरित्यरुणः । ” बुद्बुदो जलविकारः । कास-  
 मर्दो गुल्मभेदः । “अर्बुदो दशकोटयः । अर्बुदो मांसकीले स्यात्पक्ष्णे दशकोटिष्विति  
 मेदिनी । ” अर्दनिरिति पाठे अर्दनिरग्निः । कुंदः शिल्पभांडम् । “कुंदो ऽच्युते  
 निधौ । चक्रभ्रमौ च माघ्ये चेति हैमः । ” फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादिः ।  
 एतौ यूपश्च । “यूप इत्यपि ” ॥ १९ ॥ आतपः सूर्यालोकः । क्षत्रिये नाभिः ।

आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ॥

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

वेतालमल्लमल्लाश्च पुरोडाशो ऽपि पट्टिशः ॥

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

॥ इति पुंलिंगशेषः ॥

द्विहीने ऽन्यच्च खारण्यपर्णश्चभ्रहिमोदकम् ॥

क्षत्रियवाची नाभिश्चब्दः पुंसीत्यर्थः । कुणपः शवभेदः । “ कुणपः पूतिगंधो शवे ऽपि चेति मेदिनी । ” क्षुरो वपनशस्त्रम् । क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलक्षे च गोक्षुर इति मेदिनी । “ केदरो व्यवहारपदार्थः । पूरो जलप्रवाहः । पूरः स्यादंभसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिखाद्ययोरिति हैमः । ” क्षुरप्रो वाणभेदः । “ क्षुरप्र इति कवर्गद्वितीयादिरपि । ” चुक्रः शाकभेदः । “ चुक्रस्त्वम्ले ऽम्लवे- तस इति हैमः । ” गोलो वर्तुलपिंडः । हिङ्गुलो रागद्रव्यभेदः । क्लीवे चोक्तो वैद्यवर्गे । “ हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भंडाक्यां तु हिङ्गुलीति मेदिनी । हिङ्गुलुः स्यात्तु हिङ्गुलमिति मुकुटः ” पुद्गलः आत्मा । पुद्गलः छंदराकारे त्रिषु पुंस्या- त्मदेहयोरिति मेदिनी ॥ २० ॥ वेतालो भूताधिष्ठितशवः । मल्लः स्यात्पुंसि मल्लक इति मेदिनी । मल्लो बाहुयुद्धकुशलः । पुरोडाशो हविर्भेदः । “ पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तित इति विश्वः । ” पट्टिशो ऽस्त्रभेदः “ पट्टिस इति दंत्यसांत्य इति मुकुटः । ” कुल्माषो ऽर्धस्त्रिन्नो यवः कुत्सितमाषो वा । कुल्माषं कांजिके यावके पुमानिति मेदिनी । रभसः हर्षः । “ रभसो हर्षवेगयोरिति विश्वः । ” सकटाहः कटाहसहितः कटाहशब्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहो वटकादिपाकपात्रम् । कटाहो घृततैलादिपाकपात्रे ऽपि क- र्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च सूत्रे च महिषीशिशविति विश्वः । कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे चेति मेदिनी च । “ सनिष्ठीवतांवृलादिचर्वणानिसेपपात्रं पतङ्गहः । ॥ २१ ॥ इति पुंलिंगशेषः ॥ द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिका- रोज्यनावाहिकात् । श्लोकद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टा खादिशब्दपट्टिशानिः पर्यायैः सप्त क्लीवे । अत्रान्यदिति बाधितात् यदन्यत्तदेव क्लीवमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकागह-

शीतोष्णमांसरुधिरमुख्राक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ॥

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ॥

स्नाभरणादिसंग्रहः । खमिन्द्रियं व्योम च । तद्यथा । छिद्रं नभः वियत् इत्यादि । अरण्यं  
 त्रिपिनं काननमित्यादि । पर्णं पत्रं दलम् । “ पर्णं पत्रे किंशुके चेति मेदिनी । ”  
 श्वभ्रं तु पातालमित्यादि । हिमं तु प्रालेयमित्यादि । हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंस-  
 कमिति मेदिनी । ” उदकं तु जलं नीरम् । शीतं शीतलमित्यादि । उष्णं तिग्ममित्यादि ।  
 शीतोष्णं गुणे क्लीवं तद्वति त्रिषु । “ शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिष्विति  
 मेदिनी । उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिंगक इति मेदिनी । ” मांसं पिशितं  
 तरसमित्यादि । रुधिरं शोणितं रक्तम् । “ रुधिरोऽगारके पुंसि क्लीवं तु कुंकुमासृ-  
 जोरिति मेदिनी । ” मुखं तु वदनं वक्त्रम् । “ मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारंभोपाययो-  
 रपि । संध्यंतरे नाटकादेः शब्दे ऽपि च नपुंसकमिति मेदिनी । ” अक्षि तु नयनं  
 नेत्रम् । द्रविणं धनमित्यादि । “ द्रविणं कांचने धने । पराक्रमे बले ऽपि स्यादिति  
 हैमः । ” बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणम् । शक्तौ यथा । बलं शुष्मामेत्यादि । सैन्यं  
 चक्रमित्यादि ॥ २२ ॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि । “ हलमित्यपि कचि-  
 त्पाठः । ” हेम सुवर्णं कनकमित्यादि । शुल्बं ताम्रमित्यादि । “ शुल्बं ताम्रे यज्ञ-  
 कर्मण्याचारे जलसन्निधाविति मेदिनी । ” लोहं कालायसमित्यादि । सुखं शर्म  
 शान्तमित्यादि । दुःखं तु कृत्रं कष्टम् । शुभं कल्याणं कुशलमित्यादि । अशुभमकल्या-  
 णमित्यादि । जलपुष्पाणि । कुमुदकमलकह्लारोत्पलादीनि । लवणं सैधवमित्यादि ।  
 व्यञ्जनं तैमनं निष्ठानामित्यादि । व्यञ्जनं रमशुचिह्नयोः । तेमने ऽवयवे ऽकादा-  
 विति हैमः । ” व्यञ्जनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणम् । अनुलेपनं कुंकुमादि ।  
 अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहाया द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् ।  
 एवमन्यदप्युच्यम् ॥ २३ ॥ कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा  
 क्लीवे स्यात् । लक्षशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । “ लक्षा न पुंसि संख्यायां  
 क्लीवं व्याजशरव्ययोरिति मेदिनी । ” तदिति लक्षस्य पर्याया नियुतमित्यर्थः ।  
 उदाहरणं च । नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । “ शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं

द्व्यङ्गमसिसुसन्नंतं यदनांतमकर्तरि ॥ २४ ॥

त्रांतं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ॥

पात्राद्यदंतैरेकार्थौ द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

द्वंद्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥

मतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरमिति रत्नकोशः । ” असंतमित्त-  
सुसंतमन्नंतं च यत् व्यङ्गं द्विस्वरं तत् क्लीबे । असंतं यथा । पयः मनः । इस्तं  
यथा । सर्पिः ज्योतिः । उस्तं यथा । वपुः यजुरित्यादि । अन्नंतं यथा । चर्म  
शर्म सामेत्यादि । अनेनैव क्लीबत्वे सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानं तदस्यानित्य-  
त्वज्ञापनार्थम् । तेन गुणांधकारशोकेषु तमो राहौ पुमानयमित्याद्यपि सिद्धम् । अक-  
र्तरि कर्तुरन्यत्र यदनांतं अनेत्यंते यस्य तत्क्लीबे । यथा । गमनम् । मरणम् । दानम् ।  
करणम् । वरणम् । अकर्तरीति किम् । इध्मत्रश्चनः कुठारः । नंदयतीति नंदनः रमणः  
॥ २४ ॥ त्रांतं क्लीबे यथा । पात्रं वहित्रं वस्त्रं गात्रमित्यादि । सकारो लकारो  
त्रा उपधा अंत्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । सोपधं यथा । विसम् । अंधतमसम् ।  
लोपधं यथा । कुलं मूलमित्यादि । शिष्टमिति । यदवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् तच्च  
प्रागुक्तम् । यदबाधितं तदपि त्रांतादिकं क्लीबे इत्यर्थः । शिष्टमिति किम् । पुत्रः वृत्रः  
हंसः कंसः पनसः शिला कालः गलः । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे । रात्राद्वाहाः  
पुसीति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वार्तिकं रात्राद्वाहा  
इत्यस्य बाधकम् । त्रिरात्रम् । पंचरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः मध्य-  
रात्रः । पात्रादिभिरदंतैरेकार्थौ यो द्विगुः स क्लीबे । पंचरात्रम् । आदिना चतु-  
र्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः । अनेन पंचमूली त्रिलोकीत्या-  
दिरपवादः । एकार्थः किम् । पंचकपालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्वितार्थः ॥ २५ ॥  
द्वंद्वसमासस्यैकत्वं अव्ययीभावश्च क्लीबे । द्वंद्वैक्यं यथा । पाणिपादम् । शिरोयो-  
वम् । मार्दगिकपाणविकम् । अव्ययीभावो यथा । अधिलि । उपगंगम् । संख्याया  
अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे । यथा द्विपथम् । त्रयाणां पथां समाहारद्विपथम् ।  
चतुष्पथम् । अव्ययाच्चथा । विपथम् । क्लृपथम् । संख्याव्ययादिति किम् । धर्मपथः ।  
योगपथः । पथ इति समासांतानुकरणम् । समासे पटीविभक्त्यन्तान्नरा छाया  
क्लीबे । छाया बाहुल्ये इति पाणिनिस्तुत्रम् । सा चद्वेहनां संबन्धिनी तयैव तदुदाहरति ।

पष्ठ्याश्रया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमित्यादिशः ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमांतश्च तदादित्वप्रकाशने ॥

कोपज्ञकोपक्रमादिकंथोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

त्रीणां पक्षिणां ज्ञाया विच्छायमिति । इक्षुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुशज्या  
कुशच्छायमिति वा । क्षिप्वां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे ।  
अत्रापि पष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा दासीनां सभा दासीसभम् । स्त्रीसभमित्यादि ।  
संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था  
गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दविवर्जितात्  
राजामनुष्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात् अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्पष्ठ्यन्ता-  
त्परा चेतु क्लीबे । शाला गृहं अर्थो ऽभिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकरा-  
जपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभुसभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशा-  
चसभम् । अराजकात्किम् । राजसभा । “ राजपर्यायग्रहणान्नेह चंद्रगुप्तसभा ।  
राजविशेषो ऽयम् । ” पष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां  
पतिर्यस्यां सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासी-  
सभा । दासीनां शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्यु-  
दाहरणानीत्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शाला-  
संहतिसाधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने  
द्योतने उपज्ञांत उपक्रमांतश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत  
इत्युपज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रज्ञा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः ।  
प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देवदत्तो-  
पज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामान्यशब्देन  
च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः । अत्रापि  
पष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये पष्ठ्यन्तात्परा कंथा क्लीबे । सौश-  
मीनां कंथा सौशमिकंथम् । उशीनरादन्यत्र दाक्षिकंथा । नामसु इति किम् ।  
वीरणकंथा ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबंधो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिच्च

भावे नणकचिद्भ्यो ऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥

अदंतप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वे ऽप्युक्ततोटके ॥

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणकचितः । तेभ्यो ऽन्ये ये तव्यदादयो ऽदंता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते क्लीवे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहितम् । भुक्तम् । नणकचिद्भ्योऽन्य इति किम् । प्रश्नः न्यादः आखूत्यः । वेपथुः । नणकेति घञ उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । मृतो वैरी । समूहार्थे यथा । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । औपगवकम् । काकमित्यादि । भावे अदंता यथा । गोर्भावः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा । शौक्ल्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । चौर्यम् । तत्प्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परो विहितसमासांतो ऽहन्शब्दः क्लीवे । पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीवतेष्टेति वार्तिकेणेत्यर्थः । अह्नाहंता इति पुंस्त्वस्यापवादो ऽयम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीवे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मंदं पचति । सुखं तिष्ठति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशेषणं यथा । रम्यं स्वः । सुखदं प्रातः । अथ कानिचित्कंटरवेणाह । उक्तं सामभेदः । तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं तालफलं वा । कदल्याः फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्हम् । गृहस्थूणं गृहस्तंभः । तिरीटं वेष्टनम् । “शिरोभूषणमिति केचित् । ” मर्म संधिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् । योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे चेति मेदिनी ॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यागभेदौ । “ राज्ञा लतात्मकः सोमः सृयते ऽत्र राजसूयम् । वाजं पैटी सुरा पेयमथ वाजपेयम् । ” कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यं पदसमूहः । पद्यं श्लोकः । “पद्यं श्लोके पुमान् शुद्धे पद्या वर्त्मनि कीर्तितेति मेदिनी । ” कवेः कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्यतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । “ मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवं माणिक्यम् । ” भाष्यं पदार्थविवृतिः । “ सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति । ” सिद्धं रक्तवर्णभेदः ।

माणिक्यभाष्यसिंदूरचीरचीवरपिंजरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालवाहिकम् ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥

पुन्नपुंसकयोः शेषो ऽर्धचपिण्याककंटकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तंडकप्रंकः शाटकः कर्पटो ऽर्बुदः ॥

“सिंदूरस्तरुभेदे स्यात्सिंदूरं रक्तचूर्णके । सिंदूरी रोचना रक्तवेष्टिका धातकीपु चेति विश्वप्रकाशः ।” चीरं वस्त्रभेदः । “चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोरिति मेदिनी ।” चीवरं मुनिवासः । “शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः ।” पिंजरं पद्यादिवंधनागारम् । “पिंजरो ऽश्वांतरे पीते क्लीवं स्वर्णे च पीतक इति कोशांतरम् । पंजरमित्यपि पाठः” ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । हरितालं धातुभेदः । “हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोरिति मेदिनी ।” विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भांडभेदः । वाहिकं कुंकुमादि । “वाहुकमिति च वाहवमित्यपि । बहुदेशे भवं वाहवम्” ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥ अथ चिक्र-  
सपर्यताः पुंसि क्लीबे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः । यथा शंखपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कंबुनलिनवाचिनौ तु पुन्नपुंसकयोः । तथा ञ्रत्यशब्दो ऽपि यत्पर्याये वाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयोरित्यर्थः । ऋचो ऽर्धमर्धर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । “पिण्याको ऽस्त्री तिलकल्के हिंगुवाह्नीकसिङ्गक इति मेदिनी ।” कंटकं रोमहर्षादि । “कंटकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमांचे च द्रुमांगे च कंटको मस्करे ऽपि चेति विश्वप्रकाशः । कंटको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमांचद्रुमांगयोरिति मेदिनी ” ॥  
॥ ३२ ॥ मोदकं भक्ष्यभेदः । “मोदकाः खाद्यभेदे ऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवदिति मेदिनी । मोदको हर्षुले खाद्य इति हैमः ।” तंडकः उपतापविशेषः । “तंडकः खंजने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कंधमायाबहुलकेष्वपीति मेदिनी । दंडक इत्यपि ।” टंकोऽश्मदारणः । “टंको नीलकपित्थे च खनित्रे टंकेऽस्त्रियाम् । जंघायां स्त्री पुमान्कोपे कोशासिग्रावदारण इति मेदिनी ।” शाटकः पटभेदः । कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा । “खर्वटमित्यपि । यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ।” अर्बुदं संख्याभेदः । पातकं ब्रह्महत्यादि । उद्योग उत्साहः । चरकं वैद्यशास्त्रभेदः । “करक इत्यपि

पातकोद्योगचैरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥  
 कुष्टं मुंडं शीधु वृस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥  
 संगमं शतमानार्मशंवलाव्ययतांडवम् ॥ ३४ ॥  
 कवियं कंदकार्पासं पारावारं युगंधरम् ॥  
 यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥  
 अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥  
 तन्नोक्तमिह लोके ऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

॥ इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

पाठस्तत्र स्यूतवत्त्वम् । तमालो वृक्षभेदः । “तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुम इति मेदिनी ।” आमलको धात्रीफलम् । नडो ऽतर्विवरं “तृणभेदश्च” ॥ ३३ ॥  
 कुष्टं रोगभेदः । कुष्टं रोगे पुष्करे ऽस्त्रीति मेदिनी । कुष्टं भेषजरोगयोरिति हैमः । मुंडं शिरः । शीधु मद्यम् । वृस्तं भृष्टं मांसं पनतादिफलासारभागश्च । क्वचित्पुस्तमिति पाठः । क्वचित् अस्तमपि । क्ष्वेडितं वीरकृतसिंहनादः । “क्षेमं कुशलम् । “क्षेमो ऽस्त्री लब्धरक्षणे । चंडायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां तु योषितीति मेदिनी ।” मोक्षे ऽपि क्षेमः । कुट्टिमं भित्तिभेदः । “कुट्टिमो ऽस्त्री निवद्धा भूरिति कोशांतरम् । फरसवंदीति ख्यातायाः ।” संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्म अक्षिरोगभेदः । शंवलं वर्णभेदः । “पाथेयं च । शवलो ऽस्त्री संवलवत्कूलपाथेयमत्सर इति मेदिनी ।” अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम् । “अव्ययो ऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिष्विति मेदिनी ।” तांडवं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥  
 कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम् । लगाम इत्यपि । “नार्यो कवीखलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभांडमिति वोपालितः ।” कंदं पद्मिनीमूलादि । “कंदोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमानिति मेदिनी । क्वचित्कर्मेति पाठः ।” कार्पासं वल्योनिभेदः । पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयमिति हैमः । युगंधरं कूबरम् । “यूपं यज्ञांगभेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं “वातायनं मुखशाला वा ।” पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूपं मंड इति प्रसिद्धम् । मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकाते हित इत्युक्तं वैद्यके । “चमसचिक्कसौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुन्नपुंसकाधिकारे इति यावत् । घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम् । तदे प्रसिद्धमित्यर्थः । अतस्तदिह नोक्तम् । तल्लोके ऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उच्यतादन्यः शेष-



परं लिंगं स्वप्रधाने द्वंद्वे तत्पुरुषे अपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्थात्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

तद्वितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदंतकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ॥

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

यूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाङ्गीतिः  
सर्पभीतिः । सर्पभयम् । वाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिंगस्यापवादमाह ।  
अर्थेति । अर्थात्तद्वद्वा परोपगाः परगामिनः वाच्यलिंगा इत्यर्थः । यथा । द्विजायां  
द्विजार्थः स्रपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-  
लिंगता चेति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।  
“परं विशेष्यमुपगच्छंतीत्यर्थः । ” तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रांतो मालामति-  
मालो हारः । अतिक्राता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवक्रुष्टः कोकि-  
लया अन्नकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यै इत्यलंकुमारिरियम् । अलंकुमा-  
रिरियम् । अलंकुमारि इदम् । प्राप्ताजीविको द्विजः । प्राप्ताजीविका स्त्री । प्राप्ताजीविक-  
मिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्वितार्थो द्विगुर्वाच्यलिंगः । पंचकपालः पुरोडाशः ।  
पंचकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदंतकाश्च परलिंगभाजः ।  
संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च ।  
“त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि । ”  
षट्संज्ञकान्वक्ष्यति । विंशत्यादीनां लिंगं द्वितीयकांडे उक्तम् । शतादिकानां  
तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं  
परः पुमान् । “संख्यांतको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि । ” सर्व-  
नामांतको यथा । परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्वम् ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहु-  
व्रीहिरन्यलिंगभाक् । तदुदाहरणं स्वयमुन्नेयम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्ध-  
भार्यः ॥ बहुधनः । बहुधना । “बहुधनमित्यादि । ” अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षिणस्याः  
पूर्वस्याश्च दिशोरंतरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यंतराले इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः । गु-  
णयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलि-  
गभाजः । गुणयोगेन यथा । गंधवती पृथ्वी । गंधवानश्चमा । गंधवत्कुसुमम् । द्रव्य-

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

॥ इति लिंगादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

योगेन यथा । दंडिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पात्रिका स्त्री । गुणद्रव्याक्रियायोगो-  
पाधयः परगामिन इति पाठांतरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्यप्रत्ययाः । परो-  
पगा यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् ।  
प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः  
परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या भक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा । वस-  
तीति वास्तव्यो ज्यम् । वास्तव्या सा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् । भावे  
तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तामित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्ययांता नानार्थभेदका  
अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिंगा इत्यर्थः । यथा कुसुंभेन रक्ता शाटी  
कौसुंभी । कौसुंभः पटः । कौसुंभं वासः । तेन रक्तं रागादित्यण् । रक्ताद्यर्थ  
इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरो ज्यम् । इयं माथुरी । अणाद्यन्ता इत्या-  
दिशब्दाद्गामे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ षट्-  
संज्ञकाः षांतानांतसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गां समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्त-  
माना अतो बहुवचनांताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पंच-  
भिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्मच्छब्दौ  
तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिंगकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्म-  
च्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्मच्छब्दो यथा । आवां  
पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्थाली भवति । घटो  
भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवतीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः दाराः ।  
उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे  
सति परं लिंगानुशासनं प्रवर्तते । यथा । मानुषशब्दस्य कषणभमरोपांता इति प्रागु-  
क्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोक्तेन स्त्रीपुंसविधिर्नि-  
श्चेयः । यथा । मानुषीयम् । मानुषो ज्यमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तम् । अभिधाना-

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने ॥

सामान्यकाण्डस्तृतीयः सांग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

दिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्द-  
लिंगं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्यो-  
क्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिसूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारे-  
णोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ  
नामलिंगशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अंगैः स-  
हितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इंद्रधंज्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटा-  
यनः ॥ पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयंत्यष्टादिशब्दकाः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्व-  
रेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽंतिमः समाप्तः ॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गीकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिघ्नवर्गः.....	११२॥	०	मूलश्लोकाः ४८०
२	संकीर्णवर्गः .....	४३	०	क्षेपकश्लोकाः ७॥
३	नानार्थवर्गः .....	२५५॥	७॥	एवं ४८७॥
४	अव्ययवर्गः .....	२३	०	
५	लिंगादिसंग्रहवर्गः .....	४६	०	

# सटीकामरकोशस्य

## अकारादिवर्णानुक्रमेण

### शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ			अक्षीव.....	८७	३१	अग्रज.....	१४१	४३
अ	३५२	११	अक्षोट.....	८६	४१	अग्रजन्मत् .....	१६६	४
अंश.....	२३३	८९	अक्षौर्द्ध.....	८६	२९	अग्रतःसर.....	१९७	७२
अंशु.....	२२	३३	अक्षौहिणी .....	२००	८१	अग्रतस् .....	३४५	७
अंशुक.....	१५९	११५	अखंड.....	२६७	६५	अग्रमांस .....	१४७	६४
अंशुमती .....	१०५	११५	अखात.....	६१	२७	अग्रसर .....	१९७	७२
अंशुमत्फला .....	१०५	११३	अखिल .....	२६७	६५	अग्रिय.....	१४१	४३
अंस.....	१५०	७८	अग.....	२९१	१९	अग्रिय.....	२६५	५८
अंसल .....	१४१	४४	अगद .....	१४३	५०	अग्रीय .....	१४१	४३
अंहति .....	१७३	३०	अगदंकार .....	१४५	५७	अग्रीय.....	२६५	५८
अंहस् .....	२८	२३	अगम .....	८०	९	अग्रेदिधिषु .....	१३७	२३
अकराणि .....	२८५	३९	अगरी .....	९५	६९	अग्रेदिधिषू .....	१३७	२३
अकूपार .....	५४	१	अगस्ति .....	१९	२०	अग्रेसर .....	१९७	७२
अकृष्णकर्मन् ...	२६३	४६	अगस्त्य .....	१९	२०	अग्र्य .....	२६५	५८
अक्ष .....	९३	५८	अगाध .....	५८	१५	अघ .....	२८	२३
	२२०	४३	अगार .....	७३	९	अघ .....	२९३	२७
	२३२	८६	अगुरु .....	९४	६३	अघमर्षण .....	१७७	४८
	२४९	४५	अगुरु .....	१६२	१२६	अघ्या .....	२२७	६७
	३३८	२२०	अगुरुशिखा .....	९४	६२	अंक .....	१८	१७
अक्षत .....	२२२	४७	अग्रायी .....	१७१	२१	अंक .....	२८७	४
अक्षदर्शक .....	१८१	९	अग्नि .....	१२	५६	अंकुर .....	८०	४
अक्षदेवित् .....	२४९	४४	अग्निकण .....	१२	६०	अंकुरा .....	१९०	४१
अक्षधूर्त .....	२४९	४४	अग्निचित् .....	१६८	१२	अंक्रोद .....	८६	२९
अक्षर .....	३२८	१८१	अग्निज्वाला .....	१०७	१२४	अंक्रोले.....	८६	२९
अक्षरचंचु .....	१८३	१५	अग्नित्रय .....	१७०	२०	अंक्य .....	४२	९
अक्षरचण.....	१८३	१५	अग्निभू.....	९	४२	अंखोट.....	८६	२९
अक्षरसंस्थान ...	१८३	१६	अग्निमन्थ .....	९५	६६	अंग.....	१४८	७०
अक्षवती .....	२४९	४५	अग्निमुखी .....	८९	४२	अंग.....	३५०	७
अक्षायकीलक ...	१९४	५६	अग्निशिख .....	१६१	१२४	अंग.....	३५४	१९
अक्षांति .....	४७	२४	अग्निशिखा .....	१२६	११८	अंगण .....	७२	१३
अक्षि .....	१५४	९३	अग्न्युत्पात .....	३००	५८	अंगद .....	१५७	१०७
	३६६	२२	अग्र .....	२६५	५८	अंगन .....	७२	१३
अक्षिकूटक .....	१८९	३८		३२८	१८३	अंगना.....	१३१	३
अक्षिगत .....	२६२	४५						
अक्षिव.....	२२०	४१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अंगविक्षेप .....	४२	१६	अजिनयोनौ .....	१२०	८	अति .....	३४९	२
अंगसंस्कार .....	१६०	१२१	अजिर .....	७२	१३	अतिक्रम .....	३५०	५
अंगहार .....	४२	१६	अजिल .....	३२८	१८१	अतिक्रम .....	२०३	९६
अंगार .....	२९७	३०	अजिल .....	२६८	७२	अतिक्रम .....	२८४	३३
अंगारक .....	२०	२५	अजिलग .....	२०१	८६	अतिक्रम .....	३२०	१४९
अंगारधानिका .....	२९७	२९	अज्जुका .....	४३	१९	अतिचरा .....	१९२	१४६
अंगारवल्ली .....	९१	४८	अज्जुदा .....	१०८	१२७	अतिच्छत्र .....	११८	१६७
अंगारवल्ली .....	१००	९०	अज .....	२६१	३८	अतिच्छत्रा .....	११४	१८२
अंगारशकटी .....	२९७	२९	अज .....	२६३	४८	अतिजव .....	१९७	७३
अंगीकार .....	३१	५	अज्ञान .....	३१	७	अतिथि .....	१७४	३४
अंगीकृत .....	२७६	१०८	अचित .....	२७४	१८	अतिनिहारिन् .....	३२	१०
अंगुलिमान .....	२३१	८२	अंजन .....	१६	३	अतिनु .....	५८	१४
अंगुलिमुद्रा .....	१५७	१०८	अंजनकेशी .....	१०९	१३०	अतिपथिन् .....	७१	१६
अंगुली .....	१५१	८२	अंजनौ .....	१६	५	अतिपात .....	१७५	३७
अंगुलीयक .....	१५७	१०७	अंजनावती .....	१६	५	अतिपात .....	२८४	३३
अंशु .....	१५१	८२	अंजलि .....	१७२	८५	अतिप्रसिद्ध .....	३३३	२९७
अंशु .....	१४९	७१	अंजसा .....	३७२	१२	अतिवर्ल .....	१९७	७३
अंशुनामक .....	८२	१२	अंजसा .....	३४९	२	अतिमाव .....	९४	७१
अंशुपेणिका .....	१०१	९२	अंति .....	२००	८४	अतिमुक्त .....	९६	७२
अंशुवाहिका .....	१०१	९२	अंती .....	२००	८४	अतिमुक्तक .....	८६	२६
अचंडी .....	२०७	७०	अंती .....	२००	८४	अतिरिक्त .....	२६९	७५
अचल .....	७७	१	अंती .....	७९	१	अतिवक्तु .....	२६०	३८
अचला .....	६७	२	अंती .....	७९	१	अतिवाद .....	३७	१४
अचिक्रण .....	३३९	२२४	अंती .....	१७४	३६	अतिविपा .....	१०२	९९
अच्छ .....	५८	१४	अंती .....	७५	१२	अतिवेल .....	१४	७०
अच्छ .....	१६९	४	अंती .....	३१६	१३०	अतिशक्तिता .....	२०५	१०२
अच्छभल .....	१६९	४	अंती .....	१७४	३६	अतिशक्तिता .....	१४	६९
अच्युत .....	५	१९	अंती .....	२६५	५४	अतिशय .....	२८०	११
अच्युताज्ञ .....	६	२४	अंती .....	७९	१	अतिशय .....	२९७	४१
अज .....	२२९	७६	अंती .....	२१०	७	अतिशय .....	२६६	५८
अजकव .....	८	३७	अंती .....	१९४	५६	अतिशय .....	३०९	८०
अजगंधिका .....	१११	१३९	अंती .....	७९	१	अतिशय .....	२८३	२८
अजगर .....	५१	५	अंती .....	२६६	६२	अतिशय .....	१४६	९
अजगव .....	८	३७	अंती .....	२१४	२०	अतिशय .....	८७	३
अजन्य .....	२०६	१०९	अंती .....	२६६	६२	अतिशय .....	३०८	९
अजमोदा .....	१९२	१४२	अंती .....	१२९	३७	अतिशय .....	३५३	३
अजभृंगी .....	१०६	१९९	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजस .....	१४	६९	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजहा .....	९९	८६	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजा .....	२२९	७६	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजाजी .....	२९९	३६	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजाजीव .....	२४१	११	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजित .....	३०१	६१	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजिन .....	१७७	११	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
अजिनपत्रा .....	१२६	४७	अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८
			अंती .....	१५०	७६	अतिशय .....	२७०	५८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अत्यल्प .....	२६६	६२	अवृष्ट .....	२२८	२६	अनामय .....	१४३	५०
अत्याहित .....	३०४	७७	अधोशुक .....	१५९	११७	अनामिका .....	१५१	८२
अत्रि .....	२०	२७	अधोक्षज .....	५	२१	अनायासकृत ...	२७३	९४
अथ .....	३४५	२४६	अधोभुवन .....	५०	१	अनारत .....	१४	६९
अथो .....	३४२	२४६	अधोमुख .....	२६०	३३	अनार्यतिक्त .....	११२	१४३
अदभ्र .....	२६७	६३	अधोरण .....	१९४	५९	अनाहत .....	१५८	११०
अदर्शन .....	२८२	२२	अध्यक्ष .....	१८१	६	अनिमिष .....	३३७	२१८
अदितिनन्दन .....	३	८	अध्यक्ष .....	३३९	२२४	अनिरुद्ध .....	७	२८
अदृश्य .....	१४६	६१	अध्यवसाय .....	४८	२९	अनिल .....	३	१०
अदृष्ट .....	१८७	३०	अध्यात्म .....	३१९	१४४	अनिल .....	१३	६५
अदृष्टि .....	५०	३७	अध्यापक .....	१६७	७	आनिश .....	१४	६९
अद्धा .....	३५२	१२	अध्याहार .....	३०	३	अनीक .....	१९८	७८
अद्भुत .....	४२	१७	अध्याह्न .....	१३२	७	अनीक .....	२०२	१०४
अद्भुत .....	४२	१९	अध्येषणा .....	१७३	३२	अनीकस्थ .....	१८१	६
अद्भुत .....	२२७	२०	अध्वग .....	१८४	१७	अनीकस्थ .....	१९८	७८
अद्य .....	३५५	२०	अध्वन् .....	७१	१५	अनीकस्थ .....	२००	८१
अद्रि .....	७७	१	अध्वनि .....	१८४	१७	अनु .....	३४६	२४७
अद्रि .....	३२४	१६३	अध्वन्य .....	१८४	१७	अनुक .....	२२७	२३
अद्वयवादिन् .....	४	१४	अध्वर .....	१६९	१३	अनुकंपा .....	४२	१८
अधम .....	३१९	१४४	अध्वर्यु .....	१७०	१७	अनुकर्ष .....	१९४	५७
अधम .....	२६५	५४	अनक्षर .....	३९	२१	अनुकल्प .....	१७६	४०
अधमर्ण .....	२१०	५	अनंग .....	६	२६	अनुकामीन .....	१९८	७६
अधर .....	१५३	९०	अनच्छ .....	५८	१४	अनुकार .....	२८१	१७
अधर .....	३३०	१८८	अनडुह .....	२२२	६०	अनुक्रम .....	१७५	३७
अधरेद्युस् .....	३५२	२१	अनैद्यक्ष .....	२७०	७९	अनुक्रोश .....	४५	१८
अधस् .....	५०	१	अनैद्यक्ष .....	२७०	७९	अनुग .....	२६९	७८
अधोमार्गव .....	१००	८८	अनंत .....	१५	१	अनुग्रह .....	२८०	१३
अधिकार्द्धि .....	२५२	११	अनंत .....	५१	४	अनुचर .....	१९७	७१
अधिकांग .....	१९५	६३	अनंत .....	३०५	८१	अनुचर .....	१९७	७१
अधिकार .....	१८७	३१	अनंत .....	६७	२	अनुज .....	१४१	४३
अधिकृत .....	१८१	६	अनंत .....	१००	९२	अनुजीविन् .....	१८२	९
अधिक्षिप्त .....	२६२	४२	अनंत .....	१०२	११२	अनुतर्षण .....	२४९	४३
अधित्यक्ता .....	७९	७	अनंत .....	११०	१३६	अनुताप .....	४७	२५
अधिप .....	२५४	११	अनंत .....	११६	१५८	अनुताप .....	३२०	१४७
अधिपांग .....	१९२	६३	अनंत .....	११६	२७	अनुत्तम .....	२६५	५७
अधिभू .....	२५४	११	अनंत .....	११६	२७	अनुत्तर .....	३३१	१८९
अधिरोहिणी .....	७६	१८	अनंत .....	११६	२७	अनुनय .....	३५४	१८
अधिवासन .....	१६४	१३४	अनंत .....	११६	२७	अनुपद .....	२६९	७८
अधिविन्ना .....	१३२	७	अनंत .....	११६	२७	अनुपदीना .....	२४६	३१
अधिभ्रयणी .....	२१७	२९	अनंत .....	११६	२७	अनुपमा .....	१६	४
अधिष्ठान .....	३१४	१२५	अनंत .....	११६	२७	अनुपम .....	१९७	७१
अधीन .....	२५६	१६	अनंत .....	११६	२७	अनुपम .....	१९७	७१
अधीर .....	२५८	२६	अनंत .....	११६	२७	अनुपम .....	१९७	७१
अधीश्वर .....	१८०	२	अनंत .....	११६	२७	अनुपम .....	१९७	७१
अधुना .....	३५५	२३	अनंत .....	११६	२७	अनुपम .....	१९७	७१

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अनुमति .....	२४ ८	अंतावसायिन् ...	२४१ १०	अपत्य.....	१३७ २८
अनुयोग .....	३७ १०	अंतिक.....	२६७ ६७	अपत्रपा .....	४६ २३
अनुरोध .....	१८३ १२	अंतिकतम .....	२६८ ६८	अपत्रापिष्णु .....	२६८ २८
अनुलाप .....	३८ १६	अंतिकौ .....	४४ १५	अपथ .....	७१ १७
अनुलेपन .....	३६६ २३	अंतिका .....	२१७ २९	अपथिन् .....	७१ १७
अनुवर्तन .....	१८३ १२	अंतेवासिन् .....	{ १६८ १२ २४३ २०	अपेक्षान .....	२७८ ३
अनुवाक .....	३६३ १७	अंत्य .....	२७० ८१	अपेक्षान्तर .....	२६७ ६८
अनुशय .....	३२० १४७	अंत्र .....	१४७ ६६	अपेक्ष .....	{ ४९ ३३ ३३७ २१६
अनुष्ण .....	२४३ १८	अंतिको .....	२१७ २९	अपेक्षस्त .....	२६१ ३९
अनुहार .....	२८१ १७	अंडुक .....	१९० ४१	अपेक्षस्त .....	२७३ ९४
अनूक .....	२८९ १३	अंडू .....	१९० ४१	अपेक्षश .....	३४ २
अनूचान .....	१६८ १०	अंध .....	{ १४६ ६१ ३१० १०२	अपयान .....	२०७ १११
अनूनक .....	२६७ ६५	अंधकरिपु .....	८ ३६	अपैर .....	१८९ ४०
अनृप .....	६९ १०	अंधकार .....	५१ ३	अपरस्पर .....	२७७ १
अनूरु .....	२१ ३२	अंधतमस .....	५१ ३	अपराजिता .....	{ १०३ १०४ ११३ १४९
अनृशु .....	२६३ ४६	अंधस् .....	२२२ ४८	अपराद्धपृषत्क .....	१९६ ६८
अनृत .....	{ ३९ २१ २०९ २	अंधु .....	६१ २६	अपराध .....	१८६ २६
अनेकप .....	१८८ ३४	अन्न .....	{ २२२ ४८ २७६ १११	अपराह .....	२३ ३
अनेडमृक .....	२६१ ३८	अन्य .....	२७० ८२	अपरेद्युस् .....	३६५ २०
अनेहस .....	२२ १	अन्यतर .....	२७० ८२	अपर्णा .....	९ ३९
अनोक्त .....	८० ५	अन्यतरेद्युस् .....	३५२ २१	अपलाप .....	३८ १७
अंत .....	{ २०७ ११६ २७० ८१	अन्येद्युस् .....	३५५ २१	अपवर्ग .....	३१ ७
अंतपुर .....	७२ ११	अन्वक .....	२६९ ७८	अपवर्जन .....	१७३ ३०
अंतक .....	१३ ६२	अन्वक्ष .....	२६९ ७८	अपवाद .....	{ ३७ १३ ३०७ ८८
अंतर .....	३२९ १८६	अन्वय .....	१६५ १	अपवारण .....	{ १८ १२ ३१४ १२४
अंतरा .....	३२१ १०	अन्ववाय .....	१६५ १	अपशब्द .....	३४ २
अंतराभवसत्त्व .....	३१६ ३३२	अन्वाहार्य .....	१७३ ३१	अपष्ट .....	२७१ ८४
अंतराय .....	२८१ १९	अन्विट .....	२७७ १०५	अपसद .....	२४२ १६
अंतराल .....	१७ ६	अन्वीक्षण .....	२८४ ३०	अपसर्प .....	१८३ १३
अंतरिक्ष .....	१५ १	अन्वेपणै .....	२८४ ३०	अपसव्य .....	२७१ ८४
अंतरीप .....	५६ ८	अन्वेपणा .....	१७३ ३२	अपस्कर .....	१९३ ५५
अंतरीय .....	१९९ ११७	अन्वेपित .....	२७५ १०६	अपस्नात .....	२५६ १९
अंतरे .....	३५१ १०	अप् (आप) .....	५५ ३	अपहार .....	२८१ १६
अंतरेण .....	{ ३४९ ३ ३५१ १०	अपकारणी .....	३७ १४	अपांपाति .....	५४ २
अंतर्गत .....	२७१ ८६	अपक्रम .....	२०७ १११	अपांग .....	{ १६४ ९४ २९२ २१
अंतर्गल .....	९७ ७४	अपयन .....	१४८ ७०	अपांजी .....	{ १६ १ १४९ ७३
अंतर्था .....	१८ १२	अपचय .....	२८१ १६	अपान .....	{ १४ ६७ १४९ ७३
अंतर्धि .....	१८ १२	अपचायित .....	२७४ १०१	अपामार्ग .....	१०० ८८
अंतर्हार .....	७५ १४	अपचित .....	२७४ १०१	अपावृत .....	२६७ १५
अंतर्मनस् .....	२५४ ८	अपचिति .....	{ १७४ ३६ ३०२ ६७		
अंतर्वन्ती .....	१६६ २२	अपेक्षान्तर .....	२६७ ६८		
अंतर्वाणि .....	२५३ ६	अपह .....	१४५ ५८		
अंतर्वासिन् .....	१६८ १९				
अंतर्वाशिका .....	१८२ ८				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अपासन .....	२०७	११३	अभिजात .....	३०५	८१	अभीक .....	२५७	२४
अपि .....	३४६	२४८	अभिज्ञ .....	२५३	४	अभीक्षणम् .....	{ ३४९ १ ३५२ ११	
अपिधान .....	१८	१३	अभितस्र .....	{ २६७ ६७ ३४८ २५४		अभीप्सित .....	{ २६७ ५३ २७६ ११२	
अपिनद्ध .....	१९६	६५	अभिधान .....	३६	८	अभीरि .....	२२४	५७
अपूप .....	२२२	४८	अभिध्या .....	४६	२४	अभीरु .....	१०२	१००
अपौगंड .....	१४२	४६	अभिनय .....	४५	१६	अभीरुपत्री .....	१०२	१०१
अप्पति .....	१३	६४	अभिनव .....	२६९	७७	अभीषण .....	२७८	६
अप्पित्त .....	१२	५९	अभिनवोद्भिद् .....	८०	४	अभीषु .....	३३७	२१९
अप्रकांड .....	८५	९	अभिनिर्युक्त .....	१७९	५२	अभीष्ट .....	२६५	५३
अप्रगुण .....	२६८	७२	अभिनिर्याण .....	२०३	९५	अभ्यय .....	२६७	६७
अप्रत्यक्ष .....	२७०	७९	अभिनीत .....	{ १८६ २४ ३०५ ८०		अभ्यंतर .....	१७	६
अप्रधान .....	२६६	६०	अभिपन्न .....	३१५	१२८	अभ्यमित .....	१४५	५८
अप्रहत .....	६८	५	अभिप्राय .....	२८२	२०	अभ्यमित्रीण .....	१९८	७५
अप्राध्य .....	२६६	६०	अभिभूत .....	२६१	४०	अभ्यमित्रीय .....	१९८	७५
अप्सरस् .....	{ ४ ११ ५५ ७	११	अभिमर .....	३३६	२१३	अभ्यमित्र्य .....	१९८	७५
अफल .....	८४	७	अभिर्मर्द .....	२०६	१०५	अभ्यर्ण .....	२६७	६७
अवद्ध .....	३९	२०	अभिमान .....	{ ४६ २२ ३११ ११०		अभ्यर्हित .....	३०६	८३
अवद्धमुख .....	२६०	३६	अभियाति .....	१८२	११	अभ्यवकर्षण .....	२८१	१७
अवर्धय .....	८४	६	अभियातिन् .....	१८२	११	अभ्यवस्कंदन .....	२०६	११०
अवला .....	१३१	२	अभियोग .....	२८०	१३	अभ्यवहत .....	२७६	१११
अवाध .....	२७०	८३	अभिरूप .....	३१६	१३१	अभ्याख्यान .....	३७	१०
अवज .....	{ १८ १४ २९५ ३२	१४	अभिलाव .....	२८२	२४	अभ्यागम .....	२०६	१०५
अवजयोनि .....	५	१७	अभिलाष .....	४७	२८	अभ्यागारिक .....	२५५	१२
अवद .....	{ २७ २० ३०७ ८८ ३२० १४६	२०	अभिलाषुक .....	२५७	२२	अभ्यादान .....	२८३	२६
अवधि .....	{ ५४ १ ३०९ १००	१	अभिलाषुक .....	२५८	२८	अभ्यांत .....	१४५	५८
अवधिकफ .....	२३६	१०५	अभिवादक .....	१७६	४१	अभ्यामर्द .....	२०६	१०५
अव्रह्मण्य .....	४४	१४	अभिवादन .....	१७६	४१	अभ्याश .....	२६७	६७
अभय .....	११७	१६४	अभिव्याप्ति .....	२७९	६	अभ्यास .....	२६७	६७
अभया .....	९३	५९	अभिशास्त .....	१६२	४३	अभ्यासादन .....	२०६	११०
अभाषण .....	१७४	३६	अभिशास्ति .....	१७३	३२	अभ्युत्थान .....	१७४	३४
अभिक .....	२५७	२४	अभिशाप .....	३७	११	अभ्युदित .....	१७९	५५
अभिक्रम .....	२०३	९६	अभिषंग .....	२७८	६	अभ्युपगम .....	३१	५
अभिख्या .....	१८	१७	अभिषंग .....	२९२	२४	अभ्युपपत्ति .....	२८०	१३
अभिख्या .....	३२२	१५५	अभिषव .....	{ १७७ ४७ २४९ ४२		अभ्युष .....	२२२	४७
अभिग्रह .....	२८०	१३	अभिषेस्ति .....	१७३	३१	अभ्र .....	{ १५ १ १७ ६	
अभिग्रहण .....	२८१	१७	अभिषुर्त .....	२१९	२९	अभ्रक .....	२३५	१००
अभिघातिन् .....	१८२	११	अभिषेणन .....	२०३	९५	अभ्रपुष्प .....	८६	३०
अभिचर .....	१९७	७१	अभिहुत .....	२७६	११०	अभ्रमातंग .....	१०	४९
अभिचार .....	२८१	१९	अभिसंपात .....	२०५	१०५	अभ्रसु .....	१६	४
अभिचार .....	२८१	१९	अभिसारिका .....	१३३	१०	अभ्रसुवल्गु .....	१०	४९
अभिजन .....	{ १६५ १ ३११ १०७	१	अभिहार .....	{ २८१ १७ ३२५ १६८		अभ्रि .....	५७	१३
			अभिहित .....	२५८	१०७	अभ्रिय .....	१७	८
						अभ्री .....	५७	१३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभ्रेप .....	१८६	२४	अंबुकृत .....	३९	२०	अरुण .....	२१	२३
अमत्र .....	२१८	३३	अंभस् .....	५५	४	अरुणा .....	२१	३२
अमर .....	३	७	अंभोरुह .....	६४	४१	अरुणद .....	३३	१५
अमरावती .....	१०	४८	अम्मय .....	५५	५	अरुणा .....	२९८	४८
अमर्त्य .....	८	३	अघ्रातक .....	८६	२७	अरुणा .....	१०२	९९
अमर्ष .....	४७	२६	अम्ल .....	३२	९	अरुण्कार .....	२७०	८३
अमर्षण .....	२५९	३२	अम्ललोणिका .....	१११	१४०	अरुण्कार .....	८९	४२
अमर्षा .....	१०८	१२७	अम्ललोलिका .....	१११	१४०	अरुण्कार .....	३३०	१८८
अमा .....	३४६	२४९	अम्लवेतस .....	१११	१४१	अरुस् .....	१४४	५४
अमांस .....	१४१	४४	अम्लान .....	९७	७३	अरोक .....	२७४	१००
अमात्य .....	१८१	४	अम्लिका .....	९०	४३	अर्क .....	२१	२९
अमानस्य .....	५४	३	अय .....	२३	२७	अर्क .....	२८७	४
अमार्मसी .....	२४	८	अयन .....	२५	१३	अर्कपर्ण .....	९८	८१
अमावसी .....	२४	८	अयन .....	७१	१५	अर्कवधु .....	४	१५
अमावस्या .....	२४	८	अयस् .....	२३५	९८	अर्काक्ष .....	९८	८०
अमावासी .....	२४	८	अयःप्रतिमा .....	२४७	३५	अर्गल .....	७६	१७
अमावास्या .....	२४	८	अयाचित .....	२०३	३	अर्गला .....	७६	१७
अमित्र .....	१८२	११	अधि .....	३५४	१८	अर्ध .....	२९३	२७
अमुत्र .....	३५१	८	अयोम .....	२१६	२५	अव्य .....	१७३	३३
अमृणाल .....	११७	१६४	अयाघन .....	२९६	३६	अर्चा .....	१७४	३८
अमृत .....	१११	५१	अर .....	१४	६८	अर्चा .....	२४७	३६
अमृत .....	३१	६	अरब्ध .....	८५	२३	अर्चित .....	२७४	१०१
अमृत .....	१७२	२८	अरब्ध .....	३६४	१८	अर्चित .....	३०६	८५
अमृत .....	२०९	३	अरब्ध .....	९३	५७	अर्चिस् .....	१२	६०
अमृत .....	३०४	७५	अरणि .....	१७०	१९	अर्चिस् .....	३४०	२२९
अमृता .....	९३	५८	अरण्य .....	७९	१	अर्जक .....	९८	८०
अमृता .....	९३	५९	अरण्य .....	३६५	२२	अर्जनी .....	३३	१३
अमृता .....	९३	८२	अरण्यानी .....	७९	१	अर्जनी .....	९०	४५
अमृतांशस् .....	३	८	अरति .....	१५२	८६	अर्जनी .....	११८	१६७
अमोघा .....	९२	५४	अरर .....	७६	१७	अर्जनी .....	२२७	६७
अमोघा .....	१०३	१०६	अरर .....	७६	१७	अर्णव .....	७४	१
अंवर .....	१५	१	अरु .....	९३	५७	अर्णव .....	३००	५७
अंवर .....	३२८	१८१	अरु .....	६४	३९	अर्णस् .....	५५	४
अंवरीप .....	२१७	३०	अरविद .....	१८२	११	अर्तन .....	२८४	३२
अंवष्ट .....	२३९	२	अराति .....	२६८	७१	अति .....	३०२	६७
अंवष्टा .....	९६	७१	अराल .....	२६८	७१	अर्थ .....	२३३	९०
अंवष्टा .....	९३	८४	अरि .....	१८२	१०	अर्थ .....	३०६	८६
अंवष्टा .....	१११	१४०	अरि .....	५७	१३	अर्थ .....	१७३	३२
अंवा .....	४४	१४	अरि .....	९१	५०	अर्थ .....	२७९	६
अंविका .....	९	३९	अरि .....	७४	८	अर्थप्रयोग .....	२०९	४
अंहु .....	५५	४	अरि .....	८७	३१	अर्थशास्त्र .....	३५	५
अंहुकणा .....	१७	११	अरि .....	९४	६२	अर्थिन् .....	१८२	९
अंहुज .....	९३	६१	अरि .....	११३	१४८	अर्थिन् .....	२६४	४९
अंहुभूत .....	१७	७	अरि .....	२२३	५३	अर्थ्य .....	२३६	१०४
अंहुवेतस .....	८७	३०	अरि .....	१२४	२०	अर्थ्य .....	३२३	१५९
अंहुसरण .....	५७	११	अरि .....	२९६	३६			
			अरिदुग्धी .....	२६२	४४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्दना .....	२७९	६	अलंजर .....	२१७	३१	अवतमस .....	५१	३
अर्दनि .....	३६४	१९	अलं .....	३४७	२६१	अवतोका .....	२२७	६९
अर्दित .....	२७४	९७	अलं .....	३५२	३१	अवदंश .....	२४८	४०
अर्ध .....	{ १८ १६	१६	अलर्क .....	{ ९८ ८१	२२	अवदात .....	{ ३३ १३	८०
अर्धचंद्रा .....	१०४	१०९	अलवाल .....	६१	२९	अवदान .....	२७८	३
अर्धनाव .....	५८	१४	अलस .....	२४३	१८	अवदाह .....	११७	१६५
अर्धरात्र .....	२४	६	अलात .....	२१७	३०	अवदारण .....	२१२	१२
अर्धर्च .....	३७०	३२	अलात्र .....	११५	१५६	अवदीर्ण .....	२७२	८९
अर्धहार .....	१५७	१०६	अलांबू .....	१९५	१५६	अवद्य .....	२६५	५४
अर्धोरुक .....	१६०	११९	अलि .....	{ १२२ १४	२९	अवधारण .....	३२७	१७७
अर्धुद .....	{ ३६४ ३७०	३९ ३३	अलि .....	{ १२७ ३२२	१५७	अवधि .....	३०९	९९
अर्भक .....	१२९	३८	अलिक .....	१५४	९२	अवध्य .....	३९	२०
अर्म .....	३७१	३४	अलिंजर .....	२१७	३१	अवध्वस्त .....	२७३	९४
अर्य .....	{ २०८ ३२०	१ १४६	अलिन् .....	१२७	२९	अवन .....	२७८	४
अर्यमन् .....	२१	२८	अलिंद .....	७५	१२	अवनत .....	२६८	७०
अर्या .....	१३४	१४	अलीक .....	१५४	९२	अवनाट .....	१४२	४५
अर्याणी .....	१३४	१४	अलीक .....	२८९	१२	अवनाय .....	२८३	२७
अर्या .....	१३४	१५	अलु .....	२१७	३१	अवनि .....	६७	३
अर्वन् .....	२६५	५४	अल्प .....	२६६	६१	अवनी .....	६७	३
अर्वन् .....	१९०	४४	अल्पतनु .....	१४३	४८	अवंतिसोम .....	२१९	३९
अर्वाक .....	{ ६६ ३५३	८ १६	अल्पमारिष .....	११०	१३६	अवंध्य .....	८१	६
अर्शस् .....	१४४	५४	अल्पसरस् .....	६१	२८	अवभृथ .....	१७२	२७
अर्शस .....	१४६	५९	अल्पिष्ठ .....	२६६	६२	अवभ्रट .....	१४२	४५
अर्शोन्न .....	११५	१५७	अल्पीयस् .....	२६६	६२	अवम .....	२६५	५४
अर्शोरोगयुत .....	१४६	५९	अवकर .....	७६	१८	अवमत .....	२७५	१०६
अर्हणा .....	१७४	३५	अवकीर्णिन् .....	१७९	५४	अवमर्द .....	२०६	१०९
अर्हित .....	२७४	१०१	अवकृष्ट .....	२६१	३९	अवमानना .....	४६	२३
अर्लं .....	२३६	१०३	अवकेशिन् .....	८१	७	अवमानित .....	२७५	१०६
अलर्क .....	२४३	३२	अवक्रय .....	२२९	७९	अवयव .....	१४८	७०
अलक .....	१५५	९६	अवगणित .....	२७५	१०६	अवर .....	१८९	४०
अलका .....	१६	७४	अवगत .....	२७६	१०८	अवरज .....	१४१	४३
अलक्त .....	१६१	१२५	अवगीत .....	{ २७३ ३०५	९३ ७८	अवरति .....	२८५	३८
अलक्ष्मी .....	५३	२	अवग्रह .....	{ १७ १८९	११ ३८	अवरवर्ण .....	२३८	१
अलगर्द .....	५१	५	अवग्राह .....	१७	११	अवरीण .....	२७३	९४
अलगर्द .....	५१	५	अवचूर्णित .....	२७३	९४	अवरोध .....	७५	१२
अलंकारिण्यु .....	{ १५६ २५९	१०० २९	अवज्ञा .....	४६	२३	अवरोधन .....	७५	११
अलंकार्ते .....	१५६	१००	अवज्ञात .....	२७५	१०६	अवरोह .....	८२	११
अलंकार्मीण .....	२५६	१८	अवट .....	५१	२	अवर्ण .....	३७	१३
अलंकार .....	१५६	१०१	अवटि .....	५१	२	अवलक्ष .....	३३	१३
अलंकृत .....	१५६	१००	अवटीट .....	१४२	४५	अवलम्न .....	१५१	७५
अलंक्रिया .....	१५६	१०१	अवटु .....	१५३	८८	अवलंबित .....	३१०	१०३
			अवतंस .....	३३९	२२६	अवल्लुज .....	१८१	९५
						अववाह .....	१८६	२५
						अववाह .....	३०७	८८
						अवश्यम् .....	३५३	१६
						अवश्याय .....	१९	१८

शब्दः	४४म् श्लोकः	शब्दः	४४म् श्लोकः	शब्दः	४४म् श्लोकः
अवदध्य .....	३१० १०४	अशिश्वी .....	१३३ ११	असिधेतुका .....	२०२ ९२
अवत्तर .....	२८२ २४	अशुभ .....	३३६ २३	असिपुत्री .....	२०२ ९२
अवसान .....	२८७ ३९	अशेष .....	२६७ ६७	असिहेति .....	१९७ ७०
अवसित .....	{ ७३ ४ २७४ ९८ २७६ १०८ १४८ ६७ ३२७ १६७	अशोक .....	९४ ६४	असु .....	२०८ ११९
अवस्कर .....	{ २७६ १०८ १४८ ६७ ३२७ १६७	अशोकरोहिणी .....	९९ ८७	असुधारण .....	२०८ ११९
अवस्था .....	२९ २९	अशोकौ .....	९९ ८७	असुर .....	४ १२
अवहार .....	७९ २१	अश्मगर्भ .....	२३३ ९२	असूक्षण .....	४६ २३
अवाहित्या .....	४९ ३४	अश्मज .....	२३६ १०४	असूया .....	४७ २४
अवहेलन .....	४६ ३३	अश्मन् .....	७८ ४	असूधरा .....	१४६ ६२
अवाह .....	{ २६० ३३ २७७ १३ ११४ १७२	अश्मन्त .....	२१७ ३९	असूधारा .....	१४६ ६२
अवाकपुष्पी .....	११४ १७२	अश्मपुष्प .....	१०७ १२२	असूज .....	१४७ ६४
अवाग्र .....	२६८ ७०	अश्मरी .....	१४७ ७६	असेचनक .....	२६४ ७३
अवाची .....	१६ १	अश्मस्तार .....	२३७ ९८	असौम्यस्वर .....	२६१ ३७
अवाच्य .....	३९ २१	अश्र .....	१७४ ९३	अस्त .....	{ ७७ २ १७१ ८७
अवार .....	७६ ८	अश्रपै .....	१३ ६२	अस्तम् .....	३७३ १७
अवासस् .....	२६१ ३९	अश्रांत .....	१४ ६९	अस्ति .....	३७४ १८
अवि .....	{ १३६ २० ३३४ २०६ ९७ ६७	अश्रि .....	२०३ ९३	अस्तु .....	३७२ १३
अविम .....	९७ ६७	अश्री .....	१०३ ९३	अस्त्र .....	२०० ८२
अवित .....	२७७ १०६	अश्रु .....	१०४ ९३	अस्थि .....	१४८ ६८
अविर्दुर्कर्णी .....	९९ ८४	अश्रुलि .....	३९ १९	अस्थिर .....	२६२ ४३
अविद्या .....	३१ ७	अश्रुत .....	१९० ४३	अस्फुट्वाच् .....	२६० ३७
अविनीत .....	२७७ २३	अश्रुत .....	९० ४४	अल .....	{ २२ ३३ १४७ ६४ १०४ ९३ ३२४ १३४
अविरत .....	१४ ६९	अश्रुत .....	१९१ ४६	अलप .....	१३ ६२
अविलंबन .....	२७० ८३	अश्रुत .....	२९७ ४३	अलु .....	१०४ ९३
अविलंबित .....	{ १४ ६८ २७० ८३	अश्रुत .....	१९७ ६०	अस्वच्छंद .....	२७६ १६
अविस्पष्ट .....	३९ २१	अश्रुत .....	१९९ ७४	अस्वम .....	३ ८
अवी .....	१३६ २०	अश्रुत .....	१९९ ७४	अस्वर .....	२६१ ३७
अवीचि .....	७३ १	अश्रुत .....	१९९ ७४	अस्वाध्याय .....	१७९ ७४
अवीरा .....	१३३ ११	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहंयु .....	२६४ ७०
अवेक्षा .....	२८३ २८	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहंकार .....	४६ २२
अव्यक्त .....	३०१ ६१	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहंकारवान् .....	२६४ ७०
अव्यक्तराग .....	३३ १७	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहन् .....	२३ २
अव्यंदा .....	९९ ८६	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहमहमिका .....	२०७ १०१
अव्यथा .....	{ ९३ ७९ ११२ १४६	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहंप्रविका .....	२०७ १००
अव्यय .....	३७१ ३४	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहमति .....	३१ ७
अव्यवहित .....	२६७ ६८	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहंप्रति .....	२१ ३०
अशानाया .....	२२४ ७४	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहमुख .....	२३ २
अशानायित .....	२७७ २०	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहस्कर .....	२१ २८
अशानि .....	१० ७०	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहह .....	३४८ २७६
अशित .....	२७६ १११	अश्रुत .....	१९९ ७४	अहार्य .....	७७ १
		अश्रुत .....	१९९ ७४	अहि .....	{ ७१ ६ ३४२ २३७
		अश्रुत .....	१९९ ७४	अहित .....	१८२ ११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अहिर्बुध्निक .....	५३	११	आङ्गार .....	७३	५	आतपत्र .....	१८८	३२
अहिभय .....	१८७	३०	आगू .....	३१	५	आतर .....	५७	११
अहिभुज .....	२९४	३०	आम्रीत्र .....	१७०	१७	आतापिन् .....	१२५	२१
अहेरु .....	१०२	१०१	आमहायणिक ...	२६	१४	आतिथेय .....	१७४	३३
अहो .....	३५१	९	आमहायणी .....	२०	२३	आतिथ्य .....	१७४	३३
अहोरात्र .....	२५	१२	आङ् .....	३४२	२३८	आतुर .....	१४५	५८
अन्हाय .....	३४९	२	आङ्गिक .....	४५	१६	आतोद्य .....	४२	५
<b>आ</b>			आङ्गिरस .....	२०	२४	आत्तगंध .....	२६१	४०
आ(आः) .....	३४३	२३९	आचमन .....	१७४	३६	आत्तगर्व .....	२६१	४०
आं .....	३५३	१६	आचाम .....	२२२	४९	आत्मगुप्ता .....	९९	८६
आकंपित .....	२७१	८७	आचार्य .....	१६७	७	आत्मघोष .....	१२४	२०
आकर .....	७९	७	आचार्या .....	१३४	१४	आत्मज .....	१३७	२७
आकर्ष .....	३३८	२२०	आचार्यानी .....	१३४	१५	आत्मन् .....	२९	२९
आकल्प .....	१५६	९९	आचित .....	२३२	८७	आत्मन् .....	३११	१०९
आकार .....	२८०	१५	आच्छादन .....	१८	१३	आत्मभू .....	५	१६
	३२३	१६२		१५९	११५	आत्मभरि .....	२५७	२१
आकारगुप्ति .....	४९	३४	आच्छुरितक .....	४९	३४	आत्रेयी .....	१३६	२०
आकारणा .....	३६	८	आच्छादन .....	२४४	२३	आथर्वण .....	२८६	४३
आकाश .....	१५	२	आजक .....	२२९	७७	आदर्श .....	१६५	१४०
आकीर्ण .....	२७१	८५	आजानेय .....	१९०	४४	आदि .....	२७०	८०
आकुल .....	२६८	७२	आजि .....	२०६	१०६	आदिकारण .....	२९	२८
आकृति .....	३२३	१६२		२९५	३२	आदितेय .....	३	८
आक्रंद .....	३०७	९०	आजीव .....	२०९	१	आदित्य .....	३	८
आक्रीड .....	८०	३	आजू .....	५४	३	आदित्य .....	२१	२८
आक्रोश .....	३८	१५	आज्ञा .....	१८६	२६	आदिनव .....	२८३	२९
आक्रोशन .....	२७८	६	आज्य .....	२२३	५२	आदृत .....	३०६	८५
आक्षारण .....	३८	१५	आटि .....	१२५	२५	आद्य .....	२७०	८०
आक्षारणा .....	३८	१५	आँटी .....	१२५	२५	आद्यमाषक .....	२३१	८५
आक्षारित .....	२६२	४३	आडंबर .....	२०६	१०८	आद्युन .....	२५७	२१
आक्षीर्व .....	८७	३१		३२५	१६७	आद्योत .....	२८७	३
आक्षेप .....	३७	१३	आडि .....	१२५	२५	आधार .....	६१	२९
आक्षोट .....	८६	२९	आँडी .....	१२५	२५	आधि .....	४७	२८
आक्षोडि .....	८६	२९	आडक .....	२३२	८८		३०९	९७
आखंडल .....	१०	४७	आडकिक .....	२११	१०	आधूत .....	२७१	८७
आखु .....	१२२	१२	आडकी .....	१०९	१३०	आधोरण .....	१९४	५९
आखुभुज .....	१२०	६		३५९	७	आध्यान .....	४७	२९
आखेट .....	२४४	२३	आढ्य .....	२५४	१०	आनक .....	४२	६
आखोड .....	८६	२९	आणक .....	२६५	५४		२८७	३
आख्या .....	३६	८	आणवीन .....	२१०	७	आनकहुंमुनि .....	६	२३
आख्यात .....	२७५	१०७	आतंक .....	२८९	१०	आनत .....	२६८	७०
आख्यायिका .....	३५	५	आतंचन .....	३१२	११५	आनद्ध .....	४१	४
आगंतु .....	१७४	३४	आततायिन् .....	१२५	२१	आनन .....	१५३	८९
आगम .....	८०	५	आततायिन् .....	२६२	४४	आनंद .....	२८	२५
आगस .....	१८६	२६	आतप .....	२२	३४	आनंद्य .....	२८	२६
	३४०	२२९		३६५	२०			

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
आनन्दन .....	२७९	७ आमनस्य .....	५४	३ अरिवत् .....	८५ २४
आनर्त .....	३०२	६३ आमन्त्रण .....	२७९	७ आरोग्य .....	१४३ ५०
आनाय .....	५८	१६ आमय .....	१४३	५१ आरोह .....	{ १५९ ११४
आनाय्य .....	१७१	२१ आमयाविन् .....	१४५	५८ आरोहण .....	{ ३४२ २३७
आनाह .....	१४४	५५ आमलक .....	३७१	३३ आर्तगल .....	७६ १८
आनाहि .....	१५९	११४ आमलकी .....	९३	५७ आर्तव .....	९७ ७४
आनुपूर्व .....	१७५	३७ आमिक्षा .....	१७१	२३ आर्ति .....	१३६ २१
आनुपूर्वी .....	१७५	३७ आमिष .....	{ १४७ ३३८	६३ आर्द्र .....	३०० ६७
आनुपूर्व्य .....	१७५	३७ आमिषाशिन् .....	२५६	२२२ आर्द्र .....	२७५ १०५
आन्त्र .....	१४७	६६ आनुक्त .....	१९६	१९ आर्द्रक .....	२१९ ३७
आंधसिक .....	२१६	२८ आमोह .....	{ २८ ६२	६५ आर्य .....	{ १६६ ३
आन्वीक्षिकी .....	३५	५ आमोह .....	{ ३०७ ३२	२४ आर्या .....	{ ४४ १४
आपक .....	२२२	४७ आमोदिन् .....	३२	१० आर्यावर्त .....	९ ४०
आपगा .....	६२	३० आमोदिन् .....	३४	११ आर्यावर्त .....	६९ ८
आपण .....	७२	२ आमोदिन् .....	२७९	११ आर्यभ्य .....	२२६ ६२
आपणिक .....	२२९	७८ आमोदिन् .....	२७९	३ आल .....	२३६ १०३
आपत्प्राप्त .....	२६२	४२ आमोदिन् .....	२७९	७ आलभ .....	२०७ ११५
आपद् .....	२००	८२ आमोदिन् .....	२७९	३३ आलय .....	७३ ५
आपन्न .....	२६२	४२ आमोदिन् .....	२७९	२७ आलवाल .....	६१ २९
आपन्नसत्त्वा .....	१३६	२२ आमोदिन् .....	२७९	१२ आलस .....	२४३ १८
आपमित्यक .....	२०९	४ आमोदिन् .....	२७९	४३ आलस्य .....	२४३ १८
आपान .....	२४९	४३ आमोदिन् .....	२७९	४३ आलान .....	१८९ ४१
आपीड .....	१६४	१३६ आमोदिन् .....	२७९	६९ आलाप .....	३८ १५
आपीन .....	२२८	७३ आमोदिन् .....	२७९	७ आलाप .....	११५ १५६
आपूषिक .....	{ २१६ २८६	२८ आमोदिन् .....	२७९	२९ आलाप .....	११५ १५६
आप्त .....	१८३	१३ आमोदिन् .....	२७९	७१ आलाप .....	{ ७० १४
आप्य .....	५५	५ आमोदिन् .....	२७९	१६ आलि .....	{ ८० ४
आप्य .....	१०८	१२६ आमोदिन् .....	२७९	१६ आलि .....	{ १३४ १२
आप्यायन .....	३१२	११५ आमोदिन् .....	२७९	११४ आलि .....	{ १२२ १४
आप्रच्छन्न .....	२७९	७ आमोदिन् .....	२७९	८२ आलिग्य .....	४२ ५
आप्रपद् .....	१६०	११९ आमोदिन् .....	२७९	६७ आलिह .....	७५ १२
आप्रपदीन .....	१६०	११९ आमोदिन् .....	२७९	६७ आलिह .....	७५ १२
आह्व .....	१६०	१२१ आमोदिन् .....	२७९	६ आली .....	७० १२
आह्वैत्रतिन् .....	१७६	४३ आमोदिन् .....	२७९	३३२ आली .....	३३२ १९७
आह्वान .....	१६०	१२१ आमोदिन् .....	२७९	१२० आलीड .....	२०१ ८५
आवध .....	२१२	१३ आमोदिन् .....	२७९	१०३ आलु .....	२१७ ३१
आवुत्त .....	४३	१२ आमोदिन् .....	२७९	९७ आलू .....	२१७ ३१
आभरण .....	१५६	१०१ आमोदिन् .....	२७९	२३ आलोक .....	२८४ ३१
आभाषण .....	३८	१६ आमोदिन् .....	२७९	३९ आलोक .....	२८७ ३
आभास्वर .....	३	१० आमोदिन् .....	२७९	२६ आलोकन .....	२८४ ३१
आभीर .....	२२४	५७ आमोदिन् .....	२७९	२६ आवपन .....	२१८ ३३
आभीरपल्लि .....	७७	२० आमोदिन् .....	२७९	२३ आवर्त .....	५५ ६
आभीरपल्ली .....	७७	२० आमोदिन् .....	२७९	३५ आवलि .....	८० ४
आभीरी .....	१३४	१३ आमोदिन् .....	२७९	२४१ आवली .....	८० ४
आभील .....	५४	४ आमोदिन् .....	२७९	१२५ आवसित .....	२१५ २३
आभोग .....	१६४	१३७ आमोदिन् .....	२७९	२ आवाप .....	६१ २९
आमगंधिन् .....	३२	१२ आमोदिन् .....	२७९	२८ आवापक .....	१५७ १०७
				३३ आवाल .....	६१ २९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आविम	१५	६७	आन्धिन	२६	१७	आहो	३९०	५
आविद्ध	{ २६८ २७१	७१ ८७	आन्धिनेय	११	५४	आहोपुरापिका	२०५	१०१
आविध	२८५	३६	आन्धीन	१११	४७	आह्वय	३६	७
आविल	५८	१४	आषाढ	{ १७७ २६	४६ १६	आह्वान	३६	८
आविट्ट	२५४	९	आसक्त	२५४	९			
आविस्	३५२	१२	आसैन	९०	४४			
आवुक्	४३	१२	आसन	{ १६५ १८४ १८९	१३८ १८ ३९	इक्षु	११७	१६३
आवुत्त	४३	१२	आसैनपर्णी	११३	१४९	इक्षुगंधा	{ १०२ १०३ १०४ ११७	१८ १०४ ११० १६३
आवृत्	१७५	३७	आसना	२८२	२१	इक्षुर	१०३	१०४
आवृत	२७२	९०	आसंघी	३५९	९	इक्ष्वाकु	११५	१५६
आवेगी	११०	१३७	आसन्न	२६७	६६	इंग	{ २८० २६९	१५ ७४
आवेशन	७४	७	आसव	२४९	४२	इंगित	२८०	१५
आवेशिक	१७४	३४	आसादित	२७५	१०४	इंगित	२८०	१५
आशंसितृ	२५८	२७	आसार	{ १७ २०३	११ ९६	इंगुही	९०	४६
आशंसु	२५८	२७	आसुरी	२१४	१९	इच्छा	४७	२७
आशय	२८०	११	आसेचनक	२६४	५३	इच्छावती	१३३	९
आशय	२८२	२०	आस्कंदन	२०५	१०४	इज्जल	९६	६१
आशर	१३	६२	आस्कंदित	१९२	४८	इज्याशील	१६८	८
आशा	{ १६ ३३७	१ २१५	आस्तरण	१९०	४२	इदचर	२२६	६२
आशितंगवीन	२२५	५९	आस्था	३०७	८७	इडा	२९७	४२
आशिर	१३	६२	आस्थान	१६९	१५	इतर	{ २४२ २७० ३३१	१६ ८२ १९१
आशीर्विष	५२	७	आस्थानी	१६९	१५	इतरेद्युस्	३५५	२१
आशीर्विष	५२	७	आस्पद	३०८	९३	इति	३४५	२४४
आशीस्	३४०	२२७	आस्फोट	९८	८०	इतिह	१६९	१२
आशु	{ १४ २१३	६८ १५	आस्फोटनी	२४७	३४	इतिहास	३५	४
आशुग	{ १३ २०१ २९१	६५ ८६ १९	आस्फोटा	{ ९६ १०३	७० १०४	इत्तैर	२२६	६२
आशुजीहि	२१३	१५	आस्फोत्	९८	८०	इत्वरी	१३३	१०
आशुक्षणि	१२	५८	आस्फोता	९६	७०	इदानीम्	३५५	२३
आश्रय	४५	१९	आस्य	१५३	८९	इध्म	८२	१३
आश्रम	१६६	४	आस्या	२८२	२१	इन	३१२	१११
आश्रय	{ १८४ २८०	१८ ११	आस्रव	२८३	२९	इंदिरा	७	२९
आश्रयाश	१२	५७	आहत	{ ३९ २७२	२१ ८८	इंदीवर	६३	३७
आश्रव	{ ३१ २५८	५ २४	आहतलक्षण	२५४	१०	इंदीवरी	१०२	१००
आश्रव	२८३	२९	आहव	२०६	१०५	इंदु	१८	१३
आश्रुत	२७६	१०८	आहवनीय	१७०	१९	इंद्र	{ ९ १६	४४ २
आश्व	१९१	४८	आहार	२२४	५६	इंद्रद्रु	९०	४२
आश्वत्य	८४	१८	आहाव	६०	२६	इंद्रयव	९५	६७
आश्वयुज	२६	१७	आहितलक्षण	२५४	१०	इंद्रवारुणी	११५	१५६
			आहेय	५२	९	इंद्रसरस	९५	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इन्द्रसुरिस .....	१५	६८	ईर्वाक .....	११५	१५५	उच्छ्रित .....	{ २६८	७०
इन्द्राणिका .....	१५	६८	ईर्वालु .....	११५	१५५	{ ३०६	८४	
इन्द्राणी .....	१०	४८	ईर्ष्या .....	४७	२४	उज्जासन .....	२०७	११५
इन्द्रायुध .....	१७	१०	ईलि .....	२०२	११	उज्ज्वल .....	४५	१७
इन्द्रारि .....	४	१२	ईलित .....	२७६	१०९	उंछ .....	२०९	२
इन्द्रावरज .....	५	२०	ईली .....	२०२	११	उंछशील .....	२०९	२
इन्द्रिय .....	{ ३१	८	ईश .....	{ ७	३२	उटज .....	७३	६
{ १४६	६२	ईशौ .....	{ १६	३	उडु .....	१९	२१	
इन्द्रियार्थ .....	३१	८	ईशान .....	२१२	१४	उडुप .....	५७	११
इधन .....	८२	१३	ईशान .....	७	३२	उडुवर .....	८५	२२
इन्विक .....	२०	२३	ईशित .....	२५४	१०	उडुन .....	१२९	३७
इभ .....	१८८	३५	ईश्वर .....	{ ७	३२	{ २७४	१०१	
इभ्य .....	२५४	१०	ईश्वरी .....	{ २५४	१०	{ ३४४	२४२	
इरण .....	३००	५६	ईश्वरी .....	८	३८	{ ३५०	५	
इरमव .....	१७	१०	ईषत् .....	३५१	८	उताहो .....	३५०	५
इरा .....	{ २४८	४०	ईषत्पांडु .....	३३	११	उत्क .....	२५४	८
{ ३२७	१७५	ईषा .....	२१२	१४	उत्कट .....	{ ११०	१३४	
ईर्वाक .....	११५	१५५	ईषिका .....	{ १८९	३८	{ २५७	२३	
इला .....	२१७	४२	{ २४६	३३	उत्कांवा .....	४७	२९	
ईली .....	२०२	११	ईषीका .....	१८९	३८	उत्कर .....	१३०	४२
इत्वला .....	२०	२३	ईहा .....	४७	२७	उत्कर्ष .....	२८०	११
इव .....	३५१	९	ईहामृग .....	१२०	७	उत्कालिका .....	४७	२९
इष .....	२६	१७	उ			उत्कार .....	२८५	३६
इषीका .....	{ १८९	३८	उ .....	३५४	१८	उत्क्रोश .....	१२५	२३
{ २४६	३३	उक्त .....	२७५	१०७	उत्त .....	२७५	१०५	
इषीका .....	१८९	३८	उक्ति .....	३४	१	उत्तंस .....	३३९	२२६
इषीका .....	२४६	३३	उक्थ .....	३६९	३०	उत्तप्त .....	१४७	६३
इपु .....	२०१	८७	उक्षन् .....	२२५	५९	उत्तम .....	२६५	५७
इपुधि .....	२०१	८८	उखा .....	२१७	३१	उत्तमर्ण .....	२१०	५
इट .....	{ १७२	२८	उख्य .....	२२१	४५	उत्तमा .....	१३१	४
{ २२४	५७	उग्र .....	{ ८	३४	उत्तमांग .....	१५४	९५	
इटकापथ .....	११७	१६५	{ ४६	२०	उत्तर .....	{ ३७	१०	
इटगंध .....	३२	११	{ २३९	२	{ ३३१	१८९		
इटार्योद्युक्त .....	२५४	९	उग्रगंधा .....	{ १०२	१०२	उत्तरा .....	१६	२
इटि .....	२९६	३८	{ ११२	१४५	उत्तरासंग .....	१६०	११७	
इष्वास .....	२००	८३	उच्च .....	२६८	७०	उत्तरीय .....	१६०	११८
ई			उच्चटा .....	११६	१६०	उत्तरेद्युस् .....	३५५	२०
ईक्षण .....	{ १५४	९३	उचांड .....	२७०	८३	उत्तान .....	५८	१५
{ २८४	३१	उचार .....	१४८	६७	उत्तानशय .....	१४१	४१	
ईक्षणिका .....	१३५	२०	उचावच .....	२७०	८३	उत्थान .....	३१३	११७
ईडित .....	२७६	११०	उचैः अवस् .....	१०	४८	उत्थित .....	३०६	८४
ईति .....	३०२	६८	उचैर्युट .....	३७	१२	उत्पातितृ .....	२५९	२९
ईरण .....	३००	५६	उचैस् .....	३५३	१७	उत्पत्ति .....	२९	३०
ईरित .....	२७१	८७	उच्छ्रय .....	८१	१०	उत्पत्तिष्ण .....	२५९	२९
ईमे .....	१४४	५४	उच्छ्राय .....	८१	१०	उत्पन्न .....	३०६	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उत्पल .....	{ ६३	३७	उदुंबर .....	{ ८५	२२	उद्भासन .....	२०७	११५
उत्पलशारिवा ...	१०५	१२२	उदुंबरपर्णी .....	२३४	१७	उद्वाह .....	१७९	५७
उत्पात .....	२०६	१०९	उदूखल .....	२१६	२५	उद्देग .....	{ ११८	१६९
उत्फुल्ल .....	८१	७	उद्गत .....	२७३	१७	उदुंग .....	२८०	१२
उत्स .....	७८	५	उद्गमनीय .....	१५८	११२	उद्गत .....	१२२	१२
उत्सर्जन .....	१७३	२९	उद्गाढ .....	१४	७०	उद्गततानत .....	२६८	७०
उत्सव .....	{ ५०	३८	उद्गाढ .....	१७०	१७	उद्गत .....	२६८	६९
उत्सादन .....	३३५	२०८	उद्गाढ .....	२८५	३७	उद्गत .....	३०६	८४
उत्सादन .....	१६०	१२१	उद्गाढ .....	३६४	१९	उद्गाढ .....	२८०	१२
उत्साह .....	{ ४८	२९	उद्गाढ .....	२७२	८९	उद्गाढ .....	२८०	१२
उत्साहन .....	१८४	१९	उद्गाढ .....	२८५	३७	उद्गाढ .....	{ ९८	७७
उत्साहन .....	३१२	११४	उद्गाढ .....	२८	२७	उद्गाढ .....	१४६	६०
उत्साहवर्धन .....	४५	१८	उद्गाढ .....	२८५	३५	उद्गाढ .....	२०७	११५
उत्सुक .....	२५४	९	उद्गाढ .....	२४५	२७	उद्गाढ .....	२५७	२३
उत्सृष्ट .....	२७५	१०७	उद्गाढ .....	२८३	२६	उद्गाढ .....	२५४	८
उत्सेध .....	{ ८१	१०	उद्गाढ .....	२८६	२६	उद्गाढ .....	{ २०७	११५
उदक् .....	३५५	२३	उद्गाढ .....	८८	३४	उद्गाढ .....	२४४	२६
उदक .....	{ ५५	४	उद्गाढ .....	२७३	१५	उद्गाढ .....	४७	२६
उदक्या .....	३६५	२२	उद्गाढ .....	२०७	१११	उद्गाढ .....	२५७	२३
उदम .....	१३६	२१	उद्गाढ .....	५०	३८	उद्गाढ .....	१४६	६०
उदम .....	२६८	७०	उद्गाढ .....	५०	३८	उद्गाढ .....	२६७	६७
उदज .....	२८५	३९	उद्गाढ .....	२८३	२६	उद्गाढ .....	७४	१०
उदधि .....	५४	१	उद्गाढ .....	२१७	२९	उद्गाढ .....	७४	१०
उदंत .....	३६	७	उद्गाढ .....	२७३	१७	उद्गाढ .....	{ १०८	१२५
उदन्या .....	२२४	५५	उद्गाढ .....	२०९	४	उद्गाढ .....	२१९	३७
उदन्वत् .....	५४	१	उद्गाढ .....	२१७	२९	उद्गाढ .....	१०१	९६
उदपान .....	६१	२६	उद्गाढ .....	२७२	१०	उद्गाढ .....	{ १६९	१३
उदय .....	७७	२	उद्गाढ .....	२१७	२९	उद्गाढ .....	३१८	१३९
उदर .....	१५०	७७	उद्गाढ .....	२१७	२९	उद्गाढ .....	२८३	२६
उदक .....	१८७	२९	उद्गाढ .....	२१७	२९	उद्गाढ .....	३७	१३
उदवसित .....	७३	४	उद्गाढ .....	२६४	५१	उद्गाढ .....	२७६	१०९
उदधित .....	२२३	५३	उद्गाढ .....	२६४	५१	उद्गाढ .....	२८४	३०
उदान्त .....	३५	४	उद्गाढ .....	२८०	१२	उद्गाढ .....	२०८	११९
उदान .....	१४	६७	उद्गाढ .....	२७२	८९	उद्गाढ .....	१८७	२८
उदार .....	{ २५४	८	उद्गाढ .....	२८०	११	उद्गाढ .....	२८१	१९
उदासीन .....	३३१	१९१	उद्गाढ .....	२७२	८९	उद्गाढ .....	२७५	१०२
उदाहार .....	१८२	१०	उद्गाढ .....	२८०	११	उद्गाढ .....	१७०	२०
उदाहार .....	३६	९	उद्गाढ .....	८०	३	उद्गाढ .....	२७२	८९
उदित .....	२७२	९५	उद्गाढ .....	३१३	११६	उद्गाढ .....	२७२	८९
उदित .....	२७५	१०७	उद्गाढ .....	२५४	११६	उद्गाढ .....	१००	८७
उदीची .....	१६	२	उद्गाढ .....	३७१	३३	उद्गाढ .....	१८५	२१
उदीच्य .....	{ ६८	७	उद्गाढ .....	५९	२०	उद्गाढ .....	१६९	१३
	१०७	१२२	उद्गाढ .....	१६०	१२१	उद्गाढ .....	२८०	१४
			उद्गाढ .....	२७३	१७	उद्गाढ .....	१४३	५१
			उद्गाढ .....	१८८	३६	उद्गाढ .....	७९	७
			उद्गाढ .....	२७३	१७	उद्गाढ .....	१८७	२८
			उद्गाढ .....	२७३	१७	उद्गाढ .....	१८५	२१



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपधा .....	३१८	३३९	उपसर्ग्या .....	२२७	७०	उम्य .....	२१०	७
उपधान .....	१६४	१३७	उपसूर्यक .....	२१	३२	उरःसूत्रिका .....	१५७	१०४
उपधि .....	४८	३०	उपस्कर .....	२१८	३६	उरग .....	५२	८
उपनाह .....	४२	३	उपस्थ .....	१५	७५	उरण .....	२२९	७६
उपनिधि .....	२३०	८१	उपस्पर्श .....	१७४	३६	उरणौक्ष .....	११३	१४७
उपनिषद् .....	३०८	९२	उपहार .....	{ १८७ ३३१	२८ १९४	उरणाख्य .....	११३	१४७
उपनिष्कर .....	७१	१८	उपहार .....	{ ३३१ १९४	२८ १९४	उरभ्र .....	२२९	७६
उपन्यास .....	३६	९	उपह्वर .....	३२८	१८२	उररी .....	३४८	२५३
उपपत्ति .....	१३९	३५	उपांशु .....	१८६	२३	उररीकृत .....	२७६	१०८
उपवर्ह .....	१६४	१३७	उपाकरण .....	१७६	४१	उरच्छद् .....	१९६	६४
उपभूत् .....	१७२	२५	उपाकृत .....	१७२	२५	उरस् .....	१५०	७८
उपभोग .....	२८१	२०	उपात्यय .....	{ १७५ २८४	३७ ३३	उरसिल .....	१९८	७६
उपमा .....	{ २४७ २४८	३६ ३८	उपादान .....	{ २८१ ३३८	१६ २२२	उरस्य .....	१३८	२८
उपमाह .....	३२७	१७६	उपाधि .....	{ ४७ २५५	१६ १२	उरस्वान् .....	१९८	७६
उपमान .....	२४७	३६	उपाध्याय .....	१६७	७	उरीकृत .....	२७६	१०८
उपयम .....	१७९	५६	उपाध्याया .....	१३४	१४	उरु .....	२६६	६१
उपयाम .....	१७९	५७	उपाध्यायानी .....	१३४	१५	उरुवुक .....	९१	५१
उपरक्त .....	{ २५ २६२	१० ४३	उपाध्यायी .....	{ १३४ १३४	१४ १५	उर्वरा .....	६८	४
उपरक्षण .....	१८८	३३	उपाध्यायी .....	{ १३४ १३४	१४ १५	उर्वशी .....	११	५५
उपरमै .....	२८५	३८	उपानह .....	२४६	३१	उर्वा .....	६७	३
उपराग .....	२४	९	उपाय (चतुष्टय) .....	१८५	२०	उर्वा .....	११५	१५५
उपराम .....	२८५	३८	उपायन .....	१८७	७८	उर्वा .....	११५	१५५
उपरि .....	३२८	१८३	उपालंभ .....	३७	१४	उलप .....	८१	९
उपल .....	७८	४	उपावृत्त .....	१९२	६०	उलूक .....	१२३	१६
उपलब्धार्था .....	३५	५	उपासंग .....	२०१	८८	उलूखल .....	२१६	२६
उपलब्धि .....	३०	१	उपासन .....	१७४	३६	उलूखलक .....	८७	३४
उपलभ .....	२८३	२७	उपासन .....	२०१	८६	उलूप .....	२८८	६
उपला .....	३३३	१९८	उपासना .....	१७४	३६	उलूपिन् .....	५८	१८
उपदान .....	८०	२	उपासित .....	२७५	१०२	उल्का .....	३५९	८
उपवर्तन .....	६९	८	उपाहित .....	{ २५ २७२	१० ९२	उल्मुक .....	२१७	३०
उपवर्ह .....	१६४	१३७	उपेद्र .....	५	२०	उल्ब .....	१४०	३८
उपवस्त .....	१७५	३८	उपोदिका .....	११५	१५७	उल्बण .....	२६०	८१
उपवास .....	१७५	३८	उपोदीका .....	११५	१५७	उलाय .....	१४५	६७
उपविषा .....	१०२	९९	उपोद्गात .....	३६	९	उलोच .....	१६०	१२०
उपवीत .....	१७८	५०	उप्तकृष्ट .....	२११	८	उलोल .....	५६	६
उपशल्य .....	७७	२०	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उशनस् .....	२०	२५
उपशाय .....	२८४	३२	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उशीर .....	११७	१६४
उपश्रुत .....	२७६	१०९	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषणा .....	१०१	९७
उपसंव्यान .....	१५९	११७	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषर्द्ध .....	१२	५७
उपसंपन्न .....	{ १७२ २२१	२६ ४५	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषस् .....	२३	२
उपसर .....	२८२	२५	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषा .....	२१७	३१
उपसर्ग .....	२०६	१०९	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषा .....	३५४	१८
उपसर्जन .....	२६६	६०	उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषापति .....	७	२८
			उभयद्युस् .....	३५५	२१	उषित .....	२७४	९९
			उभयद्युस् .....	३५५	२१	उष्ट .....	२२९	७५
			उभयद्युस् .....	३५५	२१	उष्ट .....	२७	१९
			उभयद्युस् .....	३५५	२१	उष्ट .....	२४३	१९
			उभयद्युस् .....	३५५	२१	उष्ट .....	३६६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उष्णरश्मि .....	२१	२९	ऊ			एकतैर .....	२७०	८२
उष्णिका ... ..	२२२	५०	ऊक्थ .....	२३३	९०	एकतान .....	२७०	७९
उष्णीष .....	३३८	२१९	ऊक्ष .....	११९	२१	एकताल .....	४१	३
उष्णोपगम .....	२७	१९	ऊक्ष .....	९२	५७	एकदंत .....	९	४१
उष्मक .....	२७	१८	ऊक्षगन्धा .....	११९	४	एकदा .....	३५५	२२
उत्त .....	२२	२३	ऊक्षगन्धिका ...	११०	१३७	एकधुर .....	२२६	६५
उत्था .....	२२६	६६	ऊक्षगन्धिका ...	१०४	११०	एकधुरावह .....	२२६	६५
ऊ			ऊक्ष .....	३५	३	एकधुरीण .....	२२६	६५
ऊङ्गुवरैपर्णी .....	११२	१४४	ऊक्षीष .....	२१८	३२	एकपदी .....	७१	१५
ऊत .....	२७४	१०१	ऊक्षीष .....	२१८	३२	एकपिंग .....	१५	७३
ऊङ्गुवरैपर्णी .....	११२	१४४	ऊक्षु .....	२६८	७२	एकयादिका .....	१५७	१०६
ऊधस् .....	२२८	७३	ऊक्षुरोहित .....	१७	१०	एकसर्ग .....	२७०	८०
ऊन .....	३१५	१२७	ऊक्षु .....	२०९	३	एकहायनी .....	२२७	६८
ऊम् .....	३५४	१८	ऊक्षु .....	३९	२२	एकाकिन् .....	२७०	८२
ऊररी .....	३४८	२५३	ऊक्षु .....	२०९	२	एकाय .....	२७०	७९
ऊरव्य .....	२०८	१	ऊक्षु .....	२८४	३२	एकाय .....	३३०	१८९
ऊरी .....	३४८	२५३	ऊक्षु .....	२७	२०	एकाग्र्य .....	२७०	८०
ऊरीकृत .....	२७६	१०८	ऊक्षु .....	२५	१३	एकांत .....	१४	७०
ऊरु .....	१४१	७३	ऊक्षु .....	३०१	६१	एकान्द्रा .....	२२७	६८
ऊरुज .....	२०८	१	ऊक्षुमती .....	१३६	२१	एकायन .....	२७०	७९
ऊरुपर्वत् .....	१४९	७२	ऊक्षु .....	३४९	३	एकायनगत .....	२७०	८०
ऊरुबुक् .....	९१	५१	ऊक्षु .....	१७०	१७	एकावली .....	१५७	१०६
ऊर्ज .....	२६	१८	ऊक्षु .....	२१५	२३	एकावली .....	१५७	१०६
ऊर्जस्वल .....	१९८	७५	ऊक्षु .....	१०५	११२	एकाष्टील .....	९८	८१
ऊर्जस्विन् .....	१९८	७५	ऊक्षु .....	३	८	एकाष्टीला .....	९९	८५
ऊर्जनाभ .....	१२२	१३	ऊक्षुक्षिन् .....	१०	४७	एड .....	१४२	४८
ऊर्णा .....	२९९	४९	ऊक्षुक्षिन् .....	१२१	१०	एडक .....	२२९	७६
ऊर्णा .....	२९९	४९	ऊक्षुक्षिन् .....	७	२८	एडगज .....	११३	१४७
ऊर्णा .....	२२९	७६	ऊक्षुक्षिन् .....	४०	१	एडमूक .....	२६१	३८
ऊर्णा .....	२३७	१०७	ऊक्षुक्षिन् .....	१०६	११६	एडूक .....	७३	४
ऊर्ध्वक .....	४२	५	ऊक्षुक्षिन् .....	२२५	५९	एडोक् .....	७३	४
ऊर्ध्वक .....	४२	५	ऊक्षुक्षिन् .....	२६६	५९	एण .....	१२१	१०
ऊर्ध्वजातु .....	१४२	४७	ऊक्षुक्षिन् .....	१७६	४३	एत .....	३४	१७
ऊर्ध्वज्ञ .....	१४२	४७	ऊक्षुक्षिन् .....	२०१	८९	एतर्हि .....	३५५	२३
ऊर्ध्वज्ञ .....	१४२	४७	ऊक्षुक्षिन् .....	१२१	१०	एध .....	८२	१३
ऊर्मि .....	५५	५	ऊक्षुक्षिन् .....	७	२८	एधस् .....	८२	१३
ऊर्मिका .....	१५७	१०७	ऊक्षुक्षिन् .....	११०	१३७	एधा .....	२७९	१०
ऊर्मिमत् .....	२६८	७१	ऊक्षुक्षिन् .....	१००	८७	एधित .....	२६९	७६
ऊर्ष .....	२३	२	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एनस् .....	२८	२३
ऊर्ष .....	६८	४	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एरंड .....	९१	५१
ऊर्षण .....	२१९	३६	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एर्वारु .....	११५	१५५
ऊर्षणा .....	१०१	१७	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एलगैज .....	११३	१४७
ऊर्षर .....	६८	५	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एला .....	१०८	१२५
ऊर्षवत् .....	६८	५	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एलापर्णी .....	१११	१४०
ऊर्षागम .....	२७	११	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१	एलावालुक .....	१०७	१२१
ऊह .....	३०	३	ऊक्षुक्षिन् .....	१०२	१०१			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
एवम् .....	३४६	२४९	औदारिक .....	२५७	२१	कचर .....	२६५	५५
	३५१	९	औदुंबर .....	२३४	९७	काचित् .....	३५३	१४
	३५२	१२	औपगवक .....	२८६	४०	कच्छ .....	६९	१०
	३५३	१५	औपयिक .....	१८६	२४	कच्छप .....	१०८	१२८
एषणिक .....	३५३	१६	औपवस्त .....	१७५	३८	कच्छपी .....	५९	२१
	२४६	३२	औपवैत्त .....	१७५	३८	कच्छुरा .....	३१६	१३१
ऐ			औमीन .....	२१०	७	कच्छुरा .....	१४४	५३
ऐकागारिक .....	२४४	२४	औम्रक .....	२२९	७७	कच्छुरा .....	१४५	५८
ऐगुह .....	८४	१८	औरस .....	१३८	२८	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐण .....	१२०	८	औरह्य .....	१३८	३८	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐण्य .....	१२०	८	और्ध्वदैहिक .....	१७३	३०	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐतिह्य .....	१६९	१२	और्ध्वदैहिक .....	१७३	३०	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐन्द्रियक .....	२७०	७९	और्व .....	१२	५९	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐरावण .....	१०	४९	औशीर .....	३२९	१८५	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐरावत .....	१०	४९	औषध .....	११०	१३५	कच्छुरा .....	१००	९२
	१६	३	औषक .....	१४३	५०	कच्छुरा .....	१००	९२
	८८	३८	औष्टक .....	२२९	७७	कच्छुरा .....	१००	९२
ऐरावती .....	१७	९	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ऐलविल .....	१५	७३	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ऐलेय .....	१०७	१२१	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ऐश्वर्य .....	८	३८	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ऐषमस् .....	३५४	२०	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओ			क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओकस् .....	३४१	२३२	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओघ .....	४३	९	क			कच्छुरा .....	१००	९२
	१२९	३९	क			कच्छुरा .....	१००	९२
	२९३	२७	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओकार .....	३५	४	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओजस् .....	३४१	२३२	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओङ्गपुष्प .....	९७	७६	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओतु .....	१२०	६	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओदन .....	२२२	४८	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओम् .....	३५२	१२	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओप .....	२७९	९	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओषधी .....	८१	६	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओशधीश .....	१८	१४	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओष्ठ .....	१५३	९०	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओ			क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओक्षक .....	२२५	६०	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओचिति .....	३७३	३९	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओचित्य .....	३७३	३९	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओत्तानपादि .....	१९	२०	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओत्सुक्य .....	३४०	२२८	क			कच्छुरा .....	१००	९२
ओदनिक .....	३१६	२८	क			कच्छुरा .....	१००	९२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कडार.....	३३	१६	कनिष्ठ.....	१४१	४३	कफ.....	१४६	६२	
कण.....	{ २६६ ६२	४२	कनिष्ठा.....	२१७	४१	कफाणि.....	१५१	८०	
कणा.....	{ १०१ १६	१५४	कनीनिका.....	१५४	९२	कफित्.....	१४६	६०	
कणिका.....	{ १५१ ३६	३५१	कनीयस्.....	१४१	४३	कफोणि.....	१५१	८०	
कणिश.....	२१४	२१	कनीयस्.....	{ २६६ ६२	२३४	कवध.....	{ ५५ ४	२०८ ११८	
कण्टक.....	३७०	३२	कथा.....	३५९	९	कवरी.....	{ १११ १३९	१५५ ९७	
कण्टकफल.....	९३	६१	कंद.....	{ ११५ १५७	३७१	३५	कवित्थ.....	८४	२१
कण्टकारिका.....	१०१	९३	कंदर.....	७८	६	कम्.....	३४६	२४९	
कण्टकिफल.....	९३	६१	कंदराल.....	{ ८६ ८९	२९ ४३	कमठ.....	५९	२१	
कंडोलवीणा.....	२४६	३२	कंदर्प.....	६	२६	कमठी.....	६०	२४	
कण्ड.....	१५३	८८	कंदर्प.....	६	२६	कमण्डलु.....	१७७	४६	
कण्डभूषा.....	१५६	१०४	कंदर्प.....	१२१	९	कमन.....	२५७	२४	
कण्डू.....	१४४	५३	कंदली.....	१२१	९	कमध.....	५५	४	
कण्डुरा.....	९९	८६	कंदु.....	२१७	३०	कमल.....	{ ५५ ३	६४ ४०	
कण्डू.....	१४४	५३	कंदुक.....	१३५	१३८	३३१	३३१	१९३	
कण्डूया.....	१४४	५३	कंधरा.....	१५३	८८	कमला.....	७	२८	
कण्डूरा.....	९९	८६	कन्यकाजात.....	१३७	२४	कमलासन.....	५	१७	
कण्डोल.....	२१६	२६	कन्या.....	१३२	८	कमलोत्तर.....	२३७	१०६	
कण्डोलवीणा.....	२४६	३२	कपट.....	४८	३०	कमित्.....	२५७	२३	
कण्डोली.....	२४६	३२	कपर्द.....	८	३७	कम्प.....	५०	३८	
कण्व.....	२४९	४२	कपर्दिन्.....	८	३४	कंपन.....	२६९	७४	
कक्ष्ण.....	११७	१६६	कपाट.....	७६	१७	कम्प.....	२६९	७४	
कथा.....	३५	६	कपाल.....	१४८	६८	कम्प.....	२६९	७४	
कदध्वन्.....	७१	१६	कपालभृत्.....	८	३४	कम्बल.....	{ १५१ ११६	३३१ १९३	
कदम्ब.....	८९	४२	कपि.....	११९	३	कम्बलिवाहक.....	१९३	५२	
कदम्बक.....	{ १२९ ४०	१७	कपिकच्छु.....	१००	८७	कम्बि.....	२१८	३४	
कदर.....	९१	५०	कपिकच्छु.....	१००	८७	कम्बी.....	२१८	३४	
कदर्य.....	२६३	४८	कपित्थ.....	८४	२१	कम्बु.....	{ ६० २३	३१६ १३३	
कदल.....	१०५	११३	कपिल.....	३३	१६	कम्बुग्रीवा.....	१५३	८८	
कदली.....	१०५	११३	कपिला.....	{ १६ ९४	६३	कम्ब.....	२५७	२४	
कदलिन्.....	१२१	९	कपिला.....	१०६	१२०	कर.....	{ २२ ३३	१८६ २७	
कदली.....	{ १०५ १२१	११३ ९	कपिवल्ली.....	१०१	९७	कर.....	{ ३२४ १६३	१८ १२	
कदाचित्.....	३५०	४	कपिश.....	३३	१६	करक.....	{ ३७१ ३३	१८ १२	
कदुष्ण.....	२२	३५	कपीतन.....	{ ८६ ८९	४३	करक.....	{ १४ ६४	२८८ ६	
कदु.....	३३	१६	कपूय.....	२६५	५४	करकटक.....	५९	२१	
कद्वद.....	२६०	३७	कपोत.....	१२३	१४	करका.....	१८	१२	
कनक.....	२३४	९४	कपोतपालिका.....	७६	१५				
कनकाध्यक्ष.....	१८१	७	कपोताग्रि.....	१०८	१२९				
कनकालुका.....	१८८	३२	कपोल.....	१५३	९०				
कनकाह्वय.....	९८	७७							

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
करज	{ ११ ४७ १०८ १२९	कर्कश	८८ ३६	कर्मकार	२५६ १९
करंजक	११ ४७	कर्कधू	{ ८८ ३६ ३७२ ३८	कर्मक्षम	२६६ १८
करट	{ १२४ २० २९६ ३४	कर्कराट्ट	१२४ १९	कर्मट	२५६ १८
करट्ट	१२४ १९	कर्करी	२१७ ३१	कर्मण्यभुञ्ज	१५६ १९
करण	{ २३९ २ ३०० ५४	कर्करेडु	१२४ १९	कर्मण्या	२४८ ३८
करंड	३६४ १८	कर्कश	{ ११३ १४६ २६९ ७६ ३३७ २१६	कर्मन्	३७१ ३४
करतोया	६२ ३३	कर्कारु	११५ १५५	कर्मदिन्	१७६ ४२
करपत्र	२४७ ३५	कर्चूर	११४ १५४	कर्मशील	२५६ १८
करपाल	२०२ ८९	कर्चूरक	११० १३५	कर्मशूर	२५६ १८
करपालिका	२०२ ९१	कर्ण	१५४ ९४	कर्मसाक्षि	१८१ ४
करभ	{ १५१ ८१ २२९ ७५	कर्णजलुका	१२२ १३	कर्मार	११६ १६०
करभूषण	१५७ १०८	कर्णजलौकस्	१२२ १३	कर्मीर	३४ १७
करमर्दक	९५ ६७	कर्णजलौका	१२२ १३	कर्माद्रिय	३१ ८
करवं	२२२ ४८	कर्णधार	५७ १२	कर्ष	२३२ ८६
करंभ	२२२ ४८	कर्णपुर	३३९ २२६	कर्षक	२१० ६
कररुह	१५१ ८३	कर्णवेदन	१५६ १०३	कर्षफल	९३ ५८
करवाल	२०२ ८९	कर्णिका	{ १५६ १०३ २९० १५	कर्षु	३३८ २२१
करवालिका	२०२ ९१	कर्णिकार	९३ ६०	कल	४१ २
करवीर	९७ ७७	कर्णारथ	१९३ ५२	कलकल	४० २५
करशाखा	१५१ ८२	कर्णजप	२६३ ४७	कलंक	{ १८ १७ २८७ ४
करशीकर	१८९ ३७	कर्तरी	२४७ ३४	कलत्र	३२७ १७८
करहाट	६४ ४३	कर्दम	५६ ९	कलयौत	३०४ ७६
करहाटक	९२ ५२	कर्पट	{ १५९ ११५ ३७० ३३	कलंव	{ २५१ ८७ २१८ ३५
कराल	३३४ २०४	कर्पर	१४८ ६८	कलभ	१८८ ३५
करिगर्जित	२०६ १०७	कर्पर	१५१ ८०	कलम	२१५ २४
करिणी	१८८ ३६	कर्परांश	३२६ १७५	कलंबी	११५ १५७
करिन्	१८८ ३४	कर्पराल	८६ २९	कलरव	१२३ १४
करिपिप्पली	१०१ ९७	कर्परी	२३६ १०१	कलल	१४० ३८
करिशावक	१८८ ३५	कर्पासी	१०५ ११६	कलविक	१२४ १८
करीर	{ ९७ ७७ ३२६ १७३	कर्पूर	१६३ १३०	कलश	२१७ ३१
करीष	२२३ ५१	कर्वर	१३ ६३	कलेशि	१०१ ९३
करुण	४५ १७	कर्वर	{ १३ ६३ ३४ १७ २३४ ९४	कलेशी	१०१ ९३
करुणा	४५ १८	कर्वर	११४ १५४	कलेशी	२२८ ७४
करेडु	१२४ १९	कर्वर	{ ११४ १५४ २३४ ९४	कलैस	२१७ ३१
करेणु	२९९ ५२	कर्वर	११४ १५४	कलहंस	१२५ २३
करोटि	१४८ ६९	कर्वर	{ ११४ १५४ २३४ ९४	कलह	२०५ १०४
कर्क	१९१ ४६	कर्वर	११४ १५४	कला	{ १८ १५ २५ ११ ३३२ १९७
कर्कटक	५९ २१	कर्वर	११४ १५४	कलाद	२४० ८
कर्कटि	११५ १५५	कर्वर	११४ १५४	कलानिधि	१८ १४
कर्कटी	११५ १५५	कर्वर	११४ १५४	कलाप	३३५ १२८
		कर्वर	११४ १५४	कलाय	२१३ १६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कलि. ....	२०५	१०५	कशेरुका .....	१४८	६९	कांचिं ... ..	१५७	१०८
कलिका .....	३३१	१९३	कश्मल .....	२०६	१०९	कांचिक .....	२१९	३९
कलिकारक .....	८३	१६	कश्य .....	१९१	४७	कांची .....	१५७	१०८
कलिकारक .....	९१	४८	कष .....	२४८	४०	कांजिक .....	२१९	३९
कलिंग. ....	९५	६७	कष .....	२६२	४४	कांड .....	२९७	४३
कलिंग. ....	१२३	१६	कष .....	२४६	३२	कांडपृष्ठ .....	१९६	६७
कलिद्रुम. ....	९३	५८	कषाय .....	३२	९	कांडपृष्ठ .....	१९६	६७
कलिमारक. ....	९१	४८	कट .....	३२१	१५२	कांडवत् .....	१९७	६९
कलिल .....	२७१	८५	कट .....	५४	४	कांडीर .....	१९७	६९
कलुष. ....	२८	२३	कट .....	२९६	३९	कांडेक्षु .....	१०३	१०४
कलुष. ....	५८	१४	कस्तूरी .....	१६३	१२९	कातर .....	२५८	२६
कलेवर .....	१४८	७०	कैलार .....	६३	३६	कात्यायनी ...	८	३८
कल्क. ....	२९०	१४	कह्न .....	१२५	२२	कात्यायनी ...	१३५	१७
कल्प. ....	२७	२१	कांस्थताल .....	४१	४	कादंब .....	१२५	२३
कल्प. ....	२८	२२	काक .....	१२४	२०	कादंबरी .....	२४८	४०
कल्प. ....	१७६	४०	काकचिंचा .....	१०२	९८	कादंबिनी .....	१७	८
कल्प. ....	१८६	२४	काकचिंचि ...	१०२	९८	कादंब .....	२१३	१६
कल्पना .....	१९०	४२	काकचिंची .....	१०२	९८	कादंबेय .....	५१	४
कल्पवृक्ष. ....	११	५३	काकचिंची .....	८९	३९	कानन .....	७९	१
कल्पांत .....	२८	२२	काकचिंची .....	८९	३९	कानन .....	१३७	२४
कल्मष .....	२८	२३	काकचिंची .....	१०६	११८	कानन .....	२६४	५२
कल्माष .....	३४	१७	काकपक्ष .....	१५५	९६	कांत .....	१०८	१२८
कल्य .....	२३	२	काकपीलुक ...	८९	३९	कांतलक .....	१३१	३
कल्य .....	१४५	५७	काकमाची .....	११४	१५१	कांता .....	१३१	३
कल्य .....	३२३	१५९	काकमुद्रा .....	१०५	११३	कांतार .....	७१	१७
कल्या .....	३८	१८	काकालि .....	४१	२	कांतार .....	३२६	१७१
कल्याण .....	२८	२५	काकाली .....	४१	२	कांतारक .....	११७	१६३
कल्लोल .....	५५	६	काकांगी .....	१०६	११८	कांतार्थिनी ...	१३३	१०
कल्लार .....	६३	३६	काकिणी .....	३५९	९	कांति .....	१८	१७
कवच .....	१९६	६४	काकु .....	३७	१२	कांति .....	२७९	८
कवच .....	१९६	६४	काकुद .....	१५३	११	कांति .....	२१६	२८
कवरी .....	१११	१३९	काकुदु .....	८९	३९	कांति .....	२६२	४२
कवरी .....	१५५	९७	काकोदुवरिका	९३	६१	कांति .....	७१	१६
कवरी .....	२२०	४०	काकोदुवरिका	५२	७	क्रापथ .....	१३०	४३
कवल .....	२२४	५४	काकोदुवरिका	५२	७	क्रापथ .....	२३७	१०९
कवच .....	७६	१७	काकोल .....	५२	१०	क्रापथ .....	२१५	१००
कवि .....	२०	२५	काकोल .....	१२४	२१	क्रापथ .....	६	२६
कवि .....	१६६	५	काक्षा .....	४७	२७	क्रापथ .....	४७	२८
कविका .....	१९२	४९	काक्षी .....	१०९	१३१	क्रापथ .....	२२४	५७
कविय .....	३७१	३५	काक्षी .....	२३५	९९	क्रापथ .....	३१७	१३८
कवोष्ण .....	२२	३५	काच .....	२४६	३०	क्रापथ .....	१९८	७६
कव्य .....	१७१	२४	काच .....	२९३	२८	क्रापथ .....	१९८	७६
कशा. ....	२४६	३१	काचस्थाली ...	९२	५४	क्रापथ .....	२५७	२४
कशार्ह .....	२६२	४४	काचित .....	२७२	८९	क्रापथ .....	६	२४
कशिपु .....	३१५	१३०	काचन .....	२३४	९५	क्रापथ .....	३५२	१३
कशेरु .....	३६२	१३	काचनाह्वय ...	९४	६५	क्रापथ .....	२५७	२४
			काचनी .....	२२०	४१			

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
कामिनी .....	{ १३१ ३ ३१२ ११२	कार्षकै .....	२१० ६	कावेरी .....	६३ ३०
कामुक .....	२५७ २३	कार्षापण .....	२३२ ८८	काव्य .....	२० २५
कामुका .....	१३३ ९	कार्षिक .....	२३२ ८८	काश .....	११६ १६२
कामुकी .....	१३३ ९	कार्ष्य .....	९० ४४	काश्मरी .....	८८ ३५
कांपिल्य .....	११३ १४६	काल .....	{ १३ ६२ २२ १ ३३ १४ ३३१ १९३	काश्मर्य .....	८८ ३६
कांपिल्ल .....	११३ १४६	कालक .....	१४३ ४९	काश्मीर .....	११२ १४५
कांचल .....	१९३ ५४	कालकण्ठक .....	१२४ २१	काश्मीरजन्मन् .....	१६१ १२४
कांचविक .....	२४० ८	कालकूट .....	५२ १०	काश्यपि .....	२१ ३२
कांचोज .....	१९१ ४५	कालखंड .....	१४७ ६६	काश्यपी .....	६७ २
कांचोजी .....	१११ १३८	कालधर्म .....	२०७ ११६	काष्ठ .....	८२ १३
काम्यदान .....	२७८ ३	कालवृष्ट .....	२०० ८३	काष्ठकुडाल .....	५७ १३
काय .....	{ १४८ ७१ १७८ ५१	कालमेधिकी .....	१०० ९०	काष्ठकुडाल .....	५७ १३
कायस्था .....	९३ ५९	कालमैशी .....	१०१ ९६	काष्ठतक्ष .....	२४० ९
कारण .....	२९ २८	कालमेपिका .....	{ १०० ९० १०४ १०९	काष्ठा .....	{ १६ १ २५ ११ २९७ ४०
कारणा .....	५४ ३	कालमेषी .....	१०१ ९६	काष्ठांजुवाहिनी .....	५७ ११
कारणिक .....	२५४ ७	कालदीय .....	२२३ ५३	काष्ठीला .....	१०५ ११६
कारंडव .....	१२८ ३४	कालसूत्र .....	५३ २	कास .....	१४४ ५५
कारंभा .....	९२ ५६	कालस्कंध .....	{ ८८ ३८ ९५ ६८	कास .....	११६ १६२
कारवी .....	{ १०४ १११ ११४ १५२ २१९ ३७ २२० ४०	काली .....	९२ ५४	कासमई .....	३६४ १९
कारवेह .....	११४ १५४	काला .....	{ १०१ ९४ १०४ १०९ २१९ ३७	कासर .....	११९ ४
कारा .....	२०८ ११९	काला .....	१०१ ९४	कासार .....	६१ २८
कारिका .....	२९० १५	कालागुरु .....	१६२ १२७	कासू .....	३०२ ६६
कारिप .....	२८६ ४३	कालानुसार्य .....	{ १०७ १२२ १६२ १२६	किंचिदंति .....	{ ३६ ७
कारु .....	२३९ ५	कालाय .....	२१३ १६	किंचिदंती .....	{ २१४ २१ ३२४ १६२
कारुणिक .....	२५५ १५	कालायस .....	२३५ ९८	किंशारु .....	{ २१४ २१ ३२४ १६२
कारुण्य .....	४५ १८	कालिका .....	२९० १५	किंशुक .....	८६ २९
कारोत्तय .....	२४९ ४३	कालिंदी .....	६२ ३२	किंकि .....	१२३ १६
कारोत्तर .....	२४९ ४३	कालिंदीभेदन .....	६ २५	किंकिदिवि .....	१२३ १६
कार्तस्वर .....	२३४ ९५	काली .....	८ ३८	किंकिदिवि .....	१२३ १६
कार्तोत्तिक .....	१८३ १४	कालीयक .....	{ १०२ १८१ १६२ १२६	किंकिदिवि .....	१२३ १६
कार्तिक .....	२६ १७	काल्यक .....	१०२ १०१	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्तिकिक .....	२६ १८	काल्यक .....	११० १३५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्तिकेय .....	९ ४१	काल्य .....	२३ २	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कात्स्न्य .....	३२७ १७७	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्पास .....	{ १५८ १११ ३७१ ३५	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्पासी .....	१०५ ११६	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्म .....	२५६ १८	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्मण .....	२७८ ४	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
कार्मुक .....	२०० ८३	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६
काश्च .....	९० ४४	काल्यक .....	११० १६५	किंकीदिवि .....	१२३ १६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
किञ्जल्क .....	६४	४३	कीलित .....	२६२	४२	कुडर .....	२२८	७४
किटि .....	११९	२	कीश .....	११९	३	कुडार .....	२०२	९२
क्रिड .....	१४७	६९	कीशपर्णी .....	१००	८९	कुडेरक .....	९८	७९
किण .....	३६४	१८	कु .....	६७	३	कुडंगक .....	३६३	१७
किणिही .....	१००	८९	कु .....	३४३	२३९	कुडप .....	२३२	८९
किण्व .....	२४९	४२	कुर्क .....	१२५	२२	कुडव .....	२३२	८९
कितव .....	{ ९८ ७७	४४	कुकर .....	१४२	४८	कुडल .....	८३	१६
किन्नर .....	{ ४ ११	७४	कुकुंद .....	२५५	१४	कुड्य .....	७३	४
किन्नरेश .....	१५	७२	कुकुंदर .....	१४९	७५	कुणप .....	{ २०८ २१८	
किम्. ....	{ ३४६ ३५०	२५०	कुकर .....	२४३	२१	कुणि .....	{ १०८ १४२	१२८ ४८
किमु .....	३५०	५	कुकुल .....	३३४	२०२	कुण्ड .....	२५६	१७
किमुत .....	{ ३४९ ३५०	२	कुकुद .....	१२३	१७	कुण्ड .....	{ १३९ २१७	३६ ३१
किपचान .....	२६३	४८	कुकुभ .....	१२८	३५	कुण्डल .....	१५६	१०३
किपुरुष .....	१५	७४	कुकर .....	१०९	१३२	कुण्डलिन् .....	५२	७
किर .....	११९	२	कुक्षि .....	१५०	७७	कुडी .....	१७७	४६
किरण .....	२२	३३	कुक्षिभरि .....	२५७	२१	कुतप .....	१७३	३१
किरात .....	२४३	२०	कुकुम .....	१६१	१२३	कुतुक .....	४८	३१
किराततित्त .....	११२	१४३	कुच .....	१५०	७७	कुतुप .....	१७३	३१
किरि .....	११९	२	कुचंदन .....	१६३	१३२	कुतुप .....	२१८	३३
किरीट .....	१५६	१०२	कुचर .....	२६१	३७	कुतू .....	२१८	३३
किर्मार .....	३४	१७	कुचाग्र .....	१५०	७७	कुतूहल .....	४८	३१
किल .....	३४८	२५३	कुज .....	२०	२५	कुत्सा .....	३७	१३
किलास .....	१४४	५३	कुञ्चित .....	२६८	७१	कुत्सित .....	२३५	५४
किलासिन् .....	१४६	६१	कुञ्ज .....	{ ७९ २९४	३१	कुथ .....	{ ११७ ११०	१६६ ४२
किलिजक .....	२१६	२६	कुञ्जर .....	{ १८८ २६६	५९	कुहाल .....	८५	२२
किल्बिष .....	{ २८ ३३८	२३ २२२	कुञ्जराशन .....	८४	२०	कुनटी .....	२३७	१०८
किशलय .....	८४	१४	कुञ्जल .....	२१९	३९	कुनाशक .....	१००	९१
किशोर .....	१९१	४६	कुट .....	{ ८० २१७	३२	कुंत .....	२०३	९३
किष्कु .....	२८८	७	कुटक्र .....	२१२	१३	कुंतल .....	१५५	९५
किसलय .....	८३	१४	कुटज .....	९५	६६	कुंर .....	{ ९६ १०७	७३ १२१
कीकस .....	१४८	६८	कुट्ट .....	{ ९२ १०९	५७	कुंर .....	१०७	१२१
कीचक .....	१९६	१६१	कुट्टद .....	{ १०९ १३१	७४	कुंर .....	१०७	१२१
कीनाश .....	३३६	२१४	कुट्टर .....	२२८	७४	कुंदरु .....	१०७	१२१
कीर .....	१२५	२१	कुटिल .....	१६८	७१	कुंदरुकी .....	१०७	१२४
कीर्ति .....	३७	११	कुटी .....	{ ७३ ३७२	३८	कुपथ .....	७१	१६
कील .....	{ १२ ३३२	६० १९६	कुट्टि .....	{ ७३ ३७२	३८	कुपथ .....	१४०	६
कीलक .....	२२८	७३	कुट्टव्यापृत .....	२५५	११	कुप्य .....	२६५	५४
कीलाल .....	{ ५५ ३३३	३ १९९	कुट्टिनी .....	१३२	६	कुप्य .....	२३३	९५
			कुट्टनी .....	१३५	१९	कुवेर .....	{ १४ १६	७१ ३
			कुट्टिन .....	३७१	३४			



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुवेरेक .....	१०८	१२७	कुलश्रेष्ठिन् .....	२३९	९	कुसृति .....	४८	३०
कुवेराक्षी .....	९२	५५	कुलसंभव .....	१६६	२	कुसुमवरी .....	२१९	३८
कुब्ज .....	१४२	४८	कुलस्त्री .....	१३२	७	कुसुमसुर .....	२१९	३८
कुमार .....	{ ९ ४३	१२	कुलाय .....	१२९	३७	कुहना .....	१७९	५३
कुमारक .....	८५	२५	कुलाल .....	२४०	६	कुहर .....	५०	१
कुमारी .....	{ ९७ १३२	७३ ८	कुलाली .....	२३६	१०२	कुहू .....	२४	९
कुमुद .....	{ १६ ६३	३ ३७	कुलिक .....	२३९	५	कुहू .....	२४	९
कुमुदप्राय .....	६९	९	कुलिश .....	१०	५०	कूकुद .....	२५५	१४
कुमुदवांधव .....	१८	१३	कुली .....	१०१	९४	कूट .....	{ ७८ १३०	४ ४२
कुमुदिका .....	८९	४०	कुलीन .....	१६३	३	कूटक .....	२९६	३६
कुमुदिनी .....	६४	३९	कुलीर .....	५९	२१	कूटयंत्र .....	२४४	२६
कुमुद्वत् .....	६९	९	कुल्माष .....	२१९	३९	कूटशाल्मलि .....	९०	४७
कुमुद्वती .....	६३	३८	कुल्माष .....	{ २१४ ३६५	१८ २१	कूटस्थ .....	२६८	७३
कुम्भा .....	१७०	१८	कुल्माषाभिषुत .....	२१९	३९	कूणि .....	१४२	४८
कुम्भ .....	{ ८७ १८९ ३१७	३४ ३७ १३४	कुल्मास .....	२१४	१८	कूप .....	६१	२६
कुम्भकार .....	२४०	६	कुल्य .....	१४८	६८	कूपक .....	{ ५६ ५७ १४९	१० १२ ७२
कुम्भसंभव .....	१९	२०	कुल्या .....	६३	३४	कूपर .....	१९४	५७
कुम्भिका .....	६३	३८	कुवर .....	३२	९	कूर्च .....	१५४	९२
कुम्भी .....	८९	४०	कुवल .....	{ ८८ ३७३	३६ ४२	कूर्चशीर्ष .....	११२	१४२
कुम्भीर .....	५९	२१	कुवलय .....	६३	३७	कूर्चिका .....	२२१	४४
कुम्भीलूखलक .....	८७	३४	कुवाद .....	२६१	३७	कूर्चिन .....	४९	३३
कुरंग .....	१२०	८	कुविद .....	२४०	६	कूर्पर .....	१५१	८०
कुरंगक .....	२४४	२४	कुवणी .....	५८	१६	कूर्पासक .....	१६०	११८
कुरंदक .....	{ ९७ ९७	७४ ७५	कुश .....	{ ११७ ३३७	१६६ २१५	कूर्म .....	५९	२१
कुरवक .....	९७	७५	कुशल .....	{ २८ २५३ ३३४	२६ ४ २०३	कूल .....	५६	७
कुरर .....	१२५	२३	कुशी .....	२३५	९९	कूष्माण्डक .....	११५	१५५
कुरुडक .....	९७	७४	कुशीदि .....	२०९	४	कूकण .....	१२४	१९
कुरुवक .....	{ ९७ ७४	७४	कुशीलव .....	२४१	१२	कूकलाश .....	१२२	१२
कुरुवक .....	{ ९७ ७४	७४	कुशेशय .....	६४	४०	कूकलास .....	१२२	१२
कुरुविद .....	११६	१५९	कुषीदि .....	२०९	४	कूकवाकु .....	१२३	१७
कुरुविस्त .....	२३२	८६	कुषीदि .....	२०९	४	कूकाटिका .....	१५३	८८
कुल .....	{ १३० १६५	४१ १	कुष्ठ .....	{ १०८ १४४ ३७१	१२६ ५४ ३४	कूकुलौस .....	१२२	१२
कुलक .....	{ ८९ ११४ २३९	३९ १५५ ५	कुर्सादि .....	२०९	४	कूच्छ .....	{ ५४ १७८	४ ५२
कुलडा .....	१३३	१०	कुर्सादिक .....	२१०	५	कृत .....	३०४	७६
कुलटिका .....	२३६	१०२	कुसुन .....	८३	१७	कृतपुंख .....	१९६	६८
कुलपालिका .....	१३२	७	कुसुमांजन .....	२३६	१०३	कृतमाल .....	८५	२४
			कुसुमेष्टु .....	६	२७	कृतमुख .....	२५३	४
			कुसुम .....	{ २३७ ३१७	१०६ १३६	कृतलक्षण .....	२५४	४०
						कृतसापत्निका .....	१३२	७
						कृतसापत्निका .....	१३२	७
						कृतहस्त .....	१९६	६८

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
कृतांत.....	{ १३ ६१ ३०२ ६४	कृष्णसार.....	१२१ १०	कैरव .....	६३ ३७
कृताभिषेका .....	१३१ ५	कृष्णा .....	१०१ १६	कैलास .....	१५ ७४
कृतिन्.....	{ १६६ ६ २५३ ४	कृष्णायस.....	२३५ १८	कैवर्त .....	५८ १५
कृत्त .....	२७५ १०३	कृष्णिका.....	२१४ १९	कैवर्तमुस्तक.....	१०१ १३२
कृत्ति .....	१७७ ४७	कैकर .....	१४३ ४९	कैवर्तमुस्तक ...	१०९ १३२
कृत्तिवासस् .....	८ ३३	कैका .....	१२७ ३१	कैवर्तीमुस्तक ...	१०९ १३२
कृत्या .....	३२२ १५८	कैकिन्.....	१२७ ३०	कैवल्य.....	३१ ६
कृत्रिमधूपक.....	१६२ १२८	कैतकी.....	११८ १७०	कैशिक .....	१५५ ९६
कृत्स्न .....	२६७ ६५	कैतन .....	{ २०४ ९९ ३१२ ११३	कैश्य .....	१५५ ९६
कृपण .....	२६३ ४८	कैतु .....	३०१ ६०	कौक .....	{ १२० ७ १२५ २२
कृपा .....	४५ १८	कैदर .....	२६५ २०	कौकनद .....	६४ ४२
कृपाण .....	२०२ ८९	कैदार .....	२११ ११	कौकनदच्छवि ...	३३ १५
कृपाणी .....	२४७ ३४	कैनिपातक .....	५७ १३	कौकिल .....	१२४ ४९
कृपालु.....	२५५ १५	कैयूर .....	१५७ १०७	कौकिलाक्ष .....	१०३ १०४
कृपीटयोनि .....	१२ ५६	कैलि .....	४९ ३२	कौट .....	८२ १३
कृमि .....	१२२ १३	कैवल .....	३३४ २०२	कौटवी .....	१३५ १७
कृमिकोशोत्थ ...	१५८ १११	कैश .....	१५५ ९५	कौटि .....	{ २०० ८४ २०३ ९३ २९६ ३७
कृमिन् .....	१०३ १०६	कैशपर्णी .....	१०० ८९	कौटिवर्षा .....	१०९ १३३
कृमिज .....	१६२ १२६	कैशपाशी.....	१५५ ९७	कौटिश .....	२१२ १२
कृश .....	२६६ ६१	कैशर .....	{ ६४ ४३ ८५ २५ ९४ ६४	कौटिशी .....	{ २०० ८४ २०३ ९३
कृशानु.....	१२ ५७	कैशरिन् .....	११८ १	कौटिशी .....	२१२ १२
कृशानुरेतस् .....	८ ३५	कैशव .....	{ ५ १८ १४२ ४५	कौटि .....	३६४ १८
कृशान्विन्.....	२४१ १२	कैशवत् .....	१४२ ४५	कौटिबी .....	२३५ १७
कृषक .....	२१२ १३	कैशवश .....	१५५ ९७	कौटार.....	३६४ १८
कृषि .....	२०९ २	कैशांशुनाम .....	१०७ १२२	कौट .....	१४४ ५४
कृषिक .....	२१० ६	कैशिक .....	१४२ ४५	कोण .....	{ ४२ ६ २०३ ९३
कृषिक .....	२१२ १३	कैशिक .....	१४२ ४५	कोणप.....	१३ ६२
कृषीवल .....	२१० ६	कैशिन्.....	१४२ ४५	कोण्ड .....	२०० ८३
कृष्ट.....	२११ ८	कैशिनी .....	१०८ १२६	कोद्रव .....	२१३ १६
कृष्टि .....	१६६ ६	कैसर .....	{ ६४ ४३ ८५ २५ ९४ ६४ ९४ ६५	कोप .....	४७ २६
कृष्ण .....	{ २५ १२ ५ १८ ३३ १४ २११ ३६	कैसरिन् .....	११८ १	कोपना .....	१३१ ४
कृष्णकर्म.....	२६३ ४६	कैटभजित् .....	६ २२	कोपिनी .....	१३१ ४
कृष्णपाकफल ...	९५ ६७	कैडर्य .....	८९ ४०	कोपिन् .....	२५९ ३२
कृष्णफला .....	१०१ ९६	कैतव .....	{ ४८ ३० २४९ ४५	कोपिनी .....	१३१ ४
कृष्णभेदी.....	९९ ८६	कैदर .....	२११ ११	कोमल .....	२६९ ७८
कृष्णभेदी .....	९९ ८६	कैदारक .....	२११ ११	कोयटिक.....	१२८ ३५
कृष्णला .....	१०२ ९८	कैदारिक .....	२११ ११	कोरक .....	८३ १६
कृष्णलोहित .....	३३ १६	कैदार्य .....	२११ ११	कोरक .....	१३३ १२९
कृष्णवर्त्मन् .....	१२ ५७	कैदर्य .....	२११ ११	कोरंगी .....	१०८ १२९
कृष्णवृत्ता .....	९२ ५५	कैदर्य .....	२११ ११	कोट्टप .....	२१३ १६
कृष्णशिर.....	१२१ १०				

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
कोल .....	{ ५७ ११ ८८ ३६ ११९ २	कौशिक .....	{ ८७ ३४ २८९ १०	क्रोधन .....	२५९ ३२
कोलक .....	{ १६३ १२९ २१९ ३६	कौशेय .....	१५८ १११	क्रोशयुग .....	७१ १८
कोलदल .....	१०९ १३०	कौस्तुभ .....	७ ३०	क्रोड .....	१२० ५
कोलवक .....	४२ ७	क्रकच .....	२४७ ३५	क्रोष्टविना .....	१०१ ९३
कोलवली .....	१०१ ९७	क्रकर .....	{ ९७ ७७ १२४ १९	क्रोष्टी .....	१०४ ११०
कोला .....	१०१ ९७	क्रतु .....	१६९ १३	क्रोच .....	१२० २२
कोला .....	८८ ३६	क्रतुध्वंसिन् .....	८ ३६	क्रोचदारण .....	९ ४३
कोलाहल .....	४० २५	क्रतुभुज .....	३ ९	क्रम .....	२७१ १०
कोलि .....	८८ ३६	क्रथन .....	२०७ ११९	क्रमथ .....	२७१ १०
कोली .....	८८ ३६	क्रंदन .....	{ २०६ १०७ ३१४ १२३	क्रिन्न .....	२७७ १०५
कोविद .....	१६६ ५	क्रंदित .....	४९ ३५	क्रिन्नाक्ष .....	१४६ ६०
कोविदार .....	८५ २२	क्रम .....	१७६ ४०	क्रिशित .....	२७४ ९८
कोश .....	{ १२९ ३७ ३३३ ९१ ३३७ २१७	क्रमुक .....	{ ८१ ४१ ८१ ४१ ११८ १६९	क्रिष्ट .....	{ ३९ १९ २७४ ९८
कोशफल .....	१६३ १३०	क्रमेलक .....	२२९ ७५	क्रोतक .....	१०४ १०९
कोशातकी .....	२८८ ८	क्रयविक्रयिक .....	२२९ ७८	क्रोताकिका .....	१०१ ९४
कोष .....	{ १२९ ३७ २२३ ९१	क्रयिक .....	२२९ ७९	क्रोव (व) .....	{ १४० २९ ३३६ २१२
कोष्ठ .....	२९६ ४०	क्रय्य .....	२३० ८१	क्रश .....	२८३ २९
कोष्ण .....	२२ ३५	क्रव्य .....	१४७ ६३	क्राम .....	१४७ ६५
कौकुटिक .....	२१० १७	क्रव्यात् .....	१३ ६२	कण .....	{ ४० २४ २७९ ८
कौक्षेयक .....	२०२ ८९	क्रव्याद् .....	१३ ६२	कणन .....	४० २४
कौचदारण .....	९ ४३	क्रायिक .....	२२९ ७९	कथित .....	२७३ ९५
कौदितक्ष .....	२४० ९	क्रामे .....	१२२ १३	काण .....	४० २४
कौटिक .....	२४२ १४	क्रिया .....	{ ३४ २ ३२२ १५६	क्षण .....	{ २५ ११ ५० ३८ २९८ ४७
कौणप .....	१३ ६२	क्रियावत् .....	२५६ १८	क्षणदा .....	२३ ४
कौलुक .....	४८ ३१	क्रोडा .....	{ ४९ ३२ ४९ ३३	क्षणन .....	२०७ ११४
कौलूहल .....	४८ ३१	क्रुच .....	१२५ २२	क्षणप्रभा .....	१७ ९
कौद्रवीण .....	२१० ८	क्रुच .....	१२५ २२	क्षतज .....	१४७ ६४
कौति .....	१०६ ३२०	क्रुध .....	४७ २६	क्षतव्रत .....	१७९ ५४
कौतिक .....	१९७ ७०	क्रुष्ट .....	४९ ३५	क्षत्त .....	{ १९४ ५९ २३९ ३ ३०१ ६२
कौपीन .....	३१४ १२१	क्रूर .....	{ २६३ ४७ २६९ ७६ ३३१ १९०	क्षत्रिय .....	१८० १
कौपोदकी .....	७ ३०	क्षतव्य .....	२३० ८१	क्षत्रिया .....	१३४ १४
कौमुदी .....	१८ २६	क्षत्र .....	२३० ८१	क्षत्रियो .....	१३४ १५
कौमोदकी .....	७ ३०	क्रोड .....	{ ११९ २ १५० ७७	क्षत्रियाणी .....	१३४ १४
कौलदिनेय .....	१३७ २७	क्रोध .....	४७ २६	क्षपा .....	२३ ४
कौलदेय .....	{ १३७ २६ १३७ २७	क्रोड .....	{ ११९ २ १५० ७७	क्षपाकर .....	१८ १५
कौलदेर .....	१३७ २६	क्रोड .....	{ ११९ २ १५० ७७	क्षम .....	३१९ १४२
कौलीन .....	३१२ ११६	क्रोड .....	{ ११९ २ १५० ७७	क्षमा .....	३१९ १४२
कौलियक .....	२४३ २१	क्रोध .....	४७ २६	क्षमिन् .....	२५९ ३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षमिन् .....	२५९	३१	क्षुद्रा .....	{ १०१ १४ ३२७ १७६		क्ष्वेडा .....	{ २०६ १०७ २१७ ४२	
क्षन्तु .....	२५८	३१	क्षुद्रांडमत्स्यसंघात	५९	१९	क्ष्वेडित .....	३७१	३४
	{ १८५ १९ २८ २२		क्षुध .....	२२४	५४			
क्षय .....	{ १४३ ५१ २७९ ७ ३१९ १४५		क्षुधाभिजनन ..	२१४	१९	ख		
			क्षुधित .....	२५७	२०	ख .....	{ १५ १ २११ १८ ३६५ २२	
क्षय .....	{ १४४ ५२ २१४ १९		क्षुप .....	८१	८	ख .....	{ १५ १ २११ १८ ३६५ २२	
क्षय्यु .....	१४४	५२	क्षुमा .....	२१४	२०	खक्ख्वट .....	२६९	७६
क्षांत .....	२७३	९७	क्षुर .....	१९२	४१			
क्षांति .....	४६	२४	क्षुर .....	{ १०३ १०४ ३६५ २०		खग .....	{ १२७ ३२ २०१ ८६ २११ १९	
क्षार .....	२३५	९९	क्षुरक .....	८९	४०	खगेश्वर .....	७	३१
क्षारक .....	८३	१६	क्षुरम .....	३६५	२०	खजाका .....	२१८	३४
क्षारमृत्तिका .....	६८	४	क्षुरि .....	२४१	१०	खज .....	१४३	४९
क्षारित .....	२६२	४३	क्षुरिन् .....	२४१	१०	खंजन .....	१२३	१५
क्षिति .....	{ ६७ २ ३०३ ७०		क्षुरक .....	{ २४२ १६ २८९ १० २६६ ६१		खंजरीट .....	१२३	१५
क्षिपा .....	२८०	११	क्षुल्लक .....	{ २४२ १६ २८९ १० २६६ ६१		खट .....	३६४	१७
क्षिप्त .....	२७१	८७	क्षेत्र .....	{ २११ ११ ३२८ १७९		खट्वा .....	१६५	१३८
क्षिप्तु .....	२५९	३०	क्षेत्र .....	{ २११ ११ ३२८ १७९		खट्वा .....	१६५	१३८
क्षिप्त .....	{ १४ ६८ २७६ ११२		क्षेत्रज्ञ .....	{ २९ २९ २९५ ३३		खट्वा .....	{ ११९ ४ २०९ ८९	
क्षिया .....	२७९	७	क्षेत्राजीव .....	२१०	६	खट्वा .....	{ १८ १६ ६४ ४२	
क्षिप्नु .....	२५९	३०	क्षेपण .....	२८०	११	खंड .....	{ १८ १६ ६४ ४२	
क्षिबिन् .....	२५७	२३	क्षेपणि .....	५३	१३	खंडपरशु .....	८	३३
	{ ५५ ४ २२३ ५१ ३२८ १८१		क्षेपणी .....	५७	१३	खंडविकार .....	२२१	४३
क्षीर .....	{ ५५ ४ २२३ ५१ ३२८ १८१		क्षेपिष्ठ .....	२७६	१११	खदिर .....	९१	४९
क्षीरविकृति .....	२२१	४४	क्षेम .....	{ २८ २६ १०८ १२८ ३७१ ३४		खदिरा .....	१११	१४१
क्षीरविहारि .....	१०४	११०	क्षोणि .....	६७	२	खद्योत .....	१२७	२८
क्षीरशुक्ला .....	१०४	११०	क्षोणी .....	६७	२	खनि .....	७९	७
क्षीरावी .....	१०२	१००	क्षोद .....	२०४	९९	खनित्र .....	२१२	१२
क्षीरिका .....	९०	४५	क्षोदिष्ठ .....	२७६	१११	खपुर .....	११८	१६९
क्षीरोद .....	५४	२	क्षोम .....	७५	१२	खर .....	{ २२ ३५ २२९ ७७	
क्षीरोदतनया .....	७	२९	क्षौद्र .....	२३७	१०७	खरणस .....	१४२	४६
क्षीव .....	२५७	२३	क्षौम .....	७५	१२	खरणस .....	१४२	४६
क्षुत् .....	१४४	५२	क्षौम .....	{ ७५ १२ १५९ ११३		खरणस .....	१४२	४६
क्षुत् .....	१४४	५२	क्षुत .....	२७२	९१	खरणस .....	१४२	४६
क्षुताभिजनन ..	२१४	१९	क्षुता .....	२७२	९१	खरणस .....	१४२	४६
	{ २६३ ४८ २७६ ११२ ३२७ १७७		क्षुता .....	{ ७५ १२ १५९ ११३		खरणस .....	१४२	४६
क्षुद्र .....	{ २६३ ४८ २७६ ११२ ३२७ १७७		क्षुता .....	{ ७५ १२ १५९ ११३		खरणस .....	१४२	४६
क्षुद्रयदिका .....	१५८	११०	क्षुता .....	{ ७५ १२ १५९ ११३		खरणस .....	१४२	४६
क्षुद्रशंख .....	६०	२३	क्षुता .....	{ ७५ १२ १५९ ११३		खरणस .....	१४२	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खर्जुरी.....	११८	१७०	गडक .....	५८	१७	गंधमूला .....	११४	१५४
खर्व .....	{ १४२ ४६		गडु.....	३६४	१८	गंधमूली .....	११४	१५४
	२६८	७०	गडुंर .....	१४२	४८	गंधरस .....	२३६	१०४
खल .....	२६३	४७	गडुल .....	१४२	४८			
खलपू .....	२५६	१७	गैण.....	१०८	१२८		४	११
खलिनी .....	२८६	४२		{ १२९ ४०		गंधर्व .....	१२१	५५
खलीन.....	१९२	४९	गण.....	२००	८१		१९०	४४
खलु.....	३४८	२५४		१९८	४५		३१६	१३२
खलेदार .....	२१३	१५	गणक .....	१८३	१४	गंधर्वहस्तक ...	९१	५०
खल्या.....	२८६	४२	गणदेवता.....	३	१०	गंधवह .....	१३	६५
खात .....	६१	२७	गणनीय .....	२६७	६४	गंधवहा .....	१५३	८९
खादित ... ..	२७६	११०	गणरात्र .....	२४	६	गंधवाह .....	१३	६५
खारै .....	२३२	८८	गणरूप .....	९८	८०	गंधसार .....	१६३	१३१
खारि .....	२३२	८८	गणहासक .....	१०८	१२८	गंधाश्मन् .....	२३६	१०२
खारी .....	२३२	८८	गणाधिप .....	९	४०	गंधिका .....	२३६	१०२
खारीक .....	२११	१०	गणिका .....	{ ९६ ७१		गंधिनी.....	१०७	१२३
खारीवाप .....	२११	१०		१३५	१९	गंधोत्तमा .....	२४८	४०
खिल .....	६८	५	गणिकारिका ...	९५	६६	गंधोली .....	१२६	२७
			गणित .....	२६७	६४	गभास्ति .....	२२	३३
खुर .....	{ १०९ १९२	१३० ४३	गणैय .....	२६७	६४	भगीर .....	५८	१५
खुरणस् .....	१४२	४७	गंड.....	{ १५३ १८९	९० ३७	गम .....	२०३	९५
खुरणस .....	१४२	४७	गंडकै .....	५८	१७	गमन .....	२०३	९५
खुरप्र .....	३६५	२०	गंडक .....	११९	४	गंभारी .....	८८	३५
खुलकै.....	२४२	१६	गंडकारी .....	१११	१४१	गंभीर .....	५८	१५
खेद.....	२६५	५४	गंडकाली.....	१११	१४१	गम्य .....	२७२	९२
खेय.....	६१	२३	गंडकौली.....	१११	१४१	गरण .....	२८५	३७
खेला .....	४९	३३	गंडकौल .....	७१	६	गरल .....	५२	९
खोड .....	१४३	४९	गंडाली .....	११६	१५९	गरा .....	९५	६९
खोरि .....	१४३	४९	गंडीर .....	११५	१५७	गरौगरी .....	९५	६९
खोलै .....	१४३	४९	गंडूपद .....	५९	२२	गरिष्ठ .....	२७६	११२
ख्यात .....	२५४	९	गंडूपवी .....	६०	२४	गरी .....	९५	६९
ख्यातगर्हण .....	२७३	९३	गंडूषा .....	३६०	१०	गरुड .....	७	३१
ख्याति .....	२७९	९	गतनासिक .....	१४२	४६	गरुडध्वज .....	५	१९
			गद् .....	१४३	५१	गरुडाग्रज .....	२१	३२
ग.			गद्य .....	३६९	३१	गरुत् .....	१२८	३६
गगन .....	१५	१	गङ्गी .....	१९३	५२		७	३१
गंगा .....	६२	३१	गंध.....	३१	७	गरुत्मन्.....	{ १२८ ३००	३४ ५७
गंगाधर .....	८	३६	गंधकुटी .....	१०७	१२३	गर्गरी .....	२२८	७४
गज .....	१८८	३४	गंधन .....	३१२	११४			
गजता .....	१८८	३६	गंधनाकुली .....	१०५	११४	गर्जित.....	{ १७ १८८	८ ३६
गजबंधनी .....	१९०	४३	गंधफली .....	{ ९२ ९४	५६ ६४	गर्त .....	५१	२
गजभेदा .....	१०७	१२३	गंधमादन .....	७८	६	गर्त्ता .....	९१	२
गजभेद्या .....	१०७	१२३	गंधमुखी .....	१२२	१२	गर्दभ .....	२२१	७७
गजानन .....	९	४१						
गंजा .....	७४	८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गर्दभांड .....	८९	४३	गांडिव .....	२००	८४	गुण .....	२१	२३
गर्दन .....	२५७	२२	गांडीव .....	२००	८४		१८४	१९
गर्भ .....	१४०	३९	गात्र .....	१४८	७०		२०१	८५
	३१७	१३५		१८९	४०		२१६	२८
गर्भक .....	१६४	१३५	गात्रानुलेपनी ..	१६४	१३३		२४५	२७
गर्भागार .....	७४	८	गान .....	४०	२५	गुणवृक्षक .....	५७	१२
गर्भाशय .....	१४०	३८	गांधार .....	४०	१	गुणित .....	२७२	८८
गर्भिणी .....	१३६	२२	गायत्री .....	९१	४९	गुणित .....	२७२	८९
गर्भोपधातिनी ..	२२७	६९		१७१	२२	गुणित .....	२७२	८९
गर्भुत् .....	११७	१६५	गारुत्मत .....	२३३	९२	गुत्सै .....	१५७	१०५
गर्व .....	४६	२२	गार्भिण .....	१३६	२२	गुत्सार्ध .....	१५७	१०५
गर्वित .....	३१०	१०३	गार्हपत्य .....	१७०	१९	गुह .....	१४९	७३
गर्हण .....	३७	१३	गालव .....	८७	३३	गुह .....	११६	१६२
गर्ह्य .....	२६५	५४	गिर .....	३४	१	गुह्रा .....	९२	५५
गर्ह्यवादिन् .....	२६०	३७	गिरा .....	३४	१		११६	१६०
गल .....	१५३	८८	गिरि .....	७७	१	गुप्त .....	२७२	८९
गलकंबल .....	२२६	६३		२८०	११		२७५	१०६
गलंतिका .....	२१७	३१	गिरिकर्णी .....	१०३	१०४	गुप्तवाद .....	३२५	१६६
गलित .....	२७५	१०४	गिरिका .....	१२२	१२	गुप्ति .....	३०४	७४
गलोद्देश .....	१९१	४८	गिरिज .....	२३६	१०४	गुफित .....	२७१	८६
गल्या .....	२८६	४३	गिरिजा .....	९	४०	गुफित .....	२७१	८६
गवय .....	१२१	११	गिरिजामल .....	२३५	१००	गुरण .....	२८०	११
गवल .....	२३५	१००	गिरिमल्लिका .....	९५	६६	गुरु .....	२०	२४
गवाक्ष .....	७४	९	गिरिश .....	८	३३		१६७	७
गवाक्षी .....	११५	१५६	गिरीश .....	८	३३	गुर्विणी .....	३२३	१६१
गवाम्बर .....	२२५	५८	गिलित .....	२७६	११०		१३६	२२
गवेडु .....	२१५	२५	गीत .....	४०	२५	गुल्फ .....	१४९	७२
गवेधु .....	२१५	२५	गीर्ण .....	२७६	११०	गुल्म .....	८१	९
गवेधुका .....	२१५	२५	गीर्णि .....	२८०	११		१४७	६६
गवेषण .....	२८४	३०	गीर्वाण .....	३	९	गुल्मिनी .....	२००	८१
गवेषणा .....	१७३	३२	गीष्पाति .....	२०	२४		३१८	१४२
गवेषित .....	२७५	१०५	गुग्गुल .....	८७	३४	गुवाक .....	११८	१६९
गव्य .....	२२३	५०	गुच्छ .....	१५७	१०५	गुह .....	९	४२
गव्या .....	२२५	६०		११४	२१	गुहा .....	७८	६
गव्यूति .....	४१	१८	गुच्छक .....	८३	१६		१०१	९३
गहत .....	७१	१	गुच्छार्ध .....	१५७	१०५	गुह्य .....	३२१	१५३
	२७१	८५	गुंजा .....	१०२	९८	गुह्यक .....	४	११
गह्वर .....	७१	६	गुड .....	२१७	४१	गुह्यकेश्वर .....	१४	७१
	३२८	१८२	गुडपुष्प .....	८६	२७	गूढ .....	२७२	८९
गांगेय .....	२३४	९४	गुडफल .....	८६	२८	गूढपाद .....	५२	७
	३२१	१५५	गुडा .....	१०३	१०५	गूढपुरुष .....	१८३	१३
गांगेरुकी .....	१०६	११७	गुडी .....	१०३	१०५	गूथ .....	१४८	६८
गाढ .....	१४	७०	गुडुची .....	९९	८२	गून .....	२७३	६६
गाणिक्य .....	१३६	२२	गूडुची .....	९९	८२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुरेण .....	२८०	११	गोत्रभिद् .....	१०	४५	गोविद् .....	२२३	५०
गुर्वीक .....	११८	१६९	गोत्रा .....	{ ६७	३	गोविद् .....	{ ५	१९
गृजन .....	११३	१४८		{ २२५	६०		{ ३०७	९१
गृभ .....	२५७	२२	गोव् .....	१४७	६५	गोशाल .....	२७३	४०
गृभ्र .....	१२५	२१	गोदारण .....	२१२	१४	गोशीर्ष .....	१६३	१३१
गृभ्रस्त्री .....	३६०	१०				गोष्ठ .....	७०	१३
गृष्टि .....	११४	१५१	गोदुह .....	{ २२४	५७	गोष्ठपति .....	३१५	१२९
गृष्टि .....	११९	२		{ ३१५	१२९	गोष्ठी .....	१६९	१५
	{ ७३	४	गोदोह .....	२२४	५७	गोष्ठीन .....	७०	१३
गृह .....	{ ७३	५	गोधन .....	२२५	५८	गोष्ठीन .....	७०	१३
	{ ३४२	२३७	गोधा .....	२००	८४	गोष्पद् .....	३०८	९३
गृहगोधिका .....	१२२	१२	गोधापत्नी .....	१०६	११९	गोसंख्य .....	२२४	५७
गृहगोलिका .....	१२२	१२	गोधि .....	१५४	९२	गोस्तन .....	१५७	१०५
गृहपति .....	१८३	१५	गोधिका .....	५९	२२	गोस्त्री .....	१०३	१०७
गृहयालु .....	२५८	२७	गोधिकात्मज .....	१२०	६	गोस्तनी .....	१०३	१०७
गृहस्थूण .....	३६९	३०	गोधूम .....	२१४	१८	गोस्थानक .....	७०	१३
गृहागत .....	१७४	३४	गोनर्द .....	१०९	१३२	गौतम .....	४	१५
गृहाराम .....	७९	१	गोनस .....	५१	४	गौधार .....	१२०	६
गृहावग्रहणी .....	७५	१३				गौधेय .....	१२०	६
गृहिन् .....	१६६	३	गोप .....	{ १८१	७	गौधेर .....	१२०	६
				{ २२४	५७			
गृह्यक .....	{ १३०	४३		{ ३१५	१२९		{ ३३३	१३
	{ २५६	१६	गोपति .....	२२६	६२	गौर .....	{ ३३३	१४
गंडुकै .....	१६५	१३८	गोपरस .....	२३६	१०४		{ ३३०	१८८
गंडुकै .....	१६५	१३८	गोपानसी .....	७६	१५	गौरव .....	१७४	३४
गंडुक .....	१६५	१३८	गोपायित .....	२७५	१०६	गौरी .....	{ ८	३८
गेह .....	७३	४	गोपाल .....	२२४	५७		{ १३२	८
गौरिक .....	{ ७१	८	गोपी .....	१०५	११२	गौष्ठीन .....	७०	१३
	{ २८९	१२				ग्रथित .....	२७१	८६
गैरेय .....	२३६	१०४	गोपुर .....	{ ७६	१६	ग्रथ .....	३२७	१७१
				{ १०९	१३२	ग्रथ .....	११६	१६२
गो (गौ) .....	{ २२५	६०		{ ३२८	१८२	ग्रथिक .....	२३८	११०
	{ २२६	६६	गोप्यक .....	२४२	१७	ग्रथित .....	२७१	८६
	{ २९३	२५	गोमत् .....	२२५	५८	ग्रथिपर्ण .....	१०९	१३२
गोक्तक .....	१०२	९९	गोमथ .....	२२३	५०			
गोकर्ण .....	{ १२१	१०	गोमायु .....	१२०	५	ग्रथिल .....	{ ८८	३७
	{ १५२	८३	गोमिन् .....	२२५	५८		{ ९७	७७
गोकर्णी .....	९९	८४	गोरस .....	२२३	५३	ग्रस्त .....	{ ३९	२०
गोकुल .....	२२५	५८	गोर्द .....	१४७	६५		{ २७६	१११
गोक्षरक .....	१०२	९९	गोल .....	३६५	२०	ग्रह .....	{ २४	९
गोचर .....	३१	८	गोलक .....	१३९	२६		{ २७९	८
गोजिह्वा .....	१०६	११९	गोला .....	२३७	१०८	ग्रहणीरुज् .....	१४४	५५
गोडुंबा .....	११५	१५६	गोलीढ .....	८९	३९	ग्रहपति .....	२१	३०
गोड .....	३६४	१८				ग्रहिणी .....	२४४	५४
	{ ७७	१	गोलोमी .....	{ १०२	१०२	ग्रहीतृ .....	२५८	२७
गोच .....	{ १६५	१		{ ११६	१५९			
	{ ३२८	१८०	गोवन्दनी .....	{ २३८	१११	ग्राम .....	{ ७७	१९
				{ ९२	५५		{ ३६८	३४०

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
ग्रामणी.....	२१८ ४१	घस्मर.....	२५७ २०	चक्रपाणि.....	५ २०
ग्रामतक्ष.....	२४० ९	घस्र.....	२३ २	चक्रमर्दक.....	११३ १४७
ग्रामता.....	२८६ ४३	घाटा.....	१५३ ८८	चक्रयान.....	१९२ ५२
ग्रामाधीन.....	२४० ९	घांटिक.....	२०४ ९७	चक्रला.....	११६ १६०
ग्रामांत.....	७७ २०	घात.....	२०७ ११५	चक्रवर्तिन्.....	१८० २
ग्रामीणा.....	१०१ १४	घातुक.....	{ २६३ ४७ २५९ २८	चक्रवर्तिनी.....	११४ १५३
ग्राम्य.....	३९ १९	घास.....	११८ १६७	चक्रवाक.....	१२५ २२
ग्राम्यधर्म.....	१७९ ५७	घुटिका.....	१४९ ७२	चक्रवाड.....	७७ २
घावन्.....	{ ७७ १ ७८ ४ ३१० १०५	घुण.....	३६४ १८	चक्रवाल.....	{ १७ ६ ७७ २
घास.....	२२४ ५४	घुणित.....	२५९ ३२	चक्रांग.....	१२५ २३
घाह.....	{ ५९ २१ २७९ ८	घृणा.....	{ ४५ १८ २८४ ३२ २९९ ५१	चक्रांगी.....	९९ ८६
घाहिन्.....	८४ २१	घृणि.....	२२ ३३	चक्रिक.....	२०४ ९७
घ्रीवा.....	१५३ ८८	घृत.....	{ २२३ ५२ ३०४ ७५	चक्रिन्.....	५२ ७
घ्रीष्म.....	२७ १८	घृष्ट.....	११९ २	चक्रीवत्.....	२२९ ७७
घ्रैवेयक.....	१५६ १०४	घृष्टि.....	११४ १५१	चक्षुःश्रवस्.....	५२ ७
ग्लस्त.....	२७६ १११	घृष्टि.....	११४ १५१	चक्षुष्.....	१५४ ९३
ग्लह.....	२४९ ४५	घोटक.....	१९० ४३	चक्षुष्या.....	२३६ १०२
ग्लान.....	१४५ ५८	घोणा.....	१५३ ८९	चंचल.....	२६९ ७५
ग्लान्तु.....	१४५ ५८	घोणिन्.....	११९ २	चंचला.....	१७ ९
ग्लौ.....	१८ १४	घोंटा.....	{ ८८ ३७ ११८ १६९	चंचु.....	{ ९१ ५१ १२८ ३६
घ		घोर.....	४५ २०	चटक.....	१२४ १८
घट.....	२१७ ३२	घोष.....	७७ २०	चटका.....	१२४ १८
घटना.....	२०६ १०७	घोषक.....	१०६ ११७	चटकाशिरस्.....	२३८ ११०
घटा.....	२०६ १०७	घोषणा.....	३७ १२	चटिकाशिरस्.....	२३८ ११०
घटीयंत्र.....	२४५ २७	घ्राण.....	{ १५३ ८९ २७२ ९०	चटुल.....	२६९ ७५
घट्ट.....	३६४ १८	घ्राणतर्पण.....	३२ ११	चणक.....	२१४ १८
घंटा.....	८९ ३९	घ्रात.....	२७२ ९०	चंड.....	२५९ ३२
घंटापथ.....	७१ १८	च		चंडा.....	१०० ८८
घंटापाटलि.....	८९ ३९	च.....	{ ३५० ५ ३४३ २४०	चंडा.....	१०८ १२८
घंटाखा.....	१०३ १०७	चक्र.....	{ ७ २९ ५६ ७ १२५ २२ १९४ ५६ १९८ ७८ ३२८ १८१	चंडांशु.....	२१ ३१
घंटिकाधिक.....	२०४ ९७	चक्रकारक.....	१०८ १२८	चंडांत.....	९७ ७६
घन.....	{ १७ ७ ४१ ४ ४३ ९ २०२ ९१ २६७ ६६ ३११ ११०	चक्राङ्क.....	१२८ ३५	चंडातक.....	१६० ११९
घनरस.....	५५ ५	चक्राङ्क.....	{ ७ २९ ५६ ७ १२५ २२ १९४ ५६ १९८ ७८ ३२८ १८१	चंडाल.....	{ २३९ ४ २४३ १९
घनसार.....	१६३ १३०	चक्राङ्क.....	१२८ ३५	चंडालवल्लकी.....	२४६ ३२
घनायन.....	३११ १०९	चक्राङ्क.....	{ ७ २९ ५६ ७ १२५ २२ १९४ ५६ १९८ ७८ ३२८ १८१	चंडालिका.....	२४६ ३२
घर्म.....	{ ४९ ३३ ३१८ १४१	चक्राङ्क.....	१०८ १२८	चंडिका.....	९ ३९
				चतुःशाल.....	७३ ६
				चतुर.....	२४३ १९
				चतुरंगुल.....	८५ २३
				चतुरानन.....	५ १६
				चतुर्भद्र.....	१८० ५८



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चतुर्भुज .....	५	२०	चरमक्षमाभूत् .....	७७	२	चौमरा .....	१८७	३१
चतुर्वर्ग .....	१८०	५८	चराचर .....	२६९	७४	चामीकर .....	२३४	४५
चतुष्पथ .....	७१	१७	चरिष्णु .....	२६९	७४	चापेय .....	{ ९४	६३
चतुर्हायणी .....	२२७	६८	चरु .....	१७१	२२	चापेय .....	{ ९४	६५
चत्वर .....	{ ७५	१३	चर्चरी .....	३६०	१०	चार .....	{ १८३	१३
चन .....	३५०	३	चर्चा .....	{ ३०	२	चार .....	{ २८०	१४
चन्दन .....	१६३	१३१	चर्मन् .....	{ १७७	४७	चारदी .....	११२	१४६
चन्द्र .....	{ १८	१३	चर्मन् .....	{ २०२	९०	चारण .....	२४१	१२
चन्द्र .....	{ ११३	१४६	चर्मकषा .....	११२	१४३	चारु .....	२६४	५२
चन्द्र .....	{ ३२८	१८२	चर्मकार .....	२४०	७	चाचिक्य .....	१६१	१२२
चन्द्रक .....	१२७	३१	चर्मभेदिका .....	२४७	३५	चालनी .....	२१६	२६
चन्द्रभागा .....	६३	३४	चर्मप्रसेवक .....	२४६	३३	चाप .....	१२३	१६
चन्द्रभागी .....	६३	३४	चर्मप्रसेविका .....	२४६	३३	चास .....	१२३	१६
चन्द्रमस् .....	१८	१३	चर्मिन् .....	{ ९०	४६	चिकित्सक .....	१४५	५७
चन्द्रवाला .....	१०८	१२५	चर्मिन् .....	{ ११७	७१	चिकित्सा .....	१४३	५०
चन्द्रशेखर .....	७	३२	चर्या .....	१७४	३६	चिकुर .....	{ १५५	९५
(चन्द्रसंज्ञ—) .....	१६३	१३०	चर्वित .....	२७६	११०	चिकुर .....	{ २६३	४६
चन्द्रहास .....	२०१	८९	चल .....	{ ७७	१	चिकुर .....	१५५	९५
चन्द्रिका .....	१८	१६	चल .....	{ २६९	७४	चिकुर .....	२२१	४६
चपल .....	२६९	७५	चलदल .....	८४	२०	चिकुर .....	३७१	३५
चपल .....	{ १४	६८	चलन .....	२६९	७४	चिचा .....	९०	४३
चपल .....	{ २३५	९९	चलाचल .....	२६९	७४	चित .....	{ ३०	१
चपल .....	{ २६३	४३	चलित .....	{ २०३	१६	चित .....	{ ३५०	३
चपला .....	{ १७	९	चलित .....	{ २७१	८७	चिता .....	२०८	११७
चपला .....	{ १०१	९६	चविक्र .....	१०२	९८	चिति .....	२०८	११७
चपेट .....	१५२	८४	चविका .....	१०२	९८	चित्त .....	२९	३१
चपूर .....	१८७	३१	चव्य .....	१०२	९८	चित्तविभ्रम .....	४७	२६
चपूर .....	१२१	१०	चव्या .....	१०२	९८	चित्तसमुन्नति .....	४३	२२
चपूरिक .....	८५	२२	चषक .....	२४१	४३	चित्तभोग .....	३०	२
चपस .....	३७१	३५	चपाल .....	१७०	१८	चित्या .....	२०८	११७
चपसी .....	३६०	१०	चाक्रिक .....	२०४	९७	चित्र .....	{ ३४	१७
चपू .....	{ ११८	७८	चांगेरी .....	१११	१४०	चित्र .....	{ ४५	११
चपू .....	{ २००	८१	चाङ्कैर .....	१२४	१८	चित्र .....	{ ३२७	१७८
चपूर .....	१२१	९	चाङ्गाल .....	२३९	४	चित्रक .....	{ ९१	५१
चपक .....	९४	६३	चाङ्गाल .....	२४३	२०	चित्रक .....	{ ९८	८०
चय .....	{ ७३	३	चाङ्गालिका .....	२४६	३२	चित्रक .....	{ १६१	१२३
चय .....	{ १२९	४०	चातक .....	१२३	१७	चित्रकर .....	२४०	७
चय .....	{ १८३	१३	चातुर्वर्ण्य .....	१६६	२	चित्रकृत .....	८६	२७
चय .....	{ २६९	७४	चाङ्गभागा .....	६३	३४	चित्रतंडुला .....	१०३	१०६
चय .....	३७१	३३	चाङ्गभागी .....	६३	३४	चित्रपर्णी .....	१०१	९२
चय .....	१४९	७१	चाप .....	२०७	८३	चित्रभात .....	{ १२	५५
चययुध .....	१२३	१७	चामर .....	१८७	३१	चित्रभात .....	{ २१	३०
चय .....	२७०	८९				चित्रभात .....	{ ३१०	१०४
						चित्रशिखंडिज .....	२०	२४
						चित्रशिखंडिज .....	२०	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चित्रा .....	१००	८७	चेष्टक .....	२४२	१७	छिन्दस् .....	१७१	२२
चित्रा .....	११५	१५६	चेष्टक .....	२४२	१७	छिन्दस् .....	३४१	२३१
चिता .....	४७	२९	चेत् .....	३५२	१२	छन्न .....	१८५	२२
चिपिटक .....	२२२	४७	चेतकी .....	९३	५९	छन्न .....	२७४	९८
चिबुक .....	१५३	९०	चेतन .....	२९	३०	छल .....	२०६	१०८
चिरक्रिय .....	२५६	१७	चेतना .....	३०	१	छात्र .....	१८	१७
चिरिटी .....	१३३	९	चेतस् .....	२९	३१	छात्र .....	२२	३४
चिरंतन .....	२६९	७७	चैल .....	१५१	११५	छाग .....	२२९	७६
चिरप्रसूता .....	२२८	७१	चैल .....	३३४	२०१	छागी .....	२२९	७६
चिरबिल्व .....	९१	४७	चैत्य .....	७४	७	छात .....	१४१	४४
चिररात्राय .....	३४९	१	चैत्र .....	२६	१५	छात .....	२७५	१०३
चिरस्य .....	३४९	१	चैत्ररथ .....	१५	७३	छात्र .....	१६८	११
चिराय .....	३४९	१	चैत्रिक .....	२६	१५	छादित .....	२७४	९८
चिरिटी .....	१३३	१	चैल .....	१५९	११५	छादस् .....	१६६	६
चिरिबिल्व .....	९१	४७	चैल .....	३३४	२०१	छाया .....	३२२	१५७
चिलिचिम .....	५८	१८	चोच .....	११०	१३४	छित .....	२७५	१०३
चिलिचिमि .....	५८	१८	चोच .....	३६९	३०	छिद्र .....	५०	२
चिल .....	१२५	२१	चोदिनी .....	१००	९२	छिद्रित .....	२७४	९९
चिलका .....	१४६	६०	चोरपुष्पी .....	१०८	१२६	छिन्न .....	२७५	१०३
चिह्न .....	१८	१७	चोरिका .....	२४४	२५	छिन्नरुहा .....	९९	८२
चीन .....	१२१	९	चोल .....	१६०	११८	छिन्नद्वी .....	१२२	१२
चीर .....	३७०	३१	चौर .....	२४४	२४	छुरिका .....	१०२	९२
चीरी .....	१२६	२८	चौरिका .....	२४४	२५	छक .....	१३०	४३
चीलिका .....	१२६	२८	चौर्य .....	२४४	२५	छेदन .....	२७९	७
चीवर .....	३७०	३१	च्युत .....	२७५	१०४			
						ज		
चुक .....	१११	१४१	छ			जगत .....	६८	६
चुक .....	२१८	३५				जगत .....	३०५	७९
चुक .....	३६५	२०	छगलक .....	२२९	७६	जगती .....	६८	६
चुकिका .....	१११	१४०	छगली .....	११०	१३७	जगती .....	३०३	७१
चुल .....	१४६	६०	छगलांप्री .....	११०	१३७	जगत्प्राण .....	१३	६५
चुलि .....	२१७	२९	छगलांडी .....	११०	१३७	जगर .....	१९६	६४
चुली .....	२१७	२९	छगलांती .....	११०	१३७	जगल .....	२४९	४२
चुचुक .....	१५०	७७	छत्र .....	१८८	३२	जग्ध .....	२७६	१११
चूडा .....	१२७	३१				जग्धि .....	२२४	५५
चूडा .....	१५५	९७	छत्रा .....	१०३	१०५	जघन .....	१४९	७४
चूडामणि .....	१५६	१०२	छत्रा .....	११८	१६७	जघनेफला .....	९३	६१
चूडाला .....	११६	१६०	छत्रा .....	२१९	३७	जघन्य .....	२७०	८१
चूत .....	८७	३३	छत्राकी .....	१०५	११५	जघन्य .....	३२२	१०८
चूर्ण .....	१६४	१३४	छद .....	८३	१४	जघन्यज .....	१४१	४३
चूर्ण .....	२०४	९९	छदन .....	१२८	३६	जघन्यज .....	२३८	१
चूर्णकुंतल .....	१५५	९६	छदिस् .....	८३	१४	जंगम .....	२६९	७४
चूर्णि .....	३५९	९	छन्न .....	७५	१४	जंगमेतर .....	२६८	७३
चूलिका .....	१८९	३८	छन्न .....	४८	३०	जंघा .....	१४९	७२
चून्या .....	१९०	४२	छंद .....	२८२	२०	जंघाकरिक .....	१९७	७३
				३०७	८८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाल	१९७	७३	जंतु	२९	३०	जलधर	१७	७
विल	१९७	७३	जंतुफल	८५	२२	जलनिधि	५४	२
य	८२	११	जन्मन्	२९	३०	जलनिर्गम	५६	७
	१५५	१७	जन्मिन्	२९	३०	जलनीली	६३	३८
	२१६	३७				जलपुष्प	३६६	२३
टौ	११०	१३४	जन्य	१८०	५८	जलप्राय	६९	१०
टाजुट	८	३७		२०५	१०३	जलमुक्	१७	७
टामांसी	११०	१३४	जन्य	३२२	१५८	जलव्याल	५१	५
टि	८७	३२	जप	२९	३०	जलशायिन्	६	२३
टिन्	८७	३२	जपापुष्प	१७७	४७	जलशुक्ति	६०	२३
टिला	११०	१३४	जमैन	९७	७६	जलाधार	६०	२५
टुल	१४३	४९	जंपती	२२४	५६			
	१५०	७७	जंबाल	१४०	३८	जलाशय	६०	२५
ठर	२६९	७६	जंबिर	५६	९		११७	१६४
	३३०	१८८	जंबिर	८५	२४	जलोच्छ्वास	५६	१०
ड	१९	१९	जंबीर	८५	२४	जलौकस्	६०	२२
	२६१	३८	जंबु	९८	७९	जलौका	६०	२२
डुल	१४३	४९	जंबुक	८४	१९	जल्पाक	२६०	३६
वु	१६१	१२५	जंबुक	१२०	५	जल्पित	२७५	१०७
वुक	२२०	४०	जंबुक	१२०	५	जव	१४	६८
वुका	१२६	२६	जंबुक	१२०	५		१९८	७३
वुका	११४	१५३	जंब	८५	२४	जवन	१९१	४५
वुकुत्	११४	१५३	जंभभेदिन्	१०	४६		१९८	७३
वुका	११४	१५३	जंभर	८५	२४		२८५	३९
वुका	१२६	२६	जंभल	८५	२४	जवनिका	१६०	१२०
ड	१५०	७८	जंभीर	८५	२४	जवापुष्प	९७	७६
नक	१३८	२८	जंभीर	८५	२४	जहाँ	९९	८६
नंगम	२४३	१९	जंभीर	९८	७९	जहुतनया	६२	३१
नता	२८६	४३	जय	९५	६६	जागर	१९६	६४
नन	२९	३०		२०६	११०	जागरा	२८१	१९
	१६५	१	जयन	२८०	१२	जागरित	२५९	३२
ननि	१३८	२९	जयंत	२८०	१२	जागरूक	२५९	३२
ननी	१३८	२९	जयंती	१०	४९	जागर्या	२८१	१९
नपद	६९	८	जयंती	९४	६५	जांगलिक	५३	११
नायित्री	१३८	२९	जया	९४	६५	जांधिक	१९७	७३
नश्रुति	३६	७	जय्य	९४	६५	जात	२९	३१
नार्दन	५	१९	जरण	१९८	७४		३०६	८४
नाश्रय	७४	९	जरत्	२१९	३६	जातरूप	२३४	९५
नि	२९	३०	जरद्भव	१४१	४२	जातवैदस्	१२	५६
			जरा	२२५	६१	जात्यापत्या	१३५	१६
नि	११४	१५३	जरायु	१४१	४१			
	१३३	९	जरायुज	१४१	४१	जाति	२९	३१
नित्री	१३८	२९		१४१	४१		९६	७२
नी	११४	१५३	जल	२६४	५०		३०२	६७
	१३३	९	जल	५५	३	जातिकोश	१६३	१३२
नुस्	२९	३०	जलंगम	३६६	२३	जातिफल	१६३	१३२
			जलजंतु	२४३	१९	जाती	८४	१९
				५९	२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जाती .....	१६	७२	जीवक .....	{ १० ४४	ज्ञाति .....	१३९	३४	
जातीकोश .....	१६३	१३२	जीवजीव .....	{ ११२ १४२	ज्ञातृ .....	२५९	३०	
जातीफल .....	१६३	१३२	जीवजीव .....	१२८ ३५	ज्ञातेय .....	१३९	३५	
जातु .....	३५०	४	जीवजीव .....	१२८ ३५	ज्ञान .....	३१	६	
जातुध्यान .....	१३	६३	जीवन .....	{ ५५ ३	ज्ञानिन् .....	१८३	१४	
जातुष .....	२४५	२९	जीवनी .....	{ २०९ १	ज्या .....	{ ६७ २		
जातोक्ष .....	२२५	६१	जीवनी .....	११२ १४२	ज्याघातवारण ..	२००	८४	
जातु .....	१४९	७२	जीवनीया .....	११२ १४२	ज्यानि .....	२७९	९	
जावाल .....	२४१	११	जीवनौषध .....	२०८ १२०	ज्यायस् .....	{ १४१ ४३		
जामातृ .....	१३८	३२	जीवतिका .....	२४२ १४	ज्यायस् .....	{ ३४१ २३४		
जामि .....	३१८	१४२	जीवतिका .....	{ ९९ ८२	ज्येष्ठ .....	{ २६ १६		
जांबव .....	८४	१९	जीवती .....	{ ९९ ८३	ज्योतिरिगण ..	{ २९७ ४१		
जांबूनद .....	२३४	९५	जीवती .....	११२ १४२	ज्योतिषिक .....	१२७ २८		
जायक .....	१६१	१२५	जीवा .....	११२ १४२	ज्योतिषिक .....	१८३ १४		
जाया .....	१३२	६	जीवाजीव .....	१२८ ३५	ज्योतिष्मती .....	११३ १५०		
जायाजीव .....	२४१	१२	जीवातु .....	२०८ १२०	ज्योतिस् .....	३४० २२९		
जायापती .....	१४०	३८	जीवांतक .....	२४२ १४	ज्योत्स्ना .....	१८ १६		
जायु .....	१४३	५०	जीविका .....	२०९ १	ज्योत्स्ना .....	१०६ ११८		
जार .....	१३९	३५	जीवितकाल .....	२०८ १२०	ज्योत्स्नी .....	२३ ५		
जाल .....	{ ५८ १६	१९९	जुगुप्सा .....	३७ १३	ज्योत्स्नी .....	{ १४५ ५६		
जालक .....	{ ३३३ १९९	१६	जुंग .....	१११ १३७	ज्वर .....	{ २८५ ३९		
जालक .....	८३	१६	जुहु .....	१७२ २५	ज्वलन .....	१२ ५६		
जालिक .....	२४२	१४	जूति .....	२८५ ३९	ज्वाल .....	१२ ६०		
जाली .....	१०६	११८	जूति .....	२८५ ३९				
जाल्म .....	{ २४२ १६	१७	जूभ .....	४९ ३५				
जिघत्सु .....	{ २५६ १७	२०	जूभण .....	४९ ३५				
जिगी .....	२५७	२०	जूव .....	{ १९८ ७७	झावात .....	१३ ६६		
जित्वर .....	१००	९०	जूव .....	{ १९८ ७७	झट्टा .....	१०८ १२७		
जिन .....	१९८	७७	जेमन .....	२२४ ५६	झटामला .....	१०८ १२७		
जिणु .....	४	१३	जेय .....	१९८ ७४	झटिति .....	३४९ २		
जिह्वा .....	{ १० ४५	७७	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	७८ ५		
जिह्वा .....	{ १९८ ७७	७७	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जिह्वा .....	{ २६८ ७७	७७	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जिह्वा .....	{ ३१८ १४१	७७	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जिह्वा .....	५२	८	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जिह्वा .....	१५४	९१	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीन .....	१४१	४२	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीमूत .....	{ १७ ९५	९१	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीमूत .....	{ ३०० ५८	९१	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीरक .....	२१९	३६	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीर्ण .....	१४१	४२	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीर्णवस्त्र .....	१५९	११५	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीर्ण .....	२७९	९	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीव .....	{ २० २४	११९	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		
जीव .....	{ २०८ ११९	११९	जेय .....	१९८ ७४	झर .....	४२ ८		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
झिल्लिका .....	१२६	२८	तत .....	{ ४१	४	तपनीय .....	२३४	९४
झिल्लीका .....	१२६	२८	{ २७१	८६		तपस् .....	{ २६	१०
झिरिका .....	१२६	२८	ततस् .....	३९०	३	{ ३४१	२३१	
झीरुका .....	१२६	२८	तत्काल .....	१८७	२९	तपस्य .....	२६	१०
ट			तत्त्व .....	४३	९	तपस्विन् .....	१७६	४२
टंक .....	{ २४७	३४	तत्पर .....	२९४	९	तपस्विनी .....	११०	१३४
टिडिभक .....	१२८	३०	तथा .....	३९१	९	तम .....	२०	२६
टिडिभ .....	१२८	३०	तथागत .....	४	१३	तमस् .....	{ २९	२९
टीका .....	३९९	७	तथ्य .....	३९	२२	{ ५१	३	
टुडुका .....	९२	५६	तद् .....	३९०	६	{ ३४०	२३०	
ड			तदा .....	३९९	२२	तमस्विनी .....	२३	४
डमर .....	२८०	१४	तदात्त्व .....	१८७	२९	तमा .....	२३	४
डमरु .....	४२	८	तदानीम् .....	३९९	२२	तमाल .....	{ ९९	६८
डयन .....	१९३	५२	तनय .....	१३७	२७	{ ३७१	३३	
डहु .....	९३	६०	तनु .....	{ १४८	७१	तमालपत्र .....	१६१	१२३
डहु .....	९३	६०	{ २६६	६१		तमि .....	२३	४
डालिम .....	९४	६४	{ २६७	६६		तमिस्र .....	५१	३
डिडिम .....	४२	८	{ ३१२	११२		तमिस्रा .....	२३	४
डिडीर .....	२३६	१०५	तनुत्र .....	१९६	६४	तमी .....	२३	५
डिव .....	२८०	१४	तनु .....	१४८	७१	तमोनुद् .....	३०७	८९
डिभ .....	{ १२९	३८	तनुकृत .....	२७४	९९	तमोपह .....	३४२	२३७
{ ३४१	१३४		तनूनपाद् .....	१२	५६	तरक्ष .....	११९	१
डिभा .....	१४१	४१	तनूरुह .....	{ १२८	३६	तरक्षु .....	११९	१
डुडुभ .....	५१	५	{ १५५	९९		तरंग .....	५५	५
डुलि .....	६०	२४	तंतु .....	{ २१३	१७	तरंगिणी .....	६२	३०
ढ			{ २४५	२८		तरणि .....	{ २१	३०
ढका .....	४२	६	तंतुभ .....	२१३	१७	{ ५७	१०	
त			तंतुल .....	१०३	१०६	{ ९७	७३	
तक .....	२२३	५३	तंतुवाय .....	{ १२२	१३	तरपण्य .....	५७	११
तक्षक .....	२८७	४	{ २४०	६		तरल .....	{ १५६	१०२
तक्षन् .....	२४०	९	तंत्र .....	३२९	१८४	{ २६९	७५	
तका .....	२४७	३४	तंत्रक .....	१५८	११२	तरला .....	२२२	५०
तट .....	५६	७	तंत्रवाँप .....	२४०	६	तरस् .....	{ १४	६७
तट .....	७८	४	तंत्रवाँय .....	{ १२२	१३	{ २०५	१०२	
तटार्क .....	६१	२८	तंत्रिका .....	९९	८२	तरस .....	१४७	६३
तटिनी .....	६२	३०	तंत्रवाँय .....	२४०	६	तरस्विन् .....	{ १९८	७३
तडारा .....	६१	२८	तंत्रा .....	५०	३७	{ ३१५	१२७	
तडित् .....	१७	९	तंद्रि .....	५०	३७	तरि .....	५७	१०
तडित्वत् .....	१७	७	तंद्री .....	{ ५०	३७	तैरी .....	५७	१०
तंडक .....	३७०	३३	{ ३२७	१७५		तरु .....	८०	५
तंडुल .....	१०३	१०६	तप .....	२७	१९	तरुण .....	१४१	४२
तंडुलीयक .....	११०	१३६	तपःकेशसह .....	१७६	४३	तरुणी .....	१३३	८
			तपन .....	{ २१	३१	तर्क .....	३०	३
			{ ५३	१		तर्कविद्या .....	३५	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तर्कारी .....	१४	६५	तार्क्ष्य .....	{ ७	३१	तिरीट .....	{ ८७	३३
तर्जनी .....	१५१	८१	तार्क्ष्यशैल .....	३१९	१४५	तिरोधान .....	३६९	३०
तर्णक .....	२२५	६१		२३६	१०२	तिरोहित .....	१८	१३
तर्ह .....	२१८	३४		{ ४३	९	तिर्यक् .....	२०७	११२
	{ १६९	१४	ताल .....	{ ११८	१६८		२६०	३४
तर्पण .....	{ २२४	५६		{ १५२	८३		{ ८९	४०
	२७८	४		{ २३६	१०३		{ १४३	४९
तर्मन् .....	१७०	१९	तालपत्र .....	१५६	१०३	तिलक .....	{ १४७	६५
			तालपर्णी .....	१०७	१२३		{ १६१	१२३
तर्ष .....	{ ४७	२८	तालमूलिका .....	१०६	११९		{ २२०	४३
	२२४	५५	तालवृत्तक .....	१६५	१४०	तिलकालक .....	१४३	४९
तल .....	{ २००	८४	तालांक .....	६	२५	तिलपर्णी .....	१६३	१३२
	३३३	२०१	ताली .....	{ १०८	१२७	तिलपिञ्ज .....	२१४	१९
तलिन .....	३१५	१२६		{ ११८	१७०	तिलपेज .....	२१४	१९
तलुनी .....	१३३	८	तालु .....	१५३	९१	तिलित्स .....	५१	५
तल्प .....	३१६	१३०	तावत् .....	३४५	२४५	तिल्य .....	२१०	७
तल्लज .....	२८	२७	तिक्त .....	३२	९	तिल्व .....	८७	३३
तष्ट .....	२७४	९९	तिक्तक .....	{ ३२	९	तिष्य .....	{ १९	२२
तसैर .....	२८२	२४		{ ११४	१५५		{ ३२०	१४६
तस्कर .....	२४४	२४	तिक्तशाक .....	८५	२५	तिष्यफला .....	९३	५७
ताडपत्र .....	१५६	१०३	तिग्म .....	२२	३५		{ २२	३५
			तिहसुबंतचय .....	३४	२	तीक्ष्ण .....	{ २३५	९८
तांडव .....	{ ४३	१०	तितउ .....	२१६	२६		{ २९९	५३
	३७१	३४	तितिक्षा .....	४६	२४	तीक्ष्णगंधक .....	८७	३१
तात .....	१३८	२८	तितिष्ठ .....	२५९	३१	तीर .....	५६	७
तांत्रिक .....	१८३	१५	तितिष्ठु .....	२१८	३५		{ १७८	५१
तापन .....	२१	३१	तितिडीक .....	१२८	३५	तीर्थ .....	{ ३०६	८६
तापस .....	१७६	४२	तित्तिर .....	१२८	३५		१४	७०
तापसतरु .....	९०	४६	तित्तिरि .....	१२८	३५	तीव्र .....	५४	३
तापिच्छ .....	९५	६८	तिथि .....	२२	१	तीव्रवेदना .....		
तापिज .....	९५	६८	तिनिश .....	८६	२६		{ ३४३	२४१
तामरस .....	६४	४०	तितिडी .....	९०	४३	तु .....	{ ३५०	५
तामलकी .....	१०८	१२७	तितिडीक .....	२१८	३५		{ ३५३	१५
तामसी .....	२३	५	तितिली .....	९०	४३	तुंग .....	{ ८५	२५
तांबूलवल्ली .....	१०६	१२०	तिदुक .....	८८	३८		{ २६८	७०
तांबूली .....	१०६	१२०	तिदुकी .....	८८	३८	तुंगी .....	१११	१३९
ताम्रक .....	२३४	९७	तिदुकी .....	३५९	८	तुच्छ .....	२६६	५६
ताम्रकर्णी .....	१६	५	तिमि .....	५९	१९	तुङ्गि .....	१०८	१२८
ताम्रकुडक .....	२४०	८	तिमिगिल .....	५९	२०	तुङ्ग .....	१५३	८९
ताम्रचूड .....	१२३	१७	तिमित .....	२७५	१०५	तुंडिकेरी .....	{ १०५	११६
	{ ४१	२	तिमिर .....	५१	३		{ १११	१३९
तार .....	{ ३२४	१६५	तिरस्व .....	{ ३४८	२५५	तुंडिकेरी .....	१११	१३९
				{ ३५०	६	तुंडिकेरी .....	{ १४१	४१
तारकजित् .....	९	४२	तिरस्कारिणी .....	१६०	१२०		{ १४६	६४
तारका .....	१९	२१	तिरस्कारिणी .....	१६०	१२०	तुंडि .....	{ १४१	४१
तारका .....	१५४	२१	तिरस्क्रिया .....	४६	२२	तुंडिल .....	{ १४६	६४
तारा .....	१९	४०						
तारुण्य .....	१४०	४०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्व ..... ३३४	२०५	द्वारद ..... ५२	११	द्विचौकस् ..... { ३ ७				
द्विष्ट ..... २६८	६९	द्वाराः ..... १३२	६	३३९	२२५			
द्वीयस् ..... २६८	६९	द्वारित ..... २७४	१००	दिव्यगायन ..... ३१६	१३२			
द्वान ..... १५३	९१	द्वारु ..... { ८२ १३	१३	दिव्योपपादुक ... २६४	५०			
द्वानवासस् ..... १५३	९०	९२	५३	दिश् ..... १६	१			
द्वशपुर ..... १०९	१३१	द्वारुण ..... ४५	२०	दिव्य ..... १६	२			
द्वशपूर ..... १०९	१३१	द्वारुहरिद्रा ..... १०२	१०२	दिव् ..... { २२ १				
द्वशचल ..... ४	१४	द्वारुहस्तक ..... २१८	३४	२९	२८			
द्वशमिन् ..... १४१	४३	द्वारोवाट ..... १२३	१७	२९५	३५			
द्वशमीस्थ ..... ३०६	८७	द्वारिका ..... १०६	११९	दिष्टांत ..... २०७	११६			
द्वशा ..... { १५९ ११४	११४	द्वार्वी ..... १०२	१०२	दिष्ट्या ..... ३५१	१०			
३३७	२१५	द्वारिमै ..... ९४	६४	दीक्षांत ..... १७२	२७			
द्वशानीकिनी ..... २००	८१	द्वारव ..... ३३४	२०५	दीक्षित ..... १६७	८			
द्वस्यु ..... { १८२ ११	११	द्वारिक ..... ६३	३६	दीक्षिवि ..... २२२	४८			
२४४	२४	द्वार्या ..... ५८	१५	दीधिति ..... २२	३३			
द्वस् ..... ११	५४	द्वार्यौ ..... २४२	१७	दीन ..... २६३	४९			
द्वहन ..... १२	५८	द्वारापुर ..... १०९	१३१	दीनार ..... २९०	१४			
द्वक्षायणी ..... { ९ ४०	४०	द्वारापूर ..... १०९	१३१	दीप ..... १६५	१३८			
१९	२१	द्वारस् ..... २४२	१७	दीपक ..... २८९	११			
द्वक्षाय्य ..... १२५	२१	द्वारसी ..... ९७	७४	दीप्ति ..... २२	३४			
द्वक्षिण्य ..... २५३	५	द्वारसीसभ ..... ३६८	२७	दीप्य ..... १०४	१११			
द्वडिम ..... { ९४ ६४	६४	द्वारसेय ..... २४२	१७	दीर्घ ..... २६८	६९			
३७३	४२	द्वारसर ..... २४२	१७	दीर्घकोशिका ... ६०	२५			
द्वडिमपुष्पक ..... ९१	४९	द्वारंगवर ..... २६१	३९	दीर्घकुंडी ..... १२२	१२			
द्वडपाता ..... ३५८	६	द्वारंगज ..... १६	४	दीर्घदार्शन ..... १६६	६			
द्वत ..... २७५	१०३	द्विग्ध ..... { २०१ ८८	८८	दीर्घपृष्ठ ..... ५२	८			
द्वत्युह ..... १२४	२१	२७२	९०	दीर्घवृत्त ..... ९२	५७			
द्वत्याह ..... १२४	२१	द्वित ..... २७५	१०३	दीर्घसूत्र ..... २५६	१७			
द्वत्र ..... २१२	१३	द्वितिसुत ..... ४	१२	दीर्घिका ..... ६१	२८			
द्वान... { १७३ २९	२९	द्विधिपु ..... १३६	२३	द्विख ..... { ५४ ३				
१८५	२०	द्विधिपु ..... १३६	२३	३६६	२३			
१८९	३७	द्विधीपु ..... १३६	२३	द्विप्रधर्षिणी ..... १०५	११४			
द्वानव ..... ४	१२	द्विन ..... २३	२	द्विपमम् ..... ३५३	१४			
द्वानवारि ..... ३	९	द्विनांत ..... २३	३	द्विस्पर्श ..... १००	९१			
द्वानशौड ..... २५३	६	द्विव ..... { २ ६	६	द्विस्पर्शा ..... १०१	९४			
द्वान्त ..... { १७६ ४३	४३	१८	१	द्विकूल ..... १५९	११३			
२७४	९७	द्विवै ..... १२३	१६	द्विग्य ..... २२३	५१			
द्वान्ति ..... २७८	३	द्विवस्त ..... २३	२	द्विग्निका ..... १०२	१००			
द्वान्पित ..... २६१	४०	द्विवस्पति ..... १०	४५	द्विहुर्भ ..... ५१	५			
द्वान् ..... २२८	७३	द्विवा ..... ३५०	६	द्विहुम् ..... ११३	१४८			
द्वाननी ..... २२८	७३	द्विवाकर ..... २१	२८	द्विहुभि ..... { ४२ ६				
द्वानोदर ..... ५	१८	द्विवाकीर्ति ..... { २४१ १०	१०	३१७	१३५			
द्वान्भिक ..... २९०	१७	२४३	१९	द्विह्व ..... ७१	१६			
द्वान्याद ..... ३०७	८८	द्विवाधिकार्ति ..... १२२	१२	द्विरालम्भा ..... १००	९२			
द्वान्यित ..... २६१	४०	द्विविषद् ..... ३	८	द्विरित ..... २८	२३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुरोदर .....	३२६	१७१	दृषद् .....	७८	४	दैत्य .....	४	१२
दुर्ग .....	१८४	१७	दृष्ट .....	१८७	३०	दैत्यगुरु .....	२०	२५
दुर्गत .....	२६३	४९	दृष्टरजस .....	१३३	८	दैत्या .....	१०७	१२३
दुर्गति .....	५३	१	दृष्टान्त .....	३०१	६२	दैत्यारि .....	५	१९
दुर्गंध .....	३२	१२	दृष्टि .....	१५४	१३	दैन्य .....	३२१	१५३
दुर्गसंचर .....	२८३	२५	दृष्टि .....	२९६	३८	दैर्घ्य .....	१५९	११४
दुर्गसंचार .....	२८३	२५	दृष्टु .....	२४	९	दैव .....	२९	२८
दुर्गा .....	९	३९	दैव .....	४४	१३	दैव .....	१७१	२४
दुर्जन .....	२६३	४७	दैवकीनंदन .....	५	२१	दैवज्ञ .....	१८३	१४
दुर्दिन .....	१८	१२	दैवकुसुम .....	१६१	१२५	दैवज्ञा .....	१३५	२०
दुर्नामक .....	१४४	५४	दैवखातक .....	६१	२७	दैवत .....	३	९
दुर्नामन् .....	६०	२५	दैवखातबिल .....	७८	६	दैवत .....	२७	२१
दुर्नामि .....	६०	२५	दैवच्छन्द .....	१५७	१०५	दैला .....	१०१	९५
दुर्बल .....	१४१	४४	दैवजग्धक .....	११७	१६६	दैली .....	१९३	५३
दुर्मनस् .....	२५४	८	दैवतरु .....	१११	५३	दैषा .....	१९३	५३
दुर्मुख .....	२६०	३६	दैवता .....	३	९	दैषज्ञ .....	१६६	५
दुर्वर्ण .....	२३४	९६	दैवताड .....	९५	६९	दैषा .....	३५०	६
दुर्विध .....	२६३	४९	दैवत्व .....	१७८	५२	दैषैकदृश .....	२६३	४६
दुर्हृद् .....	१८१	१०	दैवदारु .....	१२	५४	दैस् .....	१५१	८०
दुश्चयवन .....	१०	४७	दैवद्राड .....	२६०	३४	दैहव .....	४७	२७
दुष्कृत .....	२८	२३	दैवद्वज .....	२४९	४५	दैहद्वती .....	१३६	२१
दुष्ट .....	३५४	१९	दैवन .....	३१३	११७	दैत्य .....	१८४	१६
दुष्पत्र .....	१०८	१२८	दैववल्लभ .....	८५	२५	द्युः (स) .....	१५	२
दुहित .....	१३७	२८	दैवभूय .....	१७८	५२	द्युति .....	१८	१७
दूत .....	१८४	१६	दैवमातृक .....	७०	१२	द्युति .....	२२	३४
दूति .....	१३५	१७	दैवयज्ञ .....	१६९	१४	द्युमणि .....	२१	३०
दूती .....	१३५	१७	दैवयौनि .....	४	११	द्युम्न .....	२३३	९०
दूत्य .....	१८४	१६	दैवर .....	१३८	३२	द्युत .....	२४९	४५
दून .....	२७५	१०२	दैवल .....	२४१	११	द्युतकारक .....	२४९	४४
दूर .....	२६८	६८	दैवसिन्धि .....	२९५	३५	द्युतकृत .....	२४९	४४
दूरदर्शन .....	१६६	६	दैवसभा .....	११	५१	द्यौ (द्यौः) .....	२	६
दूर्वा .....	११५	१५८	दैवसायुज्य .....	१७८	५२	द्यौ (द्यौः) .....	१५	१
दूश्य .....	१६०	१२०	दैवाजीव .....	२४१	११	द्यौत .....	२२	३४
दूषिका .....	१४८	६७	दैवाजीविन् .....	२४१	११	द्रप्स .....	२२३	५१
दूषिका .....	१४८	६७	दैवी .....	४४	१३	द्रव .....	४९	३२
दूष्य .....	१६०	१२०	दैवी .....	९९	८३	द्रव .....	२०७	१११
दूष्या .....	१९०	४२	दैव .....	१०९	१३३	द्रवन्ती .....	१००	८५
दृढ .....	१४	७६	दैव .....	१३८	३२	द्रवन्ती .....	२०५	१०२
दृढ .....	२६९	७५	दैव .....	६९	८	द्रव .....	२३३	९०
दृढसांघि .....	२६९	७५	दैव .....	१८६	२४	द्रविण .....	२९९	५२
दृति .....	३६४	१९	दैव .....	१४८	७१	द्रव .....	३६६	२२
दृब्ध .....	२७१	८६	दैव .....	७५	१३	द्रव्य .....	२३३	९०
दृग् .....	१५४	९३	दैव .....	४	१२	द्रव्य .....	३२१	१५४
दृग् .....	३३७	२१६	दैव .....					



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्राक् .....	३४९	२	द्रास्पाल .....	१८१	६	धनुर्वासि .....	१००	९१
द्राक्षा .....	१०३	१०७	द्रास्थ .....	१८१	६	धनुष्मान् .....	१९७	६९
द्राविष्ट .....	२७६	११२	द्रास्थित .....	१८१	६	धनुस् .....	२००	८३
द्राविडक् .....	११०	१३५	द्रास्थितदर्शक ..	१८१	६	धन्य .....	२५३	३
द्रु .....	८०	५	द्रिगुणाकृत .....	२११	९	धन्यौक .....	२१९	३८
द्रुक्लिम .....	९२	५३	द्रिज .....	{ १२७ २९४	३२ ३०	धन्व .....	२००	८३
द्रुवण .....	२०२	९१	द्रिजराज .....	१८	१५	धन्वन् .....	६८	५
द्रुवन .....	२०२	९१	द्रिजा .....	१०६	१२०	धन्वयास .....	१००	९१
द्रुण .....	१२२	१४	द्रिजाति .....	१६६	४	धन्विन् .....	१९७	६९
द्रुणि .....	५७	११	द्रिजिह्व .....	३१६	१३३	धमन .....	११६	१६२
द्रुणी .....	३५९	९	द्रितीया .....	१३२	५	धमनि .....	१४७	६५
द्रुत .....	{ १४ २७२ २७४ ३४९	६८ ८९ १०० २	द्रितीयाकृत .....	२११	९	धमनी .....	१०९	१३०
द्रुम .....	८०	५	द्रिप .....	२८८	३४	धमनी .....	१४७	६५
द्रुमामय .....	१६१	१२५	द्रिपाद्य .....	१८६	२७	धम्मिल्ल .....	१५५	९७
द्रुमोत्पल .....	९३	६०	द्रिपद .....	१८८	३४	धर .....	७७	१
द्रुवय .....	२३१	८५	द्रिरेक .....	१२७	२९	धरणि .....	६७	२
द्रुपेण .....	५	१७	द्रिष् .....	१८२	११	धरा .....	६७	२
द्रुहिण .....	५	१७	द्रिषत् .....	१८२	१०	धरित्री .....	६७	२
द्रोण .....	१२२	१४	द्रिट्ट .....	२३४	९७	धर्म .....	{ २८ ३४ ३१८	२४ ३ १३८
द्रोण .....	{ २३२ २४८	८८ ४८	द्रितीय .....	२११	९	धर्मचिन्ता .....	४७	२८
द्रोणकाक .....	१२४	२१	द्रिहल्य .....	२११	९	धर्मध्वजिन् .....	१७९	५४
द्रोणक्षीरा .....	२२८	७२	द्रिहायनी .....	२२७	६८	धर्मपत्तन .....	२१९	३६
द्रोणदुग्धा .....	२२८	७२	द्वीप .....	६२	३०	धर्मराज .....	{ ४ १३ २९४	१३ ६१ ३१
द्रोणि .....	५७	११	द्वीपवती .....	६२	३०	धर्मसाहिता .....	५६	३
द्रोणी .....	{ ५७ १०१	११ ९५	द्वीपिन् .....	११९	१	धैर्षणि .....	१३३	१०
द्रोहचिन्तन .....	३०	४	द्वेषण .....	१८२	१०	धैर्षणी .....	१३३	१०
द्रौणिक .....	२११	१०	द्वेष्ट .....	२६२	४५	धैर्षणी .....	१३३	१०
द्व .....	{ १२९ ३३६	३८ २११	द्वैध .....	१८४	१८	धव .....	{ १३९ ३३४	३५ २०५
द्वयातिग .....	१७७	४५	द्वैप .....	१९३	५३	धवल .....	३३	१३
द्वाःस्थ .....	१८१	६	द्वैमातुर .....	९	४०	धवला .....	२२७	६७
द्वाःस्थित .....	१८१	६	द्व्यष्ट .....	२३४	९७	धवली .....	२२७	६७
द्वादशांगुल .....	१५२	८४	ध .....			धवित्र .....	१७१	२३
द्वादशात्मन् .....	२१	२८	धट .....	३६४	१७	धातकी .....	{ १०७ ३५९	१२४ ७
द्वापर .....	{ ३० ३२३	३ १६१	धत्तूर .....	९८	७७	धातु .....	{ ७९ ३०२	८ ६५
द्वास् .....	७६	१६	धन .....	२३३	९०	धातुपुष्पिका .....	१०७	१२४
द्वास् .....	७६	१६	धनजय .....	१२	५६	धातु .....	५	१७
द्वास् .....	७६	१६	धनहरी .....	१५	७२	धातुपुष्पिका .....	१०७	१२४
द्वास् .....	७६	१६	धनाधिप .....	१५	७२	धात्री .....	३२७	१७६
द्वास् .....	७६	१६	धनाधिप .....	१५	७२			
द्वास् .....	७६	१६	धनिन् .....	२५४	१०			
द्वास् .....	७६	१६	धनिष्ठा .....	१९	२२			
द्वास् .....	७६	१६	धनु .....	८८	३५			
द्वास् .....	७६	१६	धनुःपट .....	८८	३५			
द्वास् .....	७६	१६	धनुर्धर .....	१९७	६९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धाना .....	२२२	४७	धूपायित .....	२७५	१०२	ध्वनित .....	२७३	९४
धानुष्क .....	१९७	६९	धूपित .....	२७५	१०२	ध्वस्त .....	२७५	१०४
धान्य .....	२१४	२१	धूमकेतु .....	३००	५८	ध्वांक्ष .....	{ १२४ २०	
धान्यत्वच् .....	२१५	२२	धूमयोनि .....	१७	७	ध्वांक्ष .....	{ ३३७ २१८	
धान्याक .....	२१९	३८	धूमल .....	३३	१६	ध्वान .....	४०	२२
धान्यांश .....	२१८	४५	धूम्या .....	२८६	४३	ध्वांत .....	५१	३
धान्याम्ल .....	२१९	३९	धूम्याट .....	१२३	१६			
धामन् .....	३१४	१२३	धुम्न .....	३३	१६			
धामार्गव .....	{ १०० १०६	{ ८८ ११७	धूर्जटि .....	८	३५	न .....	३५२	११
धाट्या .....	१७१	२२	धूर्त .....	{ ९८ २४९ २६३	{ ७७ ४४ ४७	नकुलेष्टा .....	१०५	११५
धारणा .....	१८६	२६	धूर्वह .....	२२६	६५	नक्तक .....	१५९	११५
धारा .....	१९२	४९	धूलि .....	२०४	९८	नक्तम् .....	३५०	६
धाराधर .....	१७	७	धूली .....	२०४	९८	नक्तमाल .....	९१	४७
धारासंपात .....	१७	११	धूसर .....	३३	१३	नक्र .....	५९	२१
धार्ति .....	२४९	४४	धुस्तूर .....	९८	७७	नक्षत्र .....	१९	२१
धार्तराष्ट्र .....	१२५	२४	धृति .....	३०४	७४	नक्षत्रमाला .....	१५७	१०६
धौवनि .....	१०१	९३	धृष्ट .....	२५८	२५	नक्षत्रेश .....	१८	१५
धावनी .....	१०१	९३	धृष्णज् .....	२५८	२५	नख .....	{ १०९ १५९	{ १३० ८३
धिक् .....	३४३	२३९	धृष्णि .....	२२	३३	नखर .....	१५१	८३
धिकृत .....	{ २६१ २७३	{ ३९ ९४	धृष्णु .....	२५८	२५	नैखी .....	१०९	१३०
धिषण .....	२०	२४	धेनु .....	२२८	७१	नग .....	२९१	१९
धिषणा .....	३०	१	धेनुका .....	{ १८८ २९०	{ ३६ १५	नगरी .....	७२	१
धिषण्य .....	३२१	१५४	धेनुग्या .....	२२८	७२	नगौकस् .....	१२८	३३
धी .....	३०	१	धैनुक .....	२२५	६०	नग्न .....	२६१	३९
धीद्रिय .....	३१	८	धैवत .....	४०	१	नग्नहु .....	२४९	४२
धीमत् .....	१६६	६	धोरण .....	१९४	५८	नमिका .....	१३२	८
धीमती .....	१३४	१२	धोरितक .....	१९२	४८	नट .....	{ ९२ २४१	{ ५६ १२
धीर .....	{ १६१ १६६	{ १२४ ५	धौतकौशेय .....	१५८	११३	नटन .....	४३	१०
धीवर .....	५८	१५	धौरितक .....	१९२	४८	नटी .....	१०८	१२९
धीशक्ति .....	२८३	२५	धौरेय .....	२२६	६५	नड .....	{ ११७ ११६ ३७१	{ १६५ १६२ ३३
धीसचिव .....	१८१	४	ध्याम .....	११७	१६६	नडप्राय .....	६९	९
धुत .....	२७१	८७	ध्रुव .....	{ १९ ८१ २६८ ३३५	{ २० ८ २१०	नडमीन .....	५८	१८
धुतूर .....	९८	७७	ध्रुवा .....	{ १०५ १७२	{ ११५ २५	नडसंहति .....	११८	१६८
धुनी .....	६२	३०	ध्वज .....	२०४	९९	नडिनी .....	६४	३९
धुर .....	१९३	५५	ध्वजिनी .....	१९८	७८	नड्या .....	११८	१६८
धुरंधर .....	२२६	६५	ध्वनि .....	४०	२२	नडुत् .....	६९	९
धुरीण .....	२२६	६५				नडुल .....	६९	९
धुर्य .....	२२६	६५				नत .....	२६८	७१
धुवित्र .....	१७१	२३				नतनासिक .....	१४२	४२
धुस्तूर .....	९८	७७				नद .....	३००	५७
धुस्तूर .....	९८	७७				नदी .....	६१	२९
धृत .....	२७२	१०७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नदीमातृक .....	७०	१२	नलिनी .....	६४	३९	नाट्य .....	४३	१०
नदीसर्ज .....	९०	४५	नली .....	१०८	१२९	नाडिकेर .....	११८	१६८
नभी .....	२४६	३१	नल्य .....	७१	१८	नाडिधम .....	२४०	८
ननांष्ट्र .....	१३८	२९	नव .....	२६९	७७	नाडी .....	१४७	६५
ननु .....	३४६	२४७	नवदल .....	६५	४३	नाडी .....	२१५	२२
नन्दक .....	७	३०	नवनीत .....	२२३	५२	नाडीत्रण .....	२९७	४२
नन्दन .....	१०	४८	नवमल्लिका .....	९६	७२	नाडीत्रण .....	१४४	५४
नन्दिक .....	९	४३	नवमालिका .....	९६	७२	नाथवत् .....	२५६	१६
नन्दिकेश्वर .....	९	४३	नवसूतिका .....	२२८	७१	नाद .....	४०	२३
नन्दिवृक्ष .....	१०८	१२८	नवांवर .....	१५८	११२	नादेयी .....	८७	३०
नन्दीवृक्ष .....	१०८	१२८	नवीन .....	२६९	७७	नादेयी .....	८८	३८
नन्दावर्त .....	७४	१०	नवीन .....	२२३	५२	नादेयी .....	९४	६५
नपुंसक .....	१४०	३९	नवोद्धृत .....	२२३	५२	नादेयी .....	१०६	११८
नप्त्री .....	१३८	२९	नव्य .....	२६९	७७	नाना .....	३४५	२४६
नभस् .....	१५	१	नष्ट .....	२०७	११२	नाना .....	३४९	३
नभसंगम .....	१२८	३४	नष्टचेष्टता .....	४९	३३	नानारूप .....	२७३	९३
नभस्य .....	२६	१७	नष्टाग्नि .....	१७९	५३	नांटीकर .....	२६१	३८
नभस्वत् .....	१३	६६	नष्टेदुकला .....	२४	९	नांटीवादिन् .....	२६१	३८
नमस् .....	३५४	१८	नसी .....	१५३	८९	नापित .....	२४१	१०
नमसित .....	२७४	१०१	नास्तित .....	२२६	६३	नाभि .....	३६५	२०
नमस्कारी .....	१११	१४१	नस्तोति .....	२२६	६३	नाभि .....	१९४	५६
नमस्या .....	१७४	३५	नस्त्योति .....	१५३	८९	नाभि .....	३१४	५६
नमस्यित .....	२७४	१०१	नस्त्योति .....	२२६	६३	नाभि .....	३५९	९
नमुचिसूदन .....	१०	४६	नहि .....	३५२	११	नाभी .....	१९४	५६
नय .....	२७९	९	ना .....	३५२	११	नाम .....	३६	८
नयन .....	१५४	९३	नाक .....	२	६	नाम .....	३४७	२५०
नर .....	१३०	१	नाक .....	१५	२	नामधेय .....	३६	८
नरक .....	५३	१	नाकु .....	७०	१४	नामन् .....	३६	८
नरकांतक .....	६	२२	नाकुली .....	१०५	११४	नाय .....	२७९	९
नरवाहन .....	१५	७२	नाग .....	५१	४	नायक .....	२५४	११
नर्तक .....	४३	११	नाग .....	१८८	३४	नार .....	५५	४
नर्तक .....	४३	८	नाग .....	२३७	१०५	नारक .....	५३	१
नर्तकी .....	४३	८	नाग .....	२६६	५९	नारद .....	११	५१
नर्तन .....	४३	१०	नाग .....	२९२	२१	नाराच .....	२०१	८७
नर्मदा .....	६२	३२	नागकेशर .....	९४	६५	नाराची .....	२४६	३२
नर्मन् .....	४९	३२	नागजिह्विका .....	२३७	१०८	नारायण .....	५	१८
नल .....	११६	१६२	नागवला .....	१०६	११७	नारायणी .....	१०२	१०१
नलकृवर .....	१५	७३	नागर .....	२१९	३८	नारिकेर .....	११८	१६८
नलद .....	११७	१६४	नागर .....	३३०	१८७	नारिकेल .....	११८	१६८
नलमीन .....	५८	१८	नागरंग .....	८८	३८	नारिकेलि .....	११८	१६८
नलिन .....	६४	३९	नागलोक .....	५०	१	नारी .....	१३१	२
			नागवल्ली .....	१०६	१२०	नारीकैल .....	११८	१६८
			नागसंभव .....	२३६	१०५	नारीकैली .....	११८	१६८
			नागसुगंध .....	१०५	११४	नाल .....	६४	४२
			नागांतक .....	७	३१	नाल .....	६४	४२
						नाल .....	२१५	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाली	६४	४२	निखिल	२६७	६५	निहा	३७	१३
नालिकेर	२१८	१६८	निगड	१९०	४१	निप	२१७	३२
नाली	६४	४२	निगद	२८०	१२	निपट	२८३	२९
नाविक	५७	१२	निगम	२२९	७८	निपाठ	२८३	२९
नाव्य	५७	१०	निगम	७२	१	निपातन	२८३	२७
नाश	२०७	११६	निगम	३१८	१३९	निपान	६०	२६
नासत्य	११	५४	निगाद	२८०	१२	निपुण	२५३	४
नासा	७५	१३	निगार	२८५	३७	निबंध	१४४	५५
नासिका	१५३	८९	निगाल	१९१	४८	निबंधन	४२	७
नास्तिकता	३०	४	निग्रह	२८०	१३	निबर्हण	२०७	११२
निशालाक	१८५	२२	निघ	२८५	३६	निभ	२४८	३८
निःशेष	२६७	६५	निघेस	२२४	५६	निभृत	२५८	२५
निःशोध्य	२६५	५६	निघास	२२४	५६	निमय	२३०	८०
निःश्रेणि	७६	१८	निघ्न	२५६	१६	निमित्त	३०४	७६
निःश्रेयस	३१	६	निचिक्की	२२७	६७	निमेष	२५	११
निःषमम्	३५३	१४	निचुल	१५९	११६	निम्न	५८	१४
निःसरण	७७	१९	निचुल	९३	६१	निम्नगा	६२	३०
निःस्व	२६३	४९	निचोल	१५९	११६	निब	९४	६२
निकट	२६७	६६	निज	२९५	३२	निबतरु	८६	२६
निकर	१२९	३९	नितंब	७८	५	नियाति	२९	२८
निकर्षण	७७	१९	नितंब	१४९	७४	नियतु	१९४	५९
निकष	२४६	३२	नितंबिनी	१३१	३	नियम	३१	५
निकषा	३५४	१९	नितान्त	१४	७०	नियम	१७५	३८
निकषा	३५०	७	नित्य	१४	६९	नियम	१७८	४९
निकषात्मज	१३	६३	नित्य	२६८	७२	नियातन	२८३	२७
निकामम्	२२४	५७	निदाय	२७	१९	नियामक	५७	१२
निकाय	१३०	४२	निदान	४९	३३	नियुत	३६६	२४
निकाय्य	७३	५	निदान	२९	२८	नियुद्ध	२०६	१०६
निकार	२८०	१५	निदिग्ध	२७२	८९	नियोज्य	२४२	१७
निकार	२८५	३६	निदिग्धिका	१०१	९३	निर	३४७	२५२
निकारण	२०७	११२	निदेश	१८६	२५	निरन्तर	२६७	६६
निकुञ्चक	२३२	८८	निदेश	३२७	१७९	निरय	५३	१
निकुञ्ज	७९	८	निद्रा	५०	३६	निरर्गल	२७०	८३
निकुम्भ	११२	१४४	निद्राण	२५९	३३	निरर्थक	२७०	८१
निकुरंब	१२९	४०	निद्रालु	२५९	३३	निरवग्रह	२५५	१८
निकृत	२६२	४१	निद्रित	२५९	३३	निरसन	२८४	३१
निकृति	४८	३०	निधन	२०७	११६	निरस्त	३९	२०
निकृष्ट	२६५	५४	निधन	३१४	१२२	निरस्त	२०१	८८
निकेतन	७३	४	निधि	१५	७५	निराकारिण	२५९	३०
निकोचक	८६	२९	निधुवन	१७९	५७	निराकृत	२६१	४०
निकोटिक	८६	२९	निध्यान	२८४	३१	निराकृति	१७९	५४
निकण	४०	२४	निनद	४०	२२	निरानय	१४२	५७
निकाण	४०	२४	निनाद	४०	२२	निरीश	२१२	१३

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
निरीपे .....	२१२	१३ निर्याद .....	४०	२३ निष्ठुर .....	{ ३९ १९
निर्झति .....	५३	२ निलय .....	७३	५ निष्ठुर .....	{ २६९ ७६
निरोधे .....	२८०	१३ निर्वह .....	१२९	३९ निष्ठूत .....	२७१ ८७
निर्गन्धने .....	२०७	११३ निवात .....	३०६	८४ निष्ठूत .....	२३१ ८७
निर्गुण .....	९५	६८ निवाप .....	१७३	३१ निष्ठूत .....	२८५ ३८
निर्गुण .....	{ ९५ ९६	६८ निवात .....	{ १५९ १७८	११३ निष्ठूत .....	२८५ ३८
निर्वेधन .....	२०७	११३ निवृत्त .....	२७१	८८ निष्ठूत .....	२८५ ३८
निर्वोप .....	४०	२३ निवेश .....	१८८	३३ निष्णात .....	२५३ ४
निर्जर .....	३	७ निशा .....	२३	४ निष्पक .....	२७३ ९५
निर्जितेन्द्रियग्राम	१७६	४४ निशाख्या .....	२२०	४१ निष्पत्तिमुता .....	१३३ ११
निर्झर .....	७८	५ निशात .....	२७२	९१ निष्पन्न .....	२७४ १००
निर्णय .....	३०	३ निशात .....	७३	५ निष्पाव .....	२८२ २४
निर्णय .....	२६५	५६ निशापति .....	१८	५ निष्प्रभ .....	२७४ १००
निर्णयक .....	२४१	१० निशारण .....	२०७	११२ निष्प्रवाणि .....	१५८ ११२
निर्देश .....	१८६	२५ निशित .....	२७२	९१ निस्सर्ग .....	५० ३८
निर्धाय .....	२५५	१३ निशीथ .....	२४	६ निस्सृष्ट .....	२७२ ८८
निर्वहण .....	२०७	११२ निशीथिनी .....	२३	४ निस्तल .....	२६८ ६९
निर्भर .....	{ १४ ३४९	७० निश्चय .....	३०	३ निस्तर्हण .....	२०७ ११४
निर्मद .....	१८८	३६ निश्चेणि .....	७६	१८ निस्त्रिंश .....	२०१ ८९
निर्मुक्त .....	५१	६ निषंग .....	२०१	८८ निस्त्रिंश .....	२२२ ४९
निर्माक .....	५२	९ निषंगिन् .....	१९७	६९ निस्त्रिंश .....	४० २३
निर्याण .....	१८९	३८ निषद्या .....	७२	२ निहन्न .....	२०७ ११४
निर्यातन .....	३१३	१९ निषद्गर .....	५६	९ निहाका .....	५९ २२
निर्यास .....	३२१	१५२ निषध .....	७८	३ निहिंसत .....	२०७ ११३
निर्वपण .....	१७३	३० निषाद .....	{ ४० २४३	१ निहीन .....	२४२ १६
निर्वर्णन .....	२८४	३१ निषाद .....	{ ४० २४३	२० निहव .....	{ ३८ १७
निर्वहण .....	४४	१५ निषाद .....	१९४	५९ निहव .....	{ ३३५ २०७
निर्वाण .....	{ ३१ २७३	६ निषुद्ध .....	२०७	११३ नीकाश .....	२४८ ३८
निवात .....	२७३	९६ निष्क .....	२९०	१४ नीच .....	{ २४२ १६
निर्वाह .....	{ ३७ ३०७	९६ निष्कला .....	१३६	२१ नीच .....	{ २६८ ७०
निर्वापण .....	२०७	११४ निष्काली .....	१३६	२१ नीचिका .....	२२७ ६७
निर्वाय .....	२५५	१३ निष्कामित .....	२६१	३९ नीचिका .....	२२७ ६७
निर्वासन .....	२०७	११३ निष्कामित .....	२६१	३९ नीचैस् .....	३५३ १७
निर्वृत्त .....	२७४	१०० निष्कुट .....	७९	१ नीड .....	१२९ ३७
निर्वेश .....	{ २४८ २८१	३९ निष्कुटि .....	१०८	१२५ नीडोद्भव .....	१२८ ३४
निर्व्यथन .....	५०	२ निष्कुटि .....	१०८	१२५ नीडोद्भव .....	१२८ ३४
निर्व्यूह .....	३४२	२३५ निष्कुटि .....	८२	१३ नीड .....	७५ १४
निर्हार .....	२८१	१७ निष्क्रम .....	२८३	२५ नीप .....	८९ ४२
निर्हारिन् .....	३२	११ निष्ठा .....	{ ४४ २९७	१५ नीर .....	५५ ४
				४० नील .....	३३ १४
				४४ नीलकण्ठ .....	{ १२७ ३०
				११५ नीलकण्ठ .....	{ २९६ ३९
				३८ नीलंगु .....	१२२ १३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नीलैर्झिडी .....	९७	७४	नेमि .....	{ ६१ २७	पक्षक .....	७५	१४	
नीललोहित .....	८	३५	नेमी .....	{ १९४ ५६	पक्षति .....	{ २२ १		
नीली .....	९७	७४	नेमी .....	८६ २६	पक्षति .....	{ १२८ ३६		
नीला .....	१२६	२६	नेमी .....	१९४ ५६	पक्षति .....	{ ३०३ ७२		
नीलांगु .....	१२२	१३	नैकभेद .....	२७० ८३	पक्षद्वार .....	७५ १४		
नीलांबर .....	६	२५	नैगम .....	{ २२९ ७८	पक्षभाग .....	१८९ ४०		
नीलांबुजन्मन् .....	६३	३७	नैचिकी .....	{ ३१८ १४०	पक्षमूल .....	१२८ ३६		
नीलिका .....	९६	७०	नैचिकी .....	२२७ ६७	पक्षांत .....	२४ ७		
नीलिनी .....	१०१	९५	नैपाली .....	२३७ १०८	पक्षिन् .....	१२७ ३२		
नीली .....	१०१	९४	नैमेय .....	२३० ८०	पक्षिणी .....	२३ ५		
नीवाक .....	२८२	२३	नैयप्रोध .....	८४ १८	पक्षमन् .....	३१३ १२०		
नीवार .....	२१५	२५	नैर्द्धत .....	{ १३ ६३	पंक्त .....	{ २८ २३		
नीवि .....	२३०	८०	नैर्द्धत .....	{ १६ २	पंक्त .....	{ ५६ ९		
नीवी .....	{ २३० ८०	२११	नैष्किक .....	१८१ ७	पंकिल .....	६९ १०		
नीवृत् .....	६९	८	नैष्ठिक .....	१९७ ७०	पंकेरुह .....	६४ ४०		
नीशार .....	१६०	११८	नौ .....	३५२ ११	पंक्तिः .....	{ ८० ४		
नीहार .....	१९	१८	नौ .....	५७ १०	पंक्तिः .....	{ २३१ ८४		
नु .....	३४६	२४७	नौकादंड .....	५७ १३	पंक्तिः .....	{ ३०३ ७१		
नुति .....	३७	११	नौतार्य .....	५७ १०	पंक्ती .....	८० ४		
नुत्त .....	२७१	८७	न्यक्ष .....	३३९ २२४	पंगु .....	१४३ ४८		
नुन्न .....	२७१	८७	न्यग्रोध .....	{ ८७ ३२	पंचपत्रा .....	१०२ १०२		
नूतन .....	२६९	७७	न्यग्रोधी .....	{ ३०८ ९५	पंचवर्चा .....	१०२ १०२		
नूत्र .....	२६९	७८	न्यग्रोधी .....	१०० ८७	पचा .....	२७१ ८		
नूद .....	८९	४१	न्यङ्ग .....	२६८ ७०	पंचजन .....	१३० १		
नूनम् .....	{ ३४६ ३५३	२४९ १६	न्यङ्कु .....	१२१ १०	पंचता .....	२०७ ११६		
नूपुर .....	१५८	१०९	न्यस्त .....	२७२ ८८	पंचत्वं .....	२०७ ६११		
नृ .....	१३०	१	न्याद .....	२२४ ५६	पंचदशी .....	२४ ७		
नृत्त .....	४३	१०	न्याय .....	१८६ २४	पंचम .....	४० १		
नृत्य .....	४३	१०	न्याय्य .....	{ १८६ ३२३	पंचक्षण .....	३५ ७		
नृप .....	१८०	१	न्यास .....	३३० ८१	पंचशर .....	६ २६		
नृपालक्ष्मन् .....	१८८	३२	न्युख .....	३६४ १७	पंचशाख .....	१५१ ८१		
नृपसभ .....	३६८	२	न्युज्ज .....	१४२ ४८	पंचांगुल .....	९१ ५१		
नृपासन .....	१८७	३१	न्युज्ज .....	१४६ ६१	पंचास्य .....	११८ १		
नृशंस .....	२६३	४७	न्युख .....	३६४ १७	पंजिका .....	३५९ ७		
नृसेन .....	३७३	४०	न्यून .....	३१५ १२७	पट .....	{ ८८ ३७		
नेट .....	२५४	११	प .....		पट .....	{ १५९ ११६		
नेत्र .....	{ १५४ ३२८	९३ १७९	पक्ष .....	७७ २०	पटचर .....	१५९ ११७		
नेत्रांबु .....	१५४	९३	पक्ष .....	{ २७२ २७३	पटचर .....	२४४ २५		
नेदिष्ठ .....	२६८	६८	पक्ष .....	{ २७ १२	पटल .....	{ ७२ १४		
नेपथ्य .....	१५६	९९	पक्ष .....	{ १२८ ३६	पटल .....	{ ३३३ २००		
नेमि .....	८६	२६	पक्ष .....	{ १५५ २०१	पटलप्रांत .....	७५ १४		
			पक्ष .....	{ ३३८ २१९	पटवासक .....	१६५ १३९		
					पटह .....	{ ४२ ६		
						{ २०६ १०८		



शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
परांग .....	{ ८४ १७ २१२ २१	परिधिस्थ .....	१९५ ६२	परिस्थिद .....	१६४ १३७
पराङ्मुख .....	२६० ३३	परिपण .....	२३० ८०	परिस्तु .....	२४८ ३९
पराचित्र .....	२४२ १८	परिपंथिन् .....	१८२ ११	परिस्तुता .....	२४८ ४०
पराचीन .....	२६० ३३	परिपीडि .....	१७५ ३७	परिहास .....	४९ ३२
पराजय .....	२०७ १११	परिपात्री .....	१७५ ३७	परिक्षिक .....	२५४ ७
पराजित .....	२०७ ११२	परिपूर्णता .....	१६४ १३७	परीभाव .....	४६ २२
पराजितै .....	२४२ १८	परिपेलव .....	१०९ १३१	परीरंभ .....	२८४ ३०
पराधीन .....	२५६ १६	परिप्लव .....	२६९ ७५	परीवर्त .....	२३० ८०
परान्न .....	२५७ २०	परिवर्ह .....	३४२ २३८	परीवाद .....	३७ १३
पराभूत .....	२०७ ११२	परिभव .....	४६ २२	परीवाप .....	३१५ १२९
परायण .....	२७७ २	परिभाषण .....	३७ १४	परीवार .....	३२५ १६८
परारि .....	३५४ २०	परिभूत .....	२७५ १०६	परीवाह .....	५६ १०
परार्ध्य .....	२६५ ५८	परिमल .....	{ ३२ १० २८० १३	परीष्टि .....	१७३ ३२
परासन .....	२०७ ११३	परिरंभ .....	२८४ ३०	परीसार .....	२८२ २१
परास्त .....	२०७ ११७	परिवर्जन .....	२०७ ११४	परीहास .....	४९ ३२
परास्कीर्ण .....	२४४ २५	परिवर्तन .....	२३० ८०	परुत् .....	३५४ २०
परिकर .....	३२४ १६५	परिवाह .....	३७ १३	परुष .....	३९ १९
परिकर्मन् .....	१६० १२१	परिवादिनी .....	४१ ३	परुस .....	११६ १६२
परिक्रम .....	२८१ १६	परिवापित .....	२७१ ८५	परेत .....	२०७ ११७
परिक्रिया .....	२८१ २०	परिवापित .....	२७१ ८५	परेतराज .....	१३ ६१
परिक्षिप्त .....	२७१ ८८	परिवित्ति .....	१७९ ५६	परेद्यावि .....	३५५ २१
परिखा .....	६१ २९	परिवृद्ध .....	२५४ ११	परेष्टुका .....	२२७ ७०
परित्रह .....	३४२ २३६	परिवेच .....	१७९ ५६	परैधित .....	२४२ १८
परित्रहै .....	१९९ ७९	परिवेश .....	२१ ३२	परोष्णी .....	१२६ २६
परिध .....	{ २०२ ९१ २९३ २७	परिवेष .....	२१ ३२	पैर्कादि .....	८७ ३२
परिधातिन .....	२०२ ९१	परिव्याध .....	{ ८७ ३० ९३ ६०	पर्कटी .....	८७ ३२
परिचय .....	२८२ २३	परिव्राज .....	१७६ ४२	पर्जनी .....	१०२ १०२
परिचर .....	१९५ ६२	परिषद् .....	१६९ १५	पर्जन्य .....	३२० १४६
परिचर्या .....	१७४ ३५	परिष्कंद .....	२४२ १८	पर्ण .....	{ ८३ १४ ८६ २९ ३६५ २२
परिचाय्य .....	१७० २०	परिष्कन्न .....	२४२ १८	पर्णशाला .....	७३ ६
परिचारक .....	२४२ १७	परिष्कार .....	१५६ १०१	पर्णास .....	९८ ७९
परिणत .....	२७३ ९६	परिष्कृत .....	१५६ १००	पर्यंक .....	१६५ १३८
परिणय .....	१७९ ५७	परिष्वंग .....	२८४ ३०	पर्यदन .....	१७४ ३६
परिणाम .....	२८१ १५	परिस्तर .....	७० १४	पर्येतभू .....	७० १४
परिणाय .....	२५० ४६	परिस्तर्य .....	२८१ २०	पर्यय .....	{ १७५ ३७ २८४ ३३
परिणाह .....	१५९ ११४	परिस्तर्या .....	२८२ २१	पर्यवस्था .....	२८२ २१
परितस्त .....	३५२ १३	परिस्तर .....	२८२ २१	पर्याप्त .....	२२४ ५७
परित्राण .....	२७८ ५	परिस्कंद .....	२४२ १८	पर्याप्ति .....	२७८ ५
परिदान .....	२३० ८०	परिस्कन्न .....	२४२ १८	पर्याय .....	{ १७५ ३७ ३२० १४६
परिवेदन .....	३८ १६	परिस्कार .....	१५६ १०१	पर्यायशयन .....	२८४ ३२
परिधान .....	१५९ ११७	परिस्कृत .....	१५६ १००		
परिधि .....	{ २१ ३२ ३०८ ९६	परिस्तोम .....	१९० ४२		
		परिस्पंद .....	१६४ १३७		



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पशुद्वेचन .....	२०९	३	पस्त्य .....	७३	५	पात्र .....	५६	८
पर्येषणा .....	१७३	३२	पांशु .....	२०४	९८	पात्र .....	१७१	२४
पर्वत .....	७७	१	पांशुला .....	१३३	११	पात्र .....	२१८	३३
पर्वन् .....	{ ११६ १६२	{ ३१३ १२१	पांशु .....	२०४	९८	पात्री .....	३७३	४२
पर्वसंधि .....	२४	७	पांशुला .....	१३३	११	पात्रीव .....	३७१	३५
पर्शका .....	१४८	६९	पाक .....	{ १२९ २७९	{ ३८ ८	पाथस .....	५५	४
पल .....	{ २३२ ३३३	{ ८६ २०१	पाकल .....	१०८	१२६	पाद .....	{ ७९ १४९	{ ७ ७१
पलगंड .....	२४०	६	पाकशासन .....	९	४४	पाद .....	२३३	८९
पलंकपा .....	१०२	९८	पाकशासनि .....	१०	४९	पाद .....	३०७	८९
पलल .....	१४७	६३	पाकस्थान .....	२१६	२७	पादकटक .....	१५८	११०
पलांडु .....	११३	१४७	पाक्य .....	{ २२० २३७	{ ४२ १०९	पादग्रहण .....	१७६	४१
पलाल .....	२१५	२२	पाखंड .....	१७७	४५	पादप .....	८०	५
पलाश .....	{ ८३ ८६ ११४	{ १४ २९ १५४	पाखंड .....	१७७	४५	पादबंधन .....	२२५	५८
पलाश .....	३३	१४	पांचजन्य .....	७	२९	पादस्फोट .....	१४४	५२
पलाशिन .....	८०	५	पांचालिका .....	२४५	२९	पादाग्र .....	१४९	७१
पलिकी .....	१३४	१२	पाद .....	३५०	७	पादांगुद .....	१५८	१०९
पलित .....	१४१	४१	पादचर .....	२४४	२५	पादात .....	१९६	६७
पल्वंक .....	१६५	१३८	पादल .....	{ ३३ २१३	{ १५ १५	पादात .....	१९६	६६
पल्लव .....	८३	१४	पादला .....	{ ८४ ९२	{ २० ५४	पादातिक .....	१९६	६६
पल्वल .....	६१	२८	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पादातिगै .....	१९६	६६
पव .....	२८२	२४	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पादुका .....	२४६	३०
पवन .....	{ १३ २८२	{ ६६ २४	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पादु .....	२४६	३१
पवनाशन .....	५२	८	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पादुकुत .....	२४०	७
पवमान .....	१३	६६	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पाद्य .....	१७३	३३
पवि .....	१०	५०	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पानगोष्ठिका .....	२४९	४३
पवित्र .....	{ ११७ १७७ २६५	{ १६६ ४५ ५५	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पानपात्र .....	२४९	४३
पवित्रक .....	५८	१६	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पानभाजन .....	२१८	३२
पशुपति .....	७	३२	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पानीय .....	५५	४
पशुप्रेरण .....	२८५	३९	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पानीयशालिका .....	७४	७
पशुरज्जु .....	२२८	७३	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पांथ .....	१८४	१७
पश्चात् .....	३४४	२४२	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पाप .....	{ २८ २६३	{ २३ ४७
पश्चात्ताप .....	४७	२५	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पाप .....	{ २८ २६३	{ २३ ४७
पश्चिम .....	२७०	८१	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पापचेली .....	९९	८५
पश्चिमा .....	१६	१	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पापमन् .....	२८	२३
पश्चिमोत्तर .....	६८	७	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पामन् .....	१४४	५३
पष्टैवाह .....	२२६	६३	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पामन .....	१४५	५८
पष्टौही .....	२२७	७०	पादलि .....	{ ८९ ९२	{ ३९ ५४	पामर .....	२४२	१६
			पातक .....	३७१	३३	पामा .....	१४४	५३
			पाताल .....	{ ५० ३३४	{ १ २०१	पायस .....	{ १६२ १७१	{ १२८ २४
			पालुक .....	२५८	२७	पाय .....	१४१	७३
						पाय्य .....	२३१	८५

शब्दः	शृङ्खला श्लोकः	शब्दः	शृङ्खला श्लोकः	शब्दः	शृङ्खला श्लोकः
पार.....	५६ ८	पालिदी.....	१०४ १०८	पिचक.....	{ १४४ ५३ २४५ ३०
पारतै.....	२३५ ९९	पालिधी.....	१०४ १०८	पिचर.....	{ २१७ ३१ ३३० १८७
पारद.....	२३५ ९९	पाली.....	२०३ ९३	पिङ.....	{ १८९ ३७ २३६ १०४ २३५ ९८ ३६४ १८
पारंपर्योपदेश.....	१६९ १२	पालवा.....	३५८ ९	पिङ्ग.....	{ २१६ २६ १६२ १२८ १९४ ५६ १९४ ५६
पारशव.....	३३५ २०९	पावक.....	१२ ५७	पिङ्गीतक.....	{ २८९ ९ ३७० ३२
पारश्वधिक.....	१९७ ७०	पाश.....	{ १५५ ९८ २४९ ४५	पितरौ.....	{ १३९ ३७ १३८ २८ १७३ ३१
पारसीक.....	१९१ ४५	पाशक.....	२४९ ४५	पित्त.....	{ १३८ २८ १७३ ३१
पारस्त्रैण्य.....	१३७ २४	पाशिन.....	१३ ६४	पित्तपति.....	{ १३ ६१ १६ २
पारापैत.....	१२३ १४	पाशुपत.....	९८ ८१	पित्तप्रसू.....	{ २३ ३ १६९ १४
पारायण.....	२७७ २	पाशुपाल्य.....	२०९ २	पित्तव्रन.....	{ २०८ ११८ १३८ ३१
पारावतांग्रि.....	११३ १५०	पाश्वत्य.....	२७० ८१	पितृसन्निभ.....	{ २५५ १३ १४६ ६२
पारावतांग्री.....	११३ १५०	पाश्या.....	२८६ ४३	पित्त.....	{ १७१ ५४ १७८ ५१
पारावार.....	{ ५४ १ ३७१ ३५	पाषाण.....	७८ ४	पित्तसत्.....	{ १२८ ३४ १८ १३
पाराशरिन्.....	१७६ ४२	पाषाणद्वारण.....	२४७ ३४	पिधान.....	{ १८ १३ १९६ ६५
पारिकांक्षिन्.....	१७६ ४२	पिक.....	१२४ १९	पिनाक.....	{ ८ ३७ २९० १४
पारिजातक.....	{ ११ ५३ ८६ २६	पिंग.....	३३ १६	पिनाकिन्.....	{ ८ ३३ २२४ ५०
पारितथ्या.....	१५६ १०३	पिंगल.....	{ २१ ३३ ३३ १६	पिपीलिका.....	{ ३५९ ८ ८४ २०
पारिपार्थक.....	२१ ३१	पिंगला.....	१६ ४	पिप्पलि.....	{ १०१ ९७ १०१ ९७
पारिप्लव.....	२६९ ७५	पिचंड.....	{ १५० ७७ ३६४ १८	पिप्पली.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारिभद्र.....	८६ २६	पिचंडिल.....	१४१ ४४	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारिभद्रक.....	९२ ५३	पिचिंड.....	{ १५० ७७ ३६४ १८	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारिभाव्य.....	१०८ १२६	पिचिंडलै.....	१४१ ४४	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारियात्रक.....	७८ ३	पिचिंडलै.....	१४१ ४४	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारियात्रिक.....	७८ ३	पिचु.....	२३७ १०६	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारिषद.....	८ ३७	पिचुमंद.....	९४ ६२	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारिषद्यै.....	८ ३७	पिचुमंद.....	९४ ६२	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारिहार्य.....	१५७ १०७	पिचुल.....	८९ ४०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारी.....	३६० १०	पिचट.....	{ १५० ७७ २३७ १०५	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पारुष्य.....	३७ १४	पिचट.....	{ १५० ७७ २३७ १०५	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्थिव.....	१८० १	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्वती.....	९ ३९	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्वतीनंदन.....	९ ४२	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्थ.....	{ १५० ७९ २८६ ४२	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्थभाग.....	१८९ ४०	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्थास्थि.....	१४८ ६९	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्णि.....	१४९ ७२	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पार्णिम्राह.....	१८२ १०	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पालघ्न.....	११८ १६७	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पालंकी.....	१०७ १२१	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पालाश.....	३३ १४	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६
पालि.....	{ २०३ ९३ ३३२ १९६	पिचु.....	{ १२७ ३१ ३६९ ३०	पिप्पलीमूल.....	{ २३८ ११० १४३ ४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिशङ्ग .....	३३	१६	पुत्रभेद .....	५६	७	पुराण .....	३५	५
पिशाच .....	४	११	पुत्रभेदन .....	७२	१	पुराण .....	२६९	७७
पिशित .....	१४७	६३	पुत्री .....	३७३	४२	पुराणपुरुष .....	६	२२
पिशुन .....	{ १६१ १२४ २६३ ४७ ३१५ १२७	{ १२४ ४७ १२७ ४७	पुंडरीक .....	{ १६ ४४ २८१ ११	{ ३ ४१ ११ ११	पुरातन .....	२६९	७७
पिशुना .....	१०९	१३३	पुंडरीकाक्ष .....	५	१९	पुरातन .....	३५	४
पिष्टक .....	२२२	४८	पुंडरीक .....	१०८	२७	पुरातन .....	७२	१
पिष्टपै .....	६८	६	पुंडरीक .....	११७	१६३	पुरातन .....	१४७	६६
पिष्टपचन .....	२१८	३२	पुंडरीक .....	९६	७२	पुरातन .....	१४८	६८
पिष्टात .....	१६९	१३९	पुण्य .....	{ २८ ३२३ ३२३ ३८	{ २४ १५९	पुरु .....	२६७	६३
पीठ .....	१६५	१३८	पुण्यक .....	१७५	३८	पुरुष .....	{ २१ २६ ८५ २५ १३० २१८	{ २१ २६ ८५ २५ २१८ २१८
पीडन .....	२०६	१०९	पुण्यजन .....	१३	६३	पुरुषोत्तम .....	५	२१
पीडा .....	५४	३	पुण्यजनेश्वर .....	१५	७३	पुरुष .....	२६७	६३
पीत .....	३३	१४	पुण्यभूमि .....	६९	८	पुरुष .....	९	४४
पीतदारु .....	९२	५३	पुण्यवत .....	२५३	३	पुरोग .....	१९७	७२
पीतद्रु .....	{ ९३ ६० १०२ १०१	{ ९३ ६० १०१ १०१	पुत्तिका .....	१२६	२७	पुरोगम .....	१९७	७२
पीतन .....	{ ८६ २७ १६१ १२४ २३६ १०३	{ ८६ २७ १२४ १०३ १०३ १०३	पुत्र .....	१३७	२७	पुरोगामिन् .....	१९७	७२
पीतसारक .....	९०	४३	पुत्रिका .....	२४५	२९	पुरोडास .....	३६५	२१
पीता .....	२२०	४१	पुत्रौ .....	१४०	३७	पुरोधस् .....	१८१	५
पीतांबर .....	५	१९	पुत्रल .....	३६५	२०	पुरोभागिन् .....	२६३	४६
पीति .....	११०	४३	पुनःपुनः .....	३४९	१	पुरोहित .....	१८१	५
पीन .....	२६६	६१	पुनर .....	{ ३४७ २५२ ३५३ १५	{ २५२ १५	पुलाक .....	२८८	५
पीनस .....	१४३	५१	पुनर्नव .....	१५१	८३	पुलिन .....	५६	९
पीनोन्मी .....	२२८	७१	पुनर्नवा .....	१५३	१४९	पुलिह .....	२४३	२०
पीयूष .....	{ ११ ५१ २२४ ५४	{ ५१ ५१ ५४ ५४	पुनर्भव .....	१५१	८३	पुलोमजा .....	१०	४८
पील .....	{ ८६ २८ ३३१ १९२	{ ८६ २८ १९२ १९२	पुनर्भव .....	१५१	८३	पुषित .....	२७३	९७
पीलपर्णी .....	{ ९१ ८४ १११ १३९	{ ९१ ८४ १३९ १३९	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुषित .....	१५	१
पीवन् .....	२६६	६१	पुनर्भू .....	८५	२५	पुषित .....	५५	४
पीवर .....	{ २६६ ६१ २७६ ११२	{ ६१ ६१ ११२ ११२	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्कर .....	६४	४१
पीवरस्तनी .....	२२८	७१	पुनर्भू .....	८५	२५	पुष्कर .....	११२	१४५
पुंथली .....	१३३	१०	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्कर .....	३२९	१८५
पुंस् .....	१३०	१	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्कराक्ष .....	१२५	२२
पुंस्त .....	२४३	२०	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्करिणी .....	६१	२७
पुंस्व .....	३६४	१७	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्कल .....	२६६	५८
पुंगव .....	२६६	५९	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्ट .....	२७३	९७
पुच्छ .....	१९२	५०	पुनर्भू .....	१३६	२३	पुष्प .....	{ ८३ १७ १३६ २१ ३६६ २३	{ ८३ १७ १३६ २१ ३६६ २३
पुञ्ज .....	१३०	४२	पुनर्भू .....	{ ३५१ १८३ ३२८ ८३	{ ३५१ १८३ ३२८ ८३	पुष्प .....	१०९	१३२
			पुनर्भू .....	३५१	१८३	पुष्पक .....	{ १५ ७४ २३६ १०३	{ १५ ७४ २३६ १०३
			पुनर्भू .....	३५१	१८३	पुष्पकोट .....	२३६	१०३
			पुनर्भू .....	३५१	१८३	पुष्पदंत .....	१६	४
			पुनर्भू .....	३५१	१८३	पुष्पधन्वन .....	६	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुष्पफल .....	८५	२१	पूर्व .....	२७०	८०	पुष्पदन्त .....	१३	६५
पुष्परथ .....	१९२	५१	पूर्व .....	३१६	१३३	पुष्पज्ञान .....	१७१	२४
पुष्परस .....	८४	१७	पूर्व .....	२६७	६५	पुष्पातक .....	१७१	२४
पुष्पलिह .....	१२७	२९	पूर्वज .....	१४१	४३	पुष्ट .....	१५०	७८
पुष्पवती .....	१३६	२०	पूर्वदेव .....	४	१२	पुष्टवंशाधर .....	१५०	७६
पुष्पवंतौ .....	२५	१०	पूर्वपर्वत .....	७७	२	पुष्टास्थि .....	१४८	६९
पुष्पसमय .....	२७	१८	पूर्वा .....	१६	१	पुष्टच .....	{ १९१	४६
पुष्य .....	{ १९	२२	पूर्वव्यस .....	३५२	२१	पुष्टि .....	{ २८६	४२
पुष्यरथ .....	१९२	५१	पुषन् .....	२१	२९	पुष्टि .....	{ १२३	१५
पुस्त .....	२४५	२८	पुष्का .....	१०९	१३३	पेचक .....	{ २८८	६
पुस्त .....	३७१	३४	पुष्कित .....	२७९	९	पेटक .....	२४५	३०
पूग .....	{ ११८	१३९	पृच्छा .....	३७	१०	पेटा .....	२४५	३०
पूजन .....	३२२	१५६	पृतना .....	{ १९८	७८	पेटी .....	३७३	४२
पूजा .....	१७४	३५	पृथक् .....	३४९	८१	पेढी .....	२४५	३०
पूजित .....	२७४	९८	पृथक्पर्णी .....	१०१	९२	पेयुस .....	११	५१
पूज्य .....	{ २५३	५	पृथगात्मता .....	{ २१	३१	पेलव .....	२६७	६६
पूत .....	{ १७७	४५	पृथग्जन .....	{ २४२	१६	पेशल .....	{ २४३	१६
पूतना .....	९३	५२	पृथग्विध .....	२७३	९३	पेशि .....	{ २६७	६६
पूतिक .....	९१	४८	पृथिवी .....	६७	३	पेशी .....	{ ३३४	२०४
पूतिकरज .....	९१	४८	पृथिवी .....	६७	३	पेशि .....	{ १२९	३७
पूतिकाष्ट .....	{ ९२	५४	पृथु .....	{ २११	३७	पेशि .....	{ १२९	३७
पूतिगांधि .....	३२	१२	पृथु .....	{ २२०	४०	पेशि .....	{ २२१	४५
पूतिफली .....	१०१	९६	पृथु .....	{ २६६	६०	पेशि .....	{ २३७	२५
पूतीक .....	९१	४८	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ २३७	२५
पूतीकरज .....	९१	४८	पृथु .....	{ २११	३८	पेशि .....	{ २७	२१
पूतीकरज .....	९१	४८	पृथु .....	{ २२२	४७	पेशि .....	{ १७८	५१
पूप .....	२२२	४८	पृथु .....	{ २६६	६०	पेशि .....	{ १७८	५१
पूष .....	३६४	१९	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ११६	१६२
पूर .....	७२	१	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ११७	१६३
पूर .....	३६५	२०	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ १३४	१५
पूरणी .....	९०	४६	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ १२९	३८
पूरित .....	२७४	९८	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ३०१	५९
पूरुष .....	१३०	१	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ५७	१२
पूर्ण .....	{ २७४	९८	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ५७	१२
पूर्णकुम्भ .....	१८८	३२	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ५७	१२
पूर्णमा .....	२४	७	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ५७	१२
पूत .....	१७२	२८	पृथु .....	{ २७६	११२	पेशि .....	{ ५७	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पौरोगव .....	२१३	२७	प्रच्छदपद .....	१५९	११६	प्रतिच्छाया .....	२४७	३६
पौर्णमास .....	१७७	४८	प्रच्छन्न .....	७५	१४	प्रतिजागर .....	२८३	२८
पौर्णमासी .....	२४	७	प्रच्छदिका .....	१४५	५५	प्रतिज्ञात .....	२७६	१०८
पौलस्त्य .....	१५	७२	प्रजन .....	२८२	२५	प्रतिज्ञान .....	३१	५
पौलि .....	२२२	४७	प्रजविन् .....	१९८	७३	प्रतिज्ञान .....	२३०	८०
पौष .....	२६	१५	प्रजा .....	२९५	३२	प्रतिज्ञान .....	२३०	८९
पौष्यक .....	२३६	१०३	प्रजाता .....	१३५	१६	प्रतिध्वान .....	४०	२५
प्याद .....	३५०	७	प्रजापति .....	५	१७	प्रतिनिधि .....	२४७	३६
प्रकपन .....	१३	६६	प्रजावर्ता .....	१३८	३०	प्रतिपत् .....	२२	१
प्रकर्ष .....	२७६	११२	प्रज्ञ .....	१४२	४७	प्रतिपत् .....	३०	१
प्रकांड .....	{ २८ २७	{ ८२ १०	प्रज्ञा .....	{ १६६ ५	{ १२ १	प्रतिपन्न .....	२७६	१०८
प्रकामम् .....	२२४	५७	प्रज्ञान .....	{ ३० १	{ १२ १	प्रतिपादन .....	१७३	२९
प्रकार .....	३२३	१६२	प्रज्ञान .....	३१४	१२२	प्रतिवृद्ध .....	२६२	४१
प्रकाश .....	{ २२ ३३७	{ ३४ २१७	प्रज्ञु .....	१४२	४७	प्रतिबंध .....	२८३	२७
प्रकार्णक .....	१८७	३१	प्रडीन .....	१२९	३७	प्रतिबिम्ब .....	२४७	३६
प्रकीर्य .....	९१	४८	प्रणय .....	{ २८२ ३२१	{ २५ १५१	प्रतिभय .....	४६	२०
प्रकृति .....	{ २९ ८० १८४ ३०३	{ २९ ३७ १८ ७२	प्रणव .....	३९	४	प्रतिभान्वित .....	२२८	२५
प्रकोष्ठ .....	१५१	८०	प्रणाद .....	३७	११	प्रतिभू .....	२४९	४४
प्रक्रम .....	२८३	२६	प्रणाली .....	६३	३५	प्रतिमा .....	२४७	३६
प्रक्रिया .....	१८७	३१	प्रणिवि .....	{ १८३ ३०९	{ १३ ९९	प्रतिमान .....	{ १८९ २४७	{ ३९ ३६
प्रक्षण .....	४०	२४	प्रणिहित .....	२७१	८६	प्रतिमुक्त .....	१९६	६५
प्रकाण .....	४०	२४	प्रणीत .....	{ १७० २२१	{ २० ४५	प्रतियत्न .....	३११	१०६
प्रक्षेपण .....	२०१	८७	प्रणुत .....	२७६	१०९	प्रतियातना .....	२४७	३६
प्रगंड .....	१५१	८०	प्रणय .....	२५८	२५	प्रतिरोधिन् .....	२४४	२५
प्रगतजालुक .....	१४२	४७	प्रतीति .....	८१	९	प्रतिवाक्य .....	३७	१०
प्रगल्भ .....	२२८	२५	प्रतन .....	२६९	७७	प्रतिविपा .....	१०२	९९
प्रगाड .....	२२७	४४	प्रतल .....	{ १५२ १५२	{ ८४ ८५	प्रतिशासन .....	२८४	३४
प्रगुण .....	२६८	७२	प्रताप .....	१८५	२०	प्रतिश्याय .....	१४३	५१
प्रगे .....	३५४	१९	प्रतापस .....	९८	८१	प्रतिश्रय .....	३२१	१५२
प्रग्रह .....	{ २०८ ३४२	{ ११९ २३६	प्रति .....	३४४	२४४	प्रतिश्रव .....	३१	५
प्रग्राह .....	३४२	२३६	प्रतिकर्मन् .....	१५६	९९	प्रतिश्रुत् .....	४०	२२
प्रग्रीव .....	३७१	३९	प्रतिकर्मन् .....	१६०	१२१	प्रतिश्रुत .....	२७६	१०५
प्रयण .....	७५	१२	प्रतिकूल .....	२७१	८४	प्रतिश्रुत .....	२८३	२७
प्रयाण .....	७५	१२	प्रतिकृति .....	२४७	३६	प्रतिसर .....	३२६	१७३
प्रचक्र .....	२०३	९६	प्रतिकृष्ट .....	२६५	५४	प्रतिसीरा .....	१६०	१२०
प्रचलायिन .....	२५९	३२	प्रतिक्षिप्त .....	२६२	४२	प्रतिहत .....	२६२	४१
प्रचुर .....	२६७	६३	प्रतिख्याति .....	२८३	२८	प्रतिहार .....	१८१	६
प्रचेतस् .....	१३	६४	प्रतिग्रह .....	१९९	७९	प्रतिहारक .....	२४१	११
प्रचोदनी .....	१०१	९४	प्रतिग्राह .....	१६५	१३९	प्रतिहारिक .....	२४१	११
			प्रतिग्राह .....	४७	२६	प्रतिहास .....	९७	७६
			प्रतिग्राह .....	२०७	११४	प्रतीक .....	{ १४८ २८८	{ ७० ७
			प्रतिग्राह .....			प्रतीकार .....	२०६	११०
			प्रतिग्राह .....			प्रतीकाश .....	२४८	३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतीक्ष्य.....	२५३	५	प्रहर.....	३२४	१६४	प्रमद.....	२८	२४
प्रतीची.....	१६	१	प्रदीप.....	१६५	१३८	प्रमद्वन.....	८०	३
प्रतीत.....	{ २५४ ९ ३०५ ८१		प्रदीपन.....	५२	१०	प्रमदा.....	१३१	३
प्रतीप.....	३१९	१४४	प्रदेश.....	१५२	८३	प्रमनस्.....	२५४	७
प्रतीपदर्शिनी.....	१३१	२	प्रदेशन.....	१८७	२७	प्रमा.....	२७९	१०
प्रतीर.....	५६	७	प्रदेशनी.....	१५१	८१	प्रमाण.....	२१९	५३
प्रतीवाप.....	३१२	११५	प्रदेशिनी.....	१५१	८१	प्रमाद.....	४८	३०
प्रतीहार.....	{ ७६ १६ १८१ ६ ३२५ १६१		प्रदोष.....	२४	६	प्रमापण.....	२०७	११२
प्रतीहारी.....	३२५	१६९	प्रद्युम्न.....	६	२६	प्रमापन.....	२०७	११२
प्रतीहोस.....	९७	७६	प्रद्राव.....	२०७	१११	प्रमिति.....	२७९	१०
प्रतोली.....	७३	३	प्रधन.....	२०५	१०३	प्रमीत.....	{ १७२ २६ २०८ ११७	
प्रत्न.....	२६९	७७	प्रधान.....	{ २९ २९ १८१ ५ २६५ ५७ ३१४ १२२		प्रमीला.....	{ ५० ३७ ३२७ १७५	
प्रत्यक्.....	३५५	२३	प्रधि.....	१९४	५६	प्रमुख.....	२६५	५७
प्रत्यक्पर्णी.....	१००	८९	प्रनृति.....	२०९	२	प्रमुदित.....	२७५	१०३
प्रत्यक्षेणी.....	{ १०० ८८ ११२ १४४		प्रपच.....	२९४	२८	प्रमोद.....	२८	२४
प्रत्यक्ष.....	२७०	७९	प्रपद.....	१४९	७१	प्रयत.....	१७७	४५
प्रत्यग्र.....	२६९	७७	प्रपा.....	७४	७	प्रयस्त.....	२२१	४५
प्रत्यंत.....	६९	७	प्रपात.....	७८	४	प्रयाम.....	२८२	२३
प्रत्यंतपर्वत.....	७१	७	प्रपितामह.....	१३८	३३	प्रयुद्धार्थ.....	२८३	२६
प्रत्यय.....	३२०	१४७	प्रपुनर्.....	११३	१४७	प्रयोगार्थ.....	२८३	२६
प्रत्ययित.....	१८३	१३	प्रपुनर्.....	११३	१४७	प्रलंबन.....	६	२४
प्रत्यर्थिन्.....	१८२	११	प्रपुनर्.....	११३	१४७	प्रलय.....	{ २८ २२ ४९ ३३ २०७ ११६	
प्रत्यवसित.....	२७६	११०	प्रपुनर्.....	११३	१४७	प्रलाप.....	३८	१२
प्रत्याख्यात.....	२६१	४०	प्रपुनर्.....	११३	१४७	प्रवण.....	३००	५६
प्रत्याख्यान.....	२८४	३१	प्रपौडरीक.....	१०८	१२७	प्रवयस्.....	१४१	४२
प्रत्यादिष्ट.....	२६१	४०	प्रफुल.....	८१	७	प्रवर्ह.....	२६५	५७
प्रत्यादेश.....	२८४	३१	प्रबंधकल्पना.....	३५	६	प्रवह.....	२८१	१८
प्रत्यालीढ.....	२०१	८५	प्रबह्निर्का.....	३५	६	प्रवहण.....	१९३	५२
प्रत्यासैर.....	१९९	७९	प्रबोधन.....	१६१	१२२	प्रबह्निर्का.....	३५	६
प्रत्यासार.....	१९९	७९	प्रभञ्जन.....	१३	६६	प्रवारण.....	२७८	३
प्रत्याहार.....	२८१	१६	प्रभव.....	३३५	२०९	प्रवाल.....	{ ४२ ७ २३३ १३ ३३४ २०३	
प्रत्युत्क्रम.....	२८३	२६	प्रभा.....	२२	३४	प्रवाल.....	{ २८१ १८ २०७ ११३	
प्रत्युत्क्रांति.....	२८३	२६	प्रभाकर.....	२१	२८	प्रवाहिका.....	१४४	५५
प्रत्युषस्.....	२३	२	प्रभात.....	२३	३	प्रविख्याति.....	२८३	२८
प्रत्युष.....	२३	२	प्रभाव.....	{ १८४ १९ १८५ २०		प्रविहारण.....	२०५	१०३
प्रत्युषेस्.....	२३	२	प्रभिन्न.....	१८८	३६	प्रविशेष.....	२८२	२०
प्रत्युह.....	२८१	१९	प्रभु.....	२५४	११	प्रवीण.....	२५३	४
प्रथम.....	{ २७० ८० ३१९ १४४		प्रभूत.....	२६७	६३	प्रवृत्ति.....	{ ३६ ७ २८१ १८	
प्रथा.....	२७९	९	प्रभृष्टक.....	१६४	१३५			
प्रथित.....	२५४	९	प्रमथ.....	८	३७			
			प्रमथन.....	२०७	११०			
			प्रमथाधिप.....	८	३३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रवृद्ध	२६२	७६	प्रसून	८३	१७	प्राचीरै	७३	३
प्रवेक	२७२	८८	प्रसूजनायितारौ	३१४	१२२	प्राच्य	६८	७
प्रवेणी	३०६	८४	प्रसूजनायितारौ	१३९	३७	प्राजन	२१२	१२
प्रवेक	२६५	५७	प्रसूत	२७२	८८	प्राजितृ	१९४	५९
प्रवेणी	१५५	९८	प्रसूत	१५२	८५	प्राज्ञ	१६६	५
प्रवेणी	१९०	४२	प्रसूता	१४९	७२	प्राज्ञा	१३४	१२
प्रवेष्ट	१५१	८०	प्रसूति	१५२	८५	प्राज्ञी	१३४	१२
प्रव्यक्त	२७०	८१	प्रसेव	२१६	२६	प्राज्ञ्य	२६७	६३
प्रभ	३७	१०	प्रसेवक	४२	७	प्राड्डिवाक	१८१	५
प्रभय	२८२	२५	प्रस्तर	७८	४			
प्रभित	२५८	२५	प्रस्तर	३२३	१६१	प्राण	१४	६७
प्रष्ट	१९७	७२	प्रस्ताव	२८२	२४	प्राण	२०५	१०२
प्रष्टवाह	२२६	६३	प्रस्ताव	७८	५	प्राण	२०८	११९
प्रष्टोही	२२७	७०	प्रस्थ	७८	५	प्राण	२३६	१०४
प्रसन्न	५८	१४	प्रस्थ	२३२	८९	प्राणिन्	२९	३०
प्रसन्नता	१८	१६	प्रस्थपुष्प	९८	७९	प्रातर	३५४	१९
प्रसन्ना	२४८	४०	प्रस्थमान	२३१	८५	प्रातिहारिक	२४१	११
प्रसभ	२०६	१०८	प्रस्थान	२०३	९५	प्राथमकाल्पिक	१६८	११
प्रस्तर	२८२	२३	प्रस्फोटन	२१६	२६	प्राहुस्	३४८	२५५
प्रस्तर	२८२	२५	प्रसवण	७८	५	प्राहुस्	३५२	१२
प्रसरण	२०३	९६	प्रसाव	१४८	६७	प्रादेश	१५२	८३
प्रसरणि	२०३	९६	प्रहर	२४	६	प्रादेशन	१७३	३०
प्रसरणी	२०३	९६	प्रहरण	२००	८२	प्राध्वम्	३५०	४
प्रसव	२७२	१०	प्रहस्त	१५२	८४	प्रांतर	७१	१७
प्रसव	३३५	२०७	प्रहारण	२७८	३	प्राप्त	२७५	१०४
प्रसवबंधन	८३	१५	प्रहि	६१	२६	प्राप्त	२७१	८६
प्रसव्य	२७१	८४	प्रहेलिका	३५	६	प्राप्तपंचत्व	२०७	११७
प्रसह्य	३५१	१०	प्रहृन्न	२७५	१०३	प्राप्तरूप	३१६	१३१
प्रसाद	१८	१६	प्रांशु	२६८	७०	प्राप्ति	३०३	६८
प्रसाद	३०७	९०	प्राक्	३०३	१६	प्राप्य	२७२	९२
प्रसाधन	१५६	९९	प्राक्	३५५	२३	प्राभृत	१८७	२७
प्रसाधनी	१६५	१३९	प्राकार	७३	३	प्राय	१७९	५३
प्रसाधित	१५६	१००	प्राकृत	२४२	१६	प्राय	३२१	१५३
प्रसारिणी	११४	१५२	प्राक्षिण	६८	७	प्रायस्	३५३	१७
प्रसारिन्	२५९	३१	प्राग्वंश	१६९	१६	प्रायित	२७४	९७
प्रसित	२५४	९	प्राग्रहर	२६५	५८	प्रालंब	१६४	१३६
प्रसिति	२८०	१४	प्राग्र्य	२६५	५८	प्रालंबिका	१५७	१०४
प्रसिद्ध	३१०	१०४	प्रावार	२७९	१०	प्रालेय	१९	१८
प्रसू	१३८	२९	प्रायुषक	१७४	३४	प्रावर	१६०	११७
प्रसूता	३४०	२२८	प्रायुषिक	१७४	३४	प्रावरण	१६०	११८
प्रसूता	१३५	१६	प्राचिका	३५९	८	प्रावार	१६०	११७
प्रसूति	२७९	१०	प्राची	१६	१	प्रावृत्त	१५९	११३
प्रसूतिका	१३५	१६	प्राचीन	७३	३	प्रावृष्	२७	१९
प्रसूतिज	५४	३	प्राचीना	९९	८५	प्रावृषायणी	९९	८६
			प्राचीनावीत	१७८	५०	प्रास	२०३	९३
						प्रासंग	१९४	५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रासंग्य .....	२२६	६४		५७	११	फाणित.....	२२१	४३
प्रासाद.....	७४	९		६०	१४	फाट.....	२७३	९४
प्रासिक .....	१९७	७०	स्रव .....	१०९	१३२	फाल .....	१५८	१११
प्राक् .....	२३	३		१२८	३४		२१२	१३
प्रिय .....	१३९	३५	स्रवग .....	११९	३	फाल्गुन .....	२६	१५
	२६५	५३		१९२	२४	फाल्गुनिक .....	२६	१५
	८९	४२	स्रवंग .....	११९	३	फाल्गुनी .....	३५८	६
प्रियक .....	९०	४४	स्रवंगम .....	३१७	१३७	फुल .....	८१	८
	९२	५६	स्राक्ष .....	८४	१८	फेन .....	२३६	१०५
	१२१	९	स्रीहन् .....	१४७	६६		३६४	१९
प्रियंगु .....	९२	५५	स्रीहशत्रु .....	९१	४१	फेनिल .....	८७	३३
	२१४	२०	सुत .....	१९२	४८		८८	३६
प्रियता .....	४७	२७	सुष्ट .....	२७४	९९	फेरव .....	१२०	५
प्रियवद् .....	२६०	३६	स्रोप .....	२७९	९	फेर .....	१२०	५
प्रियाल .....	८८	३५	प्सात .....	२७६	११०	फेला .....	२२४	५६
प्रीणन .....	२७८	४						
प्रीत .....	२७५	१०३						
प्रीति .....	२८	२४	फ			व		
पुष्ट .....	२७४	९९	फंजिकाँ .....	१००	८९	वकै .....	९८	८१
प्रेक्षा .....	३०	१	फवौ .....	५२	९	वक .....	१२५	२२
	३३९	२२३	फणा .....	५२	९	वकुल .....	९४	६४
प्रेखा .....	१९३	५३	फणिज्जका .....	९८	७९	वडिश .....	५८	१६
प्रेखित .....	२७१	८७	फणिन् .....	५२	७	वडिशौ .....	५८	१६
प्रेत .....	२०७	११७		२०२	९०	वत .....	३४४	२४३
	३०१	५९	फल .....	२१२	१३	वदर .....	८८	३७
प्रेता .....	५३	२		३६६	२३	वदरा .....	१०५	११६
प्रेत्य .....	३५१	८		३३३	२००		११४	१५१
प्रेमन् .....	४७	२७	फलक .....	२०२	९०	वदरी .....	८८	३६
	४७	२७	फलकपाणि .....	१९७	७१	वद्ध .....	२६२	४२
प्रेषण .....	२८४	३४	फलत्रिक .....	२३८	१११		२७३	९५
प्रेष्य .....	२४२	१७	फलपाकांता .....	८१	६	वधिर .....	१४२	४८
प्रेष्ठ .....	२७६	१११	फलपूर .....	९८	७८	वद्धिन् .....	२०४	९७
प्रेष .....	३३७	२१९	फलवत् .....	८१	७	वन्दी .....	२०८	११९
प्रेष्य .....	२४२	१७	फलसै .....	९३	६१	वंधकी .....	१३३	१०
प्रोक्षण .....	१७२	२६	फलाध्यक्ष .....	९०	४५	वंधन .....	१८६	२६
प्रोक्षित .....	१७२	२६	फलिन् .....	८१	७		२८०	१४
प्रोर्थ .....	१५०	७५	फलिन .....	८१	७	बंधनालय .....	२०८	११९
प्रोथ .....	१९२	४३	फलिनी .....	९२	५५	बंधनी .....	२२८	७३
प्रोद्यत .....	३०६	८५		११०	१३६	बंधस्तंभ .....	१८९	४१
प्रोष .....	२७९	९	फली .....	९२	५५	बंध .....	१३९	३४
प्रोष्टपत्र .....	११	२२	फली .....	२२४	५६	बंधक .....	९६	७३
प्रोष्ठी .....	५८	१८	फलेग्रहि .....	८१	६	बंधजीवक .....	९६	७३
प्रौष्टपद् .....	२६	१७	फलरुहा .....	९२	५४	बंधता .....	१३९	३५
प्रौट .....	२६९	७६	फलगु .....	२६	१८	बंधुर .....	२६८	६९
	८७	३२		९३	६१	बंधुल .....	१३७	२६
प्रक्ष .....	९०	४३		२६५	५६	बंधुक .....	९६	७३



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वंधूकपुष्प .....	१०	४४	वलिचञ्चन् .....	७०	१	वालतनय .....	९१	४९
वंधूरे .....	२६८	६९	वलीमुख .....	१११	३	वालतृण .....	११८	१६७
वंधु .....	३२५	१७०	वलीवर्ध .....	२२०	५९	वालमूषिका .....	१२२	१२
वरीवर्ध .....	२२५	७९	वलव .....	{ २१६	२७	वाला .....	४४	१४
वर्वर .....	१००	९०		{ २२४	५७	वालिस .....	{ २६३	४८
वर्वरा .....	१११	१३९	वल्वज .....	११७	१६३		{ ३३७	२१७
वर्वणी .....	१२६	२६	वण्कयणी .....	२२८	७१	वालेय .....	२२९	७७
वर्ह .....	१०९	१३२	वण्कयिणी .....	२२८	७१	वालयशाक .....	१००	९०
वर्ह .....	{ १२७	३१	वस्त .....	२२९	७६	वाल्म्य .....	१४०	४०
	{ ३४१	२३५	वस्ति .....	२५९	७३	वाप्प .....	३१५	१३०
वर्हपुष्प .....	१०१	१३२	वहिर्दार .....	७६	१६	वाष्पिका .....	२२०	४०
वर्हिः .....	१२	५७	वहिष्ठ .....	२७६	११९	वाष्पीका .....	२२०	४०
वर्हिः .....	१०९	१३२	वहिस् .....	३५३	१७	वाह .....	१५१	८०
वर्हिण .....	१२७	३०	वड .....	२६७	६३	वाड .....	१५१	८०
वर्हिम् .....	१२७	३०	वडकर .....	२५६	१७	वाडज .....	१८०	१
वर्हिपुष्प .....	१०९	१३२	वडगर्हवाक .....	२६०	३६	वाडरा .....	६२	३३
वर्हिमुख .....	३	९	वडपाद् .....	८७	३२	वाडमूल .....	१५०	७९
वर्हिष्ठ .....	१०७	१२२	वडप्रव .....	२५३	६	वाडयुद्ध .....	२०६	१०६
	{ ६	२५	वडमूल्य .....	१५८	११३	वाडल .....	२६	१८
	{ १९८	७८	वडरूप .....	१६२	१२८	वाडलेय .....	९	४२
वल .....	{ ३६६	२२		{ २७६	११२	वाङ्गिक .....	३७०	३२
	{ २०५	१०२	वडल .....	{ २६७	६३	वाङ्गव .....	३७०	३२
	{ ३३२	१९४		{ ३३३	११८	वाङ्गिक .....	{ १६१	१२४
वलदेव .....	६	२४	वडला .....	{ १०८	१२५		{ २२०	४०
वलभद्र .....	६	२४		{ ३३३	११८	वाङ्गिक .....	{ १९१	४५
वलभद्रिका .....	११३	१५०	वडलीकृत .....	२१५	२३		{ ३७०	३२
वलवत् .....	{ १४१	४४	वडवारक .....	८८	३४	वाङ्गीक .....	{ १६१	१२४
	{ ३४९	२	वडविध .....	२७३	९३		{ २२०	४०
वलविन्यास .....	१९९	७९	वडवैतस .....	६९	९	वाङ्गीक .....	२८९	९
वला .....	१०३	१०७	वडसुता .....	१०२	१००	वाह्य .....	३५३	१७
वलाका .....	१२५	२२	वडसुति .....	२२७	७०	विड .....	२२०	४२
वलात्कार .....	२०६	१०८	वाकुची .....	१०१	९६	विडाल .....	१२०	६
वलाराति .....	१०	४६	वाणवार .....	१९५	६३	विडौजस् .....	९	४४
वलाहक .....	१७	६	वाद .....	{ १४	७०	विटु .....	५५	३
				{ २९७	४४	विटुजालक .....	१८९	३९
वलि .....	{ १६१	१४	वाण .....	{ २०१	८६	विंव .....	१८	१५
	{ १८६	२७		{ २९८	४५	विंविका .....	१११	१३९
	{ २३१	१९४	वाणा .....	९७	७४	विल .....	५०	१
वलिचञ्चिन् .....	५	२१	वाडर .....	१०८	१११	विलेशय .....	५२	८
वलिम .....	१४२	४५	वाधा .....	५४	३	विल्व .....	८७	३२
वलिपुष्ट .....	१२४	२०	वाधकिनेय .....	१३७	२६	विस .....	६४	४२
वलिभ .....	१४२	४५	वाधव .....	१३९	३४	विसकटिका .....	१२५	२५
वलिभुज .....	१२४	२०	वाहित .....	८४	१९	विसप्रसून .....	६४	४१
वलिमुख .....	११९	३	वाल .....	{ १०७	१२२	विसिनी .....	६४	३९
वलिर .....	१४३	४९		{ १४१	४२	विस्त .....	२३२	८६
वलिशा .....	५८	१६		{ ३३४	२०४	बीज .....	{ २९	२८
			वालगभिणी .....	२२७	७०		{ १४६	६२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बीजकोश .....	६५	४३	ब्रह्मदर्भा .....	११२	१४५	भट्टारक .....	४४	१३
बीजपूर .....	९८	७८	ब्रह्मदारु .....	८९	४१	भट्टिनी .....	४४	१३
बीजाकृत .....	२११	८	ब्रह्मन् .....	३१२	११४	भंडाकी .....	१०५	११४
बीज्य .....	१६६	२	ब्रह्मपुत्र .....	५२	१०	भंडिल .....	९४	६३
बीभत्स .....	४५	१७	ब्रह्मवंधु .....	३१०	१०३	भंडी .....	१००	९१
	४५	१९	ब्रह्मविंदु .....	१७५	३९	भंडीर .....	९४	६३
	३४१	२३३	ब्रह्मभूय .....	१७८	५२	भंडीलि .....	९४	६३
बुक् .....	९८	८१	ब्रह्मयज्ञ .....	१६९	१४	भद्र .....	२८	२५
बुका .....	१४७	६४	ब्रह्मवर्चस .....	१७५	३९	भद्रकुंभ .....	१८८	३२
बुकात्रमांस .....	१४७	६४	ब्रह्मसायुज्य .....	१७८	५२	भद्रहार .....	९२	५३
बुद्ध .....	४	१३	ब्रह्मसू .....	७	२८	भद्रपर्णी .....	८८	३३
	२७६	१०८	ब्रह्मसूत्र .....	१७८	५०	भद्रबला .....	११४	१५३
बुद्धि .....	३०	१	ब्रह्मांजली .....	१७५	३९	भद्रमुस्तक .....	११६	१६०
बुद्धिबुद्ध .....	३६४	१९	ब्रह्मासन .....	१७६	४०	भद्रयव .....	९५	६७
बुध .....	२०	२६	ब्राह्म .....	२७	२१	भद्रश्री .....	१६३	१३१
	१६६	५	ब्राह्मण .....	१६६	४	भद्रासन .....	१८७	३१
	३०९	१००	ब्राह्मण .....	१००	८९	भय .....	४६	२१
बुधित .....	२७६	१०८	ब्राह्मणयष्टिका .....	१००	८९	भयंकर .....	४६	२०
बुध्न .....	८२	१२	ब्राह्मणी .....	१००	८९	भयद्रुत .....	२६२	४२
बुभुक्षा .....	२२४	५४	ब्राह्मण्य .....	२८६	४१	भयानक .....	४५	१७
बुभुक्षित .....	२५७	२०	ब्राह्मी .....	८	३७		४५	२०
बुध .....	२१५	२२	ब्राह्मी .....	३४	१	भर .....	१४	६९
बुधस .....	२१५	२२		१११	१३७	भरण .....	२४८	३९
बुधस्त .....	३७१	३४				भरण्य .....	२४८	३९
बुध्ना .....	१४७	६४	भ .....			भरण्यभुज .....	२५६	१९
बुध्नित .....	२०६	१०७	भ .....	१९	२१	भरण्यौ .....	२४८	३९
बुध्नी .....	१७७	४६	भक्त .....	२२२	४८	भरत .....	२४१	१०
बुध्नी .....	१७७	४६	भक्षक .....	२५७	२०	भरद्वाज .....	१२३	१०
बुध्न .....	२६६	६०	भक्षकौर .....	२१६	२८	भर्ग .....	८	३५
बुध्निका .....	१६०	११७	भक्षित .....	२७६	११०	भर्ग्य .....	८	३५
बुध्नी .....	१०१	९३	भक्ष्यकार .....	२१६	२८	भर्त .....	१३९	३५
	३०४	७४	भक्ष्यकार .....	२१६	२८		३०१	३५
बुध्निकुक्षि .....	१४१	४४	भग .....	१५०	७६	भर्तदारक .....	४३	१२
बुध्नानु .....	१२	५७	भग .....	२९३	२६	भर्तदारिका .....	४४	१३
बुध्नस्पति .....	२०	२४	भगवद .....	१४५	५६	भर्त्सन .....	३७	१४
बोधकर .....	२०४	९७	भगवत् .....	४	१३		२३४	९४
बोधिद्रुम .....	८४	२०	भागिनी .....	१३८	२१		२४८	३८
बोल .....	२३६	१०४	भंग .....	५५	९	भर्मन .....	२४८	३८
ब्रह्म .....	२१	२८	भंगा .....	२१४	२०	भल .....	३६५	२१
ब्रह्म .....	८२	१२	भंगी .....	३५९	७	भल्ल .....	११९	२
	१६६	३	भंग्य .....	२१०	२४	भल्लतकी .....	८९	४२
	१७६	४३	भजमान .....	१८६	६१	भल्लक .....	१११	३
ब्रह्मचारिन् .....	८९	४१	भट .....	१९५	४०	भल्लक .....	१११	३
ब्रह्मण्य .....	१७८	५२	भट्टिन् .....	२२१				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भव	३३४	३६	भालूक	११९	४	भीरु	१३१	३
भवन	७३	५	भालूक	११९	४	भीलू	१३१	३
भवानी	९	३९	भाव	४३	१२	भीलूक	१६८	२६
भविष्य	२८	२६	भाव	४६	२१	भीलू	१३१	३
भविष्य	२८	२९	भाववर्धन	३६९	२०६	भीषण	४६	२०
भविष्य	२८	२९	भाववर्धन	२९०	१७	भीष्म	४६	२०
भव्य	२८	२६	भाववर्धक	४६	२१	भीष्मसू	६२	३१
भवक	२४३	२२	भावित	१६४	१३४	भुक्त	२७६	१११
भस्त्रा	२४६	३३	भावित	२२१	४६	भुक्तसमुज्झित	२२४	९६
भस्मगंधिनी	१०६	१२०	भावित	२७९	१०४	भुज	२६८	७१
भस्मगर्भा	९४	६३	भायुक	२८	२६	भुज	२७२	९१
भा	२२	३४	भापा	३४	१	भुज	१५१	८०
भाग	२३३	८९	भापित	३४	१	भुजग	५१	६
भागधेय	२१	२८	भापित	२७२	१०७	भुजंग	५१	६
भागधेय	१८६	२७	भाष्य	३७०	३१	भुजंगभुज	१२७	३०
भागिनेय	१३८	३२	भास्	२२	३४	भुजंगन	५१	६
भागिस्थी	६२	३१	भास	३००	५७	भुजंगाक्षी	१०५	११५
भाग्य	२९	२८	भास्कर	२१	२८	भुजशिरस्	१५०	७८
भाग्य	३२१	१९४	भास्वत्	२१	२९	भुजांतर	१५०	७७
भांगीन	१२०	७	भिक्षा	२७९	६	भुजिष्य	२४२	१७
भाजन	२१८	२३	भिक्षा	३३९	२२३	भुवन	६०	१
भांड	२१८	३३	भिक्षु	१६६	३	भुवन	६५	३
भांड	२९७	४३	भिक्षु	१७६	४२	भुवन	६८	६
भाद्र	२६	१७	भित्त	१८	१६	भू	६७	२
भाद्रपद	२६	१७	भित्ती	७३	४	भूत	४	११
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षा	२७८	५	भूत	२७२	१०४
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूत	३०४	७७
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतकेश	२३८	१११
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतयज्ञ	१६९	१४
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतवेशी	९६	७१
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतात्मन्	३१०	१०५
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतावास	९३	५८
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूति	८	३८
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूति	३०३	६३
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतिक	२८८	८
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	८	३३
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	११९	२
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	१६६	४
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	१६२	१४३
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	१८०	१
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	१८	७०
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	३०१	६०
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	३५३	१७
भाद्रपदा	१९	२२	भिक्षि	१०	५०	भूतेश	६७	२

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
भूमिजंघुका .....	{ ८८ ३८ १०६ ११८	भोगिन् .....	५२	८ मकुटक .....	२१३ १७
भूमिधर .....	३०१ ६०	भोगिनी .....	१३१	९ मकुलक .....	११२ १४४
भूमिस्पृक् .....	२०८ १	भोजन .....	२२४	१० मकुष्टक .....	२१३ १७
भूयस् .....	२६७ ६३	भोत्व .....	३१०	७ मक्षिका .....	१२६ २६
भूयिष्ठ .....	२६७ ६३	भौम .....	२०	२२ मक्षीका .....	१२६ २६
भूरि .....	{ २६७ ६३ ३२८ १८२	भौरिक .....	१८१	७ मख .....	१६९ १३
भूरिफेना .....	११२ १४३	भ्रंश .....	१८६	२३ मगध .....	२०४ ९७
भूरिमाय .....	१२० ५	भ्रकुंस .....	४३	११ मगधन् .....	९ ४४
भूठडी .....	९५ ६९	भ्रकुटि .....	५०	३७ मंकर .....	१६५ ३४०
भूर्ज .....	९० ४६	भ्रम .....	{ ३० ५६ २७९	४ मंशु .....	३४९ २
भूषण .....	१५६ १०१	भ्रमर .....	१२७	७ मंगल .....	२८ २०
भूषित .....	१५६ १००	भ्रमरक .....	१५२	९ मंगल्यक .....	२१३ १७
भूष्णु .....	२६९ २९	भ्रमि .....	२७९	२९ मंगल्या .....	१६२ १२७
भूस्तृण .....	११८ १६७	भ्रष्ट .....	२७०	९६ मन्त्रिका .....	२८ २७
भूकुटी .....	५० ३७	भ्रष्टयव .....	२२२	९ मञ्जा .....	८२ १२
भृगु .....	७८ ४	भ्राजिष्णु .....	१५६	१०४ मन्त्र .....	१६५ १३८
भृंग .....	{ ११० १३४ १२३ १६ १२७ २९	भ्रातरौ .....	१३९	४७ मंजरि .....	८२ १३
भृंगराज .....	११४ १५१	भ्रातृज .....	१४९	१०१ मंजरी .....	८२ १३
भृङ्गराजस् .....	११४ १५१	भ्रातृजाया .....	१३८	३६ मंजिष्ठा .....	१०० ९०
भृंगार .....	१८८ ३२	भ्रातृभगिन्या .....	१३९	३६ मंजीर .....	१०८ १०९
भृंगारी .....	१२६ २८	भ्रातृव्य .....	३१९	३६ मंजील .....	१५८ १०९
भृङ्गी .....	९ ४३	भ्रातृव्य .....	३३९	३६ मंशु .....	२६४ ५२
भृत्तक .....	२४२ १५	भ्रात्रीय .....	३३९	३६ मंशुल .....	२६४ ५२
भृति .....	२४८ ३८	भ्रांति .....	३०	३६ मंजूपा .....	२४५ ३०
भृतिभुज .....	२४२ १५	भ्राट् .....	२१७	४ मन् .....	७४ ८
भृत्य .....	२४२ १७	भ्रुकुंस .....	४३	४ मन्डु .....	४२ ८
भृत्या .....	२४८ ३८	भ्रुकुटी .....	५०	३० मणि .....	{ ७ ३० २३४ ९६
भृशम् .....	१४ ७०	भ्रू .....	१५४	११ मणिक .....	२१७ ३१
भेक .....	६० २४	भ्रुकुंस .....	४३	३७ मणिवंध .....	१०१ ८९
भेकी .....	६० २४	भ्रुकुटि .....	५०	९२ मणिवंध .....	२२० ४२
भेद .....	{ १८५ २० १८५ २१	भ्रूण .....	{ ११० ३९ २१८ ४२ ३१७ १३५	३७ मणी .....	२३४ ९३
भेदित .....	२७४ १००	भ्रूण .....	१८६	३९ मंड .....	{ ९१ ५१ २२२ ४३
भेरि .....	४२ ६	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडन .....	{ १५६ १०२ २०३ २९
भेरी .....	४२ ६	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडप .....	७४ ९
भेषज .....	१४३ ५०	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडल .....	{ १७ ६ १८ ३० २१ ३०
भैक्ष .....	१७७ ४७	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडलक .....	१४४ ५४
भैरव .....	४२ १९	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडलाग्र .....	२०२ ८९
भैषज्य .....	१४३ ५०	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडलेश्वर .....	१८० २
भोग .....	२९२ २३	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडहारक .....	२४१ १०
भोगवती .....	३०३ ६९	भ्रूण .....	१८६	२३ मंडित .....	१५६ १००

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मंडीरी.....	१००	९१	मधुद्रुम.....	८६	२७	मनीषा.....	३०	१
मंडूक.....	६०	२४	मधुप.....	१२७	२९	मनीषिन्.....	१६६	५
मंडूकपर्ण.....	९२	५६	मधुपर्णिका.....	८८	३५	मनु.....	३७२	३८
मंडूकपर्णी.....	१००	९१	मधुपर्णी.....	९९	९४	मनुज.....	१३०	१
मंडूर.....	२३५	९८	मधुपर्णी.....	९९	८३	मनुष्य.....	१३०	१
मत्तंगज.....	१८८	३४	मधुमक्षिका.....	१२६	२६	मनुष्यधर्मन्.....	१५	७२
मत्तङ्गिका.....	२८	२७	मधुयष्टिका.....	१०४	१०९	मनुष्ययज्ञ.....	१६९	१४
मति.....	३०	१	मधुर.....	३२	९	मनोगुप्ता.....	२३७	१०८
मत्त.....	१८८	३६	मधुरक.....	११२	११०	मनोजवस.....	२५५	१३
मत्तकाशिनी.....	१३१	४	मधुरका.....	११२	१४२	मनोज्ञ.....	२६४	५२
मत्तकाशिनी.....	१३१	४	मधुरसा.....	१०३	८३	मनोभव.....	३१७	१३८
मत्सर.....	३२६	१७२	मधुरा.....	११४	१०७	मनोरथ.....	४७	२७
मत्स्य.....	५८	१७	मधुरिका.....	१०३	१०५	मनोरम.....	२६४	५२
मत्स्यङ्गी.....	२२१	४३	मधुरिपु.....	५	२०	मनोहत.....	२६२	४७
मत्स्यपित्ता.....	९९	८६	मधुरिपु.....	५	२०	मनोहरै.....	२६४	५२
मत्स्यवेधन.....	५८	१६	मधुरिह.....	१२७	२१	मनोह्रा.....	२३७	१०८
मत्स्याक्षी.....	१११	१३७	मधुवार.....	२४८	४१	मनु.....	१८६	२६
मत्स्याखग.....	३३७	२१८	मधुव्रत.....	१२७	२९	मन्त्र.....	३२५	१६६
मत्स्याधानी.....	५८	१६	मधुशिशु.....	८७	३१	मन्त्रव्याख्याकृत्.....	१६७	७
मथित.....	२२३	५३	मधुश्रेणी.....	९९	८४	मन्त्रिन्.....	१८१	४
मद.....	१८९	३७	मधुशील.....	८६	२८	मन्थ.....	२२८	७४
मद.....	२८०	१२	मधुखवा.....	११२	१४२	मन्थदंडक.....	२२८	७४
मदकाल.....	१८८	३५	मधूक.....	४६	२७	मन्थन्.....	२२८	७४
मदन.....	९२	५३	मधूच्छिष्ट.....	२३७	१०७	मन्थनी.....	२२८	७४
मदन.....	९८	७८	मधूल.....	८६	२७	मन्थर.....	१९७	७२
मदस्थान.....	२४८	४१	मधूलक.....	८६	२८	मन्थान.....	२२८	७४
मदिरा.....	२४८	४०	मधूलिका.....	९९	८४	मंद.....	२४३	१८
मदिरागृह.....	७४	८	मध्य.....	१५१	७९	मंद.....	३०८	९४
मदोत्काट.....	१८८	३५	मध्यदेश.....	६९	७	मंदगामिन्.....	१९७	७२
महु.....	१२८	३४	मध्यम.....	४०	१	मंदाकिनी.....	११	५२
महुर.....	५९	१९	मध्यम.....	६९	७	मंदाक्ष.....	४६	२३
मद्य.....	२४८	४०	मध्यमा.....	१३३	८	मंदार.....	११	५३
मद्य.....	२४८	४०	मध्याह्न.....	२३	३	मंदार.....	८६	२६
मद्य.....	२४८	४०	मध्यासत्र.....	२४८	४१	मंदार.....	९८	२१
मद्य.....	२४८	४०	मनःशिलै.....	२३७	१०८	मंदिर.....	७३	५
मद्य.....	२४८	४०	मनःशिला.....	२३७	१०८	मन्दिर.....	३२९	१८३
मद्य.....	२४८	४०	मनस्.....	२९	३१	मंजुरा.....	७४	७
मद्य.....	२४८	४०	मनसिज.....	६	२७	मंजोष्ण.....	२२	३६
मद्य.....	२४८	४०	मनस्कार.....	३०	२	मंज्र.....	४१	२
मद्य.....	२४८	४०	मनाक्.....	३५१	८	मन्मथ.....	६	२६
मद्य.....	२४८	४०	मनित.....	२७६	१०८	मन्या.....	१४७	६५
मद्य.....	२४८	४०				मन्यु.....	४७	२८
मद्य.....	२४८	४०				मन्यु.....	३२१	१५३
मद्य.....	२४८	४०				मन्वन्तर.....	२७	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मपट्टक .....	२१३	१७	मलयु .....	९३	६१	महारौरव .....	७३	१
मय .....	२२९	७९	मलिन .....	२६९	५९	महाशय .....	२५३	३
मयैटक .....	२१३	१७	मलिनी .....	१३६	२०	महाशूद्री .....	१३४	१३
मयु .....	१५	७४	मलिम्लुच .....	२४४	२५	महाधेता .....	१०४	११०
मयुष्टक .....	२१३	१७	मलीमस .....	२६५	५५	महासहा .....	{ ९७ ७३ १११ १३८	
मयुल्य .....	{ २२ ३३ २९१ १८		मल्ल .....	३६५	२१	महासेन .....	९	४१
मयूर .....	{ १०४ १११ १३७ ३०		मल्लक .....	३७२	३७	महि .....	६७	३
मयूरक .....	{ १०० ८८ २३६ १०१		मल्लिका .....	९५	६९	महिका .....	१९	१८
मरकत .....	२३३	९२	मल्लिकाक्ष .....	१२५	२४	महिर .....	२१	२१
मरण .....	२०७	११६	मल्लिकाख्य .....	१२५	२४	महिला .....	१३१	२
मरिच .....	२१९	३६	मल्लिगंधिन् .....	१६२	१२७	महिलोद्वया .....	९२	५४
मरीच .....	२१९	३६	मैषि .....	११०	१३४	महिष .....	११९	४
मरीचि .....	{ २० २७ २२ ३३		मैषी .....	११०	१३४	माहिषी .....	१३१	९
मरीचिका .....	२२	३५	मैसी .....	११०	१३४	मही .....	६७	३
मरु .....	{ ६८ ५ ३२४ १६२		मसी .....	३६०	१०	महीक्षित् .....	१८०	१
मरुत् .....	{ १३ ६५ १६ २		मसुर .....	२१३	१७	महीध्र .....	७७	१
मरुत्त .....	१०९	१३३	मसूर .....	२१३	१७	महीरुह .....	८०	५
मरुत .....	३०१	५८	मसूरविदला .....	१०४	१०९	महीलता .....	५९	२१
मरुत्वत् .....	९	४४	मसुरा .....	२१३	१७	महीसुत .....	२०	२५
मरुन्माला .....	१०९	१३३	मसृण .....	२२१	४६	महेच्छ .....	२५३	३
मरुबक .....	{ ९२ ५२ ९८ ७९		मस्कर .....	११६	१६१	महेरणा .....	१०७	१२४
मर्कट .....	११९	३	मस्करिन् .....	१७६	४२	महेरुणा .....	१०७	१२४
मर्कटक .....	१२२	१३	मस्तक .....	१५४	९५	महेली .....	१३१	२
मर्कटी .....	{ ९१ ४८ १०० ८७		मस्तिर्क .....	१४७	६५	महेश्वर .....	७	३२
मर्त्य .....	१३०	१	मस्तिष्क .....	१४७	६५	महोक्ष .....	२२०	६१
मर्दन .....	२८२	२२	मस्तु .....	२२४	५४	महोत्पल .....	६४	३९
मर्दल .....	४३	८	मह .....	५०	३८	महोत्साह .....	२५३	३
मर्मन् .....	२६१	३०	महत् .....	२६६	६०	महोद्यम .....	२५३	३
मर्मर .....	४०	२३	महती .....	३०३	६९	महौषध .....	{ १०२ १०० १४३ १४८ २१९ ३८	
मर्मरपृष्ठ .....	२७०	८३	महली .....	१३१	२	मा .....	{ ७ २१ ३५२ ११	
मर्यादा .....	१८६	२६	महस् .....	३४०	२३०	मांस .....	{ १४७ ६३ ३६६ २२	
मल .....	{ १४७ ६५ ३३२ १९६		महाकुल .....	११६	३	मांसल .....	१४१	४४
मलदूषित .....	२६५	५५	महाकंद .....	११३	१४८	मांसत्वशु .....	२९७	४२
मल्लपू .....	९३	६१	महाङ्ग .....	२२९	७५	मांसिक .....	२४२	१४
मलयज .....	१६३	१३१	महाजाली .....	१०६	११७	मांसी .....	११०	१३४
			महादेव .....	८	३४	माक्षिक .....	२३७	१०७
			महाधन .....	१५८	११३	मागध .....	{ २०४ ५७ २३९ २	
			महानस .....	२१६	२७	मागधी .....	{ ९६ ७१ १०१ १६	
			महामात्र .....	१८१	९			
			महायज्ञ .....	१६९	१४			
			महारजत .....	२३४	९५			
			महारजन .....	२३७	१०६			
			महारण्य .....	७९	१			
			महाराजिक .....	३	१०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाय	२६	१०	मानसौकस्त	१२२	२३	माण्य	२१०	७
नाय्य	१६	७३	मानिनी	१३१	३	मास्त	२०	१२
नाटर	२१	३१	मानुष	१३०	१	मास्तर	२२२	४९
नाडि	३०१	८	मानुष्यक	२८६	४२	मासिक	१७३	३१
माण्यक	{ १४१ १०७	४२ १०६	नाया	२४१	११	मास्म	३०२	११
माण्य	२८६	४१	नायाकार	२४१	११	महाकुल	१६६	३
नाणिक्य	३७०	३१	नायादेवीसुत	४	१०	महाकुल	१६६	३
नाणिमंथ	२२०	४२	नायु	१४६	६२	माहिष	२३९	३
मातंग	{ २४३ २०२	११ २१	नायूर	१३०	४३	माहिष्य	२३९	३
मातरपितरौ	१३९	३७	मार	६	२६	माहिणी	२२६	६६
मातरिधन्	१३	६४	मारजित	४	१३	मितपंच	२६३	४८
मातलि	१०	४८	मारण	२०७	३४४	मित्र	{ २१ १८२ ३२५	३० ९ २६६
मातापितरौ	१३९	३७	मारुत	१३	६९	मिथुच	३४८	२०९
मातानह	१३९	३३	मार्कव	११४	१०१	मिथुन	१२९	३८
मातुल	{ ९८ १३८	७८ ३१	मार्ग	{ २६ ७०	१४ १०	मिथ्या	३५३	१०
मातुलपुत्रक	९८	७८	मार्गण	{ २०९ २६४ २८४	८७ ४९ ३०	मिथ्यावृष्टि	३०	४
मातुला	१३८	३०	मार्गशीर्ष	२६	१४	मिथ्याभियोग	३७	१०
मातुलानी	{ १३८ २१४	३० २०	मार्गशीर्ष	२६	१४	मिथ्याभिज्ञान	३७	१०
मातुलाहि	९१	६	मार्गशीर्ष	२६	१४	मिथ्यामाति	३०	४
मातुली	१३८	३०	मार्गित	२०९	१००	मिर्शि	१०३	१०५
मातुलंगक	९८	७८	मार्जन	८७	३३	मिर्शि	१०३	१०५
मातृ	{ ४४ १३८ २२६	३७ १४ २१	मार्जना	१६०	१२१	मिर्शि	११०	१३४
मातृपुत्रेय	१३७	२०	मार्जार	१२०	६	मिर्श्या	१०३	१०५
मातृपुत्रीय	१३७	२०	मार्जिता	२२१	४४	मिर्षि	११०	१३४
मात्र	३२७	१७७	मार्तिड	२१	२९	मिर्षी	११०	१३४
मात्रा	{ २६६ ३२७	६२ १७७	मार्तिडि	२१	२९	मिर्षि	{ १०३ ११४	१०५ १०२
माइ	२८०	१२	मार्तिगिक	२४१	१३	मिर्षि	११०	१३४
माधव	{ ९ २६	१८ १६	मार्तिक्	२४८	४१	मिर्षि	११०	१३४
माधवक	२४८	४१	मार्तिक्	४४	१४	मिर्षि	१०३	१०५
माधवी	९६	७२	मार्ति	१६०	१२१	मिर्षि	११४	१०२
माध्वीक	२४८	४१	मालक	९४	६२	मिर्षि	११४	१०२
मान	{ ४६ २३१	२० ८०	मालती	९६	७२	मिर्षि	११४	१०२
मानव	१३०	१	माला	१६४	१३५	मिर्षि	११४	१०२
मानस	२०	३१	माला	१०९	१३३	मिर्षि	११४	१०२
			मालाकार	२३९	९	मिर्षि	११४	१०२
			मालादणक	११८	१६७	मिर्षि	११४	१०२
			मालिक	२३९	९	मिर्षि	११४	१०२
			मालुधान	९१	६	मिर्षि	११४	१०२
			मालूर	८७	३२	मिर्षि	११४	१०२
			माल्य	१६४	१३५	मिर्षि	११४	१०२
			माल्यवत्	७८	३	मिर्षि	११४	१०२
			मापपणी	१११	१३८	मिर्षि	११४	१०२
			मापीण	२१०	७	मिर्षि	११४	१०२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुक्ता .....	२३३	१३	मुहुः .....	३४९	१	मृगशृङ्गक .....	१२०	७
मुक्तावली .....	१५७	१०५	मुहुर्भाषा .....	३८	१६	मृगनाभि .....	१६३	१०३
मुक्तास्फोट .....	६०	२३	मुहुर्त .....	२५	११	मृगवधार्ज्ज्व .....	२४३	२५
मुक्ति .....	३१	६	मूक .....	२५५	१३	मृगबंधनी .....	२४६	२६
मुख .....	{ ७७	१९	मूढ .....	२६३	४८	मृगमद .....	१६३	१०१
	{ १५३	८९	मूत .....	२७३	९५	मृगया .....	२४४	२३
मुखर .....	२६०	३६	मूत्र .....	१४८	६७	मृगयु .....	२४३	२१
मुखवासन .....	३२	११	मूत्रकुच्छ .....	१४५	५३	मृगरोमज .....	१५८	१११
मुख्य .....	{ १७६	४०	मूत्रित .....	२७३	९६	मृगव्य .....	२४४	२३
	{ २६५	५७	मूर्ख .....	२६३	४८	मृगशिरस .....	२०	२३
	{ ३६६	२२	मूर्छा .....	२०६	१०९	मृगशीर्ष .....	२०	२३
मुग्ध .....	२६३	४८	मूर्च्छाल .....	१४६	६१	मृगांक .....	१८	१४
मुंड .....	{ १४३	४८	मूर्छित .....	{ १४६	६१	मृगादन .....	११९	१
	{ ३७१	३४		{ ३०५	८२	मृगित .....	२७५	१०५
मुंडि .....	२४१	१०	मूर्ण .....	२७३	९५	मृगेंद्र .....	११८	१
मुंडित .....	{ १४३	४८	मूर्त .....	{ १४६	६१	मृजा .....	१६०	१०१
	{ २७१	८५		{ २६९	७६	मृड .....	८	३३
मुंडिन् .....	१४१	१०	मूर्ति .....	{ १४८	७१	मृडानी .....	९	३९
मुद् .....	२८	२४		{ ३०२	६६	मृपाल .....	१६४	४०
मुद्गर .....	१७	७	मूर्तिमत् .....	२६९	७६	मृपाली .....	३५८	७
मुद्गपर्णी .....	१०५	११३	मूर्द्धन .....	१५४	९५	मृत .....	३८	४
मुद्गर .....	२०२	९१	मूर्धाभिषिक्त .....	{ १८०	१	मृत .....	{ ३०८	११७
मुधा .....	३५०	४		{ ३०१	६१		{ २०९	३
मुनि .....	{ ४	१४	मूर्वा .....	९९	८३	मृतस्नान .....	२५६	१९
	{ १७६	४२	मूर्वी .....	९९	८३	मृतालक .....	१०९	१३०
मुनीन्द्र .....	४	१४	मूल .....	{ ८२	१२	मृत्तालक .....	१०९	१३१
मुरज .....	४२	५		{ ३३३	१९९	मृत्तिका .....	६८	४
मुरमर्दन .....	६	२३	मूलक .....	११५	१५७	मृत्यु .....	२७०	११३
मुरा .....	१०७	१२३	मूलकर्मन् .....	२७८	४	मृत्युञ्जय .....	८	३३
मुराली .....	१२२	१२	मूलधन .....	२३०	८०	मृत्वा .....	६८	४
मुषक .....	१२२	१२	मूल्य .....	{ २२९	७९	मृत्ना .....	{ ६८	४
मुषा .....	२४६	३३		{ २४८	३९		{ १०९	१३१
मुषित .....	२७१	८८	मूषक .....	१२२	१२	मृदंग .....	४२	५
मुषी .....	२४६	३३	मूषा .....	{ २४६	३३	मृदु .....	{ २६९	७८
मुष्क .....	१५०	७६		{ ३७२	३८		{ ३०८	५४
मुष्कक .....	८९	३९	मुषिकपर्णी .....	१००	८८	मृदुत्वच .....	९०	४६
मुष्टिवंध .....	२८०	१४	मुषित .....	२७१	८८	मृदुल .....	२६९	७८
मुसल .....	२१६	२५				मृद्वीका .....	१०३	१०९
मुसलिन .....	६	२५	मृग .....	{ १२०	८	मृध .....	२०५	१०४
मुसली .....	{ १०६	११९		{ २८४	३०	मृषा .....	३५३	१०
	{ १२२	१२		{ २९२	२०	मृषार्थक .....	३९	२१
मुसल्य .....	२६३	४५	मृगणा .....	२८४	३०	मृष्ट .....	२३५	५६
मुस्तक .....	११६	१५९	मृगहृष्णा .....	२२	३५	मेकलकन्यका .....	३२	३२
मुस्ता .....	११६	१५९	मृगहंशक .....	२४३	२१	मेखनकन्यका .....	३२	३२



शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
नेखला.....	{ १०७ १०८ २०२ ९०	मोदक .....	३७० ३३	यथास्वम् .....	३५३ १४
नेय .....	१७ ६	मोदक .....	२३८ ११०	यथेप्सित .....	२२४ ५७
नेयज्योतिस् .....	१७ १०	मोदक .....	९९ ८३	यदि .....	३५२ १२
नेयनाशनुलासिन् .....	१२७ ३०	मोह .....	२४४ २४	यदृच्छा .....	२७८ २
नेयनानम् .....	११६ १५९	मौक्तिक .....	२०६ १०९	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेयनिर्घोष .....	१७ ८	मौद्गीय .....	२३३ ९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेयपुष्प .....	७७ ७	मौन .....	२१० ८	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेयमाला .....	१७ ८	मौन .....	१७४ ३६	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेयवाहन .....	१० ४७	मौन .....	२४१ १३	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेयक .....	{ ३३ १४ १२७ ३१	मौन .....	२०१ ८५	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेष्ट .....	{ १५० ७६ २२९ ७६	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेथि .....	२१३ १५	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेवक .....	७४९ ४२	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेवस् .....	१४७ ६४	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेदिनी .....	६७ ३	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेदुर .....	२०९ ३०	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेथा .....	३० २	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेथि .....	२१३ १५	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेथ्य .....	२६५ ५५	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेनकात्मजा .....	९ ४०	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेरु .....	११ ५२	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेलक .....	२८३ २९	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेली .....	१०१ ९५	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेप .....	{ २० २७ २२९ ७६	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेपकंचल .....	२३७ १०७	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेह .....	१४९ ५६	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेहन .....	१५० ७६	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेत्रावलापि .....	१९ २०	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेत्री .....	३७३ ३९	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेत्र्य .....	३७३ ३९	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेथुन .....	{ १७९ ५७ ३१४ १२१	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नेरेय .....	२४९ ४२	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नोक्ष .....	{ ३१ ७ ८९ ३९	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नोय .....	२७० ८१	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नोया .....	९२ ५४	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नोचक .....	८७ ३१	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
नोच्चा .....	{ ९० ४६ १०५ ११३	मौन .....	३३१ १९२	यन्तु .....	{ १९४ ५३ ३०९ ५९
		य .....			
		यकृत .....	१४७ ६६	यवक्षार .....	२३७ १०८
		यक्ष .....	{ ४ ११ १५ ७३	यवफल .....	११६ १६१
		यक्षकर्म .....	१६३ १३३	यवस .....	११८ १६७
		यक्षधूप .....	१६२ १२७	यवागू .....	२२२ ५०
		यक्षराज .....	१४ ७१	यवाग्रज .....	२३७ १०८
		यक्षमन् .....	१४३ ५१	यवानिका .....	११२ १४२
		यजमान .....	१६७ ८	यवास .....	१०० ९१
		यजुस् .....	३५ ३	यविष्ट .....	१४१ ४३
		यज्ञ .....	१६९ १३	यवीयस् .....	१४१ ४३
		यज्ञपुरुष .....	६ २२	यव्य .....	२१० ७
		यज्ञशेष .....	१७२ २८	यशःपटह .....	४२ ६
		यज्ञांग .....	८५ २२	यशस् .....	३७ ११
		यज्ञिय .....	१७२ २७	यष्टि .....	३७२ ३८
		यज्वन् .....	१६८ ८	यष्टिमधुक .....	१०४ १०९
		यत् .....	३५० ३	यष्टिमधुक् .....	१०४ १०९
		यतस् .....	३५० ३	यष्ट .....	१६७ ८
		यति .....	१७६ ४४	याग .....	१६९ १३
		यतिन् .....	१७६ ४४	याचक .....	२६४ ४९
		यथा .....	३५१ ९	याचनक .....	२६४ ४९
		यथाजात .....	२६३ ४८	याचना .....	१७३ ३२
		यथातथम् .....	३५३ १५	याचित .....	२०९ ३
		यथायथम् .....	३५३ १५	याचितक .....	२०९ ४
		यथार्थम् .....	३५३ १५	याज्या .....	{ १७३ ३२ २७९ ६
		यथार्हवर्ण .....	१८३ १३	याजक .....	१७० १७
				यातना .....	५४ ३
				यातयाम .....	३१९ १४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यातु .....	१३	६३	युवराज .....	४३	१२	रक्तांग .....	११३	१४६
यातुधान .....	१३	६३	युय .....	१३०	४१	रक्तोत्पल .....	६४	४२
यातु .....	१३८	३०	युयनाथ .....	१८८	३५	रक्तोत्सव .....	३६८	२७
यात्रा .....	{ २०३ ३२६	{ १५ १७५	युयप .....	१८८	३५	रक्तस् .....	{ ४ १३	{ १३ ६३
यादःपति .....	५४	२	युयिका .....	१६	७१	रक्षा .....	३१	१
यादस् .....	५९	२०	यूप .....	{ ८१ ३७१	{ ४१ ३५	रक्षा .....	२७२	८
यादसांपति .....	१३	६४	यूपक .....	३६४	१९	रक्षित .....	२७२	१०६
यान .....	{ १८४ १९४	{ १८ ५८	यूपकटक .....	१७०	१८	रक्षिवर्ग .....	१८१	६
यानमुख .....	१९३	५५	यूपखंड .....	३२५	१६७	रक्षण .....	२७२	८
याप्य .....	२६५	५४	यूपाम .....	१७०	१९	रंज .....	१२१	१०
याप्ययान .....	१९३	५३	यूष .....	३७१	३५	रंग .....	२७७	१०६
याम .....	{ २४ २८१	{ ६ १८	यौक्त्र .....	२१२	१३	रंगाजीव .....	२४०	७
यामि .....	३१८	१४२	योग .....	२९२	२२	रचना .....	१६४	१३७
यामिनी .....	२३	४	योगेष्ट .....	२३७	१०५	रजक .....	२४१	१०
यामुन .....	२३५	१००	योग्य .....	१०५	११२	रजत .....	{ २३४ ३०५	{ ९६ ७१
यायजूक .....	१६८	८	योजन .....	३६९	३०	रजत .....	{ २३४ ३०५	{ ९६ ७१
याव .....	१६१	१२५	योजनपैर्णी .....	१००	९१	रजनि .....	{ २३ ११४	{ ४ १०३
यावक .....	२१४	१८	योजनवल्ली .....	१००	९१	रजनी .....	{ २३ ११४	{ ४ १०३
यावत् .....	३४५	२४५	योत्र .....	२१२	१३	रजनी .....	२२०	४१
यावन .....	१६२	१२८	योद्ध .....	१९५	६१	रजनीमुख .....	२४	६
याष्टीक .....	१९७	७०	योध .....	१९५	६१	रजनी .....	{ २३ १३६	{ ४ ९८
यास .....	१००	९१	योधसंराव .....	२०६	१०७	रजस् .....	{ २३४ २०४	{ ९६ ९८
युक्त .....	१८६	२४	योनि .....	१५०	७६	रजस्वला .....	१३५	२०
युक्तरसा .....	१११	१४०	योषा .....	१३१	२	रज्जु .....	२४५	२७
युग .....	{ १२९ २९३	{ ३८ २४	योषित .....	१३१	२	रंजन .....	१६३	१३२
युगकीलक .....	२१२	१४	योषितो .....	१३१	२	रंजनी .....	१०१	९५
युगंधर .....	{ १९४ ३७१	{ ५७ ३५	यौतक .....	१८७	२८	रण .....	{ २०५ २७५	{ १०४ ४८
युगपत् .....	३५५	२२	यौतव .....	२३१	८५	रंज .....	१००	८८
युगपत्रक .....	८५	२२	यौवत .....	१३६	२२	रन .....	१७३	८१
युगपार्धग .....	२२६	६३	यौवत .....	१४०	४०	रतिपानि .....	६	२७
युगल .....	१२९	३८	यौवन .....	१४०	४०	रत्न .....	{ २३४ ३१४	{ ९३ १०३
युगायुग .....	१९४	५७	रहस्य .....	१४	६७	रत्न .....	११	२७
युग्म .....	१२९	३८	रक्त .....	{ ३३ १४७	{ १५ ६४	रत्नाकार .....	५४	७
युग्य .....	{ १९४ २२६	{ ५८ ६४	रक्त .....	{ १६१ ३०५	{ १२४ ७१	रत्नि .....	१५७	८३
युद्ध .....	२०५	१०३	रक्तक .....	९६	७३	रत्तिपानि .....	६	२७
युध .....	२०६	१०६	रक्तचंदन .....	{ १६३ २३८	{ १३२ १११	रत्न .....	{ २३४ ३१४	{ ९३ १०३
युवति .....	१३३	८	रक्तपा .....	६०	२२	रत्ननाथ .....	११	२७
युवती .....	१३३	८	रक्तफला .....	१११	१३१	रत्नाकार .....	५४	७
युवन् .....	१४१	४२	रक्तमाला .....	९१	८७	रत्नि .....	१५७	८३
			रक्तसंध्यका .....	६३	३६	रत्तिपानि .....	६	२७
			रक्तसरोज .....	६२	४१	रत्तिपानि .....	६	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रथकट्या .....	१९३	२५	रसवती .....	२१६	२७	राजीव .....	{ ५९ १९	
रथकार .....	{ २४० २३९	९ ४	रसा .....	{ ६७ ९९ १०७	२ ८४	राज्यांग .....	{ ६४ १८४	१८
रथगुप्ति .....	१९४	५७	रसांजन .....	२३६	१०१	रात्रि .....	२३	४
रथद्व .....	८६	२६	रसातल .....	५०	१	रात्रि .....	२२०	४१
रथांग .....	{ १९३ १९४	५५ ५६	रसाल .....	{ ८७ ११७ २२१	३३ १६३ ४४	रात्रिचर .....	१३	६३
रथांगानुयनामक .....	१२५	२२	रसित .....	१७	८	रात्रिचर .....	१३	६३
रथिक .....	१९८	७६	रसोनक .....	११३	१४८	राष्ट्रांत .....	३०	४
रथिन .....	{ १९५ १९८	६० ७६	रह .....	१८६	२३	राध .....	२६	१६
रथिन .....	१९८	७६	रहस .....	१८५	२२	राधा .....	१९	२२
रथ्य .....	१९१	४६	रहस्य .....	१८६	२३	राम .....	{ १२१ ३१८	१९ १४०
रथ्या .....	{ ७३ १९३	३ ५५	राका .....	२४	८	रामच .....	२२०	४०
रव .....	१५३	९१	राक्षस .....	१३	६२	रामा .....	१३१	४
रवन .....	१५३	९१	राक्षसी .....	१०८	१२८	राम .....	१७७	४६
रवनच्छद .....	१५३	९०	राक्षा .....	१६१	१२५	राल .....	१६२	१२७
रंभ्र .....	५०	२	रांकव .....	१५८	१११	राशि .....	{ २० १३० ३३६	२७ ४२ २१३
रभस .....	३६५	२१	राज .....	१८०	३	राष्ट्र .....	३२९	१८३
रमणी .....	१३१	४	राजक .....	१८०	३	राष्ट्रिका .....	१०१	९४
रमणी .....	१३१	४	राजकशेरु .....	३३०	१८७	राष्ट्रिय .....	४४	१४
रमा .....	७	२९	राजन् .....	{ १८० ३१२	१११	रासभ .....	२२९	७७
रंभा .....	१०५	११३	राजन्य .....	१८०	१	रास्ता .....	{ १०५ १११	११४ १४०
रय .....	१४	६७	राजन्यक्र .....	१८०	४	राड .....	२०	२६
रल्लक .....	{ १५९ ३६३	११६ १७	राजन्वत् .....	७०	२३	रिक्तक .....	२६५	५६
रव .....	४०	२२	राजवला .....	११४	१५३	रिक्थ .....	२३३	९०
रवण .....	२६१	३८	राजवीजिन् .....	१६६	२	रिखण .....	५०	३६
रवि .....	२१	३१	राजराज .....	१५	७२	रिंगण .....	५०	३६
रशना .....	१५७	१०८	राजलिंग .....	३०७	९१	रिडि .....	१	४३
रशना .....	१५४	९१	राजवंश्य .....	१६६	२	रिपु .....	१८२	१०
रादिम .....	{ २२ ३१७	३३ १३७	राजवत् .....	७०	१३	रिट .....	२९६	३८
रास .....	{ ३१ ३२ ४८ २३५ ३६९	७ ९ १७ ९९ २२६	राजवृक्ष .....	८५	२३	रिटि .....	२०१	८९
रासगर्भ .....	२३६	१०२	राजसदन .....	७४	१०	रीढा .....	४६	२३
रासज्ञा .....	१५४	९१	राजसभा .....	३५९	९	रीण .....	२७२	९२
रासना .....	१५४	९१	राजसूय .....	३६९	३१	रीति .....	{ २३४ ३०२	९७ ६८
रासना .....	१५७	१०८	राजहंस .....	१२५	२४	रीतिपुष्प .....	२३६	१०३
			राजातन .....	८८	३५	रीति .....	२३४	९७
			राजाइन .....	{ ८८ ९०	३५ ४५	रुक्मप्रातिक्रिया .....	१४३	५०
			राजार्ह .....	१६२	१२६	रुक्म .....	२३४	९५
			राजि .....	८०	४	रुक्मकारक .....	२४०	८
			राजिका .....	२१४	१९			
			राजिल .....	५१	५			
			राजील .....	५१	५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रुक्ष	३३९	२२४	रै (राः)	२३३	१०	लक्षण	१८	१९
रुग्ण	२७२	९१		३२४	१६५	लक्षणे	२८४	१९
रुच	२२	३४	रोक	५०	२	लक्षणा	१२६	२५
रुचक	{ ९१ ५१ ९८ ७८ २३८ १०९ २२० ४३		रोग	१४३	५१	लक्षमण	२५५	१४
रुचि	{ २२ ३४ २९४ २९		रोगहारिन्	१४२	५७	लक्षमणा	१२६	२५
रुचिर	२६४	५२	रोचन	९०	४७	लक्षमन्	{ १८ १७ ३१४ १२४	
रुच्य	२६४	५२	रोचनी	{ १०४ १०८ ११३ १४६		लक्ष्मी	{ ७ २८ १०५ ११० २०० ८०	
रुज्ज	१४३	५१	रोचिष्णु	१५६	१०१	लक्ष्मीवत्	२२५	१४
रुजा	१४३	५१	रोचिस्	२२	३४	लक्ष्य	{ ४९ ३३ २०१ ८६	
रुत	४०	२५	रोदन	१५४	९३	लगुड	३६४	१८
रुदित	४९	३५	रोदनी	१००	९२	लग्न	२०	२९
रुद्ध	२७२	९०	रोदसी	३४०	२२८	लग्नक	२४९	४४
रुद्र	{ ३ १० ८ ३६		रोदस्थौ	३४०	२२८	लग्न	{ १४ ६८ १०९ १३३ २९३ २८	
रुद्राणी	९	३९	रोधै	५६	७	लग्नलय	११७	१६५
रुधिर	{ १४७ ६४ ३६६ २२		रोधस्	५६	७	लंका	३५९	७
रुरु	१२१	१०	रोप	२०१	८७	लंकापिका	१०१	१३३
रुशती	३८	१८	रोमन्	१५५	९९	लज्जा	४६	२३
रुष्	४७	२६	रोमन्थ	३६४	१९	लज्जाशील	२५८	२८
रुहा	११६	१५८	रोमहर्षण	४९	३५	लज्जित	२७२	९१
रूप	३१	७	रोमाञ्च	४९	३५	लद्वा	३६०	१०
रूपाजीवा	१३५	१९	रोष	४७	२६			
रूप्य	{ ३२३ १६० २३३ ९१ २३४ ९६		रोहिणी	९९	८५	लता	{ ८१ ९ ८२ ११ ९३ ८५ ९६ ७२ १०९ १३३ ११३ १५०	
रूप्याध्यक्ष	१८१	७	रोहिणी	२२७	६७	लतार्क	११३	१४८
रूपित	२७२	८९	रोहित	{ ३३ १५ ५९ १९ १२१ १०		लपन	१५३	८९
रेखा	८०	४	रोहितक	९१	४९	लपित	{ ३४ १ २७० १०७	
रेचनी	{ १०४ १०८ ११३ १४६		रोहिताश्व	१२	५८	लघ	२५५	१०४
रेचित	१९२	४८	रोहिन्	९१	४९	लघवर्ण	१६६	६
रेणु	२०४	९८	रोहिर्ष	१२१	१०	लघावृत्त	१६८	१०
रेणुक	२१३	१६	रौद्र	{ ४५ १७ ४६ २०		लभ्य	१८६	२४
रेणुका	१०६	१२०	रौमक	२२०	४२	लभन	१८६	१५४
रेतस	१४६	६२	रौरव	५३	१	लंबोदर	९	४१
रेप	२६५	५४	रौहिण्य	{ ६ २५ २० २६		लय	४३	९
रेफ	{ २६५ ५४ ३१६ १३२		रोहिप	{ ११७ १६६ १२१ १०		लमना	१३१	३
रेवतीरमण	६	२४	ल			लनंतिका	१५६	१०४
रेवा	६२	३२	लकुच	९३	६०	लनान्न	१५४	१२
			लक्तके	१५९	११५			
			लर्ज	४९	२३			
			लक्ष	२०१	८६			



शब्दः	श्लोकः	शब्दः	श्लोकः	शब्दः	श्लोकः
वचनेस्थित .....	२५८ २४	वध .....	२०७ ११५	वयस्था .....	९३ ५१
वचस् .....	३४ १	वध्य .....	२६२ ४५	वयस्था .....	९३ ५१
वच्चा .....	१०२ १०२	वध्य .....	८१ ७	वयस्था .....	१११ १३०
वज्र .....	{ १० ५० १०३ १०५ ३२९ १८४	वंध्या .....	२२७ ६९	वयस्य .....	१४१ ४२
वज्रनिर्घोष .....	१७ १०	वध्री .....	२४६ ३१	वयस्य .....	१८३ १२
वज्रनिष्पेष .....	१७ १०	वधू .....	{ १०९ १३३ १३१ २ ३१० १०१	वयस्या .....	१३४ १०
वज्रपुष्प .....	९७ ७६	वन .....	{ ५५ ३ ७९ १ ३१४ १२६	वर .....	{ १६१ १२४ २७० १ ३२६ १७२
वज्रिन् .....	१० ४५	वन .....	{ ५५ ३ ७९ १ ३१४ १२६	वरा .....	{ १२६ २५ १२६ २७
वंचक .....	१२० ५	वनतिक्रिका .....	९९ ८५	वरदी .....	१२६ २७
वंचक .....	२६३ ४७	वनप्रिय .....	१२४ १९	वरण .....	१३ ६४
वंचित .....	२६२ ४१	वनमक्षिका .....	१२६ २७	वरण .....	{ ७३ ३ ८५ २७
वंचुक .....	१२० ५	वनमालिन् .....	५ २१	वरण .....	{ ७३ ३ ८५ २७
वंजुल .....	{ ८६ २७ ८६ ३० ९४ ६४	वनमुद्ग .....	{ १०२ ९९ २१३ १७	वरंड .....	३६४ १८
वट .....	८७ ३२	वनशृंगाट .....	१०२ ९९	वरत्रा .....	{ १९० ४२ २४६ ३१
वटक .....	३६३ १७	वनसमूह .....	८० ४	वरद .....	२५४ ७
वटी .....	२४५ २७	वनस्पति .....	८० ६	वरवर्णिनी .....	{ १३१ ४ २२० ४१
वडवा .....	१९१ ४६	वनाश्रु .....	१२० ८	वरांग .....	२९३ २६
वडवानल .....	१२ ५९	वनाश्रुज .....	१९१ ४५	वरांगक .....	११० १३४
वड् .....	२६६ ६१	वनिता .....	{ १३१ २ ३०४ ७३	वराटक .....	{ ६० ४३ २४५ २७ ३७० ३८
वणिक् .....	२२९ ७८	वनीपक .....	२६४ ४९	वरारोहा .....	१३१ ४
वणिक्पथ .....	२९९ ५१	वनीयक .....	२६४ ४९	वराशि .....	१०९ ११६
वणिज्या .....	२२९ ७९	वनौकस .....	११९ ३	वरासि .....	१०९ ११६
वंटक .....	२३३ ८९	वंदा .....	९९ ८२	वरासि .....	११९ २
वर्त .....	३४४ २४३	वंदारु .....	२५८ २८	वराह .....	११९ २
वत्स .....	{ १५० ७८ २२५ ६२ ३३९ २२५	वन्या .....	८० ४	वरिवसित .....	२७० १००
वत्सक .....	९५ ६६	वपा .....	{ ५० २ १४८ ६४	वरिवस्या .....	१७४ ३५
वत्सतर .....	२२५ ६२	वपुस् .....	१४८ ७०	वरिवस्यित .....	२७५ १०२
वत्सनाभ .....	५२ ११	वप्र .....	{ ७३ ३ २११ ११ २३७ १०५	वरिष्ठ .....	२३४ १७
वत्सर .....	{ २५ १३ २७ २०	वर्मा .....	१४० ५५	वरिष्ठ .....	२७६ १११
वत्सल .....	२५५ १४	वर्म .....	१४० ५५	वरी .....	१०० १००
वत्सादनी .....	९९ ८२	वर्म .....	१४० ५५	वरीयस् .....	३४१ २३४
वद .....	२६० ३५	वर्म .....	{ १४० ५५ १८० ३७	वरुण .....	{ १३ ६४ ३६ ३ ८० २७
वदन .....	१८३ ८९	वर्म .....	१४० ५५	वरुणान्निजा .....	२४८ ३७
वदन्य .....	२५३ ६	वर्म .....	१४० ५५	वरुथ .....	११४ ५९
वदान्य .....	{ २५३ ६ ३२३ १६०	वर्म .....	३४० २२९	वर्मथिनी .....	११८ ५९
वदावद .....	२६० ३५	वर्म .....	३४१ ४२	वर्मथिनी .....	२४८ ५९

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
वर्कर .....	२४४ २३	वर्षायस .....	१४१ ४३	वसुक्र .....	{ ९८ ८० २२० ४२
वर्ग .....	१३० ४१	वर्षापल .....	१८ १२	वसुदेव .....	६ २३
वर्चस .....	३४० २३०	वर्ष्मन् .....	{ १४८ ७० ३१४ १२३	वसुधा .....	६७ ३
वर्चस्क .....	१४८ ६८	वर्लक्ष .....	३३ १३	वसुधरा .....	६७ ३
वर्ण .....	{ १६५ १ १९० ४२ २९८ ४७	वलज .....	२९४ ३१	वसुमती .....	६७ ३
वर्णक .....	{ १६४ १३३ ३७२ ३८	वलजा .....	२९४ ३१	वसूकौ .....	{ ९८ ८० २२० ४२
वर्णित .....	२७६ ११०	वर्लभि .....	७६ १५	वस्तु .....	३६२ १३
वर्णिन् .....	१७६ ४३	वर्लभी .....	७६ १५	वास्ति .....	१५९ ११४
वर्तक .....	{ १२८ ३५ २८९ ११	वलय .....	१५७ १०७	वस्त्यै .....	७३ ५
वर्तन .....	{ २०९ १ २५९ २९	वलायित .....	२७२ ९०	वस्त्र .....	१५९ ११५
वर्तनि .....	७१ १५	वलीक .....	७५ १४	वस्त्रयोनि .....	१५८ ११०
वर्तनी .....	७१ १५	वलीमुख .....	११९ ३	वस्त्रवेश्मन् .....	१६० १२०
वर्ति .....	१६४ १३३	वल्क .....	८२ १२	वस्त्र .....	२२९ ७९
वर्तिका .....	१२८ ३५	वल्कल .....	८२ १२	वस्त्रसा .....	१४७ ६६
वर्तिष्णु .....	२५९ २९	वल्गित .....	१९२ ४८	वह .....	२२६ ६३
वर्तुल .....	२६८ ६९	वल्गु .....	३१९ १४४	वाह्नि .....	{ १२ ५६ १६ २
वर्त्मन् .....	{ ७१ १५ ३१३ १२१	वल्मीक .....	७० १४	वाह्निशिख .....	२३७ १०६
वर्त्मनि .....	७१ १५	वलकी .....	४१ ३	वाह्निसेजक .....	९८ ८०
वैध .....	२३७ १०५	वलभ .....	{ २६५ ५३ ३१७ १३७	वा .....	{ ३४६ २४८ ३५१ ९ ३५३ १५
वैधक .....	१०० ९०	वलरि .....	८२ १३	वाकपति .....	२६० ३५
वैधकि .....	२४० ९	वलरी .....	८२ १३	वाक्य .....	३४ २
वैधन .....	{ २५९ १२८ २७९ ७	वली .....	८१ ९	वागीश .....	२६० ३५
वैधमान .....	९१ ५१	वली .....	८१ ९	वागुंजी .....	१०१ ९६
वैधमानक .....	२१७ ३२	वली .....	८१ ९	वागुरा .....	२४४ २६
वैधिष्णु .....	२५९ २८	वली .....	८१ ९	वागुरिक .....	२४२ १४
वैधरो .....	१११ १३९	वली .....	८१ ९	वाग्मिन् .....	२६० ३५
वैधन् .....	१९६ ६४	वली .....	८१ ९	वाङ्मुख .....	३६ ९
वैधित .....	१९६ ६५	वली .....	८१ ९	वाच् .....	३४ १
वैद्य .....	२६५ ५७	वली .....	८१ ९	वाच्यम .....	१७६ ४२
वैद्या .....	१३२ ७	वली .....	८१ ९	वाचक .....	३४ २
वैवणा .....	१२६ २६	वली .....	८१ ९	वाचस्पति .....	२० २४
वैवरी .....	१११ १३९	वली .....	८१ ९	वाचाद .....	२६० ३६
वैप .....	{ १७ ११ ६८ ६ ३३९ २२३	वली .....	८१ ९	वाचाल .....	२६० ३६
वैपकर .....	१८२ ९	वली .....	८१ ९	वाचिक .....	३८ १७
वैपा .....	२७ १९	वली .....	८१ ९	वाचोयुक्तिपट्ट .....	२६० ३५
वैपाभु .....	६० २४	वली .....	८१ ९	वाज .....	२०१ ८७
वैपाभि .....	६० २४	वली .....	८१ ९	वाजपेय .....	३६९ ३१
		वली .....	८१ ९	वाजिदंतक .....	१०३ १०३
		वली .....	८१ ९	वाजिन् .....	{ १२८ ३३ १९० ४४ ३११ १०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाञ्छिशाला .....	७४	७	वामन .....	१६	३	वापिक .....	११३	१५०
वांछा .....	४७	२७	वामन .....	१४२	४६	वाल .....	१५५	१५
वाडी .....	३७३	४२	वामन .....	२६८	७०	वालधि .....	१९२	५०
वादचालका .....	१०३	१०७	वामलूर .....	७०	१४	वालपत्र .....	९१	४९
वाडव .....	१२	५९	वामलोचना .....	१३१	३	वालपादया .....	१५६	१०३
वाडवानल .....	१२	५९	वामा .....	१३१	२	वालहस्त .....	१९२	५०
वाडव्य .....	२८६	४१	वामी .....	१९१	४६	वालुक .....	१०३	१२१
वाणि .....	२४५	२८	वायदंड .....	२४५	२८	वालुका .....	३०३	७३
वाणिज .....	२२९	७८	वायस .....	१२४	२०	वालक .....	१५८	१११
वाणिज्य .....	२०९	२	वायसाराति .....	१२३	१५	वावदूक .....	२६०	३५
वाणिनी .....	३१२	१११	वायसी .....	११४	१५१	वावृत्त .....	२७२	९२
वाणी .....	३४	१	वायसोली .....	११२	१४४	वाशिका .....	१०२	१०३
वात .....	१३	६६	वायु .....	१३	६४	वाशित .....	४०	२५
वातक .....	११३	१४९	वायुसख .....	१२	५८	वाशिता .....	३०४	७५
वातकिन् .....	१४६	५९	वार .....	५५	३	वास .....	७३	६
वातपोथ .....	८६	२९	वार .....	५५	३	वासक .....	१०३	१०३
वातप्रमी .....	१२०	७	वार .....	१२९	३९	वासगृह .....	७४	८
वातमृग .....	१२०	७	वार .....	३२३	१६१	वासंती .....	९६	७२
वातरोगिन् .....	१४६	५९	वारण .....	१८८	३४	वासयोग .....	१६४	१३४
वातायन .....	७४	९	वारणजुषा .....	१०५	११३	वासर .....	२३	२
वातायु .....	१२०	८	वारणजुसा .....	१०५	११३	वासव .....	१०	४५
वाँति .....	१३	६६	वारवाण .....	१९५	१६	वासस .....	१५९	११५
वातुल .....	३३२	१९५	वारमुख्या .....	१३५	१९	वासिक् .....	१०२	१०३
वातूल .....	३३२	१९५	वारस्त्री .....	१३५	१९	वासिका .....	१५४	१३४
वात्या .....	३३२	१९५	वारही .....	११४	१५१	वासित .....	२२१	४६
वात्सक .....	२२५	६०	वारि .....	५५	३	वासिता .....	३०४	७५
वादित्र .....	४२	५	वारि .....	१७	७	वासुकि .....	५१	४
वाद्य .....	४२	५	वारिद .....	६३	३८	वासुदेव .....	४४	१४
वान .....	८३	१५	वारिपर्णी .....	७८	५	वासु .....	७७	१९
वानप्रस्थ .....	८६	२८	वारिप्रवाह .....	१७	६	वास्तु .....	११५	१५८
वानर .....	११९	३	वारिवाह .....	११०	४३	वास्तूक .....	१०	४६
वानस्पत्य .....	८०	६	वारी .....	२९९	५१	वातोष्पति .....	१०३	५४
वानौयु .....	१२०	८	वारणी .....	१४५	५७	वाल .....	१०३	५४
वानीर .....	८६	३०	वार्त .....	३०४	७५	वाह .....	११०	४४
वानिय .....	१०९	१३१	वार्त .....	३०४	७५	वाह .....	२३२	८८
वापैदंड .....	२४५	२८	वार्ता .....	३६	७	वाहद्विपत् .....	११३	४
वापि .....	६१	२८	वार्ता .....	२०९	१	वाहन .....	१६४	१८
वापी .....	६१	२८	वार्ता .....	३०४	७५	वाहन .....	५१	५
वाप्य .....	१०८	१२६	वार्ताक .....	१०५	११४	वाहस .....	१८१	३१
वाम .....	३१९	१४४	वार्ताकी .....	१०५	११४	वाहित्य .....	१८१	३१
वामदेव .....	८	३४	वार्तावह .....	२४२	१५	वाहिनी .....	१६८	७८
			वार्थक .....	१४०	४०	वाहिनी .....	३१२	१११
			वार्थक्य .....	१४०	४०	वाहिनी .....	३१२	१११
			वार्थपि .....	२१०	५	वाहिनी .....	३१२	१११
			वार्थपिक .....	२१०	५	वाहिनी .....	३१२	१११
			वार्मण .....	२८३	४३	वाहिनी .....	३१२	१११



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विकच .....	८१	७	विचारित .....	२७४	१९	विहर .....	२७८	५
विकर्तन .....	२१	२९	विचिकित्सा .....	३०	३	विहल .....	३७०	३२
विकलांग .....	१४२	४६	विच्छेदक .....	७५	११	विहारक .....	५६	१०
विकल्पर .....	२९९	३०	विच्छेदक .....	७५	११	विहारी .....	{ ८४ २०	
विकर्षा .....	१००	९०	विच्छाद्य .....	३६८	२६	विहारी .....	{ १०४ ११०	
विकसा .....	१००	९०	विजन .....	{ १८५ ३०५	२२	विहारिगंधा .....	१०५	११५
विकासित .....	८१	८	विजय .....	२०६	८२	विहारीगंधी .....	१०५	११५
विकस्वर .....	२५९	३०	विजय .....	२०६	११०	विहित .....	{ २५४ ७	
विकार .....	२८१	१५	विजिल .....	२२१	४६	विहित .....	{ २७६ १०९	
विकोशिन .....	२५९	३०	विज्जन .....	२२१	४६	विहित .....	{ २७६ १०८	
विकासिन् .....	२५९	३०	विज्जल .....	२२१	४६	विदिश .....	१६	५
विकिर .....	१२८	३३	विज्ञ .....	२५३	४	विदु .....	१८९	३७
विकिरण .....	९८	८०	विज्ञात .....	२५४	९	विदुर .....	{ ८६ ३०	
विकीरण .....	९८	८०	विज्ञान .....	३१	६	विदुर .....	{ २५९ ३०	
विकुर्वाण .....	२५४	७	विज्ञानिक .....	२५३	४	विदुल .....	८७	३०
विकृत .....	{ ४५ १९		विद् .....	{ १४८ २०८	६८	विद्ध .....	२७४	९९
विकृति .....	{ १४५ ५८		विट .....	३६४	१७	विद्धकर्णी .....	९९	८४
विकृति .....	२८१	१५	विट .....	३६४	१७	विद्याधर .....	४	११
विक्रम .....	{ २०५ ३१८	१०२ १४०	विट्क .....	७६	१५	विद्युत .....	१७	९
विक्रय .....	२३०	८३	विट्प .....	{ ८३ ३१६	१४ १३०	विद्वधि .....	१४५	५६
विक्रयिक .....	२२९	७९	विटपिन् .....	८०	५	विद्वज .....	२०७	१११
विक्रांत .....	१९८	७७	विट्को .....	१४४	१५३	विद्रुत .....	२७४	१००
विक्रिया .....	२८१	१५	विद्विखदिर .....	९१	५०	विद्रुम .....	२३३	९३
विक्रंत .....	२२९	७९	विद्वचर .....	२४४	२३	विद्रुमलता .....	१०८	१२९
विक्रय .....	२३०	८२	विड .....	२२०	४२	विद्वस .....	{ १६६ ५	
विक्रव .....	२६२	४४	विडंग .....	१०३	१०६	विद्वस .....	{ ३४१ २३३	
विक्षाव .....	२८५	३७	विडाल .....	१२०	६	विद्वेष .....	४७	२५
विख्य .....	१४२	४६	वित्तसं .....	२४४	२६	विधवा .....	१३३	११
विर्ष .....	१४२	४६	वितंडा .....	३५९	९	विधा .....	{ ३०९ १०१	
विर्षु .....	१४२	४६	वितथ .....	३९	२१	विधा .....	{ २४८ ३८	
विगत .....	२७४	१००	वितरण .....	१७३	२९	विधी .....	२७९	१०
विगतार्तया .....	१३६	२१	वितर्दि .....	७६	१६	विधात .....	५	१७
विश्र .....	१४२	४६	वितर्दी .....	७६	१६	विधि .....	{ ५ १७	
विमह .....	{ १४८ १८४	७० १८	वितस्ति .....	१५२	८४	विधि .....	{ २९ २८	
विमह .....	{ २०५ २८२	१०४ २२	वितान .....	{ १६० ३१२	१२० ११३	विधि .....	{ १७६ ४०	
विमह .....	२८०	१३	वितुन .....	११३	१४९	विधिदक्षिन् .....	१६९	१६
विमस .....	१७२	२८	वितुनक .....	{ १०८ ११३	१२६ १४९	विधि .....	{ ६ २२	
विम्र .....	२८१	१९	वितुनक .....	{ ११३ २१९	१२६ १४९	विधि .....	{ १८ १४	
विम्रराज .....	९	४०	वितुनक .....	{ २३६ १०१	१२६ १४९	विधि .....	{ ३०९ ९९	
विचक्षण .....	१६६	६	वित्त .....	{ २३३ २५४	१० ११	विधु .....	{ ६ २२	
विचयन .....	२८४	३०	वित्त .....	{ २५४ २७४	१० ११	विधुत .....	२७५	१०७
विचर्चिका .....	१४४	५३	वित्त .....	{ २५४ २७४	१० ११	विधुत .....	२०	२६
विचारणा .....	३०	२	वित्त .....	{ २५४ २७४	१० ११	विधुर .....	२८२	२०
						विधुवन .....	२७८	४
						विधुवन .....	२७८	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधेय .....	२५८	२४	विप्रलाप .....	३८	१६	विलंबित .....	४३	१
विनयग्राहिन् .....	२५८	२४	विप्रभिक्षा .....	१३५	२०	विलम्ब .....	२८३	२८
विना .....	३४९	३	विप्रुप .....	५५	६	विलाप .....	३८	१३
विनायक .....	{ ४ ९ २८८	१४	विप्रुव .....	२८०	१४	विलास .....	४८	३१
		४०	विप्रुर्ण .....	१७५	३९	विलीन .....	२७४	१००
		६	विप्रुध .....	३	७	विलेपन .....	{ १६४ २८३	{ १३३ २७
विनाश .....	२८२	२२	विभव .....	२३३	९०	विलेपी .....	२२२	५०
विनाशोन्मुख ...	२७२	९१	विभाकर .....	२१	२८	विवध .....	३०८	१६
विनीत .....	{ १९० २५८	४४	विभावरी .....	२३	४	विवधिक .....	२४२	१७
		२५	विभावसु .....	{ १२ २१ ३३९	५९	विवर .....	५०	१
विनीतक .....	१९४	५८			३०	विवर्ण .....	२४२	१६
विंदु .....	१५९	३०			५८	विवश .....	२६२	४४
विध्य .....	७८	३	विभीतक .....	९३	५८	विवस्वत् .....	{ २९ ३००	{ २९ ७४
विज्ञ .....	{ २७४ २७५	९९	विभूति .....	८	३८			
		१०४	विभूषण .....	१५६	१०१	विवाह .....	३६	१
विन्यस्त .....	२९७	४४	विभ्रम .....	{ ४८ ३१८	३१	विवाह .....	१७१	५६
विपक्ष .....	१८२	११			१५६	विविक्त .....	{ १८५ ३०५	{ २२ ८०
विपंची .....	४१	३	विमनस् .....	२५४	८			
विपण .....	२३०	८३	विमर्ष .....	२३०	८०	विविध .....	२७३	१३
विपणि .....	{ ७२ २९९	२	विमर्दन .....	२८०	१३	विवेक .....	१७०	३८
		५१	विमला .....	११२	१४३	विष्वोक्त .....	४८	३९
विपणी .....	७२	२	विमातृज .....	१३७	२५	विश .....	१६६	२
विपत्ति .....	२००	८२	विमान .....	११	५१	विश .....	३३६	२१३
विपथ .....	७१	१६	वियत् .....	१५	२	विशंकट .....	२६६	६०
विपद् .....	२००	८२	वियद्गंगा .....	११	५२	विशद .....	३२	१०
विपर्यय .....	२८४	३३	वियम .....	२८१	१८	विशर .....	२०७	११५
विपर्यय .....	२८४	३३	वियात .....	२५८	२५	विशल्या .....	{ ९९ ११० ३२१ ३२२	{ ८३ १३६ १५५ १५६
विपर्यास .....	२८४	३३	वियाम .....	२८१	१८			
विपश्चित् .....	१६६	५	विरजस्तमस् .....	१७७	४५			
विपाद् .....	६२	३३	विरति .....	२८५	३८			
विपादिका .....	१४४	५२	विरल .....	२६७	६६	विशासन .....	२०७	११४
विपाशा .....	६२	३३	विराज .....	१८०	१	विशास्य .....	९	४२
विपिन .....	७९	१	विराव .....	४०	२३	विशाखा .....	१९	७२
विपुल .....	२६६	६१	विराव .....	५	१७	विशाय .....	२८४	३२
विप्र .....	{ १६६ १६६	२	विराव .....	५	१७	विशारण .....	२०७	११२
		४	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रकार .....	{ १६६ १६६	१५	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
		४१	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रकृत .....	२६२	६८	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रकृष्टक .....	२६८	२५	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रतीसार .....	४७	२८	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रयोग .....	२८३	४१	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रलब्ध .....	२६२	३६	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
विप्रलम्ब .....	{ ५० २८३	२८	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५
		२८	विराव .....	५	१७	विशारण .....	३०८	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विश्राणन .....	१७३	२९	विष्णु .....	५	१८	विहायस् .....	१५	२
विभाव .....	२८३	२८	विष्णुक्रांता .....	१०३	१०४	विहायस् .....	१२७	३२
विश्रुत .....	२०४	९	विष्णुपद .....	१५	२	विहायस् .....	१५	२
विश्व .....	३	१०	विष्णुपदी .....	६२	३१	विहार .....	२८१	१६
विश्वकटु .....	२५३	३८	विष्णुरथ .....	७	३१	विह्वल .....	३६२	४४
विश्वक्रमन् .....	३११	१०८	विष्य .....	२६३	४५	वीक्षाश .....	३३६	२१४
विश्वक्रेतु .....	७	२८	विष्वक् .....	३५२	१३	वीचि .....	५५	५
विश्वद्युः .....	२६०	३९	विष्वक्सेन .....	५	१९	वीणा .....	४१	३
विश्वभेषज .....	२१९	३८	विष्वक्सेनप्रिया .....	११४	१५१	वीणादेड .....	४२	७
विश्वभर .....	६	१२	विष्वक्सेना .....	९२	५६	वीणावाद .....	२४१	१३
विश्वभरा .....	६७	२	विष्वक्शब्द .....	२६०	३४	वीत .....	१९०	४३
विश्वरूप .....	६	२३	विसंवाद .....	५०	३६	वीतंस .....	२४४	२६
विश्ववसु .....	३	१०	विसर .....	१२३	३९	वीति .....	१९०	४३
विश्वसृज .....	५	१७	विसर्जन .....	१७३	२९	वीतिहोत्र .....	१२	५६
विश्वस्ता .....	१३३	११	विसर्पण .....	१८२	२३	वीथी .....	८०	४
विश्वा .....	१०२	९९	विसार .....	५८	१७	वीथी .....	३०६	८७
विश्वास .....	१८६	२३	विसारिन् .....	२५९	३१	वीथ्र .....	२६५	५५
विष् .....	१४८	६८	विस्तृत .....	२७१	८६	वीनाह .....	६१	२७
विष .....	५२	९	विस्तृत्वर .....	२५९	३१	वीर .....	४५	१७
विष .....	३३८	३२२	विस्तमर .....	२५९	३१	वीर .....	४५	१८
विषधर .....	५२	७	विस्तर .....	२८२	२२	वीर .....	११८	७७
विषमच्छद .....	८५	२३	विस्तार .....	८३	१४	वीरण .....	११७	१६४
विषय .....	३१	७	विस्तृत .....	२७१	८६	वीरतर .....	११७	१६४
विषयैःस्पृहा .....	४६	२४	विस्फार .....	२०६	१०८	वीरतर .....	१०	४५
विषयि .....	३१	८	विस्फोट .....	१४४	५३	वीरपत्नी .....	१३५	१६
विषयैव .....	५३	११	विस्फोट .....	१४४	५३	वीरपौत्र .....	२०५	१०३
विषा .....	१०२	९९	विस्फोट .....	१४४	५३	वीरपान .....	२०५	१०३
विषाक्त .....	२०१	८८	विस्फोट .....	१४४	५३	वीरभार्या .....	१३५	१६
विषाण .....	३००	५५	विस्मय .....	४५	१९	वीरमातु .....	१३५	१६
विषाणी .....	१०६	११९	विस्मयान्वित .....	२५८	५६	वीरवृक्ष .....	८९	४२
विषुव .....	२६	१४	विस्मृत .....	२७१	८६	वीराशंसन .....	२०४	१००
विषुवत् .....	२६	१४	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरसू .....	१३५	१६
विष्किर .....	१२८	३३	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरसू .....	१३५	१६
विष्किभ .....	७६	१७	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरहन् .....	१७९	५३
विष्टप .....	६८	६	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरिण .....	३००	५६
विटर .....	३२५	१६९	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरिण .....	८१	९
विटरश्रवस् .....	५	१८	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरिण .....	४८	२९
विटि .....	५४	३	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरिण .....	१४६	६२
विष्ठा .....	१४८	६८	विस्मृत .....	२७१	८६	वीरिण .....	३२१	१५४
			विस्मृत .....	२७१	८६	वीरिण .....	३०८	९६
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्त .....	१२०	७
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्तधूप .....	१६२	१२८
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्तधूप .....	१६२	१२९
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्वण .....	२७५	१०३
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्ष .....	८०	५
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्षभेदिन् .....	२४७	३४
			विस्मृत .....	२७१	८६	वृक्षरुहा .....	९९	८२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृक्षवाटिका .....	८०	२	वृष	२०	२७	वेला .....	३३२	२११
वृक्षावनी .....	{ ११ ८२		वृष	२८	२४	वेल्	१०३	१०३
वृक्षाम्ल .....	२१८	३५	वृष	१०३	१०३	वेल्ज	२१८	३२
वृजिन .....	{ २८ २३		वृष	१०६	११६	वेल्डि	८१	९
वृजि .....	{ २६८ ७१		वृष	२२५	५९	वेल्डित	{ २६८ ७१	
वृत्	२७२	९२	वृष	३३८	२२०	वेल्डित	२७१	८३
वृत्ति .....	{ ७३ ३		वृष	१५०	७६	वेश	७२	२
वृत्ति .....	{ २७९ ८		वृष	१२०	६	वेश	१०६	१२
वृत्त .....	{ २६८ ६९		वृष	८	३६	वेशत	६१	२८
वृत्त .....	{ २७२ ९२		वृष	१०	४५	वेशत	२१८	३२
वृत्त .....	{ ३०५ ७८		वृष	२२५	५९	वेशवार	७३	४
वृत्तांत .....	{ ३६ ७		वृष	२३८	१	वेशमन्	७९	१२
वृत्ति .....	{ ३०१ ६३		वृष	१३३	९	वेशमन्	१३५	१९
वृत्ति .....	{ २०९ १		वृष	{ १० ४५		वेशया	७२	७
वृत्ति .....	{ २०९ २		वृष	{ १०० ८७		वेशयाजनसमाश्रय	१०६	१९
वृत्ति .....	{ ३०३ ७२		वृष	३२२	१५५	वेष	२१८	३२
वृत्त .....	३२४	१६३	वृष	३१५	१२९	वेषवार	२७२	९०
वृत्तहन् .....	१०	४५	वृष	१७७	४६	वेषित	१३०	१९
वृथा .....	{ ३४५ २४६		वृष	१७	११	वेष्या	२१८	३५
वृथा .....	{ ३५० ४		वृष	२२	३३	वेष्यार	२२७	६९
वृद्ध .....	{ १०७ १२२		वृष	२२९	७६	वेहत्	३५०	९
वृद्ध .....	{ १४१ ४२		वृष	२९२	२०	वै	{ ३५३ १८	
वृद्ध .....	{ ३०९ १००		वृष	१९८	७३	वै	३५३	१८
वृद्धत्व .....	१४०	४०	वृष	१५५	९८	वै	१६४	१३६
वृद्धवारक .....	११०	१३७	वृष	९५	६९	वै	१६४	१३६
वृद्धनाभि .....	१४६	६१	वृष	११६	१६१	वै	८८	३७
वृद्धभ्रवस् .....	९	४४	वृष	१८९	४१	वै	५	१८
वृद्धसंघ .....	१४०	४०	वृष	२४१	१३	वै	४५	१९
वृद्धा .....	१३४	१२	वृष	२४८	३८	वै	१४०	३९
वृद्धि .....	{ १८५ १९		वृष	८६	२९	वै	१०	४९
वृद्धि .....	{ २७९ ९		वृष	६९	९	वै	१९७	७१
वृद्धिजीविका .....	२०९	४	वृष	३६५	२१	वै	९४	६०
वृद्धिमन् .....	३०६	८५	वृष	६३	६४	वै	२०४	१९
वृद्धोक्ष .....	२२५	६१	वृष	३४	३	वै	२०३	४
वृद्ध्याजीव .....	२१०	५	वृष	२७८	६	वै	८४	१८
वृत्त .....	८३	१५	वृष	१७०	१८	वै	१७७	४६
वृत्त .....	१२९	४०	वृष	७६	१६	वै	२७१	१३
वृत्तभेद .....	१३०	४१	वृष	१७०	१८	वै	२७१	१३
वृत्तारक .....	{ २९० १६		वृष	२७१	८	वै	२८०	१४
वृत्तिष्ठ .....	२७६	११२	वृष	२४७	३४	वै	२४२	१५
वृत्तिक .....	{ १२२ १४		वृष	११०	१३५	वै	७३	८
वृत्तिक .....	{ १२२ १४		वृष	३४०	२२७	वै	२०४	१९
वृत्तिक .....	{ ३८८ ७		वृष	२७४	९३	वै	१३५	६
वृत्तिक .....			वृष	५०	३८	वै	१३५	६
वृत्तिक .....			वृष	२४०	२८	वै	१३५	६

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
वैद्य .....	१४२ ५७	व्यसनार्त .....	२६२ ४३	व्योमन् .....	१५ १
वैद्यमातृ .....	१०२ १०३	व्यस्त .....	२६८ ७२	व्योमयान .....	११ ५१
वैधान .....	११ ५४	व्याकुल .....	२६२ ४२	व्योष .....	२३८ १११
वैधेय .....	२६३ ४८	व्याकोश .....	८१ ७	व्रज .....	{ १२९ ३९ २९४ ३०
वैनतेय .....	७ ३१	व्याकोष .....	८१ ७	व्रज्या .....	{ १७४ ३६ २०३ ९५
वैनीतक .....	१९४ ५८	व्याघ्र .....	{ ११९ १ २६६ ५९	व्रण .....	१४४ ५४
वैमात्रेय .....	१३७ २५	व्याघ्रनख .....	१०८ १२९	व्रणकार्य .....	३३० १८८
वैमेर्य .....	२३० ८०	व्याघ्रपाद .....	८८ ३७	व्रत .....	१७५ ३८
वैयाघ्र .....	१९३ ५३	व्याघ्रपुच्छ .....	९१ ५०	व्रतति .....	{ ८१ ९ ३०२ ६६
वैर .....	४७ २५	व्याघ्राट .....	१२३ १५	व्रतित् .....	१६७ ७
वैर .....	२५५ १५	व्याघ्री .....	१०१ ९३	व्रश्चन .....	२४६ ३३
वैरनिर्यातन .....	२०६ ११०	व्याज .....	{ ४८ ३० ४९ ३३	व्रात .....	१२९ ३९
वैरशुद्धि .....	२०६ ११०	व्याज .....	{ ४८ ३० ४९ ३३	व्रात्य .....	१७९ ५४
वैरिन् .....	१८२ १०	व्याड .....	२९७ ४२	व्रीडा .....	४६ २३
वैवधिक .....	२४२ १५	व्याड .....	२९७ ४२	व्रीहि .....	{ ८४ १९ २१३ १५ २१४ २१
वैवस्वत .....	१३ ६२	व्याड .....	२९७ ४२	व्रीहिभेद .....	२१४ २०
वैशाख .....	{ २६ ७४ २२८ ७४	व्याड .....	२९७ ४२	व्रीह्य .....	२१० ६
वैश्य .....	२०८ १	व्याड .....	२९७ ४२	श	
वैश्रवण .....	१५ ७२	व्याधि .....	{ १०८ १२६ १४३ ५१	शंख .....	१० ५०
वैश्वानर .....	१२ ५६	व्याधियात .....	८५ २४	शंखर .....	१२१ १०
वैसारिण .....	५८ १७	व्याधित .....	१४५ ५८	शकट .....	१९३ ५२
वैषद .....	३५१ ८	व्यान .....	१४ ६७	शकल .....	१८ १६
व्यक्त .....	३०१ ६२	व्यापाद .....	३० ४	शकुलिन् .....	५८ १७
व्यक्ति .....	२९ ३१	व्याप्य .....	१०८ १२६	शकुन .....	१२७ ३२
व्यग्र .....	३३० १८९	व्याम .....	१५२ ८७	शकुनि .....	१२७ ३२
व्यंगा .....	३२७ १७६	व्याल .....	{ ५२ १९५ ३३२ ४२	शकुंत .....	{ १२७ २७ ३०० ५७
व्यजन .....	१६५ १४०	व्याल .....	२४७ ४२	शकुंति .....	१२७ ३२
व्यजक .....	४५ १६	व्याल .....	२४७ ४२	शकुल .....	५९ १९
व्यजन .....	{ ३१२ ११५ ३६६ २३	व्यालमाहिन् .....	५३ ११	शकुलाक्षका .....	११६ १५९
व्यडंबक .....	९१ ५१	व्यालयुध .....	१०८ १२९	शकुलाक्षनी .....	{ ९९ ८६ १०४ १११
व्यडंबन .....	९१ ५१	व्यावृत्त .....	२७२ ९२	शकुलार्भक .....	५८ १७
व्यत्यय .....	२८४ ३३	व्यास .....	२८२ २२	शकुत् .....	१४८ ६७
व्यत्यास .....	२८४ ३३	व्याहार .....	३४ १	शकुत्कारि .....	२२५ ६२
व्यथा .....	५४ ३	व्युत्थान .....	३१३ ११८	शक्त .....	२६० ३६
व्यध .....	२७१ ८	व्युत्ति .....	२९६ ३८	शक्ति .....	{ १८४ १९ २०५ १०२ ३०२ ६६
व्यध्व .....	७१ १६	व्यूह .....	२९७ ४४		
व्यय .....	२८१ १७	व्यूहकंकट .....	१९६ ६५		
व्यलीक .....	२८९ १२	व्यूति .....	२४५ २८		
व्यवधा .....	१८ १२	व्यूह .....	{ १२९ ३९ १९९ ७९ ३४२ २३७		
व्यवसाय .....	३३६ २१२	व्यूहपारिण .....	१९९ ७९		
व्यवहार .....	३६ ९	व्योकार .....	२४० ७		
व्यवाय .....	१७१ ५७	व्योमकेश .....	८ ३६		
व्यसन .....	३१३ १२०				

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
शक्तिधरं .....	९ ४३	शतमन्यु .....	१० ४२	शंकरारि .....	६ २७
शक्तिहेतिक .....	१९७ ६९	शतमान .....	३७१ ३४	शंखरी .....	१०० ८७
शक्ति .....	२६० ३६	शतमूली .....	१०२ १००	शंखल .....	३७१ ३४
शक्र .....	{ १० ४५ ९० ६६	शतयष्टिका .....	१५७ १०५	शंखाकृत .....	२११ ९
शक्रधनुस् .....	१७ १०	शतवीर्या .....	११६ १५९	शंङ्क .....	६० २३
शक्रपादप .....	९२ ५३	शतवेधिन .....	१११ १४१	शंखुक .....	६० २३
शक्रपुष्पिका .....	११० १३६	शतह्वा .....	१७ ९	शंभली .....	१३५ १९
शक्र .....	२६० ३६	शतांग .....	१९२ ५१	शंभु .....	{ ७ ३२ ३१७ १३४
शंकर .....	७ ३२	शतावरी .....	१०२ १०१	शम्या .....	२१२ १४
शंक्र .....	{ ५९ २० ८१ ८ २०३ ९३	शत्रु .....	{ १८२ १८२	शम्याक .....	८५ २३
शंख .....	{ १५ ७५ ६० २३ १०९ १३० २९१ १८	शनैश्चर .....	२० २६	शय .....	१५१ ८१
शंखनैक .....	६० २३	शनैस् .....	३५३ १७	शयन .....	{ ५० ३६ १६० १३८
शंखनख .....	६० २३	शपथ .....	३६ ९	शयनीय .....	१६४ १३७
शंखिनी .....	१०८ १२६	शपन .....	३६ ९	शयालु .....	२५१ ३३
शची .....	१० ४८	शफ .....	१९२ ४९	शयित .....	२५९ ३३
शचीपति .....	१० ४६	शफरी .....	५८ १८	शयु .....	५१ ५
शटी .....	११४ १५४	शवर .....	२४३ २०	शय्या .....	१६४ १३७
शठ .....	२६३ ४६	शवरालय .....	७७ २०	शर .....	{ ११६ १६२ २०१ ८७
शणपर्णी .....	११३ १४९	शबल .....	३४ १७	शरजन्मन् .....	९ ४१
शणपुष्पिका .....	१०३ १०७	शबल .....	३७१ ३४	शरण .....	२९९ ५३
शणसूत्र .....	५८ १६	शबली .....	२२७ ६७	शरणि .....	७१ १८
शंड .....	{ ६४ ४२ १८२ ९	शब्द .....	{ ३१ ३४ ४० २२	शरद् .....	{ २७ १९ २७ २० ३०८ ९२
शंड .....	{ १४० ३९ १८२ ९ २२६ ६२	शब्दग्रह .....	१५४ ९४	शरभ .....	१२१ ११
शत .....	२३१ ८४	शब्दन .....	२६१ ३८	शरव्य .....	२०१ ८६
शतकोटि .....	१० ५०	शर्म .....	१५१ ८१	शरीदि .....	१२५ २५
शतद्व .....	६२ ३३	शम .....	२७८ ३	शरीडि .....	१२५ २७
शतपत्र .....	६४ ४०	शमथ .....	२७८ ३	शरीति .....	१२७ २७
शतपत्रक .....	१२३ १६	शमन .....	{ १३ ६१ १७२ २६	शराभ्यास .....	२०१ ८६
शतपदी .....	१२२ १३	शमनस्वच्छ .....	६२ ३२	शरारि .....	१२७ २५
शतपर्णिका .....	११५ १५८	शमल .....	१४८ ६७	शराह .....	२५१ २८
शतपर्वन् .....	११६ १६१	शमित .....	२७४ ९७	शरीलि .....	१२७ २७
शतपर्विका .....	{ १०२ १०२ ११५ १५८	शमी .....	{ ९२ ५२ २१८ २३	शरीली .....	१२५ २७
शतपुष्पा .....	११४ १५२	शमीधान्य .....	२१५ २४	शराव .....	२१७ ३०
शतप्रास .....	९७ ७६	शमीर .....	१२ ५२	शरावती .....	६३ ३४
शतभीरु .....	९५ ७०	शंपा .....	१७ ९	शरासन .....	२७७ ८३
		शंपाक .....	८५ २३	शरीर .....	१४८ ५७
		शंख .....	१० ५०	शरीरास्थि .....	१४८ ५७
		शंवर .....	{ ५० १२१ १० १०	शरीरिन .....	२१ ३०
				शरीर .....	{ ७० ११ २२१ ४३ ३०३ १७५



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिशु .....	८७	३१	शिव .....	१	३१	शुक्र .....	११	२५
शिशुज .....	२१८	३४	शिव .....	१२	६३	शुक्र .....	१०१	१३०
शिशित .....	४०	२४	शिव .....	१०८	१२७	शुक्रनास .....	१०	५५
शिशिनी .....	२०१	८५	शिव .....	१२०	५	शुक्रवर्ह .....	१०१	१३०
शितशुक्र .....	२१३	१५	शिव .....	३३६	२११	शुक्र .....	३०६	८२
शिति .....	३०६	८२	शिव .....	२१५	३४	शुक्ति .....	६०	७३
शितिकंठ .....	८	३४	शिव .....	१	२९	शुक्ति .....	१०१	१३०
शितिसारक .....	८८	३८	शिव .....	११	११	शुक्र .....	१०	५५
शिवविष्ट .....	२१५	३४	शिव .....	२५	१८	शुक्र .....	२०	५५
शिविष्ट .....	२१५	३४	शिव .....	१२९	३८	शुक्र .....	२६	१३
शिफा .....	८२	११	शिव .....	५८	१८	शुक्र .....	१४६	६०
शिफाकांठ .....	६४	४३	शिव .....	१४०	४०	शुक्रल .....	३३८	२११
शिविका .....	११३	५३	शिव .....	५९	२०	शुक्रशिष्य .....	४	१२
शिविर .....	१८८	३३	शिव .....	१५०	७६	शुक्र .....	२५	१०
शिवा .....	२१५	२३	शिव .....	२६३	४६	शुक्र .....	३२	१०
शिरस् .....	१५४	९५	शिव .....	१८६	२६	शुच .....	४७	७०
शिरस्त्र .....	१९६	६४	शिव .....	१६८	११	शुचि .....	१०	५५
शिरस्य .....	१५५	९८	शिव .....	१७	११	शुचि .....	२६	१६
शिरा .....	१४७	६५	शिव .....	१४	६८	शुचि .....	३२	१०
शिरीष .....	९४	६३	शिव .....	११	११	शुचि .....	४५	१७
शिरोत्र .....	८२	१२	शिव .....	११	११	शुचि .....	२१४	२८
शिरोधि .....	१५३	८८	शिव .....	८६	३०	शुचि .....	२१९	३८
शिरोरत्न .....	१५६	१०२	शिव .....	८८	३४	शुचि .....	२१९	३८
शिरोरुह .....	१५५	९५	शिव .....	३६६	२२	शुचि .....	२४८	४१
शिरोस्थि .....	१४८	६९	शिव .....	२४३	१८	शुचि .....	६२	३३
शिल .....	२०९	२	शिव .....	९६	७०	शुचि .....	७०	१०
शिला .....	७५	१३	शिव .....	११३	१४१	शुचि .....	३०२	६५
शिला .....	७८	४	शिव .....	१०३	१००	शुचि .....	२४३	२०
शिलाजल .....	२३६	१०४	शिव .....	१०७	१२२	शुचि .....	१	४४
शिली .....	६०	२४	शिव .....	२२०	४२	शुचि .....	१	४४
शिली .....	७५	१३	शिव .....	२१२	१४	शुचि .....	२४३	२०
शिलीमुख .....	२११	१८	शिव .....	२११	८	शुचि .....	२६५	५६
शिलोच्चय .....	७७	१	शिव .....	२४९	४२	शुचि .....	७८	२५
शिल्प .....	२४७	३५	शिव .....	३७१	३४	शुचि .....	३०१	७६
शिल्पशाला .....	७४	७	शिव .....	१६	७०	शुचि .....	३६६	२३
शिल्पिन् .....	२३९	५	शिव .....	२१२	१४	शुचि .....	२६४	५०
शिल्पिशाला .....	७४	७	शिव .....	१५४	९५	शुचि .....	१६	८
शिव .....	७	३२	शिव .....	१९५	६३	शुचि .....	२६४	५०
शिव .....	२८	२२	शिव .....	२६०	४२	शुचि .....	३०	१०
शिवक .....	२२८	७६	शिव .....	१५५	१८	शुचि .....	३३१	१५१
शिवमहो .....	९८	८१	शिव .....	१५६	६४	शुचि .....	१६	५
			शिव .....	४७	२६	शुचि .....	१८	१४
			शिव .....	३३३	२००	शुचि .....	१८५	२५



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुल्ब .....	२३४	१७	शृङ्गीकनक .....	२३४	९६	शौकल्य .....	१४१	४१
शुल्वा .....	२४५	२७	शृणि .....	१९०	४१	शौड .....	२५७	२३
शुल्वी .....	२४५	२७	शृत .....	२७३	९५	शौडिक .....	२४१	१०
शुश्रूषा .....	२७४	३५	शेखर .....	१६४	१३६	शौडी .....	१०१	९७
शुषि .....	५०	२	शेषस् .....	१५०	७६	शौद्धोदनि .....	४	१५
शुषिर .....	४१	४	शेषस् .....	१५०	७६	शौरि .....	५	२१
शुष्कमांस .....	१४७	६३	शेफालिका .....	१६	७०	शौरि .....	२०	२६
शुष्म .....	२०५	१०२	शेमुषी .....	३०	७	शौर्य .....	२०५	१०२
शुष्मन .....	१२	५७	शैलु .....	८८	३४	शौत्विक .....	२४०	८
शुक .....	२१५	२३	शेवधि .....	१५	७५	शौकुल .....	२५६	१९
शुक्रादि .....	१२२	१४	शेवाल .....	६३	३८	श्रयोत .....	२७९	१०
शुक्रधान्य .....	२१५	२४	शेष .....	५१	४	श्मशान .....	२०८	११८
शुक्र .....	११९	२	शैक्ष .....	१६८	११	श्मश्रु .....	१५५	९९
शुक्रशिवा .....	१००	८७	शैखरिक .....	१००	८८	श्याम .....	३३	१४
शुक्रशिबि .....	१००	८७	शैल .....	७७	१	श्याम .....	३१९	१४३
शुद्र .....	२३८	१	शैलालिन् .....	२४१	१२	श्यामक .....	११७	१६५
शुद्रा .....	१३४	१३	शैलूष .....	८७	३२	श्यामल .....	३३	१४
शुद्धी .....	१३४	१३	शैलेय .....	१०७	१२३	श्यामा .....	१०४	१०८
शून्य .....	२६५	५६	शैवल .....	६३	३८	श्यामा .....	१०५	११२
शूर .....	२१	२८	शैवलिनी .....	६२	३०	श्यामाक .....	११७	१६५
शूर .....	१९८	७७	शैवाल .....	६३	३८	श्याल .....	९०	४४
शूरण .....	११५	१५७	शैशव .....	१४०	४०	श्याल .....	१३८	३२
शूर्प .....	२१६	२६	शोक .....	४७	२५	श्याव .....	३३	१६
शूल .....	३३२	१९६	शोचिष्केश .....	१२	५७	श्येत .....	३२	१२
शूलाकृत .....	२२१	४५	शोचिस् .....	२२	३४	श्येन .....	१२३	१५
शूलिन् .....	७	३२	शोण .....	३३	१५	श्येनपाता .....	३५८	६
शूल्य .....	२२१	४५	शोणक .....	९३	३४	श्योनौक .....	९२	५७
शृगाल .....	१२०	५	शोणरत्न .....	२३३	५७	श्रद्धा .....	३१०	१०२
शृङ्खल .....	१५७	१०९	शोणार्क .....	९२	५७	श्रद्धालु .....	१३६	२१
शृङ्खलक .....	२२९	७५	शोणित .....	१४७	६४	श्रयण .....	२८०	१२
शृङ्ग .....	७८	४	शोथ .....	१४४	५२	श्रवण .....	१५४	९४
शृङ्गवेर .....	११२	१४२	शोथघ्नी .....	११३	१४९	श्रवस् .....	१५४	९४
शृङ्गाटक .....	७१	१७	शोधनी .....	७६	१८	श्रविष्ठा .....	१९	२२
शृङ्गार .....	४५	१७	शोधित .....	२२१	४६	श्राणा .....	२२२	५०
शृङ्गिणी .....	२२६	६६	शोनक .....	९३	५६	श्राद्ध .....	१७३	३१
शृङ्गी .....	९	४३	शोफ .....	१४४	५२	श्राद्धदेव .....	१३	६२
शृङ्गी .....	६०	२५	शोभन .....	२६४	५३	श्राय .....	२८०	१२
शृङ्गी .....	१०२	१००	शोभा .....	१८	१७	श्रावण .....	२६	१६
शृङ्गी .....	१०६	११६	शोष .....	१४३	५१	श्रावणिक .....	२६	१६
शृङ्गी .....	१०६	११६	शौक .....	१३०	४३	श्री .....	७	२८
शृङ्गी .....	१०६	११६	शौकिकेय .....	५२	१०	श्रीकण्ड .....	८	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्रीघन .....	४	१४	श्रेष्ठमन् .....	१४६	६२	पंड .....	२२६	६२
श्रीव .....	१५	७३	श्रेष्ठमल .....	१४६	६०	पंड .....	१४०	३९
श्रीपति .....	५	२१	श्रेष्ठमातक .....	८८	३४	पट्टिक .....	२१५	२४
श्रीपर्ण .....	{ ९५	६६	श्रोत्र .....	२८७	२	पट्टिक्य .....	२१०	९
	{ २९९	५२	श्वःश्रेयस .....	२८	२५	पाण्मातुर .....	९	४३
श्रीपर्णिका .....	८९	४०	श्वहंष्टा .....	१०२	९८			
श्रीपर्णी .....	८८	३६	श्वत्स .....	२४३	२२	स		
श्रीपिट्ट .....	१६२	१२९	श्वनिश .....	३७३	४०	संपाक .....	८५	२३
श्रीफल .....	८७	३२	श्वपच .....	२४३	२०	संभली .....	१३५	१९
श्रीफली .....	१०१	९५	श्वपाक .....	२४३	२०	संयत् .....	२०६	१०६
श्रीमत् .....	२५५	१४		{ ५०	२	संयत .....	२६२	४२
श्रीमान् .....	८९	४०	श्वभ्र .....	{ ३२९	१८४	संयम .....	२८१	१८
श्रील .....	२५५	१४		{ ३६५	२२	संयाम .....	२८१	१८
श्रीवत्स .....	७	३०	श्वयथु .....	१४४	५२	संयुग .....	२०५	१०५
श्रीवत्सलांछन .....	६	२२	श्ववृत्ति .....	२०९	२	संयोगित .....	२७२	९२
श्रीवास .....	१६२	१२९	श्वशुर .....	१३८	३१	संयोजित .....	२७२	९२
श्रीवेष्ट .....	१६२	१२९	श्वशुरौ .....	१४०	३७	संराव .....	४०	२३
श्रीसंज्ञ .....	१६१	१२५	श्वशुर्य .....	३१९	१४५	संलाप .....	३८	१६
श्रीहस्तिनी .....	९५	६९	श्वश्रू .....	१३८	३१	संवत् .....	३५३	१६
श्रुत .....	३०४	७६	श्वश्रूश्वशुरौ .....	१४०	३७	संवत्सर .....	२७	२०
	{ ३४	३	श्वस् .....	३५५	२२	संवेदन .....	२७८	४
श्रुति .....	{ १५४	९४	श्वसन .....	{ १३	६४	संवनन .....	२७८	४
	{ ३०३	७३		{ ९२	५२	संवन .....	१२१	१०
श्रेणि .....	८०	४	श्वस्तै .....	३७१	३४	संवर्त .....	२८	२७
श्रेणी .....	१४९	७४	श्वविध .....	१२०	७	संवर्तिका .....	६५	४३
श्रेणी .....	{ ८०	४	श्वित्र .....	१४४	५४	संवर्तिका .....	७७	११
	{ २३९	५	श्वेत .....	{ ३२	१२	संवसथ .....	२८२	२७
	{ २८	२४		{ २३४	१६	संवाहन .....	३०	१
श्रेयस् .....	{ ३१	६	श्वेतगरुत् .....	१२५	२३	संविद् .....	{ ३०८	१०५
	{ २६६	५८	श्वेतच्छद .....	३३९	२२५	संविदित .....	२७६	१०५
श्रेयसी .....	{ ९३	५९	श्वेतमारिच .....	२३८	११०	संवीक्षण .....	२८४	३०
	{ ९९	८४	श्वेतरक्त .....	३३	१५	संवीन .....	२७२	१०
	{ १०१	९७	श्वेतसुरसा .....	९६	७१	संवेग .....	४१	३४
श्रेष्ठ .....	२६६	५८				संवेद .....	२७८	६
श्रेष्ठ .....	१४३	४८	प			संवेद .....	५०	३६
श्रेष्ठि .....	१४९	७४	पट्टकर्मन् .....	१६६	४	संवेद .....	१६०	११८
श्रेष्ठिफलक .....	१४९	७४	पट्टपद .....	१२७	२९	संशय .....	२०४	१८
श्रेष्ठिस् .....	५७	११	पडभिज्ञ .....	४	४१	संशय .....	३०	३
श्रेष्ठ .....	१५४	९४	पडानन .....	३	४८	संशयापमानम् .....	२५३	९
श्रेष्ठिय .....	१६६	६	पडग्रंथ .....	९१	१०२	संश्रय .....	३१	९
श्रेष्ठि .....	३५१	८	पडग्रंथा .....	१०२	१०२	संश्रुत .....	२७६	१०१
श्रेष्ठ .....	२६६	६१	पडग्रंथिका .....	११४	१०४	संश्रुत .....	२७२	३०
श्रेष्ठ .....	२५५	१४	पडज .....	४०	१	संश्रुत .....	२६७	१४
श्रेष्ठ .....	२८०	११	पड .....	{ ६४	४२	संश्रुत .....	१६१	१०
श्रेष्ठ .....	१४६	६०	पड .....	{ १८२	९	संश्रुत .....	१६१	१०



# शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सनीड .....	२६७	६६	समला .....	{ १६६	७२	समस्तन .....	२८२	
संततं .....	१४	६९	समला .....	{ ११२	१४३	समस्तन .....	२८२	
संतति .....	१६५	१	समार्चिस .....	१२	५२	समस्त्या .....	३३	
संतत .....	२७५	१०२	समाध .....	२१	२९	समाः .....	२९	
संतमस्त .....	५१	४	सति .....	१९०	४४	समांसमीना .....	२२८	
संतान .....	{ ११	५३	सत्रहचारिन् ...	१६८	११	समाकार्पित .....	३२	
संताप .....	१२	६०	सभर्तुका .....	१३४	१२	समाधान .....	२०६	
संतापित .....	२७५	१०२	सभा .....	{ ७३	६	समाज .....	१३०	
संदान .....	२२८	७३	सभा .....	{ १६९	१५	समाज्ञा .....	३७	
संदानित .....	२७३	९५	सभाजन .....	२७१	७	समाधि .....	{ ३१	
संदाव .....	२०७	१११	सभासक्त .....	१७०	१६	समान .....	{ २४७	
संविता .....	{ २७३	९५	सभास्तार .....	१७०	१६	समान .....	{ ३१५	
संविता .....	{ २७१	८६	सभिका .....	२४९	४४	समानोदय .....	१३१	
संदेशवाच .....	३८	१७	सभ्य .....	{ १६६	३	समालेभ .....	२८३	
संदेशहर .....	१८४	१६	सभ्य .....	{ १७०	१६	समालेभ .....	२८३	
संवेह .....	३०	३	सम .....	{ २४७	३७	समावृत्त .....	१६८	
संवेह .....	१२९	३९	सम .....	{ २६७	६४	समासाद्य .....	२७२	
संदाव .....	२०७	१११	समक्ष .....	२७०	७९	समासाध्या .....	३६	
संधा .....	३१०	१०२	समग्र .....	२६७	६५	समाहार .....	२८१	
संधान .....	२४९	४२	समंगा .....	{ १००	९०	समाहित .....	२७३	
संधि .....	{ १८४	१८	समंगा .....	{ १११	१४१	समाहित .....	३६	
संधि .....	{ २८०	११	समज .....	१३०	४२	समाहित .....	२७०	
संधिनी .....	२२७	६९	समज्ञा .....	३७	११	समाहित .....	{ १६९	
संध्या .....	२३	३	समज्ञा .....	३७	११	समिति .....	{ २०६	
सन्नकाद्रु .....	८८	३५	समज्ञ्या .....	१६९	१५	समिति .....	{ ३०३	
सन्नख .....	१९६	६५	समजस .....	१८६	२४	समित .....	२०६	
सन्नय .....	३२१	१५०	समधिक .....	२६९	७५	समिध .....	८२	
सन्निधि .....	२८२	२३	समंततस् .....	३५२	१३	समीक .....	२०५	
सन्निकर्षण .....	२८२	२३	समंतदुग्धा .....	१०३	१०६	समीप .....	२६७	
सन्निकृष्ट .....	२६७	६६	समंतभद्र .....	४	१३	समीर .....	१३	
सन्निधि .....	२८२	२३	समन्वितलय .....	४१	३	समीर .....	{ १३	
सन्निवेश .....	७७	१९	समम् .....	३५०	४	समीरण .....	{ १३	
सपत्न .....	१८२	१०	समय .....	{ २२	१	समुद्यय .....	२८१	
सपदि .....	{ ३५१	९	समय .....	{ ३२०	१४८	समुद्यय .....	३२१	
सपदि .....	{ ३४१	२	समया .....	{ ३४७	२५१	समुद्भिन्न .....	२७५	
सपर्या .....	{ १३९	१४	समया .....	{ ३५०	७	समुत्पिज .....	२०४	
सपर्या .....	{ १७४	३५	समर .....	२०५	१०४	समुद्वक्त .....	२७२	
सपिंड .....	१३९	३३	समर्थ .....	३०६	८६	समुद्वक्त .....	१३१	
सपीति .....	२२४	५५	समर्थन .....	१८६	२५	समुद्वक्त .....	{ १३१	
ससकी .....	१५७	१०८	समर्थक .....	२५४	७	समुद्वक्त .....	{ २०६	
ससतंतु .....	१६९	१३	समर्थि .....	२६७	६७	समुद्र .....	३६४	
ससपण .....	८५	२३	समवर्तिन .....	१३	६१	समुद्रक .....	१६२	
ससपि .....	२०	२७	समवाय .....	१२२	४०	समुद्रिपि .....	३००	
			समाष्टिता .....	११५	१५७	समुद्रन .....	२५१	

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
समुद्र .....	५४ १	सरैणा .....	१०४ १०८	सर्वला .....	२०३ ९३
समुद्रान्त .....	१०५ ११६	सरणा .....	११४ १५२	सर्वलिगिन् .....	१७७ ४५
समुद्रान्ता .....	{ १०० ९२ १८५ ११६ १०९ १३३	सरणि .....	७१ १५	सर्ववेक्ष् .....	१६८ ९
समुद्रन् .....	२८३ २९	सरणी .....	११४ १५२	सर्वसन्नहन .....	२०३ ९४
समुद्रन् .....	२७५ १०५	सरत्नि .....	१५२ ८४	सर्वानुभूति .....	१०४ १०८
समुद्रन् .....	३१० १०३	सरमा .....	२४६ २२	सर्वान्नभोजिन् ...	२५७ २२
समुपजोषम् .....	३५१ १०	सरल .....	{ ९३ ६० २५४ ८	सर्वान्नीन .....	२५७ २२
समूह .....	१२१ ९	सरलद्रव .....	१६२ १२९	सर्वाभिसार .....	२०३ ९४
समूह .....	१२९ ३९	सरला .....	१०४ १०८	सर्वार्थसिद्ध .....	४ १५
समूह्य .....	१७० २०	सरस् .....	६१ २८	सर्वौघ .....	२०३ ९४
समृद्ध .....	२५५ ११	सरसी .....	६१ २८	सर्षप .....	२१३ १७
समृद्धि .....	२७९ १०	सरसीरुह .....	६४ ४०	सलिल .....	५५ ३
संपत्ति .....	२०० ८२	सरस्वत् .....	{ ५४ १ ३०० ५७	सल्लकी .....	१०७ १२४
संपद् .....	२०० ८१	सरस्वती .....	{ ३४ १ ६३ ३४	सव .....	१६९ १३
संपराय .....	३२० १५०	सर्ग .....	२१७ ३२	सवन .....	१७७ ४७
संपरायिक .....	२०५ १०४	सर्ग .....	२१७ ३२	सवयस् .....	१८३ १२
संपिधान .....	३१४ १२४	सर्ज .....	९० ४४	सवितृ .....	२१ ३१
संपुटक .....	१६५ १३९	सर्जक .....	९० ४४	सविध .....	२६७ ६७
संप्रति .....	३५५ २३	सर्जरस .....	१६२ १२७	सवेश .....	२६७ ६७
संप्रदाय .....	२७९ ७	सर्जिकाक्षार .....	२३७ १०९	सव्य .....	२७१ ८४
संप्रधारण .....	३२२ १५६	सर्प .....	५१ ६	सव्येष्ट .....	१९५ ६०
संप्रधारणा .....	१८६ २५	सर्पराज .....	५१ ४	सत्तेन .....	१७२ २६
संप्रहार .....	२०५ १०५	सर्पिस् .....	२२३ ५२	सत्य .....	८३ १५
संफुल्ल .....	८१ ७	सर्व .....	२६७ ६४	सत्यमंजरी .....	२१४ २१
संवे .....	१० ५०	सर्वसहा .....	६७ ३	सत्यशूक .....	२१४ २१
संवै .....	५५ ४	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सत्यसंवर .....	९० ४४
संवैर .....	५५ ४	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सह .....	३५० ४
संवैरारि .....	६ २७	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहकार .....	८७ ३३
संवाकृत .....	२११ ९	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहचरी .....	९७ ७५
संवाध .....	२७१ ८५	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहज .....	१३९ ३४
संवाधन .....	३५० ७	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहधर्मिणी .....	१३२ ५
संभेद .....	६३ ३५	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहन .....	२५९ ३१
संभ्रम .....	{ ४९ २६ २८३ २६	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहभोजन .....	२२४ ५५
संमद .....	२८ २४	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस .....	{ २६ १४ २०५ १०२ ३४१ २३१
संमार्जनी .....	७६ १८	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहसा .....	३५० ७
संमूर्छन .....	२७९ ६	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्य .....	२६ १५
संमृष्ट .....	२२१ ४६	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्र .....	२३१ ८४
संम्यञ्च .....	३१ २२	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्रवृष्ट .....	५८ १८
संम्राज .....	१८० ३	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्रपत्र .....	६४ ४०
सरै .....	११६ १६२	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्रवीर्या .....	११६ १५८
सरक .....	२४९ ४२	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्रवेधि .....	२२० ४०
सरया .....	१२६ २६	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्रवेधिन् .....	१११ १४१
सरट .....	१२२ १२	सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्रांशु .....	२१ ३१
		सर्वज्ञ .....	{ ४ ८ ३५ ३५	सहस्राक्ष .....	११ ४७

शब्दः	१४८० लोकः	शब्दः	पृष्ठम् लोकः	शब्दः	पृष्ठम् लोकः
सहस्रिन् .....	१९५ ६२	सान्नाय्य .....	१७२ २७	सालपर्णी .....	१०५ ११५
सहा .....	{ १७ ७३ १०५ ११३	सासपदीन .....	१८३ १२	सादुरी .....	६० २४
सहाय .....	१९७ ७१	सावैर .....	८७ ३३	साक्षा .....	२२६ ६३
सहायता .....	२८६ ४१	साम .....	१८५ २०	साहस .....	१८५ २१
सहिष्णु .....	२५९ ३१	सामन् .....	{ ३५ ३ १८५ २१	साहस .....	{ १९५ ६२ २८६ ४३
सहृदय .....	२५३ ३	समाजिक .....	१७० १६	सिंह .....	{ ११८ ३ २६६ ५१
सांयात्रिक .....	५७ १२	सामान्य .....	{ २९ ३१ २७० ८२	सिंहतलै .....	१५२ ८१
सांयुगीन .....	१९८ ७७	सामि .....	३४६ २४८	सिंहनाद .....	२०६ १०७
सांवत्सर .....	१८३ १४	सामिधेनी .....	१७१ २२	सिंहपुच्छी .....	१०१ ९३
सांशयिक .....	२५३ ५	साशुद्र .....	२२० ४१	सिंहसंहनन .....	२२२ १२
साकम् .....	३५० ४	सांपरायिक .....	२०५ १०४	सिंहाण .....	२३५ १८
साकल्य .....	२७७ २	सांप्रतम् .....	{ ३५५ २३ ३५२ ११	सिंहासन .....	१८७ ३१
साक्षात् .....	३४४ २४२	सायक .....	२८७ २	सिंहास्य .....	१०३ १०३
सागर .....	५४ १	सायम् .....	{ २३ ३ ३५४ १९	सिंही .....	{ १०२ १०३ १०५ ११४
साचि .....	३५० ६	सार .....	{ ८२ १२ ३२५ १७०	सिकता .....	६०३ ७३
सातलौ .....	११२ १४३	सारंग .....	{ १२३ १७ २९२ २३ ३३९ २२५	सिकतामय .....	५६ ९
साति .....	{ २८५ ३९ ३०२ ६० ३५१ ९	सारणी .....	११४ १५२	सिकतावत् .....	७० ११
सातिसार .....	१४६ ५९	सारथि .....	११४ ५९	सिकथक .....	{ २३७ १०७ २८८ ५
सातीनक .....	२१३ १६	सारथि .....	११४ ५९	सिंघाण .....	२३५ १८
सास्त्रिक .....	४५ १६	सारथि .....	११४ ५९	सित .....	{ ३३ १३ २७३ १५ २७४ १८ ३०५ ८०
सादिन् .....	{ १९५ ६० ३११ १०६	सारथि .....	११४ ५९	सितच्छत्रा .....	११४ १५२
साधन .....	३१३ ११९	सारथि .....	११४ ५९	सिताशिव .....	२२० ४२
साधारण .....	{ २४७ ३७ २७० ८२	सारथि .....	११४ ५९	सिता .....	{ ९६ ७१ २२१ ४३
साधित .....	२६१ ४०	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साधित .....	२७६ ११२	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साधीयस् .....	३४१ २३४	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साधु .....	{ १६६ ३ २६४ ५२ ३०९ १०१	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साधुवाहिन् .....	१९० ४४	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साध्य .....	३ १०	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साध्यस .....	४६ २१	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साध्वी .....	१३२ ६	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
साहु .....	७८ ५	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
सांतपन .....	१७८ ५२	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
सात्व .....	{ ३८ १८ १८५ २१	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
सांद्रष्टिक .....	१८७ २९	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
सांद्र .....	२६७ ६६	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०
सांद्रस्त्रिग्य .....	२१९ ३०	सारथि .....	११४ ५९	सिताभि .....	१६३ ६३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तिनीवाली.....	२४	९	सुचारिवा.....	१३२	६	सुरपति.....	१०	४६
सिंधुक.....	९२	६८	सुचेलक.....	१५९	११६	सुरभि.....	२७	१८
सिंधुवार.....	९५	६८	सुत.....	१३७	२७	सुरभि.....	३२	१९
सिंधूर.....	२३६	१०५	सुतश्रेणी.....	३०१	६०	सुरभि.....	३१७	१३६
सिंधु.....	३७०	३१	सुतात्मजा.....	१००	८८	सुरभि.....	१०७	१२३
सिंधु.....	५३	२	सुतात्मजा.....	१३८	२१	सुरभी.....	१०७	१२३
सिंधु.....	५४	१	सुत्रामन्.....	१०	४५	सुरभीरसा.....	१०७	१२३
सिंधु.....	३०९	१००	सुत्वा.....	१७७	४७	सुरभि.....	११	५१
सिंधुकी.....	९५	६८	सुत्वन.....	१३८	६०	सुरलोक.....	२	६
सिंधुज.....	२२०	४२	सुदर्शन.....	७	२९	सुखवर्त्म.....	१५	१
सिंधुवार.....	९२	६८	सुदाय.....	१८७	२८	सुरसा.....	१०६	११४
सिंधुसंगम.....	६३	३५	सुदूर.....	२६८	६९	सुरा.....	२४८	३९
सिरा.....	१४७	६५	सुधर्मा.....	११	५१	सुराचार्य.....	२०	२४
सिद्धकी.....	१०७	१२४	सुधा.....	११	५१	सुरामंड.....	२४५	४३
सिद्ध.....	१६२	१२८	सुधा.....	३१०	१०१	सुरालय.....	११	५२
सीकर.....	१७	११	सुधांशु.....	१८	१४	सुराष्ट्रज.....	१०९	१३१
सीना.....	११२	१४	सुधी.....	१६६	५	सुवचन.....	३८	१७
सीत्य.....	२११	८	सुनासीर.....	९	४४	सुवर्ण.....	२३४	९४
सीधु.....	२४९	४२	सुनिषण्णक.....	११३	१४९	सुवर्ण.....	२३२	८६
सीमन्.....	७७	२०	सुंदर.....	२६४	५२	सुवर्णक.....	८५	२४
सीमन्त.....	३६४	३९	सुंदरी.....	१३१	४	सुवर्णक.....	८५	२४
सीमन्तिनी.....	१३१	२	सुंदरी.....	१३१	४	सुवर्णक.....	१०१	९५
सीमा.....	७७	२०	सुपथिव.....	७१	१६	सुवर्णक.....	१०५	११५
सीर.....	११२	१४	सुपर्ण.....	७	३१	सुवर्णक.....	१०७	१२३
सीरपाणि.....	६	२५	सुपर्णक.....	८५	२४	सुवर्णक.....	१११	१४०
सीवन.....	२७८	५	सुपर्णन्.....	३	७	सुवर्णक.....	१११	१४०
सीसक.....	२६७	१०५	सुपार्थक.....	८९	४३	सुवातिनी.....	१३३	९
सीहण्ड.....	१०३	१०५	सुप्रतीक.....	१६	४	सुव्रता.....	२२८	७१
सु.....	३४९	२	सुप्रयोगविशिय.....	१९६	६८	सुवैवी.....	११४	१५५
सु.....	३५०	५	सुप्रलाप.....	३८	१७	सुपम.....	२६४	५२
सुकंदक.....	११३	१४७	सुभगासुत.....	१३७	२४	सुपमा.....	१८	१७
सुकरा.....	२२७	७०	सुभिक्षा.....	१०७	१२४	सुपवी.....	११४	१५५
सुकल.....	२५४	८	सुम.....	८३	१७	सुपवी.....	२१९	३७
सुकुमार.....	२६९	७८	सुमन.....	२१४	१८	सुपि.....	५०	२
सुकुन.....	२८	२४	सुमनस्.....	३	७	सुपिमै.....	१९	१९
सुकुतिव.....	२५३	३	सुमनसः.....	८३	१७	सुपिर.....	४१	४
सुख.....	२८	२५	सुमना.....	९६	७२	सुपिर.....	५०	१
सुख.....	३६६	२३	सुमनोरजस.....	८४	१७	सुपिर.....	५०	२
सुखवर्चक.....	२३७	१०९	सुमेरु.....	११	५२	सुपिरा.....	१०८	१२९
सुखसंदोह्या.....	२२८	७१	सुर.....	३	७	सुपीन.....	११	१९
सुखसंदोह्या.....	२२८	८१	सुरंगा.....	३५९	८	सुषेण.....	९५	६७
सुगत.....	४	१३	सुरज्वेष्ट.....	५	१६	सुषेणिका.....	१०४	१८८
सुगंधा.....	१०५	११४	सुरत.....	२५५	१५	सुष्टु.....	३४९	२
सुगंधि.....	३२	११	सुरवीधिक्रा.....	११	५२	सुष्टु.....	३५४	१९
सुगंधि.....	१७७	१२१	सुराद्विष्ट.....	४	१२	सुसंस्कृत.....	२२१	४५
			सुरनिम्नगा.....	६२	३१			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुसंवी.....	११४	१२०	सुपादी.....	३७२	३८	सोमवहनि.....	१११	१३३
सुहृद्.....	१८३	१२	सुनर.....	१२१	११	सोमवहरी.....	१११	१३३
सुहृदय.....	२५	३३	सुष्ट.....	२१६	३८	सोमवहिका.....	१०१	११
सुकर.....	१११	२	सुष्टि.....	२१६	३८	सोमवह्री.....	११	१३
सूक्ष्म.....	{ २२६ ६१ ३११ १४४		सुकपान.....	५७	१३	सोमोदका.....	६२	३२
सूचक.....	२६३	४७	सूचन.....	५७	१३	सोमोदका.....	६३	३३
सूचन.....	३१२	१४४	सुत.....	{ ७० ८२	१४	सोमधिक.....	{ ११३ १३३ २३३ १५०	
सूचि.....	३५१	८	सुना.....	११८	७८	सोमिक.....	२४०	३
सूत.....	{ ११४ ५१ २३१ ३ २३५ ११ ३०१ ६१		सुनांग.....	१८८	३३	सोमिनी.....	१७	१
सूतकागृह.....	७४	८	सुनानी.....	{ ११५ ११५	४२	सोमिनी.....	१७	१
सूतिकागृह.....	७४	८	सुनामुख.....	२००	८१	सौध.....	७४	१०
सूतिमास.....	१४०	३१	सुनारक्ष.....	११५	६१	सौभागिनय.....	१३७	२४
सूथान.....	२४३	११	सुवै.....	२७८	६	सौभाजन.....	८७	३१
सूत्र.....	२४५	२८	सुवक.....	१८२	१	सौम्य.....	{ २० २५ ३३३ १५०	
सूत्रवेष्टन.....	२८२	२४	सुवन.....	२७८	५	सौर.....	२०	२३
सूद.....	{ २१६ २८ ३०७ १०		सुवा.....	२०१	२	सौरभय.....	२२५	३०
सुना.....	३१२	११२	सुव्य.....	११७	१६४	सौरभयी.....	२२६	३६
सुनु.....	१३७	२७	सुहिकेय.....	२०	२६	सौराधिक.....	५२	१०
सुनुत.....	३१	११	सुकात.....	५६	१	सौरि.....	२०	२३
सून्माह.....	२५७	२३	सुतवाहिनी.....	६२	३३	सौवर्चल.....	{ २२० ४३ २३८ १०१	
सूपकार.....	२१६	२७	सैनिक.....	{ १११ १११ ११० ४४ ११५ ४२ ११८ ६१		सौविह.....	१८२	८
सूर.....	२१	२८	सैधुव.....	{ ११५ ११५ ११८ ७८		सौविह्व.....	१८२	८
सुरण.....	११५	१५७	सैल्य.....	{ ११५ ११५ ११८ ७८		सौवीर.....	{ ८८ ३७ २११ ३७ २३५ १००	
सुरत.....	२५५	१५	सैरध्री.....	२२६	६४	सौवीर्य.....	८८	३७
सुरसूत.....	२१	३२	सैरित्री.....	१३५	१८	सौहित्य.....	२२४	५६
सुरि.....	१६६	६	सैरित्री.....	१११	४	स्योद.....	१	४२
सुर्प.....	२१६	२५	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुर्मि.....	२४७	३५	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुर्मी.....	२४७	३५	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सूर्य.....	२१	२८	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सूर्यतनया.....	६२	३२	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सूर्यप्रिया.....	३२२	१२७	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सूर्यसुसंगम.....	२४	८	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुक्कि.....	१५४	११	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुक्किणी.....	१५४	११	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुक्किन्.....	१५४	११	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुग.....	२०२	११	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुगाल.....	१२०	५	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुणि.....	११०	४१	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुणिका.....	१४८	६७	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुणीका.....	१४८	६७	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	
सुति.....	७०	१५	सैरित्री.....	१७	७५	स्योद.....	{ ८८ ३७ १५० ३८ ३०१ १००	



शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्तत्राकरि .....	२१४	२१	स्थावर.....	२६८	७३	स्पृका .....	१०९	१३३
स्तत्रावन .....	२८५	३५	स्थाविर .....	१४०	४०	स्पृशी .....	१०१	९३
स्तत्रावन्न .....	२८५	३५	स्थासक .....	१६१	१२२	स्पृष्टि .....	२७९	९
स्तत्रावरम .....	१८८	३५	स्थास्तु .....	२६८	७३	स्पृहा .....	४७	२७
स्तम्भ .....	३१७	१३४	स्थिति .....	{ १८६	२६	स्पृष्ट .....	२८०	१४
स्तम्भ .....	३७	११	स्थिरतर .....	{ २८२	२१	स्फटा .....	५२	९
स्तिमित .....	२७५	१०५	स्थिरा .....	{ २६८	७३	स्फरण .....	२७९	१०
स्तुत .....	२७६	११०	स्थिरा .....	{ ६७	२	स्फाति .....	२७९	९
स्तुति .....	३७	११	स्थिरा .....	{ १०५	११५	स्फार .....	२६७	६३
स्तुतिपाठक .....	२०४	९७	स्थिराद्य .....	९०	४६	स्फारिण .....	२७९	१०
स्तम्भ .....	२२९	७६	स्थूणा .....	{ २४७	३५	स्फिच .....	१५०	७५
स्तूप .....	३६४	१९	स्थूणा .....	{ २१९	५०	स्फिर .....	२६७	६३
स्तन .....	२२४	२४	स्थूल .....	{ २६६	६१	स्फुट .....	{ ८१	७
स्तन .....	२८३	२९	स्थूल .....	{ ३३४	२०३	स्फुटन .....	{ २७०	८१
स्तनय .....	२४४	२५	स्थूललक्ष .....	२५३	६	स्फुरण .....	२७९	१०
स्तन्य .....	२४४	२५	स्थूललक्ष्य .....	२५३	६	स्फुरणा .....	२७९	१०
स्तोक .....	२६६	६१	स्थूलशब्दक .....	१५९	११६	स्फुल्लन .....	२७९	१०
स्तोत्र .....	३७	११	स्थूलोच्चय .....	३२०	१४८	स्फुल्लिग .....	१२	६०
स्तोम .....	{ १२१	३९	स्थेयस .....	२६८	७३	स्फूर्जक .....	८८	३८
स्त्री .....	१३१	२	स्थौण्य .....	१०९	१३२	स्फूर्ज्यु .....	१७	१०
स्त्रीधर्मिणी .....	१३६	२०	स्थौरिण .....	२९१	४६	स्फोट .....	२७६	११२
स्त्रीपुंस .....	१२९	३८	स्थौल्य .....	३३२	१९४	स्फोटन .....	२७८	५
ल्यगार .....	७५	११	स्त्व .....	२७९	९	स्फोरण .....	२७९	१०
स्थंडिल .....	१७०	१८	स्नातक .....	२७६	४३	स्म .....	{ ३५०	५
स्थंडिलशायिन् .....	१७७	४४	स्नान .....	१६१	१२२	स्मर .....	{ ३५३	१७
स्थपति .....	{ १६८	९	स्नायु .....	१४७	६६	स्मरहर .....	८	३५
स्थल .....	{ ३०९	०	स्निग्ध .....	{ १८३	१२	स्मित .....	४९	३४
स्थली .....	६८	५	स्तु .....	{ २२१	४६	स्मृति .....	{ ३६	६
स्थाविर .....	१४१	४२	स्तु .....	{ २५५	१४	स्त्यद .....	१४	६७
स्थविष्ट .....	२७६	१११	स्तुक्र .....	१०३	२०५	स्त्यदन .....	{ ८६	२६
स्थाणु .....	{ ८	३६	स्तुत .....	२७२	९२	स्त्यदनारोह .....	{ १९२	५१
स्थाणु .....	{ ८१	८	स्तुपा .....	१३३	९	स्त्यदिनी .....	१९५	६०
स्थांडिल .....	{ २९८	४८	स्तुहां .....	१०३	१०५	स्त्यन्न .....	२७२	९२
स्थान .....	१७७	४५	स्तुहि .....	१०३	१०५	स्त्यौल .....	१३८	३२
स्थान .....	{ १८५	१९	स्तुही .....	१०३	१०५	स्त्युत .....	{ २१६	२६
स्थानीय .....	{ ३१३	११७	स्नेह .....	४७	२७	स्त्युति .....	{ २७४	१०१
स्थाने .....	७२	१	स्पर्श .....	{ ३१	७	स्त्योन .....	२७८	५
स्थाने .....	३५२	११	स्पर्श .....	{ २८०	१४	स्त्योनाक .....	२१६	२६
स्थापत्य .....	१८२	८	स्पर्शन .....	{ १३	६४	स्त्योनाक .....	९२	५७
स्थापनी .....	९९	८४	स्पर्श .....	{ १७३	२९	स्त्योनाक .....	१२	५७
स्थामन् .....	२०५	१०२	स्पर्श .....	{ १८३	२३	स्त्योनाक .....	१२	५७
स्थायुक .....	१८१	७	स्पर्श .....	{ ३३६	२३	स्त्योनाक .....	१२	५७
स्थाल .....	३७०	३२	स्पर्श .....	२८०	१४	स्त्योनाक .....	१२	५७
स्थाली .....	{ ९२	५४	स्पर्श .....	२७०	८१	स्त्योनाक .....	१२	५७
स्थाली .....	{ २१७	३१	स्पर्श .....	२०	१४	स्त्योनाक .....	१२	५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वती .....	६२	३०	स्वरूप .....	५०	३८	हंजिका .....	१००	८९
स्रवा .....	९९	८३	स्वर्ग .....	३१६	१३१	हंजे .....	४४	१९
स्रवा .....	११२	१४२	स्वर्ण .....	२	६	हङ्ग .....	३६४	१८
स्रष्टु .....	९	१७	स्वर्णकार .....	२३४	९४	हङ्गविलासिनी ..	१०९	१३०
स्रस्त .....	२७९	१०४	स्वर्णक्षीरी .....	२४०	८	हङ्ग .....	२०६	१०८
स्राक् .....	३४९	२	स्वर्णही .....	१११	१३८	हङ्गे .....	४४	१९
स्रुक .....	१७२	२५	स्वर्णाल .....	११	५२	हस्त .....	२६२	४९
स्रुत .....	२७२	९२	स्वर्णदया .....	२०	२६	हनु .....	१०९	१३०
स्रुव .....	१७१	२४	स्वर्णद्य .....	११	५५	हन्त .....	३४४	२४३
स्रुव .....	१७२	२५	स्वस्त .....	१३८	२९	हज .....	२७३	९६
स्रुवा .....	९९	८३	स्वस्तिक .....	३४३	२४०	हय .....	१९०	४४
स्रुवावृक्ष .....	८८	३७	स्वस्तीय .....	७४	१०	हयपुच्छी .....	१११	१३८
स्रोतस् .....	५७	११	स्वस्तेय .....	१३८	३२	हयमारक .....	९७	७६
स्रोतस्वती .....	३४१	२३२	स्वाति .....	१३८	३२	हर .....	८	३९
स्रोतस्वती .....	६२	३०	स्वादु .....	३७२	३८	हरण .....	१८७	२८
स्रोतस्विनी .....	६२	३०	स्वादुकन्दक .....	३०८	९४	हरि .....	११८	१
स्रोतोजन .....	२३५	१००	स्वादुरसा .....	८८	६७	हरि .....	३२६	१७४
स्व .....	१३९	३४	स्वादी .....	१०२	९८	हरिचन्दन ..	११	५३
स्व .....	३३५	२१०	स्वाध्याय .....	११२	१४४	हरिचन्दन ..	१६३	१३१
स्वच्छन्द .....	२५५	१५	स्वान .....	१०३	१०७	हरिण .....	३३	१३
स्वच्छन्द .....	२५६	१६	स्वांत .....	१७७	४७	हरिण .....	१२०	८
स्वजन .....	२३९	३४	स्वाप .....	४०	२३	हरिण .....	२९९	५०
स्वतंत्र .....	२५५	१५	स्वाप .....	२९	३१	हरिणी .....	२९९	५०
स्वधा .....	३५१	८	स्वापतय .....	५०	३६	हरित .....	१६	१
स्वधिति .....	२०२	९२	स्वामिन् .....	२३३	९०	हरित .....	३३	१४
स्वधिति .....	१९७	७०	स्वामिन् .....	१८४	१७	हरित .....	३६४	१९
स्वन .....	४०	२२	स्वामिन् .....	२५४	१०	हरितक .....	२१८	३४
स्वनित .....	२७३	९४	स्वाराज .....	१०	४६	हरिताल .....	२७०	३२
स्वम .....	५०	३६	स्वाहा .....	१७१	२१	हरितालक .....	२३६	१०३
स्वमज .....	२५९	३३	स्वाहा .....	३५१	८	हरिदध्व .....	२१	२९
स्वभाव .....	२७१	७	स्वित् .....	३४३	२४१	हरिद्रा .....	२२०	४१
स्वभू .....	५०	३८	स्वेद .....	४१	३३	हरिद्राभ .....	३३	१४
स्वभू .....	५	१८	स्वेदज .....	२६४	५१	हरिद्रा .....	१०२	१०१
स्वयंवरा .....	१६२	७	स्वेदनी .....	२१७	३०	हरिद्रा .....	१०२	१०१
स्वयम् .....	३०३	१६	स्वेर .....	३३१	१९१	हरिद्रा .....	२२०	४१
स्वयम् .....	५	१६	स्वेरिणी .....	१३३	११	हरिद्राभ .....	३३	१४
स्वर .....	३४८	२५३	स्वेरिता .....	२७८	२	हरिद्रा .....	१०२	१०१
स्वर .....	३५९	४	स्वेरिन् .....	२७८	२	हरिद्रा .....	२३३	३२
स्वर .....	४०	१	स्वेरिन् .....	२७८	२	हरिद्रा .....	२३३	३२
स्वराज (ह) .....	१०	४६	स्वेरिन् .....	२७८	२	हरिद्रा .....	२३३	३२
स्वरु .....	१०	५०	स्वेरिन् .....	२७८	२	हरिद्रा .....	२३३	३२
स्वरु .....	३२५	१६७	स्वेरिन् .....	२७८	२	हरिद्रा .....	२३३	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हरीनकी .....	९३	५९	हार्द.....	४७	२७	ही .....	३५१	३
हरेणु .....	{ १०६ १२०	१२०	हौल .....	२१२	१३	हीन.....	{ २७५ १०७	
हर्म्य .....	७४	१	हाला .....	२४८	३९	हीन.....	{ ३१५ १२७	
हर्म्यक्ष .....	११८	१	हालिका .....	२२६	६४	हीरि .....	८	३५
हर्म्य .....	२८	२४	हाव.....	४८	३२	इतमुक्प्रिया .....	१७१	२१
हर्ममाण .....	२५४	७	हास .....	४५	१९	इतमुज .....	१२	५८
हल .....	२१२	१३	हासक.....	१०८	१२८	इम् .....	{ ३५४ १८	
हल .....	३६६	२३	हास्तिक .....	१८८	३६	इम् .....	{ ३४७ २५१	
हला .....	४४	१५	हास्य .....	{ ४५ ४५	१७ १९	इड .....	११	५५
हलायुध .....	६	२४	हाहा .....	११	५५	इति.....	{ ३६ ८	
हलाहल .....	५२	१०	हाहा .....	११	५५	इति.....	{ २७९ ८	
हलिन .....	६	२५	हि .....	{ ३४८ ३५०	२५६ ५	इह .....	११	५५
हलिप्रिय .....	८९	४२	हिंसा .....	३४०	२२८	इषिया .....	२८४	३२
हलिप्रिया .....	२४८	३९	हिंसाकर्मन् .....	२८१	१९	इषिया .....	२८४	३२
हल्य .....	२११	८	हिंस .....	२५९	२८	इद् .....	{ २१ ३१	
हल्या .....	२८६	४१	हिका .....	३५९	८	इद् .....	{ १४७ ६४	
हल्लक .....	६३	३६	हिगु.....	२२०	४०	इदय .....	{ २९ ३१	
हव .....	{ २७१ ३३४	२०६	हिगुनिर्यास .....	९४	६२	इदयंगम .....	३८	१८
हविस .....	{ १७२ २२३	२७ ५२	हिगुल .....	३६५	२०	इदयाल .....	२५३	३
हव्य .....	१७१	२४	हिगुली.....	१०५	११४	इद्य .....	२६५	५३
हव्यपाक .....	१७१	२२	हिज्जल .....	९३	६१	इषीक .....	३१	८
हव्यवाहन .....	१२	५८	हिडीरि .....	२३६	१०५	इषीकोश .....	५	१८
हस .....	४५	१८	हिडीरि .....	२३६	१०५	इष्ट .....	२७२	१०३
हसनी .....	२१७	३०	हिनाल .....	११८	१६९	इष्टमानस.....	२५४	७
हसनी .....	२१७	२९	हिम .....	{ १९ १९	१८ १९	इ .....	३५०	७
हसन .....	{ १५२ १५५	८६ ९८	हिमवत् .....	३६५ ७८	२९ ३	इति.....	{ १२ ३०३	
हसन .....	{ ३०१ ३०१	५८ ५८	हिमवालुका .....	१६३ १६३	१३० १३०	इव .....	२९	२८
हस्तधारण .....	२७८	५	हिमसंहति.....	१९	१८	इमकूट .....	७८	३
हस्तधारण .....	२७८	५	हिमांश .....	१८	१३	इमकुश .....	८५	२२
हस्तिन् .....	१८८	३४	हिमानी .....	१९	१८	इमन् .....	{ २३४ ३६६	
हस्तिमख .....	७६	१७	हिमावती .....	१११	१३८	इमन्त .....	२६	१८
हस्तिपक .....	१९४	५९	हिरण्य .....	{ २३३ २३३	९० ९१	इमपुष्पक .....	९४	६३
हस्त्यारोह .....	१९४	५९	हिरण्य .....	{ २३३ २३३	९१ ९४	इमपुष्पिका .....	९६	७१
हह .....	११	५५	हिरण्यगर्भ .....	५	१६	इमाद्रि .....	११	५२
हा .....	३४८	२५५	हिरण्यवाह .....	६३	३४	हरंव .....	९	४१
हाटक .....	२३४	१४	हिरण्यरेतस् .....	१२	५८	हिला .....	४८	३२
हायन .....	{ २७ ३११	२० १०७	हिरुक .....	{ ३४९ ३५०	३ ७	हिपा .....	१९१	४७
हार .....	१५७	१०५	हिलमोचिका.....	११५	१५७	हि .....	३५०	७
हारिन् .....	१२८	३४				हिम .....	१८८	३२
हानीत .....	१२८	३४						

2

क्षेपकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	इष्टम् शब्दः	इष्टम् शब्दः	शब्दः
अ	आक्षेप	३८	कांचुकिन्
अंशुमालिन्	आदिकवि	१७४	कटका
अक्षपाद्	आर्हक	१६७	काटका
अंडज	आशिस	७२	काठीरव
अच्छ	इ		कामलोद्भव
अधोगंत	इन	२१	कर्ममोदी
अनेङ्गमूक	इन्द्रलुप्तक	१४५	कर्मसाधिन
अंतरिक्ष	इला	६७	कापिल
अभिजनपीति	उ		किजल्का
अभ्यंजन	उत्कालिका	२२१	काश्मि
अभियोग	उदकभव	१६	कनप
अवधान	उद्योचीन	१६	कुंभिनी
अवलेप	उद्धव	७	कुंभीनन
अवष्टंभ	उंदुर	१२२	कुल्लकापा
अवाकभव	उल्का	१३	कुसर
अवाचीन	ए		कमल
अष्टमूर्ति	एकदृष्टि	१२२	कांभिक
अहिर्निष्ठा	औ		कांभिके
अहिर्निष्ठ्य	क		कन्या
आ	कालिक्य	१६७	कांभिके
आक्रोश	क		कांभिके
आक्षेपाद्	कच्छ	२७४	कांभिके

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
श्रीरसागरकन्यका .....	७	झ		पद्माक्ष .....	२१
शौर .....	१७८	झंजावात .....	१३	पर्यैक .....	२९१
ख		ट		पाक .....	२९१
खद्योत .....	२१	टंक .....	२९१	पादवल्मीक .....	१४५
खनक .....	१२२	त		पाराशर्य .....	१७५
खट्वक .....	२९१	तमिस्रहन् .....	२१	पिञ्जूप .....	१४८
ग		तार .....	४१	पुंडरीक .....	११९
गजारि .....	८	तारपथ .....	१५	पुंध्यज .....	१२२
गंजा .....	७२	तिलौदन .....	२२३	पुराणपुरुष .....	६
गाणिका .....	२९१	तेजसां राशि .....	२१	पूर्व .....	५
गद .....	७	त्रयीतनु .....	२१	पेदक .....	२९१
गह्वरी .....	६७	द		पौष .....	२६
गाधेय .....	१७५	दंतक .....	७९	पौषी .....	२६
गुच्छ .....	२९४	दर्प .....	४६	प्रकंपन .....	१३
गो .....	६७	द्व .....	१३	प्रकटोदित .....	३९
गोकर्ण .....	५२	दारक .....	२९१	प्रणिधान .....	३०
गोसर्ग .....	२३	दारुक .....	७	प्रत्यग्भव .....	१६
गौरिला .....	६७	दाव .....	१३	प्रतीचीन .....	१६
ग्रंथ .....	३०७	दिनमणि .....	२१	प्रद्योतन .....	२१
घ		दिवस्पृथिव्यौ .....	७२	प्रभात .....	२३
घृक .....	१२३	दिवांध .....	१२३	प्राग्भव .....	१६
च		दिवाभीत .....	१२३	प्राचीन .....	१६
चद्रशाला .....	७४	दुरेषणा .....	३८	प्राचित्तस .....	१७४
चर्चिका .....	९	दक्षिक .....	२९१	फ	
चर्ममुंडा .....	९	द्विरसन .....	५२	फणधर .....	५२
चडु .....	३८	द्वैपायन .....	१७५	व	
चाडु .....	३८	द्यावापृथिव्यौ .....	७२	बलाहक .....	७
चामुंडा .....	९	द्यावाभूमी .....	७२	बुध .....	१६
चार्वीक .....	१६७	ध		बृहस्पति .....	१६
चित्तोद्रेक .....	४६	धामनिधि .....	२१	ब्रह्मवादिन् .....	१६७
चित्रकाय .....	११९	धात्री .....	६७	भ	
चिरंजीविन् .....	१२४	न		भग .....	२१
चोद्य .....	३८	नाभिजन्मन् .....	५	भणित .....	३९
छ		नायक .....	२९१	भद्राकरण .....	१७८
छायानाथ .....	२१	नासामल .....	१४८	भसित .....	१३
ज		निधन .....	५	भस्मन् .....	१३
जगद्यक्षुप् .....	२१	निवद्धाभू .....	७४	भानुज .....	१६
जगती .....	६७	निर्झरिणी .....	६२	भार्गवी .....	७
जलशायिन् .....	६	निशादन .....	१२३	भावना .....	३०
जालिक .....	२९१	नैयायिक .....	१६७	भूतधात्री .....	६७
जैमिनीय .....	१६७	प		भूति .....	१३
		पंचनख .....	११९	भोग .....	५२
				भोगधर .....	५२

शब्दः

पृष्ठम्

शब्दः

पृष्ठम्

शब्दः

पृष्ठम्

म

मणितै.....

मद .....

मनोहारिन् .....

मन्द्र .....

महानट .....

महाबिल .....

महावात .....

महीसूनु .....

मीमांसक .....

मृगद्विष .....

मृगदृष्टि .....

मृगरिपु .....

मृगाशन .....

मृत .....

मुंडन .....

मेघपुष्प .....

मेघाध्वन् .....

मैत्रावरुण .....

मैत्रावरुणि .....

मौकलि .....

मौकुलि .....

भक्षण .....

र

रक्षा .....

रजोमूर्ति .....

रत्नगर्भा .....

रतिकूजित .....

रवि .....

रुमा .....

रोदसी .....

रोदस्मौ .....

रोधोवका .....

ल

लवणाकर .....

लुब्धक .....

लेलिहान .....

लोकजननी .....

लोकवंधु .....

लोकवांधव .....

लोकायतिक .....

व

वनहताशन .....

वपन .....

वरण .....

वैल्मिक .....

वैल्मिकि .....

वल्मीक .....

वार्धक .....

वाल्मीक .....

वासना .....

विधु .....

विपुला .....

विमर्श .....

विश्वामित्र .....

विस्पष्ट .....

वृक .....

वेणी .....

वेदांतिन् .....

वैशेषिक .....

व्यास .....

व्युष्ट .....

श

शाकशाकट .....

शाकशाकिन् .....

शाप .....

शिरोगृह .....

शुक .....

शुल्क .....

शून्यवादिन् .....

शेव्य .....

श्राव्य .....

श्रापा .....

शीपद .....

स

सत्यक .....

सत्यवतीसुत .....

सदानंद .....

समाधान .....

सरस्वती .....

सांख्य .....

सागरांबरा .....

सिंहौण .....

सिंहान .....

सिंघाण .....

सुग्रीव .....

सोत्प्राप्त .....

सोष्टुटन .....

संगत .....

स्मय .....

स्वर्भातु .....

स्याद्वादिक .....

ह

हंसवाहन .....

हरि .....

हृद्य .....







		Rs.	a.	p.
No. XVII.	—Hemachandra's Deśināmamālā. Edited; with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel ... ..	3	4	0
No. XVIII.	—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. Part I. (In the Press.)			
No. XIX.	Ditto ditto by ditto Vol. I. Part II. ... ..	2	0	0
No. XX.	Ditto ditto by ditto Vol. I. Part III. ... ..	2	0	0
No. XXI.	Ditto ditto by ditto Vol. II. Part I. ... ..	2	0	0
No. XXII.	Ditto ditto by ditto Vol. II. Part II. ... ..	2	0	0
No. XXIII.	Vāsisṭhādharmaśāstra. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer ... ..	0	12	0
No. XXIV.	—Kādambari by Bāṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. 3rd edition. Edited by Dr. P. Peterson ... ..	1	8	0
	Ditto Vol. II. Introduction and notes. 2nd Edition do. ... ..	2	8	0
	Ditto do. Vols. I. and II. (Bound together) ... ..	4	0	0
No. XXV.	—Kīrti-Kaumudī. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kāhāvate.	1	4	0
No. XXVI.	—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ... ..	2	0	0
No. XXVII.	—Mudrārākṣhaśa; by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang ... ..	1	14	0
No. XXVIII.	—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ... ..	2	0	0
No. XXIX.	—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part II. ... ..	2	0	0
No. XXX.	—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III. ... ..	2	0	0
No. XXXI.	—Subhāshitāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgāprasād ... ..	5	0	0
No. XXXII.	—Tarka-Kaumudī of Laṅgākṣhi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi ... ..	0	12	0
No. XXXIII.	—Hitopadesa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson ...	1	10	0
No. XXXIV.	—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by Shankar P. Pandit.	5	8	0
No. XXXV.	—Mahanarayana Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0	11	0
No. XXXVI.	—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson .. ..	4	0	0
No. XXXVII.	—Sarṅgadhara Paddhati. Edited by Dr. P. Peterson, Vol. I.	5	6	0





